

Ігор Муратов

Том
3

Ігор Муратов

Твори
в чотирьох
томах

Ігор Муратов

Том
третій

У2
М91

В третій том вошли роман
«В сорочке рожденный»
и драматическая поэма «Последнее облако».

Упорядкування
Н. А. БІЛЕЦЬКОЇ-МУРАТОВОЇ.

Редакційна колегія:
М. Л. НАГНИБИДА (голова),
О. Д. ІВАНЕНКО, С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ,
В. О. МИСИК, М. М. ОСТРИК,

Редактор тому
О. Д. ІВАНЕНКО.

Примітки
К. Х. БАЛАБУХИ.

У сорочці народжений

РОМАН

Частина перша

1922—1923

I

Федько вискочив із школи на набережну трохи пізніше від інших. Він затримався біля вухатого бідона, з якого чергова з батьківського комітету щойно роздавала учням пайкове повидло. Затримався, щоб вимазати скоринкою білі стінки бідона. Таким чином він дістав майже цілу додаткову порцію. Коли повидло роздавали на великій перерві, то не можна було встигнути це зробити. Сьогодні його привезено після уроків, і Федько, вперто переждавши чергу, забезпечив собі добавку. Удома на нього чекала незмінна, схожа на клейстер борошняна затірка, і Федькові дуже кортіло добути на закуску такого буржуйського харчу.

Вискочивши із шкільних дверей, він не кинувся, як завжди, до гомінливого хлоп'ячого гурту, а спершу акуратно загорнув обидві порції повидла у папірець, тоді в чисту ганчірку, у якій тітка давала йому сніданок, заховав свій скарб до ранця і аж тоді помчав підстрибом до товаришів.

На березі стояла юрба. Школярі на щось видивлялися. Розштовхавши ліктями задніх, Федько пробився на середину і побачив статечного гривастого діда у галіфе, що виднілося з розчахнутої хламиди, яка нагадувала попівську рясу. На ногах у діда, як і в більшості хлоп'ят та дівчаток, що оточували його, були саморобні сандалі-дерев'янки.

Увагу дітвори привертала жердина. Вона, наче коромисло, погойдувалася в дідуся на плечі. На її кінцях було почеплено чотири клітки з птахами — вони сиділи набундючені, ніби сонні.

— Співочі? — запитав Федько, і голос його ледь затремтів.

— Не співочих — для чого ж тримати? — густим дяконським басом відгукнувся старий.

— А чому ж мовчать?

— Ізлякались, ото ж і мовчать,— відповів за продавця Аркашко Зайцев. Він раніше і на уроках вискакував, поки Федько не надавав йому стусанів. А тепер вони дружать.

— А коли взяти додому — заспівають? — вів далі Федько, не звернувши на Аркашка уваги.

— Аякже, синку! Ситі будуть, напоєні, у чистоті, догледжені — чому б їм не співати?

— Не обдурюєте, діду?

— Обдурювати? Гріх. Дав пташці творець сію благодать, вона й потішає його — чи в лісі, чи в полі, чи у житлі людському — все єдино.

— А ближче дасте подивитися?

Старий розплився у посмішці.

— Од роздивляння хіба збитки бувають? — і трохи опустив свою жердину. Федько притулився носом до дроту однієї з кліток і вп'явся очима в непорушну чорну грудочку.

— Щиголь?

— Оцей крайній? Дрізд,— зауважив з посмішечкою старий. І, немов проспівав, похвалив: — Кубанської породи, Шавою зветься. Голоси-истий. Засвистить — сопілки не треба.

Щось тривожне, терпке ворухнулося у потеплілому Федьковому серці. І спалахнуло перед очима, овіяло майже відчутним вітром спогадів: задушливий від запаху зопрілого листя та весняної вологості ліс... зарость ліщини... самотні берези... осики... І на грузькій, усипаній торішнім падолистом стежині — мати Федькова. Згорбилася під в'язкою хмизу, сухо покахикує, не зводить з Федька турботливих очей: «Не відставай від матусі, синку... Не забігай, синку, наперед, а то вовк тебе схопить...» І птахи. Безліч птахів: шалено свистять, задумливо стогнуть, зухвало гомонять під самим Федьковим вухом — невидимі у плетиві шойно зазеленилих гілок...

Потім, коли мати померла від сухот і п'ятирічного Федька забрала до себе в місто батькова сестра, тітка Надія, йому часто з'являвся уві сні цей пташиний щебетливий ліс, і, прокинувшись, він плакав у подушку, згадував, що не вдома, що навік — сирота.

— Скільки хочете за птицю? — спитав Федько недбало, щоб приховати хвилювання. А сам не відводив очей від дрімливого птаха.

— На дрозда в тебе, милий, «лимонів»¹ не вистачить,— з робленим співчуттям зітхнув дід.— Бери щиглика, той дешевий.

— Ні, я *цього* хочу,— сказав Федько і ніби не почув, як загомоніли надовкіл школярі: звідкіля, мовляв, у Федька такі гроші?

— Поміняємо, дідусю.

— На що, голубе?

— На повидло.— І, покопавшись у своєму ранці, Федько витяг приховану порцію. Старий обережно розгорнув ганчірочку, понюхав брунатну масу, від якої тхнуло пригорілими сливами. Тоді повернув Федькові.

— Це співочу пташину і на одну-однісіньку шкільну порцію? — ображено відкопирив він губи.— Якби ж хоч десяток, тоді інша річ.

— Хто ще не зжер свого пайка? — звернувся Федько до притихлої юрби.— Давай-но сюди, до наступної неділі віддам.

Першою відгукнулася на його заклик Федькова одногрупниця і сусідка Клава Кулик.

— На, візьми,— простягнула вона Федькові скляну баночку, на дні якої лежало повидло. Потім віддав свою порцію Зайцев. Найвищий з п'ятигрупників, він передав папірця з повидлом через голови хлоп'ят, що юрмилися коло діда. Невдовзі перед дідом, просто на землі, як на виставці, лежало десять порцій пайкового повидла, що належало переважно дівчатам: вони бергли повидло, щоб з'їсти його вдома з окропом.

— Віддаєте дрозда? — спитав Федько.

— Без хлібця? — засмутився старий.— Щось би додати...

— Ось, візьміть ще олівця,— запропонував Федько,— казали — «за десять порцій віддам», а торгуєтесь.— У Федькових очах засвітилася зневага.— Беріть. Хімічний. Зветься «Фабер». Трохи послинити — пише, як чорнилом. Згода?

— Ну, Христос із тобою,— ніби знехотя дав згоду старий і послинив олівця.— Складай повидло до *цього* кухлика,— і підставив посуд.— А пташку в шапку забеш?

---

¹ «Лимонами» за тих часів називали знецінені гроші, мільйонні купюри блідо-жовтого кольору, які випускалися нерозрізаними довгими биндами.

— А клітка?!

— За клітку, голубе, окрема плата. Бачить бог: миколаївських часів дріт. Не то, що кволого птаха,— вовка за таким можна тримати.

— Самі як вовк! — гримнув на діда Аркашко.— Мішечник... паразит!.. Повідривати б оцим куркам голови...

— Та хай йому,— без злості вгамував його Федько. І, звернувшись до діда: — Давайте у шапку.

Федько йшов, обережно тулячи до грудей шапку з дроздом, підставивши острижену під машинку голову березневному мокрому снігові. На носі в нього повільно танула велика мохната сніжинка. Густі брови насупилися. Пухлі губи були стиснуті, а щоки від напруги так понадувались, що на них навіть не видно було горезвісних Федькових ямочок, за які його доти дражнили «дівчиськом», поки він не спростовував цього прикрого прізвиська міцними хлоп'ячими кулаками.

Він простував, позираючи то на шапчину, то під ноги, а за ним слідом посувалися майже всі, хто був щойно на березі, навіть дівчата, які бавилися завжди десь осторонь від хлопців.

Коли за рогом дмухнув вітер, Федько сунув шапку за пазуху, і йому здалося — почув, як у нього на грудях часто-часто забилося беззахисне пташине серце.

II

Федькова тітка, Надія Василівна, повернувшись додому, побачила племінника, що сидів у кутку, який ближче до віконця, на ослінчику, з шапкою в руках. У другому кутку, що ближче до плитки, на табуретці стояв чавунець з нерозігрітим пшоняним кулешем. Тітка його зварила ще вдосвіта, перед тим як піти з дому, коли Федько ще й очей не продирав. Вона й дровець нарубала, поклала їх на видноті коло пічки. Але пічка була холодна, і тому в підвалі особливо гостро тхнуло вологою цеглою і ще чимось нежилим, незатишним.

Надія Василівна опустила на підлогу важкий вузол з білизною, втерла спітніле рябе обличчя краєм рушника, що висів на цвяшку, і, не сказавши Федькові й слова, як була в кожушку, у хустині, у дірявих чоботах, захлюпаних грязюкою, заходилася розпалювати в пічці.

Мовчки... Це була погана ознака. Коли тітка сердилася, лаяла Федька, він так само у відповідь сердився, огризався, утікав від неї, ховався, і так було легше. Коли ж почувала незаперечливу свою правоту і, замість відверто сказати це, образливо мовчала, Федько місця собі не знаходив — такий його мучив жаль. Він просто дурів з жалю до тітки, а це було куди гірше від найлютішої кари.

— Тьотю Надю,— намагається Федько почати дипломатичну розмову,— я після школи на березі забарився...

— Воно й видно, що забарився,— крижаним тоном відгукується тітка і, присівши навпочіпки біля печі зосереджено дме на сирі дрова, що не хочуть ніяк розгорятися. Нарешті кволий вогник неохоче спалахує, кинувши на тітчині коліна жменьку багряних трепетних промінців.— На вулиці знову сніг пустився,— додає вона,— і то тепліше, ніж у нас у хаті. Сірником йому ліньки чиркнути. Помічник!

Ось коли для Федька надійшла найвідповідальніша хвилина. Треба було хоч зараз дати спокій дроздові і кинутися на поміч ображеній тітці. Але зробити це Федько не наважується. Тільки-но він випускає з рук шапку (такі спроби вже робилися нині) — дрізд вихлоплюється з теплого полону і, як шалений, кружляє підвалом, з льоту б'ється об стіни, об низьке склепіння, падає грудьми на стіл, судорожно тріпотить між спинкою залізного ліжка і піччю, щосекунди ризикуючи розбитися на смерть у цьому відчайдушному безглуздому льоті.

Саме перед тим як прийшла тітка, Федько удруге ледве-ледве упіймав свого птаха. У нього й досі так шалено калаталося серце, що Федько чув його биття, навіть не тулячи шапки до грудей. Він мучився, думаючи, куди б то притулити свого лякливого пожильця на той час, поки він змайструє йому сяку-таку клітку.

У чавунці на плиті, що, нарешті, розгорілася, вже булькав куліш, а Федько досі не рушав з місця. Аж ось тітка, скинувши козушка, пішла в сіни і загримотіла там виваркою. Не пускаючи з рук шапки, Федько кинувся слідом, устиг схопити виварку за вушко.

— Вона ж з водою... Підірветесь!

У його грубуватому тоні тітка вчула турботу племінника, соромливу спокуту і відразу пом'якшала.

— Це що! На Балашівці розвантажувала взимку кругляки, і то, бач, ціла. А якби злякалась отих дровників — кукурікали б ми з тобою без палива... Ну, помагай.

Вони боком унесли повну виварку через вузькі двері. Коли Федько почав тітці допомагати, витягаючи виварку на плиту, вона сказала здивовано:

— А ти кинь шапку, дурний! Обома руками тримай...

Федько удав, що не чує, але сказав собі: «Годі. Далі мовчати безглуздо. Не ждатиму, поки в тіткі буде добрий настрій, і признаюся, що купив у діда дрозда».

Коли б не смутна історія з болонкою Одеттою, Федько відразу признався б. Але вигнання з підвалу собачки, на якій шерсть аж ряхтить, мов ялинкова вата, нагадувало Федькові про те, що вважати тітку за покротельку хатніх тварин підстав, либонь, немає.

І, горнучи до себе шапку з принишклим дроздом, Федько згадував про болонку. Він дістав її торік з рук колишньої пані, яка проживала недалеко від їх будинку, у напівзруйнованому особнячку на Гімназійній набережній. Незважаючи на голодний час, пані тримала цілу зграю болонки і шпіців. Ні імені, ні прізвища «собачої пані» Федько не знав: поза очі усі її називали «фавориткою». Це тому, що пані сама вихвалялася сусідам: мовляв, була фавориткою у великого князя, мала від нього подарунки: і рисаків, і діаманти... Від колишньої краси лишилися в пані тільки згаслі розкosi очі, а від колись розкішного життя — болонки та шпіці...

Якось «фаворитка» примітила, що Федько ласкавий до її вихованців — не кидає на них, як інші хлоп'ята, каменюк, не дражнить. Поманила його пальцем, дала льодяника і подарувала йому манесеньку патлату болонку: чи то розщедрилася, чи то, збіднівши, вирішила десь прилаштувати одну з численних улюблениць.

Побачивши в себе у підвалі Одетту, Надія Василівна навіть не дослухала Федькової розповіді про чудну пані — розкричалася:

— А щоб і духу її тут не було!

І тільки згодом, пізно увечері, коли Федько відніс болонку до старої господині, тітка, побачивши його на порозі вже без собачки, глухо сказала, начебто і не до Федька, а кудись у простір, у темний насторожений світ за підвальним вікном:

— На Волзі люди з голоду пухнуть, малі дітлахи мруть. А ця з собачим виводком... Тьху!

Рік минув відтоді. Але й цього року ще висять плакати на пооблуплюваних стінах будинків, у вітринах порожніх крамниць, на голобоких тумбах, що забули про театральні афіші: «Товаришу! Чим можеш, допоможи голодуючим!» А з-під плакатних буквищ моторошно позирають на перехожих неприродно великі очі голодних поволзьких дітей.

«Трясця твоєї мамі! — сам собі скаржиться Федько, обережно затискаючи під пахвою шапку. — Ну скільки він за день ізжере, отой дрізд? Дрібничку! Невже тітка і його не дозволить держати?»

— Ти що, Федоре? — підозріло вдивляється в нього тітка. — Чого притих? Мабуть, «незадовільно» схопив?

— Ба й ні. Одне «задовільно», одне «добре».

— Чого ж ти киснеш, як учорашній капустаник?

— Птаха купив, — наважився признатись Федько, наче стрибнув у ополонку, — ось він, у шапці. Кубанський дрізд — зветься. Кажуть, як потепліє — заспіває. — І показав тітці птаха з долоні, притримуючи його пальцем за лапки. Але дрізд був голодний, змучений, пом'ятий і не летів.

— А чи заспіває він, Федечку? — спитала тітка співчутливо і подивилася на дрозда несподівано ніжно.

— Повинен співати. За це плачено.

— Світла в нас, Федечку, обмаль. Ще темно живемо. Птахові сонце потрібне.

— Клітки в мене нема, — пожалівся Федько, думаючи про своє, — не знаю, куди його поки що прилаштую.

— А що, як до коша з-під білизни? — порадила тітка. — Прутики там рідкі, повітря проходить, переверни догори дном, там і держи до часу — може, й не задихнеться в коші? — підняла вона на племінника сірі задумливі очі.

«Пересердилася», — полегшало Федькові на душі. У глибині стомлених тітчиних очей, навіть коли, як сьогодні, вони від втоми здавалися злими, завжди зберігалася для Федька незгасна теплінка.

Постукали в двері. Увійшла Клава, старша з двох дочок скрипала, що мешкав із родиною в тому ж будинку.

ку, в напівгорищаній мансарді. В руках у Клави була клітка.

— Це ти... мені? — кинувся до неї Федько.

— Ні, твій пташці,— засміялася Клава і поставила на підлогу поряд з вузлом білизни величезну жовто-червоно-зелену клітку з банястим дашком.

— Оце так! — тільки й спромігся сказати приголомшений Федько, не сміючи доторкнутися до подарунка. Хіба ж можна було порівняти жалюгідну дротяну халупку хитрого діда з оцим казковим пташиним палацом? Федько анітрохи не здивувався б, коли б йому сказали, що ця споруда з різнокольорових полірованих прутиків і сітки-кольчужки належала давніш цареві, а в ній жила диво-жар-птиця.

Однак, коли вірити Клаві Кулик,— а вона не могла похвалитись буйною уявою,— то володів оцим скарбом перед Федьком не цар, а власник їхнього будинку, колишній купець другої гільдії Паточкін. І тримав він у розмальованій клітці не казкову жар-птицю, а звичайнісіньку папугу Коко. Папуга була ледача й дурна, до самої смерті гаркавила лише дві фрази: по-французькому усіх питала «котра година?», а по-російському призначалася, що вона «попка — дурак». Так і здохла, нічого не навчилася більш від людей. А клітку викинули на горище. Там, на горищі, і знайшла її Клава.

Переселившись з Федькової шапки до свого нового палацу, дрізд розпростав крильця і вимогливо постукав дзьобом об дно порожньої кормушки. Надія Василівна всипала туди щедру жменю пшона, і всі троє слухали, як зголоднілий дрізд жадібно і голосно клював: тук, тук, тук...

— А тепер і ми повечереємо,— сказала Надія Василівна і забрала з плитки чавунець.— Ти, дівчинко, з нами сідай,— запросила вона Клаву, що було збиралася вже йти,— в нас сьогодні бенкет: дістала пшона в одному місці. Варю тебе, здається, звуть?

— Клавкою,— поправив Федько,— це в неї сестра Варя.

— Плутаю я вас,— сказала Надія Василівна,— схожі ви одна на одну.

— І зовсім не схожі,— заперечив Федько.— Варка — та ще маленька. Йй ще й десяти немає. А Клавці, як і мені,— повних дванадцять... І Варка — та зовсім біла, а ця чорнява.

— Білява... чорнява — все одно сідай,— посміхнулась Надія Василівна, розставляючи на столі тарілки.

— Та мені б і не треба,— засоромилась Клава,— я вже дома обідала...— і, проковтнувши слину, сіла до столу.

Вона їла поквапливо, опікаючи рота, і від цього на очах їй виступили сльози. Федько був не менш голодний, але їв спокійніше: наслідуючи тітку, набирав по півложки, черпаючи не звідки попало, а од вінець тарілки, де куліш трохи остиг, і поважно дмухав на ложку.

— Шкода, що ти, Клавко, дівчисько,— сказав Федько, доївши до дна поперед усіх,— а то б я тобі за цю клітку, знаєш, що дав? Десять штук нестріляних патронів. І ще французький патронташ — шкіряний, на чотири застібки. Я його в бур'яні на леваді знайшов, коли востаннє денікінці драпали. Тільки навіщо тобі?

— А мені й не треба,— відірвавшись від тарілки, заспокоїла Клава Федька,— залиш їх собі, свої патрони, я їх навіть боюся...

На її обличчі грала втихомирена посмішка: від гарячої їжі вона ледь-ледь захмеліла.

— Ти тільки Варку не проганяй, коли приведу, щоб на дрозда подивилася,— попросила Клава,— я їй пообіцяла. А то вона все канючить та канючить...

— А чого ж, приводь,— ласкаво дав згоду Федько. На відміну від більшості своїх ровесників, він не тікав від дівчачої компанії. Аби тільки не у всіх на очах з ними бавитись, а то пацани засміють.

— Канючить і канючить,— повторила Клава, зітхаючи при цьому, як доросла,— просто жах, яка вередлива! Тато каже, що все це примхи, а мама — що у Варки хвора печінка, потрібна дієта, а яка дієта в наш час? Імо що попало...

— А чому мати не прийшла? — спитала Надія Василівна, прибираючи на полицю тарілки.— Роздумала прати зі мною чи хворіє?

— Вона прийде, неодмінно прийде,— поквапливо і якось зніяковіло відказала Клава,— ось стемніє, відразу й прийде...— І, помовчавши, тихо додала: — Мама каже, що їй од сусідів соромно. Дружина скрипаля — і от тобі, білизну пере.

— Ніякої роботи не соромно,— без докору сказала Надія Василівна,— ось я так само не праля, а ткаля,

двадцять років, як штик, за станком. А що я маю робити, коли фабрика стоїть? Такий тепер час.

— Який? — раптом запитав у тітки Федько. Вона подивилася на нього трохи спантеличена: не то щоб не звикла до племінникових запитань, а надто вже несподіваним було запитання. На нього не відкажеш звичайним незлобливим «напти» (на те, щоб питали такі дурні, як ти) або чимсь на взірць «на кудикину гору горіх молотити», яким відказувала на вічні його докучливі «ви куди?».

Але й тікати од відповіді не годилося. Вона це відчувала. А як пояснити дванадцятирічному шибеникові, в який вони живуть час?

От пере Надія Василівна все тим же, кому й до революції прали такі, як вона. А час не той. І клієнти її майже всі зветься «колишніми»: колишній купець, колишній статський радник, колишній присяжний повірений... А вони з Федьком — хто? А вони не колишні, вони справжні-найсправжніші. От яка зміна. Поки що, звісно, у підвалі живуть, цілісінький день світа сонця не бачать, а час усе одно — їхній: її, та Федьків, та всіх, за кого її наречений на громадянській війні головою наложив...

— У пересельний час живемо,— говорить вона, поправляючи комір штопаної-перештопаної Федькової сорочки,— от коли б ми, наприклад, з підвалу та на нову квартиру переїздили... Начебто й квартира уже є, але стіни ще не білені, підлога не метена, і барахло — одне на одному, навалом: не кожную річ відшукаєш, поки розберешся з хазяйством... Отакий у нас, Федечку, тепер час. Зрозумів, чи ні?

— А чого ж не зрозуміти,— відповіла за Федька розсудлива Клава,— головне, щоб квартира була, а дати їй лад — не штука.

Федько мовчав: дивився на візерунчасті стіни підвалу, примхливо розмальовані вогкістю і ніяк не міг уявити собі високих сухих стін їхньої неіснуючої нової квартири.

— Ну, Федьку,— мовила тітка, роздивляючись на нове дроздове житло,— і везе ж тобі, брат, у житті: тільки зажурився, що не мав де пташку тримати,— ось тобі і царська клітка.— І, звернувшись до Клави, спитала: — Та невже тобі Паточкін таку річ задарма віддав? Чи, може, ти на горищі узяла не спитавшись?

— Я завжди про все питаю, це Варка не питається ніколи,— образилась Клава,— вона й сахарин, той, що для вечері, вранці собі на добавку бере, а потім знову қанючить... Помию для Паточкіна в неділю підлоги, та й годі.

— В усіх п'яти кімнатах? — тітка сплеснула руками.— За таку дрібничку? І шматка хліба не пообіцяв на додачу?

— Зате ж яка річ! — виправдувалась Клава.— Паточкін забожився, що такі клітки тільки до революції робили. Тепер, каже, «кишка тонка».

На вулиці ще яро буяла вітряна передквітнева заграва, а тут, у підвалі, вже було поночі, довелося засвітити гасову лампу. Перед тим як розгорітись, волохатий гніт довго тріщав і чадив, полум'я, що спалахувало на нім, кособочило — мабуть, дуже поганий був куплений на руках гас: чимось розбавляли його шахраюваті приватники.

Федько з Клавою втягли з сіней велику балію, встановили її на двох табуретках, потім за допомогою Надії Василівни вихлюпнули в неї з виварки гарячу воду. Низький підвал ущерть сповнився паром, неначе лазня. Починалося звичайне вечірне прання.

III

Дрізд стрибав по просторій клітці. Федько весь аж світився: і справді, йому здорово щастило в житті! А втім, про своє привілейоване становище на цій планеті Федькові було змалку відомо. Тільки-но тітка трошечки хильне на свято, так і вихваляється перед гостями: «А небіж мій — чули? — у сорочці народився! Тому й щастить хлопцеві: батько його кинув, бодай він світлої години не побачив, хоч він мені й брат; мати померла, а він як у бога в усі живе. Іншого давно б мужа десь у притулку заїла». А хіба ж Федько жив по-сирітськи? Біла його тітка не часто й не боляче. І то не від злості, а за діло. Це як твереза. А хоч трохи вип'є — і пальцем не доторкнеться: розкисне, а то й заплаче, все про свого загиблого жениха згадує. Його, коли під Воронежем білогвардійців громили, убито з англійського танка, денікінці вбили. Довго дожидала свого Юрка Надія Ва-

силівна. (Тоді вона ще Надійкою була). Доти вірила, що діжде, поки не повернувся з фронту один земляк, токар з паровозного, де перше Юрко працював. Так йому з того ж танка гомілкуву кістку кулеметом пробило, а Юрка — зовсім, на смерть. Там і закопали під містом Бобровом, у степу.

Отож, як захмеліє тітка, все за нього та за нього: і серце мав добре, і на обличчя був гарний, і тямущий, і знав для дівочої радості такі слова, котрих інші не знають, і навіщо вона, дурна, свою честь зберігала — краще б натішилася, поки він у сирій землі не лежав.

Або згадувала, скільки в неї після Юрка було женихів, залицяльників,— не зуміла вона з ними, з жодним не змогла. І освічені люди до неї під'їжджали, і прості траплялися, і заможні, й такі, як вона, без копійчини в кишені. Присяжний повірений один признався, що кохає, студент присвячував вірші, пожежник чай ходив пити, піп-удівець сватався, чекіст один з начальників домагався любові. Усе не те і не те. Може, й нерозумно було перебирати з її рябим видом.

Але, мислячи так, тітка прибіднювалась. Дрібне рябощиння — сліди перенесеної у дитинстві віспи — не змогло зіпсувати її відкритого обличчя з високим розумним чолом і вдумливими сірими очима. «Мені б хоч трошечки щастя,— говорили ці очі,— і я б гори звернула».

Після смерті невістки, узявши на виховання Федька, Надія Василівна сказала собі: «Оце ж, мабуть, і щастя моє. Буду хлопчика в люди виводити, а заміж не піду. Краще засохнути в дівках, аніж над душею чинити насильство».

Федько дуже любив свою тітку. Не тому, що вважав себе зобов'язаним перед нею, а просто так, без ніяких думок відповідав на її щоденні турботи тією мовчазною любов'ю, що не знає корисливих розрахунків і якою аж світиться безборонна істота до свого єдиного у світі оборонця.

Ніяких надто пестливих слів вони не вживали: чи то Надія Василівна боялася зіпсувати хлопця, чи соромилася своєї ніжності... Ну й Федько не лизався, не киснув коло неї. І тільки дрізд відкрив у їх взаєминах еру несподіваної ніжності.

Він уперто не співав, отой птах, зневажаючи підземелля, що не відало сонця. Але все одно його присут-

ність принесла сюди щось нове, не схоже на суворий світ довколишніх вулиць, глухих завулків і дворів, на цей кам'яний світ, без єдиного дерева, де б могла при-тулитися вільно пташина.

За порадою Надії Василівни Федько поставив клітку з дроздом у найсвітлішому місці — до ніші під склепін-ням, де у глибині тьмяно блимало невеличке віконце. Це вузеньке, схоже на бійницю старовинного замка вікон-це хтозна-коли наглухо і навічно заклили, й воно, запо-рошене одвічною курявою, день у день дивилося не на волю, а в мурований глибокий колодязь, повний недо-курків і насінньового лушпиння, накритий для безпеки пішоходів залізними ґратами.

Федько ждав неділі. У будні він аж надто рано йшов до школи і не міг дочекатись тих хвилин, коли щось віддалено нагадувало денне світло у їх підземеллі. Мо-же, саме в ці хвилини і співає його дрізд?

Нарешті — неділя. Поквапливо вмившись, Федько схо-пив тарілку з затіркою, яку тітка зварила ще вдосвіта (сама давно вже розвішувала білизну у дворі), і з та-рілкою в руках видряпався на високе підвіконня ближ-че до дрозда.

Сидячи під самою стелею біля віконця, він сьорбав затірку і, не моргаючи, дивився на заповишені скельця. Усім своїм еством Федько передчував близькість дива: мине ще небагато часу, і сюди проткнеться трохи сонця, і тоді він почує... як тоді, у тому лісі...

Федько ждав. Усе було напружене в ньому: нерви, зір, слух. Світ за тьмяним віконцем поволі мінився. Він мінився по крапельці, ледь-ледь помітно, наче крадь-кома.

За ніч Федько зголоднів. Його завжди уранці мучив голод. Але тепер ось, не довівши, він відставив тарілку. Треба було в ці хвилини не відволікати уваги — і тоді не прогавиш нічого.

Ось густа тінь від ґратів, яка щойно спадала на дно ніші, трохи пом'якшала, втратила різкість обрисів, пере-творилася на блимаючий контур; ось вікно, що давно загубило прозорість, осяяв зовні золотий спалах, і Федь-ко за каламуттю скла раптом виразно побачив двох го-робців, що дзьобали насіння у смітті. Він це побачив і якимсь нез'ясованим зоровим нюхом відчув пахіння сві-жого ранку. Дрізд стрепенувся, стрибнув на край клітки і, розпростерши крильця, застиг у чеканні. «Зараз!» —

сказав собі Федько і зціпив зуби, щоб голосним диханням не злякати тишу, яка підбадьорювала дрозда.

Але раптом знову потьмяніло. Чи то хмара напливла на сонце, чи скінчився час, відпущений Федьковому підвалові для сонця, але заграва на скельцях геть зeszла, і знов за ними запанувала сама хитка каламуть, а на дні стемнілої ніші чітко окреслилась чорна тїнь ґратів.

Дрізд ніби засмутився і розчаровано повернувся до кормушки. «Тук, тук, тук»,— одноманітно замолотив його дзьобик. Федько й собі взявся до своєї затірки, що зробилася як клейстер. Але не доїв: схопив клітку і вилетів прожогом у двір.

Там сонце шаленіло. З безглуздою щедрістю воно розкидало проміння на брук, на бур'янисько, на іржаву залізну покрівлю, де марили вголос любовними пригодами кощаві коти.

Нібито не бачачи і не відчуваючи сонця, дрізд припав до дна клітки і тремтів, оглушений гуркотом коліс на сусідній брукованій вулиці, свистом маневрових паровозів на товарній Леваді, лелеканням хлопчаків.

«Які вже там співи?»— подумав Федько і посварився кулаком на шибеника, що цілився у птаха з рогатки.

— Ізлякався наш малесенький?— почув він за спиною тітчин голос і обернувся. Біля нього стояла Надія Василівна з порожнім емальованим тазом у руках.— Ач, як найжачився, красунчик рідненький...

Федько не пам'ятав, щоб тітка колись називала його «рідненьким» або «красунчиком», але йому чомусь здалося, що саме до нього, а не до птаха адресовано зараз ці ніжні слова. Дивлячись не на тітку, а тільки на дрозда, Федько й собі сказав з несподіваною ніжністю: «Це правда. Ма-а-алесенький він. Кожного боїться, дурненький. А я його кривдити не дозволю!»

І Надія Василівна раптом відчула, що не така вже вона самотня на світі, що є в неї опора в житті.

IV

На теплому квітневому вітрі надимається пухирями білизна. Ось червоноармійські не раз прані штани. Їх власник, однорукий двірник Хома, дев'ятнадцятого року повернувшись з лазарету, подарував Федьковій тітці два бруски мила, і з того часу вона іноді допомагає його багатодітній дружині. Чи ж то жарт— два бруски мила в

ті роки! За них можна було виміняти на чорному ринку банок із п'ять американського «благодійного» молока або два важенних кола макухи, а то й півдюжини пузатих пляшок китайського гіркого екстракту під назвою «Чай чин-чин-пу».

А ось, на пристойній від солдатських штанів відстані, розвівається широке двоспальне простирадло, а на ньому — зблідла від частого прання фіалкова мітка «F. K.». Це остання ще не віддана за харч постільна річ колишнього статського радника, що з п'ятої квартири, а нині радслужбовця, кондуктора конки, яка теж доживає вже свого віку. Випране Федьковою тіткою простирадло тріпотить, мов білий прапор, що сповіщає про повну капітуляцію пана фон Краузе.

Тітка пішла додому варити обід, а Федько залишився сторожувати коло білизни. Він вартує її не так від злодіїв, як від тих, що любляють стріляти з рогатки. Досить одного влучного пострілу шматочком цеглини, щоб залишити обурливу пляму на мереживах пеньюарів, які випрала тітка для двох старих дівуль — сестер Комишанських — колишніх гувернанток з «добрих домів». (Нині вони клеять з кольорового паперу на продаж ліхтарики).

Не турбується Федько лише за білизну Паточкіних: цієї не займе ніхто! Розвішана на двох найдовших мотузах, вона заважає хлоп'ятам гуляти в м'яча, загороджує від сонця вікна першого поверху, одне слово, поводить себе так, як поводився власник цієї білизни, коли ще не було революції.

Яскравий, як пір'я небіжчика папуги Коко, халат мадам Паточкіної ніби хихикає над обносками двірникової родини, що висять на сусідній вірвовці. А десять пар надutih вітром підштаників її подружжя ехидно перешіптуються між собою: може, нагадують одне одному, скільки їх хазяїн зажер смажених курей, гусей, індичок, кулеб'як, девал'яв та жирних млинців, щоб відгодувати живіт, який ледве влазить в оці смугасті чували.

Та й тепер, по революції, коли багатьом з «колишніх» довелося попідтягати паски, Паточкін і не думає перешивати свій одяг: сподівається, що худнути не прийдесться. Адже недаром минулої суботи на вуличній стінці будинку, коло брами, з'явилася солідна залізна вивіска: «Домашні обіди П. П. Паточкіна. Додому — із знижкою, постійним клієнтам — короткотерміновий кредит».

Ні, Федько може бути зовсім спокійним за білизну Пантелія Парамоновича. Хто ж із хлопчаків, що живуть у цім будинку, наважиться дратувати людину, в якій їхні батьки можуть брати обіди в кредит!

— Федечку! — металевим голосом заводної ляльки гукає Паточкіна з свого «чорного» дворового балкона.— Розправ як слід мої ліфчики, а то бач, як поскручувалися, до вечора не висохнуть. І прищепни їх, дитинко, щільніше.

Федько ловить кинуті йому з балкона прищіпки, і невдовзі надуті вітром ліфи мадам Паточкіної цокаються один з одним, наче велетенські келихи.

— Нудьгуеш? — це у поміч Федькові вийшла стерегти з ним білизну Клава Кулик. Вона ще здаля посміхається йому, показуючи свої великі нерівні зуби. В руках у неї книжка. Велика книга. Федько ніколи не бачив таких величезних книг.

— Покажи... «Казки братів Грїмм»,— читає він на палітурці.

— Будемо вголос читати чи кожне мовчки? — запитує Клава, сідаючи на повалену водопровідну колонку.

— Читаймо вголос,— подумавши, відказує Федько. Він читає повільніше від Клави і терпіти не може, коли вона, проковтнувши очима сторінку, чекає його, а він, хвилюючись, проминає найцікавіше.— Читай перша,— каже Федько,— а я потім. Щось у мене зуб розболівся.— «І коли це вони з Варкою встигли перечитати стільки книжок?» — засмучено думає Федько. З Клавкою він в одній групі, а Варка — та молодша від нього і все одно знає більше. Нещодавно взяв він у неї з рук якусь пошарпану книжечку для малят і на першій же сторінці спіткнувся: «Казка про гномів та ельфів». Ані що таке «гноми», ні що таке «ельфи», Федько не знав. Він спитався в тітки, але тітка про них і не чула. Це здалося йому таким прикрим, що він зненавидів навіть саму книжку з незрозумілою назвою. Але чортик цікавості не давав йому спокою, аж поки він потай від хлоп'ят все ж таки випитав у їх груповода Кузьми Степановича про ельфів та гномів...

Федько і Клава посідали поруч, і Клава напівголосно почала читати про чарівний горщик. Може, для п'яти-групника це була аж надто вже дитяча штучка. Федькові було цікаво слухати, й він, щоб не виявити своєї цікавості, час від часу роздивлявся по сторонах або

Іронічно посміхався: читай, мовляв, читай, послухаємо, що то за «буза» у твоїй книжці. Раптом на найцікавішому місці, коли казкова каша, вилазячи з казкового горщика почала затоплювати ціле село, Федько й Клава почули позаду себе настирливу дражнилку:

Молодий із молодою
Пригощались лободою.
Лобода засохла,
Молода іздохла!

За їхніми спинами, посередині двору, стояла молодша Клавина сестра Варка. Заклавши руки за спину, вона витріщилася на Федька й на Клаву колючими заздрими очима і дзижчала з упертістю комара:

Жених геть упився,
В канаву звалився...

— Ану замовкни! — гукнула Клава. — Вже велика ду-репа, а тримаєш себе як? От скажу мамі, буде тобі.

На блідому гарному Вариному личку відбилося зловтішне торжество. Великі сині очі ледь примружились, губи стулилися щільніше.

Як тобі не соромно —
Панталони видно, —

відбігши трохи, скандувала вона.

— Ось за коси відсмикаю — прикусиш язика, — посварився на неї Федько і удав, наче збирається гнатися за Варкою. Вона труснула грубими льняними косами, відбігла подальше, за смітник, і гукнула:

— А ви з Клавкою стрижені! Ви — арештанти!

(У місті шалів висипний тиф, і в школах постригли навіть дівчат).

— Ще й задається! — обурилась Клава. — Мама ледве випросила в завідувачки, щоб пожаліли Варчині коси...

— Не покажу я їй ніякого дрозда, — сказав Федько, звертаючись ніби до Клави, але так голосно, щоб і Варя почула, — і коли заспіває, все одно не покажу.

— А от і покажеш! А от і покажеш! — з якоюсь хворобливою упертістю повторювала Варка, аж поки Федько не витримав і не пустив у неї важеним крем'яхом.

Батько та матір гадали, що дівчата поснули. Але Варя не спала. Тамуючи подих, лежала біля Клави, що давно вже солодко сопла у сні. Варя завжди трудно засинала: змалку її дуже часто заколисували батьки на руках.

Якби навкруг було тихо, може, вона б і заснула. Її нервували здавлені, роздратовані голоси за перегородкою — той недоброзичливий шепіт батьків, коли ні слова не добереш, але знаєш, що сваряться.

Варя мимоволі прислухається, силкуючись збагнути: про що вони там? А може, зовсім і не сваряться? Просто так, розмовляють... Тоді що ж вони роблять при світлі так пізно? Адже не будуть батько з матір'ю отак задарма палити гас у каганці: побалакати можна і в темряві...

А що, як раптом вони роблять сірники? Добре, коли сірники: тоді мама за вторговані «лимончики» купить сахарину в таблетках. Це жах, як Варю канудить від печених буряків, з якими вона вприкуску п'є уранці окріп! Так, це дуже було б добре, коли б вони тепер робили сірники...

У ті роки багато хто в місті підробляв на сірниках. Брали під заклад в артілі на Петинці великі картонні коробки, набиті шершавими паличками, а до них на додачу — бляшану банку з смердючим розчином. Палички набивали у спеціальний каркас і, коли з них, позв'язуваних сировими нитками, робилася плескувата туга котушка з чайне блюдце завбільшки, — поверхню цієї котушки вмочали у розчин.

Отак і робилися ті самі сірники, про які патлаті куплетисти в саду «Тіволі» гугнявили на радість недобитим буржуйам:

Спички шведские,
Головки советские,
Полчаса — вонь,
А потом огонь.

Варя перелізла через сестру і, підкравшись навшпиньках до перегородки, зазирнула в щілину. Жодних сірників не робили. Та як вона могла про таке й подумати? Коли б робили сірники, їх з Клавою покликали б на допомогу.

Змушуючи тріпотіти на каганці кволий вогник, батько швидко й сердито ходив сюди й туди по вузькій смужці поміж вікном і ліжком. Худючий, страшенно

полисілий за останній рік, він ходив і ходив, сугулячись і смикаючи правим плечем. Мати, звівши алебастрово-білі ноги, сиділа на незім'ятій постелі й плакала. Синьоока, пишноволоса, ще дуже гарна, вона здалася Варі в цей час якоюсь жалюгідною, ображеною: сиділа в своєму драному ситцевому халатику і схлипувала, а на щоках були розмазані сльози. Варя ледве стрималася, щоб не кинутись до неї, але побоялась: ще лялятимуть — навіть підслухала.

— Чого,— спитала мати,— чого ти так упираєшся, Колю? Чому ти не хочеш цього зробити?

— Не «не хочу», а не можу,— ретельно міряючи кімнату широкими кроками, відмовив батько. І повторив образливою скоромовкою, наче дражнивсь: — Не можу, не можу, не можу, не можу!

— Ти поглянь на дітей!— виплеснула йому в обличчя мати докір разом із сльозами.— Від них шкіра та кісточки zostалися. Що вони їстимуть завтра, ти подумав?

— Я тобі сказав, що не піду прислужувати цьому Паточкіну,— із злістю відповів батько і так зиркнув на матір, наче це була чужа і неприємна йому жінка.— Я, Раю, скрипаль. Зрозумій це. Поганий чи добрий, але музикант... Я сподіваюсь вакансії в оперному оркестрі і не маю наміру шпарити казна-що для непмана.

— А чи відомо тобі, що в опері знову чекають скорочення штатів?— перебила його мати.— Позавчора я бачила Геллера...

— Ну, кого-кого, а Геллера не звільнять! Геллер — перша скрипка... Такого скоротити неможливо.

— У наш час усе можливе,— сказала мати.— Коли Паточкін запропонував би Геллерові такі умови, як тобі, цей твій соліст і хвилинки б не вагався. Ще б пак! Крім грошового утримання, щодня два сніданки і два обіди...

— Чому ж твій Паточкін не запросить до себе Геллера?

— Раз — те, що він не знає про його існування, а друге — він хоче, щоб у його їдальні панував руський дух...

— Плював я на його чорносотенний дух,— закричав батько,— і якщо я, пані ласкава (він так і сказав на маму: «пані ласкава»), коли-небудь найматимусь до корчми, то щоб мити посуд, підлоги, будь-що робити, тільки не грати на скрипці! І затямте це собі! Для мене така профанація все одно, що куля в лоб.

— Що ж, тоді ми всі помremo з голоду,— мовила мати з покiрним вiдчаєм i сунула пiд подушку ноги, що взялися вiд холоду синiми сиротами.

Варя з жахом вiдхитнулася вiд щiлини. Хода за пергородкою стихла, i їй привидiлося у цiй раптовiй тишi щось страшне: знайомий, наклеєний на афiшну тумбу, плакат «Товаришу, чим можеш...» i обтягнутi пергаментною шкiрою окатi кiстяки поволзьких дiтей.

Вiд думки про голод Варi страшенно закортило їсти, хоча вона добре повечеряла вареною картоплею. Ще хвилину тому вона однаково співчувала i заплаканiй матерi, i згорбленому розгубленому батьковi. Тепер це двоїсте почуття зникло. Варя не все розчула i не все зрозумiла з пiдслуханої розмови батькiв, але, почувши про можливий голод, усiм своїм еством була проти батька. Проти, i проти, i проти. Хай негайно ж iде на службу до Паточкiна, як радить йому мама, i тодi вони не помруть. Що вiн таке сказав: «Краще куля в лоб»? Дурниці! Гiрше вiд смертi нiчого не буває.

Коли Варя була ще зовсiм маленькою, вона вiрила бабусi, що пiсля того, як людина вмере, її душа летить або в рай, або в пекло — залежно вiд того, як себе небiжчик поведив за життя. А немовлята, як запевняла бабуся, усi, як одне, витають по смертi пухкенькими янголятками, точнiсiнько, як отi, що на старовинному годиннику на маминому туалетному столику.

Тепер Варя знає, що все це попiвськi побрехеньки. Учителька заборонила ходити дiтям до церкви i пояснила, що пiсля смертi з людиною не буває нiчого. Зовсiм нiчого. Лежиш у землi i гниєш. I по тобi повзають огиднi хробаки. Це вже Варi хлоп'ята у дворi розповiли. Вони бачили на Кирило-Мефодiївському цвинтарi розриту могилу, її злодiї розрили, гадали — на небiжчиковi добрий костюм, а на ньому був тiльки балахон з мiшковини.

— Нiчого, не помremo,— голосно сказав за перегородкою батько. Але Варя йому не пойняла вiри. Їй було страшно вiд думки про голод i прикро вiд того, що батько з матер'ю останнiм часом усе сваряться й сваряться. Давно вже вона не бачила, щоб вони, як колись, сiдали скраю удвох на її дитячому лiжечку i, коли Варя розплющує очi, щоб вона бачила їх над собою — лагiдних, нiжних; обнялися i шепочуться, чекають, поки вона прокинеться. Щось зчинилося непоправно лихе у їх взає-

минах. І довколишній світ, який Варі здавався непоруш-
но надійним, хитнувся їй під ногами.

Може, батьки собі думають, що коли вони, як і перше, при дітях говорять одне одному «доброго ранку» чи «добраніч», то Варя нічого не помічає? Аж чудно! Клава, може, і не помічає, а від Варі не сховаєшся.

— Зрозумій мене правильно, Раю,— веде далі батько, і Варя знову повертається до щілини.— Я не впираюсь, я просто не бачу необхідності... Війна, міжвладдя — усе це позаду. І взагалі все найстрашніше вже позаду. Адже надійде врешті кращий час?

— Кращий? — і мати скочила з ліжка.— Як ти можеш говорити це, Миколо? Я сподіваюсь на гірше... І, коли ти будеш таким же пустим мрійником, таким же непристосованим, він нас зовсім занепасть, цей страшний, цей проклятуший час; він, тільки він винен у всьому...

Варя здригається. Так он хто її ворог: клятий час! Навіщо ж вона злувала то на батька, то на матір? Не вистачає їжі? Винен він, час. Черевики у Варі течуть? Нема за що і нема де купити нові? Його ж таки треба за це винуватити. І за те, що у школі собачий холод. І за те, що сваряться тато й мама. Усе це робить він, лихий, безжальний час!

Варя не могла його як слід уявити собі. Але, звичайно, він був настобурчений, кістлявий, і страшно мекав, і мотав битливими кривими рогами, як отой чорний бездомний цап, що ганявся за Варєю на пустці, коли Варі було ще п'ять років. Сьогодні він чорнів за горішним віконцем і зловісно реготався на ближній леваді простудженими паровозними голосами. Мабуть, йому було втішно дивитися і на татову розгубленість, і на матусині сльози... Поганий, винний у всіх злигоднях Час! О, як Варя ненавиділа його...

Коли б Час міг спинитись на мить, він би виправдав-ся перед зляканою, одуреною дівчинкою. З'явився б їй видінням убитого нареченого Федькової тітки і розказав про відчайдушних хлопців у будьонівках, про тих, що з трилінійками полізли на ворожий танк, якого досі ні разу не бачили, і все ж таки зупинили його, і все ж таки витягли з-під сталеві шкури крейдяно-білого гімназиста в офіцерських погонах.

Він, оцей Час, міг би на своє виправдання кинути до Варчиних ніг сотні тисяч ордерів на взуття, які вже видав босоногим робітникам, що відбудовували шахти

й залізниці. А ще — безліч ордерів на реквізовані буржуйські квартири.

Розсунувши стіни мансарди, він, той Час, міг би показати Варі напружені обличчя людей, що вперше слухають музику в переповненому оперному залі, — всіх отих «канібалів» та «варварів», як називала Варина бабуся робітників, що взяли до рук владу і на яких з наказу їхнього Часу радісно й приголомшливо упали не відомі їм перш Чайковський і Верді.

«Не бійтеся, — шепотів їм дружньо той великий і добрий Час, — не соромтеся, коли що не зрозуміло. Я постараюсь — і зрозумієте. Адже все на світі, браточки, віднині існує для вас!»

І почувши таке, може, Варя і зовсім би не гнівалася на батька за те, що він не схотів іти до Паточкіна, а мріє про оперу, вперто дожидає свого місця в оркестрі.

Але Час у своєму карколомному бігові не звертав уваги ні на осуд Вариної мами, ні на сполохану Варю. Не те щоб йому було на неї начхати, — просто він не розчув її тоненького голосочка, оглушений канонадою громадянської війни, стогонами у сипнотифозних бараках, благаннями про хліб на голодуючій Волзі, кулеметною стріляниною в бандитських ярах і свистом караючих куль, що летять у лоб різній контрі, яку схопила залізною рукою безсонна Чека.

Варя закоцюбла, стоячи босоніж на холодній підлозі, але не відходила від щілини. Світло за перегородкою згасло, а вона все прислухалася.

— Колю... востаннє... благаю тебе, — прошепотів мамин голос.

— Ні, Раїсо, це просто немислимо... Я, син безграмотного шевця з Холодної гори, ціною жахливих зусиль став музикантом. І тепер, коли я маю змогу...

— Ти волієш спуститися до оркестрової ями через трупи дітей? — спитала загрозливо мати, і Варя вся зібгалася, скімшилася від цих слів: «до ями... через трупи»...

— Я від тебе піду! — крикнула мати так голосно, що навіть Клава на мить розплющила очі. — Ти чуєш? Я піду, я піду назавжди...

Варя не бачила матері, не бачила, як та жалить батька синявою ненависних очей. Варя тільки чула, що батько вперто мовчить, не обіцяє нічого, не виправдується, а кашляє, важко дихаючи, наче загнана шкапа.

Тремтячи від ридань, що стрясали її зсередини, Варя вдихала цю раптом розгадану нею мовчазну зненависть — отруйну, зловісну, як перший чад пожежі, котра ще не вихопилася на волю. Як вона ненавиділа в цей час їх обох! І як ніжно любила! І, то люблячи, то ненавидячи, промовляла пошепки: «Милі мої, рідненькі мої, не сваріться!.. Злюки, злюки погані, от я сама перша втечу від вас, утоплюся, кинусь під конку, тоді знатимете, тоді вже ви знатимете!»

VI

Федько й не збирався навмисне прибирати в кімнаті задля того, що до нього завтра можуть завітати Клава і Варя.

Просто тітка давно бурчить, що по кутках павутиння і під Федьковим ліжком ціла купа сміття з матраца, отож він і поклав собі постаратися нині: навіть надраїв цеглою мідний чайник, який зеленів від злості, коли його довго не чищено.

Але у глибині душі він чекав на Варю, на це примхливе дівчисько з блакитними очима, на цю вереду, з якою він сьогодні у дворі замирився і — так уже трапилося! — сам запросив її подивитися на дрозда. Звичайно, не треба було йому першому просити пробачення у Варки за те, що він пошпурив у неї колись каменюкою. Але вона ходила всі ці дні така ображена, з заплаканими очима, що він, вибравши момент, коли дівчата розбрелися шепотітися по під'їздах, а хлопці подалися на річку, підстеріг Варку у підворітті і міцно схопив її за руку:

— Ти чого від мене тікаєш, як від скаженого собаки? Хіба я кусаюсь?

— Пустяки, — просичала Варка, дивлячись йому просто в вічі. — Чуєш? Боляче, тітці Наді пожаліюсь.

Він не знав, що Варка зовсім на нього й не сердиться, що вона носить у собі важку, не дитячу думу після підслуханої вночі розмови батьків. Якби їй не десять років, а більше, можна було б сказати, що за ту ніч вона постаріла: хіба ж перше розчарування в житті — то не перша старість?

Це правда: після того, як Федько посадив їй крем'яхом на колінці синця, вона втікала від нього. Але не тому, що боялась, а того, що соромилась, удавала з себе

сердиту, аби він не здогадався, що їй самій страшенно хочеться помиритися з ним.

Він неохоче пустив її гострого ліктика, та з дороги не зійшов.

— І на дрозда ні разу не прийшла подивитися. Хіба не цікаво?

Варка відвела очі, і Федько не бачив, як у них блиснула переможна посмішка: я ж, мовляв, так і знала, що ти сам мене попросиш про це!

— Адже ти забожився, що не покажеш мені птаха?

— Я сказав — коли будеш уредною...— І знов схопив її за руку.

— Пустити,— майже лагідно цього разу попрохала вона,— пусти ж но! — Але руки не вихопила.

— Приходь сьогодні з Клавкою,— сказав Федько,— може, дрізд і заспіває. Я ж його навчаю. Він, кажуть, якщо його не навчати — може й зовсім не заспівати в неволі. То я йому тепер насвистую щовечора.

— Завтра прийду,— пообіцяла Варя,— якщо мама відпустить. Сьогодні нам з Клавкою доведеться дома сидіти. Татко піде кудись роботи шукати, а мама їде до бабусі у Васищева, і потім ще Клавка мені сьогодні голову митиме.

— Гаразд, нехай буде завтра,— погодився Федько і все ще не відпускав її руки. Нарешті пустив, і Варка, не озираючись, застукотіла по брукові дерев'янками.

«Коли вона прийде до мене,— подумав Федько, стежачи за нею очима,— пришию їй ремінця до дерев'янки, дідько з нею, а то наступить на нього, спіткнеться, ще й носа розквасить».

Прийшла тітка, похвалила Федька. Метке має око: відразу помічає, коли Федько ретельно поприбирає у хаті. Все побачила — і що під ліжком чисто, і що чайник блищить.

— Ач, ти у мене який молодець!

Коли тітка хвалить Федька, він не знає, що казати, і завжди відмовляє те саме: «Молодець проти овець?»

Сьогодні він не встиг розтулити рота, щоб пом'якшити похвалу звичним дотепом, як тітка перебила його несподіваною просьбою:

— А побіжи-но, Федечку, до «братів-розбійників», я записочку дам, хай дещо на борг нам відпустять. Може, гості до нас прийдуть сьогодні.— І якось особливо подивилася на Федька.

Тоді вирвала з старого Федькового зошита листочка і роздумливо сиділа над ним, слинила огризок олівця, писала щось, викреслювала і знову писала.

Врешті на покрапленому солом'яними крихтами, шершавому, як стружка, листочку з'явилася солідна колонка, що завершувалася гідним фіналом: «Горілка — 1-а півпляшка». «Неабиякі будуть гості»,— мовив собі Федько, зазирнувши до тітчиного списку, і, підбадьорливо свиснувши дроздові, побіг до крамнички.

Цю крамничку нещодавно відкрито на їхній вулиці. Стояла вона на велелюдному місці, перед мостом, на розі. На її вивісці було виведено яскравими літерами: «Бакалійні та гастрономічні товари братів Долідзе». Це й спричинилося, мабуть, до вуличного прізвиська— «брати-розбійники». А втім, були у покупців для цього й інші причини: брати, як і Паточкін, оголосили для постійних клієнтів кредит і при розрахунку дерли з них три шкури, діючи за принципом: «пива не брали — з вас іще карбованець».

З трьох братів, власників крамнички, єдиним справжнім господарем був старший, Арчіл — низькорослий, довгорукий горбань з великими скорботними очима біблійного мученика. Молодший, Зураб, лише вважався за співвласника, а в торговельні справи не ліз. Цей навчався у зуботехнічній школі.

А середульший — красень Георгій — білозубий, стрункий, з такими ж великими чорними, як у старшого брата, очима, в яких смуток і не ночував,— хоча і допомагав у крамниці, але, здавалось, був посланий самим сатаною, щоб геть розорити Арчіла. Хизуючись за прилавком у смушковій кубанці, збитій завжди набакир, він раз у раз відпускав на борг крам аж ніяк не постійним і не платоспроможним клієнтам, а переважно гарненьким дівчатам. «Для Георгія,— скаржився знайомим Арчіл,— приваблива мордочка і струнки ніжки куди більш важлива гарантія, ніж нотаріальна розписка з печаткою». Мало не щонеділі Георгій красувався на вулиці у новім моднім костюмі, завжди палив найдорожчі цигарки, на взірець «Посольських». На однокінному візнику, «ванькові», він не їздив, а тільки на парі, на «дутиках».

Коли Георгій був в особливо добромум гуморі, він міг відпустити щось у кредит не лише красуньці, а й кому

хочете, якщо той припав йому до вподоби. Найчастіше він бував щедрим до дітвори.

Федькові сьогодні не пощастило: за прилавком стовбичив сам Арчіл. При ньому безглуздо було б сподіватися на безплатно підкинутий медовий пряник або пригорш «барбарисів».

Горбань уважно вивчив Федьків листок, відклав його набік, придавив маленькою гирею і мовчки через Федькову голову заходився відпускати крам якійсь розфуфиреній дамі. Орудуючи відгостреним до блиску ножем, він клаптик за клаптиком миттю нарізав їй цілий фунт шинки — блідо-рожевої, з ніжним білим прошарком. Потім зважив у торбиночку родзинок, а тоді ще яблук «бумажний ранет».

Федько з гідністю ждав, але всередині йому все так і кипіло від злості. «Це він тягне з мене жили,— думав Федько,— тому що я — на борг, а вона — гроші на бочку». Щоб хоч якось заспокоїти себе, він малював у уяві то пожежу, яка раптом охопила крамничку «розбійників», то повинь, що змила її геть до річки.

Відпустивши клієнтів, горбань, знов-таки через Федькову голову, подав якомусь жевжикові у гостроносих полакованих «джиммі» коробку сардин і аж тоді перекинув на Федька свої смутні опуклі очі.

— Щось я тебе, хлопчику, тут перше не бачив.

— Ще чого! — образився Федько.— Коляда наше прізвище, ми з п'ятого номеру, моя тітка вам скатертину, між іншим, прала.

— Можливо,— погодився горбань,— можливо, і прала. А їсти ви де купуєте? Інша крамниця купуєте? Так?

— А от і ні,— заперечив Федько поспішно,— ми мало не все у вас беремо: і квашену капусту, і сіль.

— Можливо, і сіль,— не заперечив горбань,— але більше нічого не береє. Дуже мало береє. Недобрий клієнт. Не постійний клієнт. Не можу дати в кредит.

— Ми й висівки у вас брали, і пшоно, їй же богу,— благав його Федько,— спитайте навіть у дяді Георгія.

— У Георгія? — Смутні очі горбаня зробились лихими.— Добре, я питаю.— І щось гукнув гортанним надтріснутиим голосом. З-за перегородки озвався молодий баритон, теж гортанний, але приемний, привітливий.

— На ось тобі твою записочку,— сказав Федькові горбань,— паняй до брата, хай пише: давати — не давати. Ти в нього купував, хай він і видає тобі у кредит,

Досить голова морочити.— І трахнув зопалу ремінною хлопавкою по мусі, що необережно задрімала на мармеладі.

VII

Відчуваючи на потилиці пильний погляд горбаня, Федько, як по траншеї, пройшов поміж барильцями з солоною рибою і кадобами з кислотою капустою, потім повз лантухи з борошном і скрині з макаронами, аж поки не наштовхнувся на двері, що вели в житло крамарів. За дверима чулися збуджені голоси і грамофонна музика.

Федько хотів був уже постукати, як двері з легким скрипом прочинилися і хлопчик побачив у глибині кімнати оправлене в різьблену раму трюмо, де віддзеркалювалися Георгій і Раїса Іонівна — Варчина та Клавчина мати. Обое вони сиділи обличчям до дзеркала.

Ніколи перед цим Федько не бачив її такою ошатною. Була на ній мережана блузка з великим вирізом на грудях, на шиї тьмяніло намисто з перлин, губи її були підфарбовані, і взагалі її неможливо було впізнати, такою вона здалася Федькові молодою і гарною.

Поряд неї сидів Георгій. Одною рукою тримав бокал з вином, а друга його рука обіймала спинку стільця, на якому сиділа Раїса Іонівна, і Федько примітив, як ця біла велика рука обережно погладжує кучерика на потилиці Вариної й Клавчиної матері.

Шкірячи рівні зуби, Георгій усе говорив, говорив, а вона все сміялася, і не видимі Федькові, не відбиті у дзеркалі гості так само сміялись, і дзвеніли бокалами, і щось вигукували, але Федькові в цей час було не до них. Згоряючи від сорому за Варчину і Клавчину матір, він подумки питав себе: «Як же так? Як же так?»

Мабуть, хтось у кімнаті розчахнув вікно. Двері, перед якими стояв Федько, спершу схлипнули, тоді широко відчинилися, Георгій схопився, щоб їх зачинити, і побачив трохи зляканого Федька.

— Чого тобі, хлопчику, так пізно? — Той сунув Георгієві до рук записку, а сам усе думав про цю брехуху, про цю безсоромну скрипалеву дружину: дівчатка, чоловік, усі певні, що вона у хворої бабусі, у Васищевім, а вона...

— Гаразд, хлопчику,— сказав Георгій, ховаючи записку в кишеню,— зараз я сам тобі все відпущу.— І тут до них у коридорчик вибігла Раїса Іонівна.

— Тільки-но послухай, Жорж,— почала вона, все ще сміючись. І раптом обличчя її витягнулось, слова застрягли в горлі: побачила Федька.

— Стривай, куди ти?! — зойкнула вона, побачивши, що Федько позадкував до виходу, і, заливаючись сльозами, залопотіла: — Я загинула... Це наш сусіда. Племінник нашої пралі... Він рознесе...

«Нашої пралі»,— передражнив її у думці Федько,— начебто сама не прала з моєю тіткою, задавака нещасна».

— Іди-но сюди, гарний хлопчику,— покликав його Георгій.— Давай свою тару.— Він майже силою відібрав у Федька кошика і пішов за мішки. Його не було хвилин, може, з п'ять, але й за ці п'ять хвилин Федько мало не згорів від сорому, слухаючи, як ця доросла жінка і на мить не замовкає, принижено просячи його «бути добреньким, не занাপастити її, нікому нічого не говорити».

Георгій повернувся.

— Маєш, хлопчику,— простягнув він Федькові повного кошика.— Те, що твоя тітка замовила,— ось на дні,— сповістив він із посмішкою,— а те, що нагорі,— все твоє. За це не будеш платити, тільки держи язик за зубами.

«Не треба мені!» — хотілося гукнути Федькові. Але він не посмів.

З крамнички він вискочив з таким почуттям, ніби його облито поміями. Хотілося зробити щось таке, аби насолити цій гидкій, безсоромній Раїсі. Не бовкатиме ж він язиком. Хіба він дівчисько чи баба базарна? Але й тягти додому торбинки, за які він мусив «держати язика за зубами», теж було огидно.

Прохогом піднявся сходами аж до мансарди, де жили Клавка і Варка, витяг із кошика все, що було покладено поверх обгортки: торбиночку з ізомом, бляшану коробочку з халвою і не менше як півфунта апетитної шинки. Ледве утримався, щоб не взяти шматочок, навіть слину ковтнув. Але згадав нахабні Георгієві очі і разом з родзинками та халвою поклав шинку на кахлю плєшадки перед дверима.

«Хай, підла, побачить, нехай ще дужче злякається,— зловтішався Федько,— подумає: коли я нічого не взяв, то усе роздзвоню».

VIII

Поки небіж ходив по продукти, Надія Василівна як слід поприбирала в підвалі, пошкребла табуретки й ослінчика, підмазала плитку.

«А що, як раптом,— зловила вона себе на думці,— щось та в лісі здохло — і справді прийде цей волоцюга подивитись на сина? А що, як — чим чорт не жартує! — перекрутяться йому дурні думки в голові, коли побачить Федька?» Та Федькові і слівцем не прохопилася за те, що бачила сьогодні його батька і що той обіцяв завітати увечері: коли обдурить — навіщо хлопця дарма драгувати?

Зранку вона, як завжди останнім часом, пішла на біржу праці. Кожен день туди навідувалась... А може, попадеться яке-небудь містечко на заводі? Нехай уже не за фахом, не ткалею — аби до верстата, аби здихатися чужої білизни.

Ні, вона оце нещодавно Клавці не задля красного слівця сказала, що не стидається ніякої роботи на світі. Але — працювати, аби працювати, — це одне, а працювати, щоб душа співала, — щось інше. Від прання у неї душа не співає. А на фабриці, хоч і ноги набрякали за дванадцять робочих годин, і в грудях усе клекотіло від уїдливого бавовняного порошу, — там співала душа.

Стане, бувало, за свій верстат, дасть йому ходу — і пішло! Нитяна хвиля тужавіє, шумить водоспадом. Тут гляди, не прогав обриву, вчасно зупини та розплутай: це тобі не підштаники полоскати...

На біржі її нічим не порадували, сказали, щоб по обіді навідалась, начебто братимуть жінок на курси трамвайних вагоноводів. Отож вона і подалася на базар — аби згаяти час. Тут і надибала на свого брата Антона, на Федькового збіглого батька.

Сидів верхи на березових козлах, махорочною скрутою димів. Біля його ніг на землі зубчатою гадюкою виблискувала вузька пила. Отже, набридло Антошкові кочегарити на паровозі. І ковалеві допомагати у ріднім селі остогидло, раз він уже зробився мандрівним пилярем.

Майнуло: може, проминути? Але задля Федька опанувала себе й затрималась. А що, як підросте Федько і докорятиме: чому не звела його з батьком? Доводь йому тоді, що в нього не батько, а хтозна-що — порожнє місце, бульбашка на воді.

Вона підійшла зовсім близько до Антона, а окликнути його ще не наважилась. Про що з ним говорити, з баламутом, коли йому на думці горілка, та карти, та гулящі дівки? Ото вже правду кажуть, що у сім'ї не без виро́дка.

Стояла розгублена. Строкатий і галасливий Благовіщенський базар оточував її возами з городніми літніми найдками, наче спогадами дитинства.

Блідо-зелені пагорби прив'яленої на сонці капусти пахтіли городиком, що збігав до річки, до очеретяних густих берегів. Там вона дівчинкою, прополовши грядки, скупається, бувало, і лежить собі, сохне на сонечку, на теплому полиновому вітрі... Знайому від колиски пісню навівали багрянні, як передвітряні заграви, томати... («На вгороді верба рясна...») І стрілчата зеленювуса цибуля, і перлинний розсип квасолі... («Там стояла дівка красна...») А незграбні кабани-гарбузи і надрізані напоказ кавуни відносили Надію Василівну в думці на баштан куркуля Яцури, де сторожував колись її дід, Федьків прадід, колишній каторжанин, той, що спалив на Херсонщині у дев'ятсот п'ятому пана.

Дитинство... Невже було і в неї дитинство — з реготом, з плавбою у річці, з піщаними пасочками і ганчір'яними ляльками? Невже не сон? А було ж таки — напівголодне, босоноге, по коліно в студеній воді (он з яких пір остогидло прання!), але незабутнє, найбільш пам'ятне за стільки років дитинство...

— Антосю!.. Чуеш, Антосю? — покликала вона брата тихо і несподівано лагідно, наче тут, поміж базарного стовпища, окликала своє і його дитинство.— Антоне?

Він не почув. Жадібно затягуючись, усе палив та палив і втупився кудись в одну цяточку, на купку змерхлого попелу, що нападав йому з цигарки на чобіт.

«Збився, збився з дороги, а міг би, як люди»,— мало не вимовила вона вголос і спіймала себе на тому, що в цю хвилину пожаліла його нерозумною жалістю родички, пожаліла уперше по тому, як він кинув хвору дружину і малого Федька і Надія Василівна, коли він

причвалав до неї у місто, геть прогнала його, гукнувши услід, що більше він їй не брат.

Ні, не треба було й тепер жаліти його: не заслужив, осоружний. А може, це й не жаль був — просто згадалось дитинство і розм'якшило їй серце... Адже малесенький був колись, безвредний, навіть лагідний до неї. Любила його Надійка, жаліла...

— Антоне, чуєш, Антоне?

Обернувся. Упізнав. Кинув на землю недопалену цигарку, затоптав її ногою поквапливо.

— Здрастуй, сестричко. Кажуть, гора з горою... а людина з людиною...

— Гаразд. Знаю, що по слово до кишені не полізеш. Яка приємна зустріч! А я гадала, ти десь у Сибір заїхав або в інші далекі краї, що й носа твого не видно. А ти он де... Чи адресу забув?

— Не дивина й забути, Надю... Це ж скільки ми не бачилися? Дев'ять... Десять? Ні, мабуть, більше... Був я, між іншим, і в сибірському краю. Золотце шукав. Дурна робота — щось уроді карт, кому козири, кому дуля з маком. Мало до колчаківців у полон не потрапив, за партизана прийняли, ледве відбрехався. Та й узагалі: собачий холод, сніги... Не для мене це діло.

— Хоч би про Федька спитався.

— А чого питатись? Росте парубок?

— Звісно, росте. Зайшов би подивився.

— А чого дивитись? Чужий я йому, Надю. Не мое це діло — батьком бути. Я вільний птах...

— Помовч. Соромно слухати.

— Йй-богу. І одружили мене під п'яну лавочку. Не приймає мій розум сімейного життя.

— Ну й дурний твій розум.

— Не тільки розумникам, Надю, хочеться жити на світі. Дурні, вони теж свої права виставляють. У нас же тепер «рівність» та «братерство». На усіх тинах написано.

— Для дурнів і для розумних рівності до кінця світу не жди, — відрубала вона, з огидою поглядаючи скося на його розпухлу від горілки червону пику.

— Нічого не відомо, сестричко, — розвів він руками, — розумні й тепер цеглу тягають на горбі, а дурні збоку стоять та підхваляють: «Ой, молодці!»

— Не любиш ти роботи, Антоне.

— А хто її любить?

— То прийдеш чи ні?

— З порожніми руками — незручно. А я оце саме без грошенят...

— Нічого, приходь без гостинця. Сама тебе почастую.

— Та добре,— і очі відвів.— Адреса в тебе стара? Може, якось заскочу увечері... А як ні, то ти не сердься, сестричко, тоді іншим разом...

Федько непокоївся: лягтиме його тітка за те, що у крамниці затримався. А вона — нічого. Обдивилася куплене, розгорнула згорток із чайною ковбасою, поклала на окраець хліба ковбасне кружальце, простягла Федькові:

— На, їж.

Він пожадливо відкусив шматочок, відклав:

— Може, гостей підждемо?

— Нема їх чого ждати,— відмовила тітка сердито. Узяла й собі мізерний доважок, сидячи навпроти Федька, жувала смакуючи.— І без них проживемо. Не прийшли — і не треба. Кажуть тобі — їж, ото — їж.

ІХ

Перелякана на смерть Раїса Іонівна не поїхала цього дня в Васищеве. «Тепер, коли раптом з Васищевого з'явиться татап,— хвилювалась вона,— і з'ясується, що я не була в неї сьогодні, доведеться перед Колею викручуватись — де і чому затрималася».

Відколи Раїса Іонівна зазнайомилася з Георгієм, вона вже кілька разів просиджувала в нього допізна, а потім про людське око вечірнім поїздом усе-таки їхала до матері у Васищеве, і все їй так минало. Нещодавно вона навіть одважилась відвідати з своїм обожателем літній сад «Тіволі», де на естраді давали великий концерт — співав сам Цесевич, а за конферансье був Хенкін...

Ії нинішній страх був викликаний тим, що її у Георгія побачив Федько. Прожогом вона помчала услід за Федьком додому. Кляла себе за те, що так необережно поведилася. Якби вона була твердо впевнена, що Георгій не бреше, що й справді він закохався в неї безтямно, може, й не мучила б себе отак. Зрештою, татап правду го-

ворила: їй Микола не пара. Що він дав їй у подружнім житті? Принизливу бідність та наївні мрії про його музичну кар'єру? Вона давно зрозуміла, що ніякої любові нема і що, коли б не цей баламутний час, ніщо б її не утримало поруч з невдахою, який нездатний ні на ризик, ні на те, щоб якимось пристосуватися до часу...

Усе це так. Але бути вигнаною чоловіком і лишитися самій? Це було б для неї просто жахливо. І головне — за що? Ні в один з горезвісних вечорів вона нічого зайвого не дозволила своєму грузинові. Майже нічого. Крім двох-трьох поцілунків і пристрасних признань у східному дусі...

Побачивши на площадці коло дверей розкладені Федьком пакуночки, Раїса Іонівна охнула: не взяв подарунків, значить, усе розбовкає, поганий хлопчисько. Тепер їй хоч униз головою з четвертого поверху. Вона навіть зазирнула у напівтемний колодязь сходового прольоту і з жахом відскочила: запаморочилася голова — чи то від висоти, що кликала вниз, чи то від випитого на вечірці вина.

Злодійкувато озираючись, вона заходилася похапцем збирати пакуночки і запихати їх собі у сумку. Вирішила: «Скажу, що мама ще минулого разу дала з своїх заощаджень трохи грошень унучкам на подарунки, ось я сьогодні їх і купила». Що там? Родзинки... Халва... Шинка... І тут же, незважаючи на збуджені нерви, Раїса Іонівна подумки підрахувала, скільки все це могло коштувати.

Двері відчинила їй Клава. У нападі спокути Раїса Іонівна обсипала дочку поцілунками. Та розімліла від несподіваного щастя: звичайно і мати, і батько так ніжно поводитись тільки з молодшою, з Варєю, яку й досі вважали хворобливим дитинчам.

— Мамулю... Ти вже від бабусі?

— Так... тобто ні... А татко де? Спить?

— Що ти — «спить»? Він у Паточкіна.

— У Паточкіна?!

— Він грає там... У Паточкіна тепер до дванадцятої ночі пивом торгують. Татко узяв свою скрипку і цілий вечір грає клієнтам. Ми з Варєю ходили слухати. Один моряк татові замовив пісню «Яблучко», а той — нізачо. Як заграв полонез Огінського, так той плакав, і татові гроші пхав до кишені, і нам з Варкою по шоколадці купив...

«Його правда... Яка це для нього ганьба!» — мало не вихопилось уголос у Раїси Іонівни. Але вона вчасно прикусила язика.

— Істи, доченько, хочеш? Годував вас батько?

— Нам мадам Паточкіна вівсяної каші давала,— похвалилася Клава,— з м'ясною підливою... І томатів дві штуочки... І дві склянки чаю внакладку,— Клава навіть посміхнулася від цих спогадів: вона любила попоїсти.

«Підкорився, зробив на моє»,— подумала Раїса Іонівна, сама ще не знаючи, чи радіти їй з цього, чи ні. Вона роздяглась неквапливо, зітерла з губ помаду, пожувала сухого чаю, щоб із рота не пахло вином, і пірнула під ковдру. Голова знову йшла обертом, як тоді, коли вона подивилась у проліт. «Поступився... Чому ж я не радію?» — запитала вона себе у думці. І чийсь голос шепнув їй: «Того, що, коли б він упирався і далі, ти могла б це вважати досить поважною причиною, щоб від нього піти». — «Дурниці! Брехня! — хотіла вона прикрикнути на того, хто нашіптував. Але замість цього гірко заплакала. — І піду, і піду,— повторювала вона,— хоч так, хоч так утечу, не можу я більше так жити». Скочила з ліжка, підсіла до вікна, прислухалася: з їдальні долітала заколисуюча мелодія Шуберта.

Це скрипка Миколи Макаровича, як дівчисько, завербоване до борделю, намагалася бозна для чого хоча б першої ночі зберегти чистоту. І тільки бувалий тапер, з усмішечкою акомпануючи цій дурненькій скрипці, знав, що Шубертіві не місце тут, що це тільки перша ніч, а потім підуть і «Кирпичики», і «Стаканчики», і «Свадьба Шнеерзона» — і все, чого вимагають від музики споживачі вечірнього пива.

А тим часом — серенада. Саме та, що колись задурила голову меркантильній Раєчці, витягла її до запиленого скверика, залитого місячним сяйвом, змусила відмовитися від руки, офіційно запропонованої елегантним поручиком... Та за цим можна тепер і не жалкувати: поручик пішов служити в контррозвідку, до денікінців, і Рая була б тепер удовою білогвардійського офіцера, розстріляного на Басейній у Чека.

«... Ти ж лети, мій спів, з мольбою...» Серенада... Смішно! Усе не так. Усе не те. А що ж — те? Коли б знати... В усякому разі не її чоловік. Раїна мати досі не може пробачити їй цього шевчука при всіх його музичних талантах... Та річ і не в його батькові-шевцєві.

Можна подумати, що вона з дворян. Звичайнісінька чиновницька родина. Батько Раїси Іонівни аж до смерті служив на залізниці касиром. Ціною ощадливості, що зробила з нього жовчного скнару, купив собі напередодні революції у Васищевім шестикімнатний дім, довжелезний, незграбний, схожий на ковбасу, і до нього — за-недбаний садок.

Нічого в них не відібрала революція, навіть будинок залишили бабці, не було за чим і жалкувати. А все-таки щось пішло, хай навіть не своє, але таке, без чого і Раїсине життя знебарвилось, утратило милу серцеві звичність.

Навіть те, що *за старих часів* (тепер говорили — «за старого режиму») вона була компаньйонкою при сварливій самотній княгині, символічно наближало її до заповітної межі, за якою кінчалися плебейські злигодні і починався шляхетний комфорт. І коли б навіть справдилася Миколина мрія і з нього став би концертний соліст, все одно вона тепер не могла б мати справжньої насолоди з цієї удачі. Бо місце дружини знаменитості посеред фразів — одне, а в юрбі тілогрійок — щось інше.

«...І ніхто, о друже милий, не почує нас...» Ах, для чого це все? Не треба і згадувати... Хотілося... Ні, навіть не комфорту, не розкошів, а повороту чогось звичного змалку, хай нині не потрібного, але до болю знайомого... Ну, наприклад, чого? Хоч би й газет, де не тільки про Антанту, про голод, про відбудову заводів і фабрик, а ще й подробиці з життя вищого світу... І ще б хотілося навесні великоднього благовісту, і щоб дівчатка напам'ять читали перед сном «Отче наш», хоча Раїса Іонівна в душі атеїстка. І не маївок з духовим оркестром, а як перше — пікніків з вальсом на галявині, з пластинками Вяльцевої, з компліментами гречних панів...

Боже, хіба ж вона хоч трошки любить цього молодого грузина, цього розбещеного легковажними жінками вродливого юнака? Хіба вона взагалі когось любить? Йй просто приємно, її тішить, що він говорить їй при людях «мадам», а на самоті називає «божественною», як у зачитаних до дірок оповіданнях із додатків до «Нивы».

Років з п'ять би пожити, не відмовляючи собі ні в чому, не бідкаючись, а тоді — хай буде, що буде, хоч і прання чужої білизни...

З цією думкою Раїса Іонівна лягає у ліжко, замружує очі і, перед тим як заснути, згадує, що сьогодні Георгій запрошував її на місяць у Сухумі.

Коли Микола Макарович навшпиньках увійшов до кімнати і поклав у куточку свою скрипку, над Раїсою Іонівною уже трепетали безжурні пальми, і навкруг, скільки око сягає, зелені, як на поштових листівках, кипариси встромляли свої верхів'я у блакитну емаль чорноморського неба.

Х

Розкопане уздовж і упоперек місто вивергало хмари руді куряви. Неостигаючі казани, в яких цілий рік варився асфальт, додавали до неї ядучого смоляного чаду, і від куряви, від чаду на розпеченій серпневим сонцем вулиці дихати ставало ще важче. Ішов великий ремонт.

Усе мінилося на очах від назв провулків і вулиць до їхнього зовнішнього вигляду. Колишня Старомосковська, де стояв Федьків дім, звалася тепер чомусь вулицею імені Панцерника «Потемкина». Навіть найзапекліший фантазер не міг би уявити собі цей грізний корабель у мілкій річечці, що перетинала Старомосковську. Зараз отут, заважаючи одне одному, електрики тягли підземний кабель, водопровідники ремонтували водогін, а колійці міняли вузенькі коночні рейки на стійкіші й ширші — під трамвай.

Федько обрав собі місцинку подалі від свого дому на малолюдній Юр'ївській вулиці. Не таке вже й вигідне місце, але нічого не вдієш: побачить тітка — і прощайте його літні заробітки. А за допомогою нашвидку збитої скриньки, двох шіток для взуття і двох банок — з жовтою і чорною ваксою — можна дещо заощадити до початку шкільних занять.

Федько не подався б у чистильники, як інші хлопчачки, задля того, щоб на виручені гроші ще якийсь раз поласувати молочним ірисом або заскочити в кіношку на черговий бойовик... Не так воно й весело — драїти взуття перехожим для якихось ірисок. Краще б ганяти на пустирі у футболу або купатися в річці. А тут сиди на шаленій спеці, нап'явши на голову ковпака з газети, і вистукуй щітками по скриньці дріб, закликаючи клієнтів. Ще й вигукувати при цьому не забувай: «Почисти-мо, громадянинне!», «Громадяночко, ніжку!» Або якесь

чортовиння з римою вигадай: «Туфельки шеврові — зроблю вам, як нові!»

Інші чистильники підробляли ще й на розсипних цигарках. Федько не схотів торгувати. Одна річ — робота, інша — шахери-махери. Йому треба було підмолотити до зими на пальто і на сяке-таке взуття. От і все.

Якби цілий рік пекла така спека, він би і взимку у дерев'янках та у соколці ходив. Але ж літо — пора року не вічна!

Тітка собі гадає, що Федько не бачить, як вона на старих його зошитах морочить голову арифметикою: рахує, перераховує, ворухить губами — на паливо стільки, на зимовий запас картоплі — стільки. А ще ж Федько з пальта виріс, черевики стоптав. І в самої чоботи каші просять, і плитка почала коверзувати: в сиру погоду від неї самий дим, пічника треба кликати... Чимало цих «треба» у тітки. А де ж на них брати грошей?

Спочатку Федько хотів узаконити своє підприємство, помацав ґрунт, під'їхав до тітки збоку, мовляв, є хлопці з п'ятнадцятого номера, так вони солідні гроші вимолочують, чистячи взуття. Але тітка на нього накиннулась: «Вигадки дурні!» — «Чому ж вигадки? — заперечував Федько. — Самі ж казали, що нема стидної роботи...»

Надія Василівна і без Федька знала, що в цьому пункті її філософська система хибує. Але, як усі справжні філософи, вона, коли бракувало логіки, вміла знайти заспокійливе виправдання: «Чистильник не те, що робітник. Навсправжки працюватимеш — будь-ласка, а чоботи на вулиці чистити не дозволю. Не стільки заробиш, скільки дурощів наберешся, з вуркаганями злигаєшся, звикнеш за легкі грошенята куриво купляти та вино. Ось і виходить — дурна твоя вигадка».

Довелось Федькові іти на заробітки без благословення Надії Василівни. Сидить він на кривоногій лавочці, тарабанить по скриньці щітками, а сам підраховує в умі: коли до обіду не пощастить йому зазвати хоча б десяток клієнтів, то діло кепське. З того, що за ранок зароблено, треба щось дати двірникові з Юр'ївської, який на ніч Федькове хазяйство бере під охорону: адже додому не понесеш! І Ванькові, чистильникові з Кінного базару, що дав Федькові на виплат щітки, так само треба сплатити частку. І ще купити пачку дешевих цигарок «Ексселанс» для безпритульної шпани. А то налетять — і трі-

сок від скрині не залишать. От і зароби на пальто. А до початку занять лишилося тільки три тижні.

— Почистимо, громадянине! — Стоптані, плямисті, в далекому минулому жовті пантофлі, які щойно шаруділи під Федьковим носом, затихли. Федько підняв очі: «Матері їх киря!» Перед ним стояв їх учитель малювання. Що ж тепер робити? «Стуконе» Кузьмі Степановичу, керівникові, викличуть тітку — біда! І головне, що недавно вчитель малювання всадив Федькові «незадовільно». Ще й додав уїдливо: «Будеш таким неуважним — не вийде з тебе ні шевця, ні кравця...»

На Федькове щастя, учитель малювання був короткозорим, не пізнав його. Жовта пантофля водрузилась на скриньку, і Федько, низько опустивши голову, абияк упорався з нею.

— Громадяночко, ніжку! — Але підбори простукотіли, минувши його. І як це він не додумався розвести на воді зубний порошок? Адже пора літня, півміста, вважай, у парусинових пантофлях красується. Вік живи — вік учись...

— Федю, дай курнути... — Так і є, Ушанчик з'явився, найменший з безпритульної орди, що розташувалася в цьому районі.

— Гад я буду, Ушанчику, і «кончарика» нема. Може, до вечора куплю. Не заробив ще.

Ушанчик нашвидку трусить урну, що стоїть поблизу, знаходить недокурок, дістає з лахміття сірники і покладливо затягається. Тоді примощується коло Федька навпочіпки, клаповухий, сутулий, весь якийсь сірий, знебарвлений, наче він цілий день не на повітрі, а десь у норі, в підземеллі. Кашлянув, пересмикнув плечима, притулився спиною до теплої стіни, закуняв.

«Скільки йому? — думає Федько — Років з вісім, не більше. А каже, що десять. Варці нашій ровесник. А хіба з нею зрівняєш: ліліпут! Щастить же мені, — згадує він тітчині слова, — ні батька, ні матері, а живу як у бога в усі. Бо в сорочці народився, не те, що Ушанчик».

І від свідомості своєї переваги Федько почуває за собою щось таке, ніби він винен перед нещасним Ушанчиком. «Коли б я був старший, — думає Федько, меланхолійно постукуючи щітками, — і не було б у нас безробіття, пішов би я кудись на завод, працював би майстром, ну і взяв би виховувати цього шмаркача, хай би до школи ходив, паразит, не об'їв би...»

— Гей, Ушанчику, ти чого з дитбудинку утік? — Той дивиться на Федька з лінивою зневагою.

— А ти в ньому хоч раз був? Не був, то й не питай.

— Невже так погано?

— Якби добре було — не тікали б відтіля.— І Ушанчик щільніше притуляється до стіни.

Федько мовчки дивиться на нього і відчуває, як із жалю до цього виснаженого хлопчачка в нім розгоряється злість на когось невидимого, хитрого, винного у тім, що на землі є бездомні сироти і взагалі нещасні люди.

— Гей, Ушанчику, а батько твій де?

— Пахан? А я хіба знаю?

— А матір свою пам'ятаеш?

— Не пам'ятаю.

— А чий же ти, дурню?

— Я — чий? Я — дитбудинківський. З третього Ромоданського колектора.

— Отам і народився, в колекторі? — сміється Федько.— А звать тебе як?

— Не пам'ятаю.

— Брешеш ти все, Ушане, адже є в тебе людське ім'я?

— Федю... на, заховай,— уриває непотрібний допит Ушанчик. І, пошукавши щось у лахмітті, витягає буханець хліба.— Заховай, а то братва уночі побачить — зостануся я без нічого. Я ж плохенький, кривдять вони мене. Сховай на ніч, а вранці даси половину.

— Ану, синку, відполіруй, щоб як дзеркало були... Зрозумів бойову задачу?

Перед Федьком стоїть середнього віку громадянин — присадкуватий, ноги дугою, в кавалерійських чоботах із халявами-розтрубами, із слідами острогів на збитих закаблуках. Усе, крім взуття, на ньому цивільне: і сіра сорочка із стоячим комірцем, і штани в смужечку, зухвало, з напуском заправлені у чоботи. Сухорлявий, кощавий, він стоїть, ледь погойдуючись, ніби ноги його спираються на стремена. Зморшкувата шия чорніе густою смагою, а в червоній лисині відсвічує сонце, як у мідному тазі.

Замість узятись швидше за щітки, Федько сидить склавши руки, витріщивши на клієнта здивовані очі. Вірніше, не на самого клієнта, а на його груди, де прос-

то до сорочки пригвинчений орден бойового Червоного Прапора. Федько уперше в житті бачить цей прославлений орден.

Клієнт відразу збагнув, на що задивився чистильник. Він зняв ногу із скиньки, спитав:

— Що? Хіба не бачив, пацан, такої штуки? Це, брат, штука безцінна: за гроші не купиш! За неї живою кров'ю заплачено.— І раптом присів між Федьком і Ушанчиком навпочіпки, дістав портсигара, запалив. Ушанчик скосив очі на цигарку, але, на Федьків подив, не попросив докурити, а з шанобливою цікавістю дивився на дядечка з орденом.

— Отак, хлопці,— задумливо мовив клієнт, відповідаючи на якісь власні думки. Від нього трошечки відгонило спиртним, але він не був п'яний, тільки очі збуджено поблискували.

— Ви, може, вважаєте,— спитав він,— що Панас Білобров вирішив здивувати своєю бляхою перехожих? Начепив ордена, хильнув для бадьорості духу і швендяє вулицями — кирпу гне?

— Нічого ми такого не вважаємо,— образився Федько.

— Жартую,— заспокоїв його клієнт,— це отакий,— показав він на пузання, що погойдувався у колясці на «дутиках»,— отакий, може, і вважає. А ви хлопці прості. Хоч які не є,— кивнув він на Ушанчика,— а іменно за вас я свою кров проливав.— І на якусь мить очі його зробились далекими. Можливо, в цей час він бачив не хлопців і не «дутики», а поритий снарядами степ або самотню кручу братської могили.— Звісне діло, за вас,— повторив він, ніби отямився,— з тієї причини, що своїх зажити не встиг.

Федькове серце здригнулося. Майнуло: «Якби не *той* був моїм батьком, а *цей*». І Федько відчув, що в горлі йому руба стало щось. Але відразу ж відігнав непрохану думку.

— Іду до губкому,— довірливо сповістив клієнт,— нехай пояснять — що до чого, куди йдемо, куди завертаємо. Зрозуміє пояснення Панас Білобров — нехай йому в вічі плюють за те, чого раніше не втямив. А силом мені вбиватимуть у голову агітацію — так і скажу: ось вам мій партквиток з року 1918, ось вам особистий наган, вручений товаришем Будьонним, а нової буржуазії, як і старої, не визнаю. Не буде запитань? — І клієнт поплескав себе рукою по випнутій кишені штанів.

— Добре,— підвівся він,— чисть, хлопче, старайся,— і поставив ногу на скриньку.

Не встиг Федько намастити ваксою чобіт, як із-за рогу вивалилася з криком юрба. Попереду її виступав молоденький білявий міліціонер, за ним захекана стара бабуся, мабуть, з числа тих, що полюбляють вуличні пригоди. А в самому центрі шкандибав, стуливши тонкі тремтячі губи, горбатий непман Арчіл.

Федько не відразу розгледів його в юрбі. Але тільки-но вона оминула афішну тумбу, Арчіл, розштовхавши усіх ліктями, стрибнув на Ушанчика, що мирно дрімив коло стінки.

— Ось він, один з тих... Держіть,— загорлав горбань, і пальці його вчепилися Ушанчикові у волосся.

Зівачи тут же засперечались: одні стверджували, що Ушанчик непричетний, а то не хропів би отак безтурботно недалеко місця злочину. Другі заперечували: безпритульники, мовляв, знахабніли — у всіх перед очима пальта дамочкам ріжуть. Треті просто галасували, підтакуючи і тим, і другим.

Ушанчик хоч і був спросоння, а втямив відразу, що не вирветься з Арчілових лап, і почав кричати на гвалт. Він навіть не поцікавився — в чому його звинувачують.

— Де твої товариші? Кажі! Де моя виручка? Кажі! — щосили трусячи хлопчача, жалібно волав розлючений непман.

— Ану, пусти його! — владно наказав Арчілові Панас Білобров і одним рухом звільнив від нього Ушанчика. — Що там трапалося? — звернувся він до міліціонера.

Той, позирнувши на бойовий Білобровів орден, відрпортував:

— Так що магазин виявлено у стані денного пограбування каси. По суті питання — наліт. Шпана вхопила виручку — і хто куди. Ну, власник крамниці начебто цього шкета розпізнав... Ану, парубче,— прикрикнув він на Ушанчика,— слідує за мною до району, там розберемося.

— Не піду! — зойкнув випробуваним захисним зойком Ушанчик і кинувся додолу ницьма. У юрбі зачулися співчутливі голоси: «Чого до дитини причепилися?.. Сиділо собі, спало, а вони його тягнуть... Злодій тобі не сплатимо» і т. д.

— Беріть його, беріть, товаришу начальник,— смикав міліціонера за рукав гімнастюрки горбань. Таке шанобливе звернення відразу ж настроїло охоронця порядку

на користь Арчіла. Він владно, по-начальницьки, схопив хлопчиська за комір і поставив на ноги, незважаючи на зойки.

— Геть, ти чуєш? — раптом звернувся Білобров до Арчіла.— Скільки часу минуло, відколи пограбовано твою касу?

— Може, двадцять хвилин, може, п'ятнадцять хвилин,— відказав Арчіл,— на годинника не дивився...

— Усе ясно,— зрозумував Білобров. І, звертаючись до юрби, показав на Ушанчика: — Цей безпритульник уже з півгодини на моїх очах спить. І перед цим ще сидів. Правда, чистильнику?

Федько підтвердив: Ушанчик сидить тут давно.

Міліціонер розгублено подивився на Ушанчика. В юрбі закричали: «Відпустіть!», «Не пускати!»

Не знаючи, що вчинити, міліціонер засюрчав:

— Розійдись!

Але на горбаня наче чорт насів. Ушанчик був його останньою надією якщо не на те, щоб повернути украдене, то принаймні на помсту. Мертвою хваткою він уп'явся Ушанчикові в горло. Той навіть захрипів, захищався. А горбань, схлипуючи від безсилої злості, примовляв:

— Де, де мої гроші? Кажі, кажі, кажі...

— Руки геть! — наказав Білобров Арчілові і відкинув його до стінки. Той ударився об цеглу горбом, застогнав, тоді підвівся кречучи і кинув Білоброву в обличчя:

— Сам такий... Сам бандит!.. Сам ракло!.. Усі ви, всі ви такі... Вам би тільки чуже...

— Он ти якої заспівав! — зробив до нього крок Білобров і загрозило заляк на місці.— Відповідай: де ти був, гнидо, коли я на Сиваських болотах гинув за Радянську владу?

— Не твоє діло,— крикнув Арчіл,— міг і не гинути... Я тебе на ці болота не посилав. Я й без твоєї поганої влади можу прожити...

— До стінки, сволото!..

Не встигли у юрбі втямити, що трапилось, як у руках у Білоброва з'явився наган, тріснув постріл і, обсипаний цегляним пилом, Арчіл повалився на тротуар.

— Годі тобі,— сказав Білобров міліціонерові і відвів його тремтячу руку з сюрчком.— По-перше, ось тобі,— він простягнув міліціонерові наган,— по-друге, пиши до

протоколу: «Такого-то числа о такій-то годині колишній будьоннівський боєць особисто розстріляв непача за зневагу Радянської влади». Пішли.

XI

У цьому місті, як і в кожному іншому місті, розворушеному революцією і громадянською війною, носилося безліч найрізноманітніших чуток. Були серед них кволі, нездатні проіснувати більше ніж день, і були вперті, стійкі. Були підкинуті довірливій юрбі ворожим недобитком і, поряд з ними, посіяні безневинними фантазерами, аматорами дешевих сенсацій.

А то ще обговорювались у чергах уривки відомостей, не розрахованих на обговорення, вибовкннутих людьми, що не вміли тримати язика за зубами.

Щодо значення свого чуток ще поділялися на сенсаційні й буденні. Хто із страхом і смутком, хто з потаємною надією сповіщали одне одному, що Антанта не спить і що з благословення папи римського вже накреслено таємні строки для хрестового походу на більшовиків; що помирає Ленін, поранений есеркою Каплан і що коли Леніна не буде, то Радянській владі без нього не проіснувати й місяця.

Одні стверджували, що після такої африканської спеки неодмінно наляже люта зима і все посіяне вимерзне. Другі запевняли, що після сухого літа зима буде сніжна і врожай забезпечений.

Одні ахали й охали, дізнавшись з «достеменних джерел», що передбачається нове нечуване скорочення штатів, а інші мали відомості про форсовану відбудову оцих і отих підприємств і про те, що в найближчому часі має ліквідуватись біржа праці.

На райдужних крилах цієї останньої чуток і прилетіла до Надії Василівни звістка про те, що «буквально цими днями» починають відбудовувати її фабрику. Уперше вона про це почула у церобкоопівській крамниці, а трохи пізніше про це ж гомоніли на паливному складі.

І, поки Федько потай від неї чистив на Юр'ївській вулиці черевики, вона, теж тайкома від племінника, щоранку, не шкодуючи ні сил, ні чобіт, бігала на Журавлівку до однієї своєї колишньої приятельки.

Бігала начебто тому, що шукала поденної роботи, а насправді, ідучи повз фабрику, пильно придивлялася, чи не помітно якогось руху.

До вчорашнього дня чутки про фабрику не підтверджувалися. За рештками розібраного на паливо дощаного паркана похмуро, як і вчора, чорніли два порожні корпуси, а у високому фабричному димарі господарювало гайвороння, що давно вже гніздилося там. Ганна, приятелька Надії Василівни, жила поряд із фабрикою у власній, похиленій набік халупці і, очевидно, звикла до цієї картини, присвятивши всю свою увагу кролям і качкам. Надія Василівна навіть затаїла на неї в душі образу: «Ще й пролетаркою зветься! А на умі самі квочки та огірочки. Здрібнів народ, ох здрібнів...» І раптом, саме в той день, коли Федько потрапив до міліційного протоколу як свідок у справі про замах на Арчіла, до Надії Василівни прибігла схвильована Ганна і просто з порога кинулася їй на шию: «Ой, будують, Надійко, сама бачила — будують!»

Надто довго Надія Василівна чекала цієї хвилини, щоб відразу зібратися з думками, збагнути, що сталося. До того ж, знаючи, що в Ганни надто легкий язичок, не відразу повірила. Вірніше, побоялася повірити, щоб, з'ясувавши всю правду, не так гірко розчаруватися. Вона посадила приятельку до столу, сама сіла поруч і, намагаючись бути зовсім спокійною, запитала:

— А що саме, Ганю, будують?

— Як це — що? — засовалася на табуретці приятелька.— Фабрику нашу! Я сьогодні на власні очі...

— А на власні очі що саме ти бачила?

— Перше діло — цемент у двір привезли... Потім дошки. І у шпулечному зранку вікна почали склити.

Це вже було схоже на правду. Цемент і дошки могли привезти й для чогось іншого: скинули тим часом на фабричне подвір'я, та й годі. Але те, що вікна склять у цехах... Значить, таки дожила, дотерпіла, діждалась.

Надія Василівна відчула якусь слабкість, наче паморочення в голові, і вже не питала нічого. Ганна теж мовчала. Витративши весь запал на перше сповіщення, вона тепер не знала, про що ж далі говорити. У ці хвилини не спали на думку Надії Василівни ні картопля, ні Федькове пальто, хоча воно ось уже два місяці не виходило їй з голови. Їй тільки чулося дзижчання верстатів, а руки її, згрубілі у пранні, спокійно лежали на

колінах і майже фізично відчували, як ковзає нитка, начебто вона зараз її у паз заправляє. Коли б оце попрохати Надію Василівну, щоб вона переказала свої думки, напевно, вона не відшукала б таких слів. Та й як добрати їх, як дати лад юрбі безладних думок? Але найбільше думок було про неї, про фабрику. Це ж не просто шматок хліба, це той шматок хліба, який дістався їй не від випадкової роботи, а від тієї, на яку пішло піввіку. Нелегко їй прийшлося, поки із заляканої селючки, що дивилася на все фабричне роззявивши рота, зробилася вона тямущою підручною при досвідченій ткалі. А поки сама відчула в собі силу, щоб інших навчати ремесла? Скільки лайки наслухалась, скільки штрафів сплатила хазяїнові, панові Липовському! Це ще нічого, коли сама загавишся і допустиш обрив — не так досадно. А то дадуть на верстат гнилого та рваного, і одвічай за нього кривавою копійчиною...

Такали ходики на стіні, й у такт їм спроквола постукував дзьобом об кормушку відгодований дрізд.

— Отаке-то діло, Ганю.

— Отаке діло, Василівно.

І ще помовчали. Надія Василівна дивилась на приятельку і не пізнавала у цій постарілій жінці колись відому на цілу фабрику непосидющу дзигу, яку за веселий характер називали «рудюю чортихою». Ось воно що качки та кролі з людиною роблять!.. Вона подивилась Ганні у збляклі очі і нерішуче сказала:

— Ходімо подивимось?

— Не віриш, дурна? — образилась Ганна.

Надія Василівна посміхнулася ніяково:

— Кажуть, чужі слова — срібло, а свої очі — золото. Що побачу, те й мое.

І пішли. Саме биндюжники підкотили нову платформу цементу. «Багатенько його треба буде для капітального ремонту, — подумала Надія Василівна, — у котельній стіну розсадило снарядом. І сушильня осіла, відвідні труби полопались, ось її і підмило весняною повинню позаторік... А в конторі що робиться! Не було кому фабрику стерегти, отож і знайшлися хазяїчки, усі підлоги позривали, віконні рами повитягали».

— Правильно роблять, — звернулася вона до Ганни, — що ближче до котельної звантажують цемент, — сушильня потерпить. Поперед усього з котельної треба починати, від неї вся фабрика початок бере.

Биндюжники великими совковими лопатами спорожняли платформи, кутаючи мохноногих гривастих битюгів у білі попони цементної куряви. Їм допомагали ще два вантажники: ці перекидали цемент до люка підвалу, тому що під'їхати впритул до котельної не можна було — заважала вирита повинню канава.

Надія Василівна не без труда втиснулася до живої стіни жінок, що спостерігали віддалік за розвантажуванням. Багато з них, побачивши її, привітно кивали головами, деяких вона окликала сама. Більшість очих мешканок Журавлівки були колись робітницями на фабриці Липовського і так само, як і Надія Василівна, нетерпляче дожидали, щоб скоріше повернутись до верстатів. Покидавши вдома печене й варене, вони стояли, навалившись грудьми на кістяк розібраного паркана, і збуджено перебалакувались:

— Хоч би швидше пускали,— звернулася до Надії Василівни плечиста молодиця,— а то мій кирпич гне. «Твоя,— каже,— бабська справа — горщики». Отак як подамся з хати із першим гудочком, хай сам тими горщиками командує. Токарям, я чула, довгенько ще на біржу ходити.

Друга — худюча, висока, смуглява, з білоголовим опецьком на руках,— вона стояла трохи попереду Надії Василівни,— кинула на плечисту лихий, докірливий погляд.

— Якби мій був зо мною, я б його і не підпустила до горщиків, хай би хоч сто літ безробітним ходив,— сказала вона з гіркотою. Її чоловік, моряк, три роки тому загинув під Одесою.

— Поглянь, унучечко,— протиснувшись за паркан з боконою дівчинкою, поясняла спритна бабуся,— бачиш, рідна, вікно, де скляра працює? Акурат за ним мій станочок стояв. Тридцять п'ять років відробила на ньому, дитинко...— І, звернувшись до юрби:— Тими нитками, що через мої руки пройшли, ось вам святий хрест, можна увесь божий світ обплести, ще й хвостик зостанеться, щоб вузлика зав'язати.

У небі гримнуло, та так несподівано, що всі наполохались: звідки? Щойно над ними голубіло безхмарне гаряче небо, і раптом жінки задерли догори голови: з заходу повзла величезна хмара, тягнучи за собою на буксирі інші, трохи менші, але такі ж грозові та гримливі.

— Додому, дитинко, додому! — заметушилась старенька.

— Гей, накривай! — гукнув бородатий биндюжник, укритий цементною курявою від бороди до чобіт, як різдвяний Дід-Мороз. І почав неквапливо простеляти на цементі діряву рогожу.

З неба ліниво плюснули перші краплини. Вони порили сірими віспинами пилюку на подвір'ї і поверхню великої купи цементу, яку ще не встигли перекидати до підвалу. Знову заgrimотіло, і тепер уже краплини частіше і зухваліше зашаруділи, танцюючи на рогожі.

— Хіба ж так накривають? Це ж курям на сміх! — обурилась Надія Василівна. Вона кинулась до однієї з платформ і заходилася приладнувати рогожину. Але вітер задер її з другого боку, обсипавши Надію Василівну білою курявою.

— До підвалу, до підвалу його б треба, — пояснив биндюжник без тіні турботи і почав розкурювати люльку, — або в якесь інше укриття, бо цемент боїться води. Його, коли добрий дощичок ударить, завтра ніякою киркою не розколупаєш.

— Ану, милі мої, — звернулась Надія Василівна до жінок, що поспішно розходились, — зробіть божу милість, зробіть ласку, допоможіть порятувати цемент.

Деякі зупинились, прислухались.

— Гадаєте, його багато, цього цементу, за нашої скрутної пори, — умовляла вона, — гайда по лопаті, поки злива не пустилась, адже ж не розтанем, не з цукру.

Додому вона повернулась, коли вже геть звечоріло. Побачивши Федька, запитала, чи пообідав без неї, і подумала: «Оце вмнюся, а тоді вже й викладу йому всю нашу радість про фабрику». Вона була певна, що й для небожа ця новина буде святом.

Але Федько, не давши тітці і порох струсити з дерев'янок, приголомшив її запитанням:

— Тьотю Надю... А що може суд присудити людині, коли ця людина — герой і за революцію кров проливала, а потім випадково тюкнула на вулиці непмана. Невже ж таки — розстріл?

І, спитавши це, Федько зирнув на тітку такими очима, що вона зрозуміла: неспроста цікавиться Федько цим убивством. Те, що сталося, зачіпало його особисто.

Розпитавши то одного, то другого, Федько зрозумів, що коли Арчіл у лікарні помре, то людині з орденом загрожує велика небезпека, може, навіть і «найвища міра». І на хвилину не замислюючись про шляхи правосуддя, Федько безоглядно узяв сторону тих, хто співчував колишньому будьоннівцю, а не потерпілому непманові. Мало не щодня (а минуло відтоді два тижні) Федько вчашав до лікарні, де Арчіл боровся із смертю: все хотів дізнатися — чи не краще той себе почуває?

Одного такого дня Федько сидів на лавочці біля входу у хірургічне відділення Миколаївської лікарні. Він терпляче дожидав, поки звідти вийде Георгій. Той уже з годину сидів у брата в палаті.

Поки Федько знічев'я викреслював прутиком на запиленій стежці своє ім'я, Георгій вислухував у палаті останні настанови з уст помираючого. Власне, лікарі не стверджували, що Арчіл приречений на смерть. Куля пройшла наскрізь його ліву легеню, в лікарів то виникала, то шезала надія.

Тільки-но Арчілові ставало хоч трошечки краще, він бешкетував, жадаючи до себе в лікарню Георгія. І щоразу, коли той приходив, вів з ним безконечні розмови про покинуту напризволяще крамничку. Здавалося б, нащо вона йому, бездітному, старому холостякові, який лежить на смертному ложі? Але та крамничка заповонила його гарячковий мозок, тільки вона зв'язувала з життям його болісні останні хвилини.

Упершись горбом у подушки, Арчіл непорушно лежав, не смів навіть поворухнутися, щоб не викликати нападу болю, і чорними, пошерхлими губами шепотів:

— Зураб вивчиться на лікаря, віддаси йому його законну частину, а сам бери крамницю. Чуєш, Георгію? Не кидай крамниці, бережи крамницю... Батько нам заповідав: «Продайте виноградник, відкрийте у великому місті велику торгівлю». Прийшла революція — як було виконати батькову волю? Ти в Сухумі камінці у море кидав, а я в цей час світами блукав, лавровим листом торгував, кишмишем торгував, лимонами торгував, копійчину до копійчини складав. Теперечки крамницю маємо. Добрячу крамницю. Не збурюй батькового духу, дай мені спокійно відійти до нього. Не розтринькуй добра, збережи для своїх же дітей, для унуків... Чуєш, Георгію?

— Чую, чую,— кивав той головою, але раптом не витримав:— Невже ти думаєш, брате, що більшовики і нашим унукам дозволять торгувати у власних крамницях?

— Мовчи, Георгію, мовчи,— зашепотів Арчіл, скривившись від болю,— ти віриш газетам, а я вірю мудрим словам поважних людей. Один наш сухумський старий казав: «Хвилі на морі не вічні. Прийдуть і підуть. Але морська вода, з якої народжені хвилі,— навіки. Хмари у небі не вічні: припливуть — відпливуть. Але вічне те небо, що носить їх на собі». Отож пам'ятай: кожна влада, кожне начальство — не вічні, прийдуть і підуть. Але людина, поки вона живе на землі, вічно їстиме, питиме, плодитиметься, торгуватиме і працюватиме. Затям же, Георгію: коли не хочеш, як той дурний ішак, працювати за жмах сіна,— торгуй!

Георгій засмучено зітхнув. Хоч як іронічно ставився він до всіх цих ветхозавітних премудрощів, але думка про працю була йому змалку бридка. Гарний, не дурний, не злостивий, він перше був пестуном у родині, а потім улюбленцем жінок. Він звик, щоб життя посміхалося йому, а не корчило морди. Зараз же воно аж ніяк не хотіло посміхатися до нього, воно скорчило йому страшну пику після того, як цей пройдисвіт з орденом на сорочці узяв та й стрельнув у його брата не відомо за що.

Ні, найкраще було б, якби брат його вижив. Тоді б Георгію можна було й далі існувати без турбот, без думок про завтрашній день. Він згадував усіх гарненьких жінок, яких обдаровував коштовними духами, пригощав у ресторанах, і подумав, що, ставши єдиновласним господарем крамниці, мабуть, не посмів би вже такого чинити, що, мабуть, час йому взятися за розум: доведеться одружуватись...

Арчіл мріє побачити з того світу поряд із Георгієм за прилавком чорнооку грузинську красуню, а цього ж не буде, не буде! Надто далеко зайшли їх стосунки з Раїсою, з цією чужою дружиною, з цією білотілою лялечкою. Нічого не зробиш — попав Георгій у пастку, з доброї волі попав і не викрутиться. З того вечора, коли вони по-справжньому стали близькими, Георгій уперше після стількох романів з жінками відчув настирливе хвилювання, неспокій, невігойний смуток.

Звичайно, міркував Георгій, сидючи біля хворого, дай боже, щоб Арчіл не помер. Але коли вже на те воля божа — і для неї не торгуватиме він у крамниці. Чи за

верстатом упрівати, чи за прилавком,— хоч так, хоч так,— це не життя для Георгія. І хай тільки Раїса наважиться покинути свого скрипаля, він негайно ж здихається крамнички, і вони поїдуть у Сухумі. Назавжди поїдуть з цього закуреного, сірого міста, обставленого частоколом заводських димарів, до міста його безхмарного дитинства, де шумить море і на світанку не будять гудки... На виручені за крамничку гроші він збудує на узбережжі невеличкий особнячок, Раїса доглядатиме удень троянди, а вночі шепотітиме йому слова кохання, яких, до речі, він ще має навчити її.

— Бережись конкурентів,— не вгавав Арчіл, судорожно хапаючи ротом повітря,— вони можуть тебе зжерти. У колишнього Поба тістечка з минулого тижня стали дешевші проти наших, а у колишнього Жевержеева — шинка трохи дорожча. Додай на шинці і скинь на тістечках. Хай у нашій крамниці буде така ж ціна, як і в них. Але покупцеві зручніше брати крам в одному місці...

«А як же з її дівчатами буде?— згадує Георгій, удаючи, що уважно слухає брата.— Адже вона без них не погодиться. А може, Варю, меншеньку, взяти? Красуня-дівчинка, копія матері. А це думка! І з немовлятком не матиму клопоту, і дитина все-таки буде. Що вже то за любов, коли підуть пелюшки та соски!..»

— Не сварись із Паточкіним,— наставляє брата Арчіл,— він сусід, він для своєї ідальні у нас м'ясо оптом бере. Але пам'ятай: сусід сусідом, а коли бере у кредит — вимагай сплати у строк. Прогорить отой Паточкін — з кого борги вимагати? З фінінспектора?

«А буде нагода,— мріє в цей час Георгій,— війнемо з нею через море, кудись до Туреччини... Мати ще не розтринькала золотця, залишилося дещо від старих запасів, то неже нічого не випрошу? А вже у Туреччині можна і крамничку відкрити... Тут який сенс? Рано чи пізно — відберуть...»

Та от у палаті з'явився лікар. Федько, злізши на цоколь і зазирнувши у вікно палати, бачить, як Георгій підвівся з стільця, попрощався з Арчілом. На ганку лікарні він гукнув до Георгія:

— Як там ваш брат, дяденьку?

— А-а, Федько!— впізнав його Георгій.— Ти навіщо тоді викинув на сходи мої подарунки?

Федько мовчав.

— Ну, нічого, нічого, ти добрий хлопчик, не язика-
тий,— посміхнувся Георгій і простягнув йому кілька
папірців,— на ось тобі на морозиво.

— Не тре,— одвів Федько руку з грошима,— ви краще
скажіть, що там лікарі говорять?

— Лікарі? Поживемо — побачимо,— розвів руками
Георгій,— а що побачимо — одному богу відомо.— Він
сунув до кишені не прийняті Федьком гроші і пішов по
алеї своєю стриботливою легкою ногою.

Федько зачекав, поки той завернув за ріг, і пустився,
скорочуючи шлях, навпростець пустирями. «Одному богу
відомо»,— згадав він слова Георгія і притишив ходу.
З богом Федькові взаємини були не з'ясовані: від Кузьми
Степановича у школі він знав, що бога взагалі немає на
світі. А поруч переповнені церкви призивно й солодко
щодоуху дзвонили в усі дзвони; а в кутку у підвалі з того
часу, як Федько пам'ятає себе, висів затишний невелич-
кий образок, на який тітка не молилась ніколи.

Прибігши додому, Федько передусім ретельно замкнув
двері зсередини, тоді зазирнув у комірку і, упевнившись,
що тітки дома нема, якось несміливо припав на коліна
перед образом. Він уважно вдивлявся у стьмянілі від
часу і вогкості очі розмальованого страдника у терново-
му вінці і, не знаючи жодної молитви, звичайними сло-
вами попросив:

— Господи, ну, що тобі варто? Зроби так, щоб цей
непман, цей падлюка Арчілко, не помирав. Дідько з ним,
хай живе, аби через нього тому дядькові з орденом
великої біди не було... Чуеш, боже? Я тоді ще й у церкву
до тебе прийду, помолюся...

Тієї ночі Арчіл у лікарні помер.

XIII

Коли настала осінь, у напівгорищаній мансарді навіть
удень доводилося світити електрику — так похмуро було.
Микола Макарович увімкнув світло і підійшов до трюмо.
«Відгодував собі за літо пику у Паточкіна»,— подумав
він, з ненавистю поляскавши себе по щоках. «Хай іде,
куди хоче, хай робить, що хоче,— думала в цей час Раї-
са Іонівна, не дивлячись на чоловіка.— Тепер, коли я все
остаточно *виришила*, мені байдуже, як він чинитиме».

І все-таки вона гнівалася на чоловіка, хоча й розуміла, що після того, як вона *вирішила*, гніватися на нього просто безглуздо. Він же, нічого не відаючи про мовчазне її рішення, гриз себе, нервувався і доводив, що правда на його боці, і силкувався викликати дружину на відверту розмову.

Рівно за годину Микола Макарович мав сидіти на своєму місці за пультом. В минулий четвер його зачислено до штату оперного театру на амплу другої скрипки. Того ж дня він сповістив Паточкіна, що більше в його їдальні не гратиме. Паточкін скривив губи у недобрій посмішці: «Перекажіть вашій дружині, що від завтрашнього дня вона двох безплатних обідів не матиме». Відтоді Рая сердиться.

За перегородкою весело вищала Варя: Клава занадто вже ретельно розчісувала їй густу косу. Дівчата уперше збирались до опери. Вистава починалася о восьмій вечора, а готування розпочалося ще вдень. Не стільки готування, як гарячі суперечки: що кому одягти, кому яку стрічку вплести у волосся чи приколювати до сукенок мережані комірці.

Нарешті всі були готові, крім Раїси Іонівни. Вона демонстративно сиділа в кутку без панчіх, у затрапезному халаті.

— В останній раз говори: чи з нами підеш, чи ні? — неприродно різким від непевності голосом запитав Микола Макарович. Вона злісно мовчала.

— Де мої запонки? — намагаючись не виявити гіркої образи, звернувся він до її віддзеркалення у трюмо. І відчув, що ноги підгинаються, як побачив її ворожі, пусті очі.

— Не треба, я сам, — безнадійно пробурмотів Микола Макарович і поліз до комода.

Перед тим як одягати пальто, він і дівчата обдивилися себе уважно в дзеркало і лишилися задоволеними. Клава й Варя були в майже не ношених фланелевих сукнях, голубих у горошинку. Щоправда, за літо дівчата з них повиростали, і тому з-під сукенок виднілися заштопані на колінках панчохи. Зате мережані комірці, залишки запасів з бабусиної скрині, зробили їх такими чепурними, що навіть надута Раїса Іонівна зволила посміхнутися.

Микола Макарович нап'яв на себе свій парадний сюртук, що його якимсь чудом не проміняли у голодні роки на щось їстівне. З-під сюртука виднілася коліс

біла, а нині жовтувата накрохмалена сорочка. З взуттям справи були гірші: у всіх трьох черевики стопталися.

Дівчата вискочили на сходи, а Микола Макарівч, повернувшись, підійшов до дружини і, вже не приховуючи розгубленості, спитав її:

— Раю, ну чому ти не хочеш піти? Це ж мій дебют... у справжній опері... Після стількох років чекання!

На якусь мить її серце пом'якшало, але виказати жалість уголос означало вбити у собі злість. А без злості вона не наважиться здійснити свого згубного рішення, не зможе від нього піти. «Чого він хоче від мене, нікчемна людина, нездатна забезпечити родині нормального життя?— роздмухувала вона в собі невчасно згасаючу злість.— Навіщо мені ця осоружна любов, ці нікому не потрібні спогади, коли вони заважають мені позбутися жебрацтва?..»

І Раїса Іонівна, яка було подобришала, знову подивилась на чоловіка лихими очима:

— Я вже казала тобі,— процідила вона крізь зуби, відчувши у собі досить рятівної люті, щоб розмовляти з ним, не ризикуючи розкваситися,— я терпіти не можу натщесерце слухати музику.

— Хіба ми голодуємо?— спробував він заперечити.

— То будемо голодувати!— відрубала вона.— І, крім того, я не піду у капцях, я давно вже не маю для театру святкового взуття.

— Як? Хіба мама з нами не піде?— здивувалася Клава, побачивши, що батько повертається сам.— Йй знову голова розболілася?

Микола Макарівч не відповів нічого.

— Тату!— Клава злегка смикнула батька за рукав.— Візьmemo на мамину контрамарку одного хлопчика? Він отут у підвалі живе...

XIV

Як і дівчата, Федько був уперше в театрі. Якось минулого літа він ходив із тіткою у пересувний цирк «Шاپіто» — от і все.

Микола Макарівч спустився в оркестр, а дітей знайома білетерка влаштувала на другому ярусі, біля рефлєкторної будки. Звідси добре було видно і зал для глядачів, і оркестр.

Дівчата, хоч і не бували до цього в опері, порівнюючи з Федьком, так багато знали про неї, що йому заболів би язик, якби він про все їх розпитував. Та Федько не принижував себе зайвими розпитуваннями: що самі пояснять, те й гаразд.

Перехилившись через бар'єр, він спостерігав оркестрантів, що вовтузились у своєму яскраво освітленому підвалі.

— Бачиш, Федю, он — арфа, — пояснювала йому Клава, — а он — контрабас. — І Федько кивав головою з таким виглядом, ніби і без неї все знає. А сам запам'ятовував, усе держав у голові...

За ті півгодини, поки вони чекали, щоб піднялася завіса, Федько один-єдиний раз відірвав очі від оркестру і кинув погляд на зал. Нічого він не побачив там незвичайного. Йому не вдалось дивним, що освітлювали цей зал тільки бра, які рідко і скупо блимали над ложами, а величезна кришталева люстра, що висіла під стелею, була захована під мішковиною, як непотрібна тут річ. Не здивували його і глядачі, що сиділи у шинелі і пальтах. Подумаєш! У школі частенько не вистачало вугілля, і вони так само сиділи за партами у верхньому одязі. Звичним для нього видовищем були і збиральники пожертв на безпритульних дітей: вони, як і на вулиці, ходили по партеру, бренькаючи бляшаними скарбничками.

У цьому довгастому, напівтемному, оперезаному балконами залі його увагу привертало тільки одне: таємнича оркестрова яма. Там, пробуючи десятки небачених інструментів, музиканти напружено, як до бою, лаштувалися до чогось дуже важливого і дуже величного. Усі ці скрипки, гобої, валторни, віолончелі, литаври, кожен інструмент по-своєму, наспівували, насвистували, дуділи і дзенькали, зливаючись у хаос звуків, що нагадував Федькові пташине різноголосся з дитячих спогадів.

Але навіть у цьому безладному різнозвуччі угадувалося готування до чогось головного, котре ось-ось відкриється йому, а поки що тільки дратує, смикає нерви і слух, насторожує. Федько кинув дослухатися пояснення дівчат, не звертав уваги на партер, що гудів перед ним, він напружено чекав, сам не знаючи чого.

Світло в залі згасло, незграйні звуки завмерли, і над оркестром зросла постать людини у чорному. Вона

махнула паличкою і за її допомогою видобула мелодію, що хапала за серце. Ще раз махнула — і мелодія зміцніла, обросла новими звуками, хлюпнула до залу, як велика ріка.

Спершу Федько не розумів цієї музики: його погляд прикувала до себе завіса, і Федько чекав — що за нею? І взагалі він не звик тільки *чути*, він повинен був неодмінно ще й *бачити*.

Побачене трохи розчарувало його: хтось рухався по сцені, хтось комусь, ніби наспівуючи, щось говорив, але не можна було через музику розібрати тих слів. Тоді Федько відвернувся від сцени і, дивлячись у безодню темного залу, мимоволі почав тільки слухати. Час від часу зазиравав до оркестру і спостерігав, як майже зримо, перед тим як злитися у співучу ріку, струмочки звуків збігають з віолончелей і скрипок, вихоплюються з тромбонів і флейт, зістрибують, як веселі дощові краплини, із арфових струн.

В антракті Федько сидів непорушно, ніби гвіздком прибитий до стільця, на якийсь Клавіне запитання відповів не дуже ввічливо.

«Він не хоче нікуди виходити в антракті тому, що в нього сорочка залатана», — сказала Варя на вухо сестрі. А він навіть і не думав, яка на ньому сорочка: від усього відсторонився і бережно тримав у пам'яті мелодії, що так легко тікали від нього. Ані смутне аріозо Поліни, ні пастораль з популярною пісенькою про пастушка, яку весь час наспівували в антракті дівчата, не справили на Федька ніякого враження. Зате він уп'явся пальцями у спинку стільця, весь завмер, коли разом з невдахою Германом, що так жадав щастя, повернулися, як старі друзі, вже знайомі пристрасні звуки, які встигли заповонити Федькове серце. Не розумом — самим серцем він проник у таємний їх зміст і не по-дитячому відчув нестерпну самотність нещасного Германа. «Ну для чого йому ці три карти? — обурювався подумки Федько. — Чого він їх домагається від старої графині, коли його так щиро кохає Ліза?!»

Відтепер для Федька не існувало ні скрипок, ні флейт, ні палички чаклуна у чорному, що літала над ними. Була тільки кричуща самотність людини, її відчайдушне сирітство. Федько круто повернувся спиною до дівчат і притиснувся щільніш до бар'єра. Він їх стидився: він плакав.

XV

Хоч Федько й хизувався, думка про суд, де він мав виступати як свідок, не давала йому спокою. Він просто уявити собі не міг, що муситиме свідчити проти людини, котру за якихось п'ятнадцять хвилин полюбив, наче рідну. Почуття, що виникають блискавично, пояснюють здебільшого самою лише пристрастю, називаючи це «коханням з першого погляду» або ще чимось, пов'язаним з любов'ю між мужчиною і жінкою. Але така любов притаманна не тільки людям, що визріли для почуттєвих бур, а й дітям, особливо сиротам, у яких потаємна мрія про батька чи матір раптом спалахує запальною прихильністю до людини, що випадково приголубила їх. Федько не був нещасливим, не був і самотнім. Але чи могла в усьому замінити йому рідну матір навіть дуже любляча, навіть дуже любима ним тітка? Мабуть, що ні. А батька — й тим паче. І, хоча завдяки турботам Надії Василівни, Федько все менше та менше згадував про матір з тим болісним смутком, що захмарював йому часом дитинство, про батька він думав тепер навіть частіш, ніж про матір. Чим старшим робився він, тим прикрішою ставала образа за те, що, маючи живого батька, він росте, як безбатченко, турботами тітки. Часом Федькові здавалося: коли б він знав твердо, що батько помер, — йому було б легше. А то ж відомо — живий, може, десь зовсім поруч і жодного разу не згадав про Федька, не виявив не тільки турботи, а й звичайної цікавості: як там, мовляв, мій пацан поживає?

Дивовижна, хтозна-чим навіяна думка, що випадковий клієнт Панас Білобров був би для нього добрим батьком, спершу не затрималася у Федьковій пам'яті. Він навіть трохи соромився цієї думки, такою вона йому здалася химерною. Коли ж над отим будьоннівцем нависла смертельна небезпека, ця думка повернулася до Федька остаточно і зріднила його з чужою людиною.

«Нічого я їм не буду підтверджувати», — вирішив він, тримаючи в руках судову повістку, що викликала його до слідчого. І не пішов. І тітці про це — ані слова.

Замість Федька до слідчого викликали завідувача школи, і, неслухняному свідкові довелося звітувати перед власним грізним начальством.

За чотири з гаком роки Федькового шкільного життя перед його очима змінилося чотири завідувачі. Але ні Федько, ні його друзі не страждали від такої кричущої непостійності. Вони мали свого незамінного груповода, улюбленого вчителя Кузьму Степановича, а хто там завідує школою — хіба не все одно?

Тільки-но Федько увійшов до кабінету, він одразу пошукав очима Кузьму Степановича. Ні, знайомої сивої бороди їхнього Діда тут не було. За столом стояв новий зав і з непідробним ляком видивлявся на Федька крізь квадратні скельця пенсне:

— Коляда? — запитав він, скуйовдивши довгими пальцями могутню шевелюру. — Сідай!

Зава звали Левом Леонардовичем. Учні охрестили його Леопардовичем, щоб і зовсім було по-звірячому. Поряд з Леопардовичем сиділа Тараканиха, тобто хуленька, рухлива викладачка суспільствознавства Анна Борисівна. А в кутку біля вікна ледве вмістилася на стільці товста Валер'янка — Марія Валер'янівна, викладачка природознавства.

— Учню п'ятої групи «В» Коляда! — урочисто звернувся до Федька завідувач, звільнивши перенісся від пенсне. — Чому ти не з'явився до суду на офіційну повістку?

— Я був хворий, — не задумуючись, збрехав Федько.

— Чому ж ти того дня прийшов до школи? — обурився завідувач і докірливо тицьнув кігтястим пальцем у журнал відвідування. — І взагалі, розкажи про все, що там відбулося на Юр'ївській вулиці. Зокрема, чому тебе у міліційному протоколі іменують «чистильником»?

— Нічого там такого особливого не було, — зволікав Федько, удаючи з себе дурника. — Хтось на когось стрельнув, а я тут при чому?

— Тобто як це «хтось на когось» — вигукнув Леопардович і зазирнув до іншого журналу. — Ти непогано вчишся, Коляда, маєш майже скрізь «добре», а то й «дуже добре». А розмовляєш зо мною як дефективна дитина. У протоколі чорним по білому написано, що заподіяно вбивство і що ти головний свідок.

— А я не хочу бути за свідка, — випалив Федько, — цей Арчіл — сучий син і буржуй... Трахнув його будьонівець, так йому й треба.

— Ви чули?! — звернувся Леопардович до Тараканихи. — Адже це найчистішої води анархізм. Цікаво, хто

прищеплює підліткам такі погляди — родина чи школа? А наш шановний Кузьма Степанович, як бачите, не зволив з'явитися. У нього, розумієте, невідкладні години з відсталими. А те, що учень його групи при всіх проголошує доктрину Раскольникова, — це його не обходить. Симптоматично!

Шкода, що Федько не був трохи старший і нічого не чув про політичне минуле Леопардовича. Він би йому тоді щось та врізав з приводу анархізму. Адже сам Лев Леонардович, котрий зовсім недавно пристав до більшовиків, досі жалкував, що не встигла побачити світ його брошура під назвою: «Необмежена воля людської особи». Одружившись з дочкою заможного дантиста і влаштувавшись у системі народної освіти, Лев Леонардович, як чорт ладану, боявся тепер, аби йому не згадали його бакунінських вивертів.

— Завтра прийдеш до школи з батьком, — наказав він підкреслено начальницьким тоном, ніби стверджував цим виховну роль громадськи необхідного насильства.

— У мене батька нема, — відповів Федько.

— Ну, тоді з матір'ю.

— І матері нема.

— Він має, по-моєму, тітку, — підказала Валер'янка, яка все про всіх знала.

— Значить, із тіткою прийдеш.

Федько скис: досі ще тітка не знала подробиць про Юр'ївську вулицю, а головне про те, що Федька увічно в протоколі як чистильника чобіт.

На вулиці за рогом, чекаючи на Федька, походжав Кузьма Степанович.

— Ну, то як? — запитав він, коли Федько, порівнявшись з ним, привітався. — Звідки ти, брат, дезертирував? Куди не з'явився?

Федько чисто все розповів.

— Так, дуже жаль людину, — сказав Кузьма Степанович. І, помовчавши, повторив: — Дуже жаль.

Федько й на хвилину не мав сумніву, що Дід має на увазі Білоброва. Посмілішав, підтакнув:

— Ще б пак! Він за Радянську владу кров проливав — і щоб йому у вічі плювати? Арчілко так і сказав: «Обійдуся без твоєї поганої влади». То як же це можна було стерпіти?

— Самосуд є самосуд, і за нього доведеться відповідати,— мов холодною водою обдав Федька Кузьма Степанович.

— А я пробачив би,— скипів Федько,— я б таку людину не судив за Арчілка... Знаєте, скільки цей непач за своє життя людей обдурив?

— Чудні твої міркування,— спокійно заперечив Кузьма Степанович,— а чи ти подумав, що про нас з тобою скажуть, коли ми почнемо один одному знижки робити, порушувати революційний закон? Скажуть: «Ні, це у вас, милі друзі не держава, а якась безшабашна вольниця. Одних судять, другим з рук спускають»... А твій будьоннівець якраз і кров проливав за те, щоб була у нас держава міцна.

Федько мовчав, ловив себе на думці, що починає погоджуватись з Кузьмою Степановичем, і вважав себе за це зрадником щодо Білоброва.

— Отак,— міркував уголос Кузьма Степанович,— я виставлю учневі «незадовільно», а він мене, грішного, по морді! А потім скаже, щоб я пробачив йому, бо він у минулому здібний був учень. Або навпаки: він нічого не знатиме, а я візьму та його змажу по пиці. І мені хай прощає, бо маю заслуги перед революцією ще з дев'ятого року.

— По-вашому,— спитав Федько безнадійно,— не викрутиться цей дядечко? Аркашко Зайцев каже, можуть дати «найвищу міру». Він знає — в нього батько адвокат. А ви як гадаєте?

— Зайцев, це що — твій друг? — спитав Кузьма Степанович, зволікаючи з відповіддю.

— Та начебто... Не те що друг, а ходимо разом у кіно,— сказав Федько. І додав: — Я тепер ні з ким не дружу. У молодших групах дружив, а тепер не дружу.

— Це ж чому? — і Кузьма Степанович здивовано підняв брови.— Розчарувався в людях чи інші причини? — Його сиві, пожовклі від махорки вуса ледь здригалися від стриманого сміху.

— Я, Кузьмо Степановичу, з хлопцями щось не дуже: я з дівчатами більше,— несподівано признався Федько. І так зашарівся, що Кузьма Степанович тільки головою закивав: «Ну і ну!»

XVI

«Знадобиться, однак, півпляшечки»,— думала Надія Василівна, повертаючись з міськради. Цього незабутнього для неї дня — двадцять дев'ятого грудня за новим стилем, саме напередодні Нового, 1923 року, житловий відділ вручив їй ордера на кімнату в їх-таки будинку, у квартирі непмана Паточкіна. Того ж дня такий же самісінський ордер видано й громадянинуві Кулику Миколі Макаровичу. Теж на одну кімнату в тій самій квартирі.

У довгій, стомлюючій і радісній черзі за ордерами і домовились Надія Василівна з Клавиним та Вариним батьком, що надвечір відзначать цю подію. «До речі,— шепнула на вухо майбутньому сусідові Надія Василівна,— маю півпляшечки, отож і спорожнимо її, щоб на новому місці нам легше жилося».

Як на те, Федько не відразу прийшов після школи додому, а подався з хлоп'ятами на майдан Рози Люксембург, тобто на колишній Павловський, дивитися світлову рекламу кінотеатру «Маяк». І надаремне бігав — нічого там цікавого не було в тій рекламі. Просто на літери, наче лікувальні банки на застуджену людину, були насаджені різнобарвні електролампочки, які то загорялись, то гасли. А коли світились, то виходила назва бойовика у трьох серіях — «Зелена Мануела»...

Федько нізащо не пішов би дивитися рекламу, якби не розмова з Кузьмою Степановичем, коли той муркнув «ну й ну». Після цього Федько поклав собі частіше зустрічатися з хлопцями: а то справді всі подумают, що він записався в дівчиська.

З двадцяти чотирьох хлопців їхньої групи Федько обрав собі за друзів аж трьох: Сашка Орабинського, Аркашка Зайцева і Йоська Кобленца. На його думку, це були найвидатніші особи з усіх п'ятигрупників їхньої школи. Сашко — присадкуватий, міцний — славився як неперевершений силач. Заради жарту він цієї осені схопив був правою рукою за задне колесо візникову коляску та й зупинив її на ходу. У бійках Сашко майже ніколи участі не брав: по-перше, боявся, щоб йому не розбили окулярів, по-друге, щоб когось випадково не вбити своїм міцним кулаком.

Аркашко (він же Каланча) був відомий далеко поза межами школи своїм неймовірним зростом. Домовляється, бувало, хлопці зустрітиса на товчку, щоб купити

селітри для пороху, і ніколи не призначають умовленого місця: просто — біля Аркашка, та й годі. Утлий, геть укритий ластовинням, Йосько вважався за шкільного «шахового бога», ще й знав есперанто, отож і його залічено до знаменитостей. А Федько, хоча й не міг похвалитися ні надзвичайною силою, ані зростом, ні ще будь-чим надзвичайним, все одно чомусь був на видноті: його завжди одноголосно обирали за ланкового або на редактора стінної газети.

На відміну од Федька, його друзі до нестями полюблили кіношку. Вони почували себе хворими, якщо пропускали черговий бойовик. Усі ці Бестери Кітони і Пати з Паташонами привиджувалися їм уві сні, тоді як Федько ставився до них досить спокійно. Він, наприклад, нізащо не згодився б, ускочивши на заборонений для дітей вечірній сеанс, клякнути півтори години десь за колоною навпочіпках, щоб не помітив контроль. Не пішов би він сьогодні і на рекламу дивитися, та ще й не обідавши, але хлопці пішли, і він за компанію. Коли дружити, то дружити.

Летів Федько додому, мріяв про картопляний суп. Прилетів — що таке? На столі чиста скатертину, парують макарони, горою здіймається у полумиску вінегрет, змащений запашною олією, а на самій середині — закупорена сургучем пляшка. Чого б це? Адже до Нового року ще аж два дні...

Дивиться Надія Василівна на Федька, що роззявив здивовано рота, і радіє: «Зараз я його порадую».

— Зачекай,— каже,— трошки, я тобі щось покажу.— Отак сказала, а сама полізла до свого заповітного сховища. Цю скринечку з набором голок та ниток їй колись на великдень, ще до революції, презентував хазяїн фабрики за те, що вона менше від інших хворіла.

«Ну,— подумав Федько, коли вона полізла до свого тайника, неодмінно щось цікаве покаже». Федько ж бо знав, що Надія Василівна зберігала там найцінніше: свій паспорт царських часів, Федькову метрику, і ще лежав у скриньці Федьків хрестик: аніразу тітка не надягала його Федькові на шию.

«Що ж там іще могло в неї з'явитися?» — міркував Федько. Аж воно — ордер на кімнату. На вигляд — нічого цікавого: звичайнісінький синій папірець з печаткою.

А яку ж він мав силу! Спробуй-но без цього папірця, без цієї печатки з серпом та молотом посередині потурбувати добродія Паточкіна, переселити в один із п'яти його сонячних покоїв одвічну підвальну жилищу, звичайнісіньку ткалю.

Для того, щоб непоказний папірець набрав над Паточкіним такої величезної сили, чимало довелось пролити робітничо-селянської крові — і до революції, і в революцію, і на громадянській війні.

Усе це Надія Василівна, як уміла, розтлумачила небожеві. Та Федько хоч і слухав уважно, але не міг одвести очей від столу, і, помітивши це, Надія Василівна посмінулася:

— Потерпи, о сьомій годині обіцяли завітати наші нові сусіди: не будемо ж ми з тобою удвох обмивати ордера?

— А що за сусіди? — зацікавився Федько. Він і на думці не мав, що раптом опиниться в одній квартирі з Клавкою і Варкою. Дізнавшись про це, мало не затанцював — так зрадів: оце так ордер!.. Федько за останні півроку дуже звик до куликівських дівчат.

— Та я хоч і дві години чекатиму, — пробасив Федько, через силу одвівши очі від смачної їжі.

— На візьми, замори черв'ячка, — пожаліла його тітка і відкраяла Федькові шматок шеретованого хліба.

— Це ж до якої ми кімнати заселимось? — спитав він, дожовуючи хліб. — Невже до тієї великої, що вікнами на вулицю?

— Ач, чого схотів, — відмовила тітка, — у великій Кулики замешкають, у них четверо в родині, а нас тільки двоє... — «На всьому світі двоє», — подумала вона і теплим, трохи смутними очима подивилася на Федька. — Ми з тобою в наріжній оселимось, — пояснила вона, — бачиш, в ордері так і записано: «Наріжна кімната 18,5 квадратних метра».

Стрілки на ходиках стрибнули на сьому, а Куликів не було. «Мабуть, цілою родиною прийдуть, чепуряться, — пояснила собі їх запізнення Надія Василівна, — ще б пак: не щодня люди одержують ордери на людське житло».

— А як же з пічкою буде? — не вгавав Федько. Йому не терпілося уявити собі з усіма подробицями, як вони розкошуватимуть у новій оселі. — Там вже груба-гол-

ландка, з гори до низу кахляна. Що ж, ми зламаємо кахлю і плитку собі побудуємо?

— А кухня, дурненький, для чого? — відказала Надія Василівна. — На кухні будемо поратися. А в кімнаті чистоту наведемо.

— Вам би ліжко нове, тьотю Надю, — непокоївся Федько, — а то як же: у новій кімнаті і з такою завалюхою? І шафку б нам — посуд тримати. І барахло у нас висить на цвяхах...

— Так ми з тобою, милий друже, на хто зна на скільки нарахуємо, — замахала на нього руками Надія Василівна. — Не все відразу, Федьку. Сонця та повітря буде більше — і за це поки що спасибі.

Ходики показали пів на восьму. Надія Василівна затурбувалась не в жарт:

— Злітав би ти, Федьку, подивився, — чого вони так збираються, як на бал? У мене вже й то кишки марш заграли. Та вберися як слід, не літо на вулиці.

— Я швидко! — І Федько, нап'явши на голову шапчину, вилетів у чому стояв назустріч парі, що пахнула на нього з вулиці.

Невдовзі він повернувся якийсь розгублений, смутний, навіть шапку забув скинути, так у ній і стояв на порозі.

— Що там? — кинулася тітка до нього. — Хтось захворів чи помер? Чому мовчиш? — і потрусила його за плече, щоб вивести хлопця з дивовижного стану.

— Клавка дуже реве, — нарешті вимовив він, — мати в них з дому втекла.

— Як це — втекла? Ти що верзеш? — не повірила Надія Василівна. — Чому втекла? Куди?

Федько у відповідь тільки смикнув плечима, а самому перед очима стояла Раїса Іонівна з бокалом у руці, а поруч неї отой грузин...

— Нічого я не знаю, — промимрив він, — кажу вам, втекла. Скрипаль подався на вокзал, хоче Варку в неї забрати. Вона й Варку з собою взяла. Пішли б ви до них, тьотю Надю, а то Клавка дуже кричить. Я з нею сам не упораюся.

XVII

Надія Василівна побігла заспокоювати Клаву, а Федько якусь хвилину ще стояв як укопаний біля святкового столу, зовсім забувши про голод. У думках він чорно

ляв себе за те, що приховав свого часу від тітки той випадок, коли бачив у Георгія Раїсу Іонівну. Може, слід було попередити скрипалью?

Федько й сам не помітив, як, одягнувшись нашвидку, вискочив на вулицю, як стрибнув на приступку трамвая... Він знав одне: треба відшукати на вокзалі Миколу Макаровича і сказати йому, що вона Варку везе до Сухумі. Адже «брати-розбійники» всі троє з Сухумі,— а з ким вона ще могла втекти?

Федько благополучно провисів без квитка аж до каланчі, а тоді зіскочив і помчав на привокзальний майдан. Тепер треба було, не гаючи і секунди, метнутися по перонах і залах, оббігти увесь вокзал двічі, тричі, сто разів, але попередити неминучу біду: не віддавати ж Варку «розбійникові»!

Федько, той самий Федько, котрий більше сварився, ніж бавився з цим вередливим дівчиськом, чомусь не міг уявити собі, як це вони всі — скрипаль, і Клавка, і тітка, і він — житимуть на новій квартирі без Варки.

А Микола Макарович у цей час був недалеко від Федька. Нін стояв біля дошки з розкладом поїздів, оточений юрбою, і думав: «Хай ця погоня для мене принизлива, хай я назавжди втрачу не тільки кохання, а й повагу цієї жінки, хай вона вважає мене жалюгідним, але Варечку я мушу вернути».

Найобразливішим у цій історії Миколі Макаровичу здавалося те, що він досі ніколи й ні до кого не ревнував свою баламутну дружину. Він звик їй вірити і тепер навіть уявити не міг, з ким і в якому напрямі має відбутися або вже відбулася ця її екстравагантна втеча. У записочці, залишеній йому, було сказано щось невиразне й банальне, що нагадувало цитату з бульварного роману, якими, до речі, захоплювалась Раїса Іонівна:

«Колю, за годину йде мій поїзд. Навіки прощай! Не шукай мене! Я йду від тебе безповоротно! Забудь, що ми колись одне одного кохали! Мое кохання було непростимою помилкою! Лише тепер я знайшла своє щастя! Я хотіла взяти з собою обох дівчаток, але побоялася за твою самотність і тому беру тільки Вареньку. Будь мужнім, пам'ятай, що на твоєму сумлінні виховання Клави. Я молитимусь за вас. Твоя грішниця».

Він знайшов цю записку на своїй ретельно випрасуваній сорочці, що лежала на столі. Саме сорочка і привер-

нула його увагу: цілий тиждень він не міг допроситися, щоб дружина її попросувала.

«Хай їм грець, отим розчуленим дамочкам,— згадавши про записку, подумав Микола Макарович,— вони, оті дамочки, можуть, не пускаючи з рота монпансьешки, убити на смерть людину, а тоді поливати її крокодилловими сльозами».

Лише півгодини він тиняється по вокзалу, а йому здається, що дуже давно. Скільки разів він уже перебігав із перону на перон, від поїзда до поїзда, здригаючись від кожного паровозного гудка: а може, цієї хвилини один із тих поїздів повезе його Вареньку бозна-куди, а він чує стукотіння його коліс і нічим не може зарадити.

Раптом запаморочлива кволість опанувала Миколу Макаровича. Адже півдня він простояв у житловідділі і крихти в роті не мав. Цієї миті йому здалось, що остання надія зникла, що ніколи йому не бачити Варі. Відсутніми очима він обвів шумливу юрбу, опустився на покритий льодом граніт привокзальних сходів і, не почуваючи холоду, сидів, неначе дрімав.

Усе його життя з цією чуттєвою, з цією бездушною жінкою за одну мить промчало перед очима. За що він покохав її? За льняні кучері? За блакитні емалеві очі? За те, що знала десяток французьких слів і півдесятка популярних романсів? Чи, може, за те, що вона, картинно зітхаючи, бренькала на піаніно мазурку Венявського і Шопенів вальс, зіпсований до невпізнання?..

Мабуть-таки, синові шевця попервах і справді здалося, що талант скрипаля дано йому самим небом задля подружнього щастя з оцим ангелом, що став для нього гіршим від чорта! Недарма ж, повінчавшись з Раїсою, він, наївний Миколко, вважав, що мусить усе життя тепер плазувати перед нею. Куди ж там: тайкома до гупої ночі цілувалася з ним у скверику, закохалась, як кішка, пішла за нього заміж, не зваживши на сувору заборону батьків!..

Вигадки, фантазія. Ніколи вона його не любила! Та й він тоді був просто засліплений. Справжня любов прийшла до нього аж тоді, коли Раїса народила йому першу дочку, і ще дужче зміцнилася після народження другої. «Дівулечки мої рідненькі, донечки дорогі»,— по-бабськи примовляє Микола Макарович, усе ще сидючи на слизьких сходах і не соромлячись тих жалісних слів.

Майбутнє життя без Варі уявилося йому гіршим від смерті. Вона часто, будши зовсім малою, хворіла — то на жовтуху, то на малярію, то на якісь затяжні ангіни. Раїса чимало клопоталася коло неї, але іноді це її драгувало. Микола Макарович потай сердився за це на дружину, хоча й не посмів жодного разу виказати їй своє невдоволення в очі.

Сам же він кожную вільну хвилину віддавав хворобливій дочці. Думка про те, що інші діти бавляться на повітрі, а його Варенька лежить у задусі, прикута до ліжка, стискала його серце тим солодким жертвним жалем, що породжує майже фанатичну любов доброї дужої людини до людини слабкої.

Він, звичайно, і Клаву любив. Але старшенька менше вимагала до себе уваги, змалку допомагала батькові й матері...

Десь над самим вухом Миколи Макаровича загрозливо заревів паровоз. «Ні, Варенька не матиме щастя без мене,— скинув він із себе важку дрімоту,— якщо жінка кидає одну свою дитину, вона нездатна й для другої залишитися справжньою матір'ю...»

Повз Миколу Макаровича котився потік байдужих до його горя людей. Цей потік шарудів повстияниками і відзвонював підківками чобіт. Микола Макарович звів голову: перед його очима попливли, гойдаючись на чиїхось плечах та згорблених спинах, валізки, вузли, мішки, найбільше — мішки, ці кропив'яні і холщеві сидори, що ховали у таємничому нутрі багато всякої всячини.

«Дышала ночь восторгом сладострастья...» Що це? Галюцинація? Гарячкові спогади юності? Та ні ж бо: якийсь морячок напідпитку тягне на санках заведений грамофон, а поруч дві жінки підспівують фальшивими голосами: «К вам одному неслись мечты мои...»

Під три чорти романси! Під три чорти спогади!.. Микола Макарович збігає із сходів, розштовхує ліктями людський потік, пробивається до дошки з розкладом і ще раз дивиться на нього зосередженими очима. На Москву — за двадцять хвилин. А для чого їй у Москву? На Ростов — за годину... Нема їй що робити в Ростові. На Царицин... аж смішно! Чому саме Царицин! Неможливо уявити собі — куди, з ким і до кого вона надумала їхати. А що, як ця записка про людське око, а Раїса звичайнісіньким дачним поїздом поїхала у передмістя до матері, щоб провчити його за неслухняність?.. Ця думка здалася

Миколі Макаровичу тверезою. Коли б вона й справді збиралась покинути родину — для чого їй була ця комедія, навіщо б вона докоряла йому за те, що пішов від Паточкіна? Звичайно, вона поїхала до Васищевого! А ось і дачний розклад...

— Дядечку, дядечку...— Хтось хапає його за рукав. Микола Макарович обернувся: сусідський хлопчик. Федьком звать, здається? Сьогодні Микола Макарович з його тіткою одержував ордери... Домовились, що вип'ють для такого свята... Боже, яке безглуздя — утекти з дому напередодні новосілля!

— Чого тобі, Федю?

— Скоріше, дядечку... Вони зараз поїдуть сухумським.

— Вони? Хто вони? Ах, сухумським! — Він машинально пошукав очима на розкладі: за п'ять хвилин цей поїзд вирушає.

«Але чому ж сухумським?» — майнуло в голові, коли вони з Федьком уже бігли по слизькому перехідному містку. Збиваючи з ніг зустрічних пасажирів, вони прогрукотіли залізними східцями і побігли вздовж поїзда.

— Отут,— ледве вимовив захеканий Федько.— Я їх усіх трьох бачив... біля восьмого вагона...

Черговий по станції картинно підняв свій жезл, коли Микола Макарович, відштовхнувши ошелешеного провідника, заскочив у восьмий вагон. Невдовзі, вже на ходу, він вистрибнув назад на перон, стискаючи в обіймах Варю, яка страшенно кричала. Поїзд набирив швидкості. У тамбур вискочила Раїса Іонівна, розпатлана, розгублена, здавалось, готова стрибнути услід за чоловіком на повнім ходу. Микола Макарович мало був не крикнув: «Не смій, не стрибай!» Але вона й не збиралася. Відшукавши очима Миколу Макаровича, щось гукнула і викинула невеличкий згорток на шербатий перон, що безжально утікав з-під коліс. З того згортка вивалились Варині речі: фланелева блакитна суkenка, панчохи... Федько кинувся збирати все, а Микола Макарович усе ще притискав дочку до грудей і мимоволі спитав себе: «Як це вона встигла так швидко витягти з чемодана Варині речі? Мабуть, вони лежали зверху, мабуть, вона надумала взяти Варю з собою вже в останню хвилину».

XVIII

По розмові з Кузьмою Степановичем Федько пообіцяв більше не корчити дурня і з'являвся на виклик слідчого. Але домогтися чогось певного від нього так і не змогли. То він придурювався, що не пам'ятає, як це все скоїлося на Юр'ївській вулиці, то другого дня стверджував, ніби чудово пам'ятає, як Арчіл перший поліз до кишені, загрожуючи Білоброву ножем, то ще якось морочив голову — аби захистити убивцю.

Федька суворо попередили: на суді він має виступати як важливий свідок, дарма що неповнолітній. А тому хай як слід поміркує і говорить саму тільки правду.

Суд призначено на третє січня. А тридцять першого грудня вони з тіткою вирішили перебиратися на нову квартиру. Якби не чекання на суд і не втеча Раїси Іонівни, Новий рік міг би стати для Федька святом із свят. Але страх за Білоброва і похмурі обличчя Клави та Миколи Макаровича не давали йому натішитися радістю від майбутнього новосілля. На Варку він і зовсім не міг дивитися в ці дні: зробилася худа, наче тріска, очі їй западали, підпухли, хоча на людях вона не зронила й сльозинки.

Ще й не світало, коли Надія Василівна розштовхала Федька: пора! Цілу ніч, поки Федько спав, вона щось складала, пакувала, ув'язувала. Здавалось, і речей у них як кіт наплакав, а диви — ледве до ранку впоралася.

Прокинувшись, Федько побачив купу готових для перенесення речей: ковану тітчину скриню, перев'язану у два хрести грубою вірьовкою; плетеного коша для білизни, у якому цього разу лежали миски та каструльки; два вузли з якимсь барахлом і поряд — балію, виварку, віник, відро. Залишилося запхнути кудись Федькову постіль, і можна було вважати, що все їх багатство спаковане. Виявилось, що скриня така важка — довелось гукнути у поміч двірника з жінкою. Добре, хоч на другому поверсі дали кімнату: вище тягти отаку вагу — усі кишки підірвеш.

На сходовій площадці біля дверей їх нової квартири вони, перетягаючи речі, кілька разів зустрічалися з Миколою Макаровичем і з Клавою. Кулики теж хотіли зустріти Новий рік у новому приміщенні. Варя їм не

допомагала. Клава сказала, що краще її тепер не чіпати: просто здурила, так сумує за матір'ю. Зранку, не вмившись, як побігла у двір, так і тиняється там, навіть до школи відмовилась іти.

Повернувшись у підвал по останню порцію речей, Надія Василівна присіла і Федька посадила поруч.

— Гомонять люди,— мовила вона з посмішкою,— що перед далекою дорогою треба трохи посидіти. Що ж, посидьмо. З підвалу та у панські покої — теж, мабуть, не маленька доріжка.

Вони сиділи обійнявшись удвох на одній табуретці і мовчки дивилися на голі стіни, на розмальоване вогкістю склепіння над головою. Спорожнілий підвал був, як ніколи, похмурий.

— Отак, Федоре,— порушила мовчання Надія Василівна,— пожили ми тут з тобою немало, бачили і лихе, і добре, спробуємо щастя на новому місці, подивимось, чим тобі ще допоможе твоя щаслива сорочка.

У її тоні Федькові почувся прихований смуток, і він здивовано запитав:

— А чого це ви, тьотю Надю, крізь сльози говорите? Шкода вам цього підвалу, чи що?

— Ні, не шкода,— відмовила роздумливо тітка,— навіть і трішечки не шкода. Але сам поміркуй: скільки в ньому думок передумано, скільки сліз моїх виплакано? А кому жалілася? Стінам. Ти ще малесенький був, нетямущий, отож, окрім голих стін, не було кому про біду мою слухати. От я з ними й прощаюсь, нехай лихом не згадують. А теперечки — з богом.

Надія Василівна, притримуючи руками попереk, що завжди їй болів, поволеньки підвелася з табуретки, ще раз окинула уважним поглядом спорожніле житло і підійшла до того кутка, де висів образок. З хвилину стояла, вдивляючись у мигдалевидні очі Христа. Зітхнула, похитала головою:

«Прощавай, господи. Молилася я тобі, батечку, замолоду, не вчув ти мене. Не гнівись: не візьму».

Вона відвернулася спиною до образка і, прихопивши табуретку, твердою ногою вийшла у сні. Федько з ковдрою під пахвою і з пташиною кліткою в руках — за нею слідом.

Поки новосели переносили речі, Паточкін і на порозі

не показався. Але тільки-но за Миколою Макаровичем, що заніс до передпокою останній чемодан, зачинилися вхідні двері — колишній господар квартири викотився з своєї кімнати. Не привітавшись, він заходився повчати новоселів:

— Світло в убиральні гасить, а то лампочку зріжу. Після десятої вечора не галасувати, на скрипці не грати, дітям по коридору не бігати, а то доповім кому слід.

— А з пістолета можна хоч раз стрельнути? — спитав Федько, маючи на увазі свій саморобний пугач.

Паточкін раптом зробився червоний, розлютився:

— Я тобі, каторжнику, як стрельну! Гадаєш, суду на вас нема? Гадаєш, так і можна на кожному кроці пуляти в людей, як на Юр'ївській? — Усі непмани в місті після випадку з Арчілом мов показалися: самосудів боялись.

Паточкін почав ще чимсь загрозувати новим пожилцям, але його урвала дружина. Вона з'явилася у своєму барвистому, як павичеві пера, халаті й, кинувши на чоловіка убивчий погляд, розтала у посмішці:

— Не ображайтесь на нього, благаю: страшенний ворог безладдя, мене теж завжди мучить нотаціями... А як же, голубонько, з рештою кімнат? — запобігливо звернулася вона до Надії Василівни. — Нічого не чули? Наших студентів відселює міліція. Визнали їх незаконними претендентами на житлову площу. Нам це байдуже, вони нам якісь копійки платили, однак кімнати і досі опечатані... Якби туди не вселили якихось п'яничок... Добре сусідство — це крупний виграш у наш час.

Уштовхнувши чоловіка до кімнати, Паточкіна повела Кулика і Надію Василівну демонструвати служби, а Федько з Клавою пірнули у двері своїх кімнат: їм не терпілося добре все обдивитися.

Перш за все Федько прилаштував на підвіконні клітку з дроздом. Це було справжнє підвіконня — широке, пофарбоване під слонову кістку. Дроздові відразу припало до смаку нове місце, і він поважно походжав по клітці, весь час обтріпувався та чепурився.

За вікном мела передсічнева метелиця. Федько сидів коло клітки на підвіконні, підібгавши під себе ноги, і щасливо дивився на снігову круговерть. Раптом він згадав про Варю: що вона робить, у дворі? Як могла піти з дому, коли в їх родині така подія — новосілля, переселення з горища? Може, десь там реве, а про неї забули?

Як завжди, коли Федько почував себе щасливим, він соромився, що ось він радіє, а хтось у цей час відчуває себе нещасним. Він перестрибнув через вузол і вибіг у двір. Так і є: біля дров'яної повітки, недалеко від смітника, стояла заплакана Варя.

— Ех ти, — докірливо-ніжно сказав Федько, — вам яку здоровенну кімнатищу дали, а ти рюмсаєш.

— Ну і хай, — відмовила Варя, вклавши у ці слова свою зневагу до радощів буття.

— Як це «ну і хай»? Люди стовбичать у черзі за ордерми... А от у Африці є племена — досі як звірі живуть. Виколупають нору у скелі — й живуть. А вам пощастило. І нам пощастило. Ясно тобі?

— Ну і хай, — повторила Варя і втерла рукавичкою сльози.

— Оце навесні вікна повідчиняємо — знаєш, скільки буде сонця? Вікна які — бачила? Не те, що на горищі або в підвалі... Ось побачиш — навесні у мене дрізд заспіває.

— Ну і хай, — зовсім тихо сказала Варя, але в її очах спалахнула іскорка живої цікавості. — А як він співатиме? — спитала вона.

— А от почувеш, — відказав Федько трохи невпевнено, — його ще треба вчити. Є така скринька музична, навчає птахів, що у неволі живуть. Мені на товкучці один птахолов розповів. Тітка обіцяла дати гроші на скриньку, вона не дуже дорого коштує. — І, сам не знаючи, як йому спало це на думку, несподівано пообіцяв: — Хочеш, коли дрізд заспіває, я тобі його подарую?

— Назовсім? — спитала Варя.

— Назовсім, — підтвердив Федько, втішаючись своєю нечуваною щедрістю, — спершу навчу співати, а тоді подарую.

— І брешеш, не подаруєш, — сказала Варя, помітно повеселівши. В душі вона чомусь твердо була впевнена, що Федько її не обдурить.

XIX

Переселення до нової квартири, перший шкільний похід на лижах у Лісопарк, хвилювання перед весняними заліками — все це за зиму притупило у Федьковій свідомості ту гостру турботу за долю Білоброва, яка жила в

ньому досі. У підсудного відкрилися старі рани, його перевели з камери до тюремного лазарету, а суд відклали на невідомий час.

Щоправда, Федько і тепер іноді згадував Білоброва, але йому здалось, що небезпека минула і будьоннівець, вийшовши з лазарету, вже під замок не потрапить.

Але тільки-но прийшла повістка і Федько з неї дізнався, що суд остаточно призначено на друге квітня, тобто що цими днями все вирішиться,— турбота за долю Білоброва відтіснила весь інший клопіт. Справу, з огляду на серйозність злочину, повинні були розглядати в окружному суді. Федько добре знав великий сірий будинок окружного суду на вулиці Євгенії Бош. У правому крилі цієї похмурої будівлі містилася установа з дивовижною назвою: «Краплина молока». Там для немовлят видавали на картки молоко в мініатюрних пляшечках, і коли у двірничової жінки три роки тому народилася дівчинка, Федько не раз бігав сюди для неї по молоко.

Надія Василівна провела племінника до трамвайної зупинки і подалась на роботу, біржа праці тимчасово влаштувала її продавальницею у цербокоопівській крамниці.

— Гляди, Федоре,— попросила вона,— не мороч людям голови, говори все, як було. Я, може, вирвусь, прибіжу послухати, що ти там молотимеш.

Не встигла тітка сісти в трамвай, як поруч з Федьком виросла довготелеса постать Аркашка.

— Вирішив скоротити пару уроків,— сповістив він Федькові,— а то як ти тут один без мене обійдешся? Чого не буває...

Цього разу Аркашкове «чого не буває» стало геніальним передбаченням. Ще здаля вони побачили біля суду якесь чудернацьке збіговисько: обмундированих у напіввійськову форму хлоп'ят і дівчат. Друзі підійшли до них зовсім близько і все одно не могли зрозуміти, хто ж це такі. На хлоп'ятах були захисного кольору картаті штанці, на дівчатах такі ж спіднички. Усі вони були повбирачі в однакові спортивні курточки з накладними кишеньками, всі в однакових панамах, закріплених під підборіддям резинкою.

— Ви хто такі? — запитав Федько одного з хлоп'ят. Той навіть не подивився на нього.

— Оці? — відгукнувся парубок у шкірянці, що стояв поруч.— Типові буржуйські виродки. Бойскауті.

— А що вони роблять: оці... бойскаути? — спитав Федько.

— А що їм робити? Бачиш? Кожному птаха на кишені нашито. Це — сокіл. Їх спортивне товариство так і зветься — «Сокіл». Стадіон мають, трапедії різні, турніки, ринг, футбольне поле...

— А чи не можна туди записатися? — загорівся Аркашко. — А то в нас у школі, у фізкультурному залі, сама дерев'яна «кобила» стоїть.

— Спробуй, запишись, — ехидно мовив парубок у шкірянці, — їхні папаші, знаєш, скільки карбованців гатять на ці витребеньки? А тебе по штанах видать, який з тебе скаут. — І, звертаючись до міліціонера, сказав: — Ти б їх поспитав, чого вони тут огинаються? Чому не у школі?

— Уже питав, — повів плечима міліціонер, — кажуть, на екскурсію їх відпустили, — і на всякий випадок зашюрчав.

Скаути, зачувши сюрчок, порозбігались, та незабаром знову збилися до купи, і Федько з Аркашком побачили в руках у одного з них плакатик на паличці. На ньому було виведено великими літерами: «Найвищу міру — убивці». Замахали й інші скауты своїми плакатиками: «Бандитові — розстріл!», «Вимагаємо правосуддя!»

— Бачили? — вигукнув парубок у шкірянці, звертаючись до літньої жінки з цигаркою в зубах і з портфелем під пахвою. — Непмани створюють видимість громадської думки... За спинами цих гаденят стоїть типовий класовий ворог. А ви мені морочите голову: «Свобода дитячих організацій!» Буза. Я вже говорив на бюро губкому комсомолу, що винна наросвіта... Ось ви, пацани, належите до юних спартаківців? — запитав він Аркашка і Федька. Ті ніяково мовчали. — Не знаєте навіть, з чим це їдять? Ось вам, будь ласка: пролетарські діти швендяють поодинці, а непманських годованців об'єднано в самооплатні школи. І навчають їх боксу на самооплатних рингах. Цікаво, кого вони битимуть, коли навчатимуться? Чи не представників наросвіти?

— Дайте ви спокій наросвіті, — образилася дама з портфелем. — Губкомові комсомолу теж треба активніше братися до виховної роботи.

— Спершу позакривайте всі ваші «самооплатні» безчинства, — закричав на неї парубок у шкірянці, — а тоді вже...

З усього побаченого і почутого Аркашко з Федьком зрозуміли одне: ці буржуйські синочки і дочечки прийшли сюди, щоб нашкодити Білоброву, і треба їх добре провчити. Ніби ненавмисне Федько штовхнув ліктем відгодованого підлітка, що тримав у руці свій плакатик, і з викликом сказав:

— Ти чого штовхаєшся, гад?

— Це ти мене перший турнув,— ввічливо відказав підліток з наміром відійти від Федька. Але той заступив йому дорогу.

— Ану викинь геть свою хріновину,— наказав Федько зловісним шепотом і вибив плакатика з рук бойскаута. Але тут відбулося щось несподіване. Хлопчисько, що був мало не на півголови нижчий від Федька, вдарив його в підборіддя головою, а тоді кулаком у груди, з одного удару збив приголомшеного Федька з ніг. Скаути голосно сміялися.

— Чого заіржали, патлаті? — крикнув Аркашко,— допомагаючи Федькові підвестися.— Ач, які зачіски позапсукали, піжони вошиві.

— У приватній школі вошивих не буває,— відповів йому скаут, такий же довготелесий, як і Аркашко,— це у ваших трудшколах усі мають воші.

— Твоє щастя, що мені треба в суд,— пригрозив Федько.— Ану, Аркашку, виклич-но цього тріпача «на ліву»...

— Зачекай,— шепнув йому Аркашко,— іди собі в суд, а я по хлопців злітаю. Ми їм зараз покажемо «екскурсію».

XX

Федько гадав, що Білобров відразу ж упізнає його. Але підсудний навіть не глянув на лаву, де розташувалися свідки. Тільки-но його привели конвоїри, він опустив голову — так і сидів з опущеною головою, поки зачитували обвинувального акта. Відповідаючи на прокуророві запитання, він так само не дивився в його бік, а все собі під ноги, і Федькові здалося — Білобров задрімав.

А він не дрімав. Думав. Не додумав усього ні в камері, ні в тюремній лікарні, хоча його там тримали цілу зиму: старі рани розкривалися одна по одній, особливо та, що у голінці.

Білобров дістав це поранення ще перед тим, як їх частина дійшла до Сиваша, на степовому хутірці, у станиці Трилісна. Звечора відти, тільки-но засутеніло, якась контра застрочила з кулемета по ескадрону — саме вони зробили привал, — і ескадронний послав Білоброва та ще двох бійців подивитися, в чому там річ. Отож вони втрюх і підповзли городами до хутірця, без єдиного пострілу взяли ту контру живцем. Аж воно козачий осавул, син тутешнього мірошника. Це він признався вже потім, на допиті. А перед тим, як його схопили, встиг кинути гранату-лимонку. Того бійця, що накидав на осавула шинель, зовсім не зачепило; того, що лежав віддалік, — на місці пришило до землі. А Білоброва поранило в ногу. Штук сорок осколків витягли, та, мабуть, щось залишилося.

Тепер, сидючи на лаві підсудних, Білобров прислухався до нюючих ран і мимоволі згадував, де яку з них дістав. Ні до чого це згадувати, однак веселіше, ніж думати, яку тобі припаяють статтю.

Еге ж, до лиха в нього тих ран. Штикова — та, що у стегні, — найгірше дається взнаки. Цю йому полишив на спогад один солдатик денікінський. Молоденький такий був півник, дурний, його трохи згодом дружок Білоброва з маузера порішив. Це трапилось, коли наші прорвали на Перекопі перші колючі загороди, очманіли з радощів і, не слухаючи командирів, поперли на повний зріст, «на ура». А їх, бач, підстерігали ще два ряди колючого дроту, а трохи далі — укріплені окопи. З них біляки у штикову контратаку пішли. Здорово ці сучі діти, біляки, штиками орудували!

— Підсудний, може, ви приховали від слідства, що раніше коли-небудь були знайомі з потерпілим Долідзе Арчілом Георгійовичем?

Білобров скидає на суддю очі і бачить перед собою його сіре, хворобливе обличчя. У тюрмі подейкували, нібито він до революції за більшовицьку пропаганду просидів десять літ в одиночці у Петропавлівській фортеці.

— Нічого я не приховував, громадянине суддя, — відповідає мляво Білобров, — адже я вам пояснював, що цього непмана побачив тоді на Юр'ївській вулиці уперше в моєму житті.

— Отже, — резюмує суддя, звертаючись до засідателів, — підсудний ще раз підтверджує, що без ніякої

причини, керуючись хвилиним роздратуванням, позбавив життя зовсім не відому йому людину.

— Я, громадянинне суддя, таких буржуїв на фронті сотнями гробив,— уриває його Білобров,— і всі вони, між іншим, для мене не знайомі були.

Переривчастий голос дзвіночка зупиняє Білоброва.

— Скажіть, підсудний, а раніше чи не траплялося з вами... гм... ну, щось схоже на нервові приступи, на тимчасову втрату самоконтролю? — Це — адвокат. Як видно, досвідчений лис. Адвоката для Білоброва найняли його фронтові друзі. Напевне, пообіцяли неабияку суму пройдисвітові. Краще б випили за ці гроші як слід за бойового товариша. Не подобається адвокат Білоброву: пика розгодована, ручки рожеві, пухкі, на кожному мізинчику — довгий кіготь, очки брехливі, масні. Правив захисну промову — куди там: весь час про заслуги Білоброва розп'ятував. А хіба йому дорогі ті заслуги? Йому хоч червоного кіннотника, хоч самого генерала Денікіна захищати — один чорт, аби гроші на бочку.

«Для чого це в нашому пролетарському суді таких комедіантів тримають,— обурюється у думках Білобров,— хай би уже вирішували по-робочому — туди чи сюди — і не грали на нервах».

— Ні, не пам'ятаю ніяких приступів, громадянинне адвокат, не було їх у мене,— з неприхованим знущанням каже Білобров,— психонутти я можу, звичайно. Але не втрачаючи самоконтролю.

Йому раптом зробилося соромно за усіх оцих немодних, стомлених людей, що сидять за судовим столом. Напевне, вони могли б робити якесь корисне діло, а то мусять сидіти отут і переливати з пустого в порожнє, з'ясовувати все, що ясно, і доводити те, що не потребує ніяких доказів. «Може, це тому,— майнуло в голові в Білоброва,— що вони мене хочуть порятувати? Не тільки адвокат, а всі, всі — і прокурор, і суддя?» Від цієї думки Білобров якось відразу підбадьорився. Але не тому, що почав сподіватися на пом'якшення вироку, а тому, що відчув: навіть тут, у суді, сидять свої кореші, а не буржуйські лакеї.

Білобров звів ще раз голову, і його погляд упав цього разу на руки судді. Вони лежали на зеленому сукні стола — великі, дужі, стемнілі від праці, в мозо-

лях і шербинах. «Не інакше як колишній коваль,— подумав Білобров,— а ще, може, ливарник».

Щось говорив прокурор, але Білобров його слухав не дуже уважно. «...Революційна законність... з усією суворістю радянського законодавства»,— долітали до його слуху окремі фрази.

У залі спалахнув стриманий галас, і суддя потягнувся до дзвіночка. На волосатій руці, що видізня з рукава, Білобров узрів татуїровку. «Еге-е, та ти морячок,— мало не гукнув він угорос і подумки привітався: — Здорово, браточку». Перед тим, як іти в кавалерію, Білобров служив у флоті, на чорноморському крейсері. Але татуїровку на грудях зробив йому ескадронний кухар, коли він уже був не моряком, а червоним кіннотником. Чи то від спеки, чи згадавши степові марші, Білобров розстебнув комір, і Федько побачив на волосяних грудях Білоброва чорнильно-синього вершника на коротконогім пузатім коні.

І знов адвокат:

— Громадяни судді! Підсудний, як свідчать матеріали слідства, в момент злочину, безумовно, перебував у стані афекту. Гадаю, що це був крайній ступінь сп'яніння. Свідчення з цього питання розбіжні. Але прошу зважити, що майже всі свідки, крім одного, або прибули на місце злочину трохи пізніше після того, як усе це трапилося, або, приголомшені побаченим, не змогли визначити стану підсудного. Єдиний свідок, що мав можливість спостерігати за Білобровим як до заподіяння злочину, так і під час злочину, і після нього,— це був хлопчик-чистильник. Я прошу дозволу запитати його...

— Коляда Федір! — почув Федько. І завмер. Ось воно те, чого він так боявся. Зараз доведеться сказати, що Білобров не був п'яним перед тим, як зчепитися з Арчілом. А коли не був п'яним, то не буде йому й пом'якшення присуду!

Федько зирнув у зал, пошукав очима тітку і знайшов її в останньому ряду. Вона сиділа поруч з якимось типом у пенсне і, витягнувши жилаву шию, всіма силами намагалася, щоб Федько побачив її. Але Федько навмисне відвернувся: чи ж варто для того, щоб потішити тітку і говорити «саму тільки правду», зрадити людину, котру Федько поважає і котрій загрожує оце велика біда. Так, Федько знає, що Білобров не був п'яний, але якщо його зараз питають про це...

Його, звичайно, спитали. Федько не поспішав із відповіддю і мимоволі ще раз подивився на тітку. Їх очі зустрілися, і Федько завагався. Але тут крізь відчинені вікна зачулося з вулиці: «Смерть бан-дитові!» «Найвищу міру!» — і Федько наважився:

— А я звідки знаю? — сказав він і засопів, удаючи дурника.— Бачу: підходить громадянин, уроді на ногах не стоїть, щось бурмотить під носа... П'яний — не п'яний,— не моя це річ. Мое діло було — чоботи чистити...

«Ви-ма-га-ємо пра-во-суддя!» — проскандували бойскаути за вікнами. Суддя, почервонівши, зі злістю гукнув: «Позачиняйте вікна! — А тоді — звернувшись до одного з засідателів: — Якого там чорта міліція спить!»

І Білобров теж почув ці вигуки, але уваги на них не звернув. Його думки тепер були про Федька. «Що за причина,— спитав він себе,— для чого цей хлопчик наводить тінь на ясний день, чому бреше, ніби я був тоді п'яний? Він і на слідстві плутався...» Білобров раніше гадав, що це у Федька з переляку, а зараз почав догадуватися: хлопчисько теж його виборонює. Ні в тюрмі, ні в тюремній лікарні Білобров не згадував про Федька. Хіба що часом як про судового свідка. Зараз, вдивляючись у Федькові злі очі, що протинали ворожо всіх, хто сидів за столом, Білобров жахнувся: «Оце так! Адже він через мене на *своїх* дивиться наче на контру за те, що вони мене судять. За те, що винного судять!»

— Ти для чого збрехав? — строго запитав він Федька. Суддя обережно дзенькнув дзвіночком, але Білобров не звернув на це уваги.— Очманів ти, чи що? — питав далі Федька.— Адже я трохи-трохи тоді хильнув, коли ми з тобою розмовляли.

— Я протестую! — вигукнув адвокат.— Підсудний не має права ставити питання свідкам! — І він з презирством і жалем подивився на Білоброва. В очах його можна було прочитати: «Хочеш тонути, ну й тони, ідіоте! За самогубцю відповідати не маю наміру».

— Громадянине суддя! — попросив Білобров.— Дайте п'ять хвилин не по правилах, я дещо цьому пацанові розтлумачу, а то він усіх нас заплутає.

Суддя пошептався з засідателями і, як на загальних зборах, по-приятельськи кивнув Білоброву:

— Добре, кажи.— Але схопився, зрозумів, що звертатися до підсудного на «ти» незручно, і виправив помилку:— Але говоріть, будьте ласкаві, недовго.

Білобров підвівся з лави, подивився на Федька.

— Як звать тебе? — спитав він його таким тоном, ніби зустрів Федька десь на околиці свого рідного селища.

— Федором.

— Правильно, — згадав Білобров, — ну, так от, Федю, ти пролетарському судові ані-ні брехати не смій. Май на увазі: його Радянська влада поставила на страх і на загибель буржуям, ото ж нам з тобою не личить морочити голову своєму ж судові. Дійшло до тебе? От я людину вбив, тверезий убив. Не загнуздав себе, руки розпустив, мушу тепер відповідати. Треба було цього типа, котрий оббрехав нашу владу, записати до протоколу і зараз не мене, а його б тут судили. А так він ще у жертви вскочив. Розуміти треба, Федю, політику. Я цю штуку в тюрмі обдумав. Отож говори судові чисту правду, усе, як було. Питаю тебе при всіх: тверезий я був чи п'яний?

— Тверезий, — відповів похмуро Федько.

— Отак і треба, — схвально сказав Білобров і раптом звернувся до притихлого залу: — А хто з недобитків гадає собі, що коли мій суд мене судить, то він буржуям поступки робить, нехай не сподівається. Білоброву за порушення радянського закону — хай буде куля в лоб. А буржуазії хоч так, хоч так — амба. Питання це вирішене: у світовому масштабі — каюк.

Суддя втер хусткою мокрого лоба і, хоча до перерви було ще далеко, оголосив перерву.

Федько вискочив на вулицю і відразу зрозумів, що спізнився: велике побоїще наближалось до кінця. На тротуарі і тут і там валялися затоптані в пилюку панамки противника. Десь за рогом, перекриваючи руляди міліційних сюрчків, сповіщав про перемогу розбійницьким свистом Аркашко. Федько кинувся за ріг. Остання сутичка відбувалася коло афішної тумби. Тут Сашко Орабинський, не поспішаючи, розкидав скаутів, які збилися навкруг Йоська Кобленца і ще двох хлоп'ят із Федькової групи. Він хапав скаутів по одному, мертвою хваткою, трохи піднімав над землею і, як мішок з порохнею, недбало відкидав від себе на тротуар.

— Штук двадцять, не менше, було проти нас, — спо-

вістив Аркашко Федькові, зафутболивши ногою одну з панамок.

— А наших? — спитав Федько.

— Одинадцять. Це з тобою. Адже й ти встиг одного стукнути, я бачив.

— Нічого я не встиг, — сказав Федько з досадою...

Вирок почали зачитувати саме тоді, як Федько, намиливавшись досхочу перемогою над скаутами, мчав назад, до залу засідань, широкими мармуровими сходами. Він проліз під рукою міліціонера, проскочив до залу і скам'янів біля дверей.

— «...згідно з статтею... карного кодексу, — дзюрчали, не зачіпаючи Федькової свідомості, якісь малозрозумілі нудні фрази. І раптом наче вибух: — ...заслугує на найвищу міру покарання».

Федько відчув, що в горлі йому пересохло. Та хіба таке може бути: розстріл?

— Що? Розстріл? — потрусив Федько за плече червонощогого дідуса з гострим, захиленим догори підборіддям.

— А ти сподівався, — з недоброю посмішкою просичав дідусь, — по голівці гладитимуть вашого брата за вбивство? Ні, пардон... Закордону бояться, — шепнув він своїй сусідці — блідій дамі із старомодним ридикулем.

Суддя поправив на носі окуляри в залізній оправі і читав далі, трохи підвищивши голос:

— «Але, беручи до уваги...»

— Ех, святі угодники! — аж закрутився дідусь. — Усе ясно: рука руку мие.

— «...пролетарське походження і активну участь у громадянській війні», — далі читав урочисто суддя...

— Правильно! — вихопилось у Федькової тітки. Виявляється, вона була поруч, а він і не помітив, коли заскочив до залу.

— «...вважати за можливе замінити смертну кару правно-трудовими роботами терміном на...»

Схвальний гомін і оплески заглушили останні слова.

Це місто звикло обходитися без весни. Не встигла протряхнути на вулицях грязюка від учорашнього мокрого снігу, як уже на нього накидались степові палючі вітри і на гілля поодиноких дерев лягала сіра, нудна курява. Не почувавши приходу весни, дрізд не збирався співати й у сонячній хаті. Так чи ні, але Федько майже втратив надію на те, що коли-небудь почує його спів. Він усе менше крутив перед птахом куплену на базарі музичну скриньку і навіть забував часом почистити клітку як слід. Усі турботи про птаха взяла на себе Клава.

І тепер оце вона, прийшовши з школи, найперше кинулася до клітки, перемінила воду, підсипала до кормушки зерна, а тоді вже заходила коло сестри. Варя навчалася на другій зміні, і Клава мала за ті чверть години, що залишалися сестрі до дзвінка, обдивитися її з ніг до голови, заштопати неодмінно розірвану на коліні панчошу, змусити Варю щось попоїсти і прочитати їй нотацію, щоб не сміла базікати на уроках з подружками, а то знову татка викличуть до школи і він гриматиме й хапатиметься за серце.

Процідивши крізь зуби: «І завжди вона свого носа суне»,— Варя побігла до школи, а Клава заходилася прибирати. З того часу, як після втечі Раїси Іонівни тітка взялася допомагати родині Куликів, Клава всіма силами намагалася чимось віддячити їй: то підмете в неї, то по хліб до крамнички збігає.

Нарешті все прибрано, підстилки витрушено, каструлі начищено, і Клава, перед тим як сісти робити домашні завдання, дозволяє собі трохи розважитися з дроздом. Вона дістає з Федькової полицки музичну скриньку, і починається «урок співу». Пташиний органчик простий до смішного, навіть досадно, що шахрай-птахолов зідрав за нього з Федька аж півкарбованця. Усередині органчика — металеві пластиночки з дірочками, а над ними — закріплені дротинками малесенькі молоточки. Коли крутиш ручку, молоточки стукають по пластинках, і тоді звучить нескладна мелодія, що нагадує пташиний спів.

Але крутити треба вміючи. Швидко не можна: дрізд і не слухатиме. Ніхто — ні Варя, ні Федько, ні батько не мають стільки терпіння, як Клава, не можуть так

наполегливо й плавно крутити ручку, видобуваючи з органчика тонкі ніжні рулади. Клава терпляча. Вона твердо вірить у завчене змалку прислів'я: «Терпіння й труд усе перетруть». І, хоча вона й вірила у те, що завдяки її терпеливості дрізд заспіває нарешті,— коли він і справді заспівав, то власним вухам не повірила. А він таки заспівав! Заспівав, коли промайнули усі накреслені строки, коли давно вже, як улітку, були розчинені вікна і на волі птахи щебетали в гаях.

Спершу Клава подумала, що це їй почулося. Вона крадькома поглядала, на клітку, слухаючи перші не-сміливі звуки. Дрізд набундючився, шийка його витяглась, дзьобик задрався догори, очки були напівзаплющені. Тоді Клава ще раз обережно повернула ручку органчика, і в ту ж мить з клітки почулася у відповідь жива пташина рулада.

— Заспівав, заспівав, він співає! — голосно вигукнула Клава. Вона вискочила до коридора, щоб відразу ж поділитися з ким-небудь цією радістю. Але в коридорі панувала тиша: батько був на репетиції в опері. Надія Василівна у своєму цербкоопі, Варя у школі, Федько у суді. Раптом у напівтьмі вона наштотхнула на Паточкіна.

— Ходімо послушайте, наша пташка співає! — сповістила йому схильована Клава.

— Дурниці,— огризнувся Паточкін, лаючи себе в душі за те, що так налякався. Він щойно зазірав у замкову щілину до нового помилу, і Клава мало не заскочила його на гарячому.

— Дівчатка! — гукнула вона, відчинивши кухонне вікно.— А у нас птах заспівав!

Але дівчата в цей час обговорювали якісь свої невідкладні справи і не звернули на Клавине сповіщення жодної уваги. Розчарована, вона повернулася до дрозда. Він і досі співав. Клаві здалося, що за ці хвилини, поки вона десь бігала, дрізд набагато перевершив свого штучного вчителя. «Про що він співає? — подумала Клава.— Майбуть, про ліс, у якому народився. Ні, либонь, про те, що тут йому краще живеться, ніж у темнім підвалі, а може, про Федька та про мене? Дякує за те, що ми його з Федьком доглядаємо?»

Неохоче залишивши птаха, Клава пішла до своєї кімнати писати домашній твір з російської літератури.

«В епоху Іллюші Обломова у царській Росії електричного світла не було навіть у панських маєтках,— акуратно вивела Клава на чистому аркуші,— а були тільки різні каганці, канделябри й свічки». Вона відірвала очі від зошита і прислухалася: боялась прогавити Федька. Йй так хотілося першій сповістити йому, що птах заспівав! Подумавши трохи, вона дописала: «Татьяна Ларіна теж писала Євгенію Онегіню любовного листа при свічці. Це я сама бачила в опері...» Клава замислилась. Вона була тепер певна, що коли б уміла писати, як Татьяна, віршами, то придумала б для Федька такого ж точно листа.

Микола Макарович прийшов додому пізно ввечері. Репетиція затягнулася, він пообідав у ідальні і відразу пішов на виставу. Давали «Фауста» з «Вальпургієвою ніччю». А тоді оркестранти з нагоди прем'єри затягли його у підвальчик «Ведмідь». Отож він і заявився на підпитку о першій ночі. Таке з ним траплялося не часто. Миколу Макаровича мучило сумління: «Замість купити дівчаткам тістечка, чорт мене поніс в отой поганий «Ведмідь».

Намагаючись нікого не розбудити, він навпомацки пробрався до столу і увімкнув нічну лампочку. За столом, поклавши голову на недописаний твір, спала Клава, а перед нею стояла клітка з дроздом. Микола Макарович узяв дочку на руки і переніс на диван. Коли він почав розшнуровувати їй черевики, Клава прокинулася.

— Що? — лагідно спитав Микола Макарович.— Знов через цього птаха не встигла поробити уроки? Не помагає дрізд писати домашні твори?

Раптом Клава заплакала, буйні сльози збігали по її вилицях, рясно усипаних ластовинням.

— Що тобі, донечко? Ну чого ти? — розгублено питав Микола Макарович.— Не сумуй, завтра допишеш... Рано-рано розбуджу тебе — і допишеш.

Вона припухлими від сну і від сліз очима подивилась на батька, що стояв перед нею навколішках, і гарячково обхопила його шию руками.

— Таточку... любий... Чому все, усе їй, Варці? Чому він Варці подарував свого птаха? Якщо хотів подарувати комусь, то чому не мені?

Вона не розуміла цієї хвилини, що скаржитися не батькові, а собі; що, коли б нікого поруч не було, вона однаково виказала б ці гіркі слова.

— Хіба це Варка навчила співати дрозда — ну, скажи? Хіба це вона його годувала, чистила клітку?.. А Федько каже: «Я їй на Новий рік обіцяв»...— І, не давши батькові щось відповісти, розридалася: — Усе Варці, усе їй, усі її люблять, жаліють, кажуть — вона маленька, кажуть — вона хвора. Не така вже й маленька, і зовсім не хвора, і зовсім це не тому. Просто вона гарна, а я негарна. На мене ніхто не дивиться, ніхто мене не любить, ніхто!

— Отже ж, їй-право... Що ти вигадала? Хто тебе не любить? Хто тобі сказав, що ти негарна? — силкувався Микола Макарович заспокоїти її. Увесь його хміль одразу де й дівся.— Варенька і справді в нас найменша... Ну, звичайно, буває, що їй більше уваги. Буває звичайно...

Отак він говорив, намагаючись приховати від неї, як він у цю мить зневажає себе! Адже він знав, що Клавина правда: занадто вже менша схожа була на матір, щоб він мимохіть не відзначав цього у своїм серці. Так. Надто вже вона нагадувала йому цю ненависну жінку, котрій Микола Макарович не може і досі пробачити, але й забути її несила.

— Не плач, чуєш, донечко! Не плач! — прохав він, боязко озираючись на Варю, що спала.— І не треба заздрити сестрі, сама поміркуй. Адже ми проти Вареньки з тобою завинили. Ми її з нами жити приневолити. От мати ваша знову прислала з Сухумі листа. «Якщо, пише, вам скрутно, ми її заберемо хоч завтра». («Їй, її, а не мене»,— думає Клава і ще більше ридає).

— А я, знаєш, що відписав? — каже Микола Макарович, гладячи Клаву по скуйовдженому жорсткому волоссі.— «Дякуємо красно. Яюсь без вас обійдемоь, нам отут добре і втрьох...»

«А чи все добре? — питає себе Микола Макарович.— Може, Варечці отой чортів грузин, що украв Раю, забезпечив би краще життя? У шовк, в оксамит убирав? Може, їй з матір'ю не так-то зле жилося б там? О боже! Якби ж то знати, якби ж то знати *напевне*, що в цьому божевільному житті краще, що гірше!»

Частина друга

1928—1931

I

На станції Харків-Товарна студенти і безробітні розвантажували платформи з вугіллям. Сивий від паморози антрацит, освітлений січневим сонцем, виблискував на лопатах, мов купи чорних діамантів.

Федора вже другий рік годувало вугілля. Спершу він працював на розвантажуванні, аби додати щось до стипендії студента-робітфаківця. А тепер, закінчивши робітфак, він робить це як посланець біржі праці. Мабуть, тітка правду казала, коли радила не йти на робітфак при ІНО або навіть до самого ІНО. Інститут народної освіти поки що випускав учителів куди більше, ніж була на них потреба. Тобто потреба була величезна, але не вистачало шкіл для всіх, кому революція надала право учитися. Федір з тіткою згоден: треба йому було йти до якогось будівельного або хімічного технікуму — індустріалізація країни ставала ознакою часу. Але йому все-таки хотілося стати шкільним учителем.

Це бажання з'явилося у Федька ще тоді, як він стояв під дверима помираючого Кузьми Степановича. У сьомій групі вони вже мали іншого керівника, але всі, хто перше навчався у Діда, пішли провідати його до лікарні на Холодну гору, де він лежав після якоїсь операції з важким запаленням легень. Прийшло їх аж двадцять п'ятеро, а до палати лікар пустив тільки трьох, тих, що тримали квіти в руках. Федько не мав квітів, і його не пустили. Але поки він стояв у вестибюлі, дожидаючи, поки вернуться ті, що понесли Дідові квіти, він чомусь вирішив, що неодмінно буде учителем.

Коли Федько сповістив удома про тверде своє рішення і Клава запитала: «А чому?» — він не зумів пояснити, а сказав: «Просто так». Варя приснула: «От іще загадав! Учителі всі такі противні, вічно присікаються». Тітка, посміхнувшись, нагадала: «У четвертій групі ти збирався бути трамвайним кондуктором, у п'ятій — військовим, у шостій — ковалем. Подивимось, що ти придумаєш, коли закінчиш сьому групу». Видно було, що їй не до смаку вибір небожа, краще б він був інженером або лікарем. Та ось уже Федорові двадцять, а своєї постанови він не змінив.

— Раз-два, нумо! Ще раз — нумо! — весело скандують, обліпивши сусідній вагон, студенти, що підробляють на розвантажуванні. Вони, не дочекавшись маневрового паровоза, самі відкотили порожній вагон і от уже підштовхують до платформи навантажений. «Әх, дубинушка, ухнем!» — бадьоро заспівують вони тоскної артільної пісні.

Федорові трохи заздро дивитися на студентів. Що робіть фак? Треба до інституту. Але ж не висіти йому до ста років на тітчиній шії!

— Мітлу давай! — гукає Федір десятникові. І, упіймавши з люту мітлу, акуратно вимітає з порожньої платформи рештки вугільного пилу. А тоді біжить митися.

— Ти б ватяника, хлопче, накинув, — радить десятник, шулячись у своєму баранячому кожусі. — Де ж це видає, щоб на морозі в одній сорочині?

— А я, між іншим, аж у двох, — відказує Федір і скидає спітнілу сорочку, — одна в мене невидима, а в ній на світ народився.

— Що це ви робите, божевільний? — Хтось торкає Федора за палаюче мокре плече. — Хіба можна спітнілому лізти під таку воду?

Він обертається і бачить чорного, як негр, студента в окулярах.

— Навіть найздоровіший організм, — повчає далі студент, — не гарантований за таких умов від раптової пневмонії.

— Дякую, професоре, — уклоняється Федір студентові, — ваші глибокі знання з медицини забезпечать вам щасливий перехід на другий курс.

— Уявіть собі, що я вже на четвертому, — ображено протестує студент.

— Гей, Коляда, не барись! — підганяє його напарник, Капітон Капітонович. — Адже норму ми перевиконали? То ходім дістанемо платню і сприснемо. — При цих словах синюватий ніс Капітона Капітоновича задирається догори, ніби посміхається, а щільно стиснуті губи зберігають серйозність.

— Що ж, одну чарочку можна, — несподівано погоджується Федір.

Капітон Капітонович щиро здивований: усіх минулих разів Федір випити уперто відмовлявся, за що його вантажники прозвали «ченцем». Насправді він міг пити

принагідно не менше від інших, але йому не хотілося засмучувати тітку: вона панічно боялася, щоб Федір не збився, бува, на батькову стежку.

Він і сьогодні не пішов би з Капітоновичем, коли б не треба було десь пересидіти з годинку. Рівно о пів на шосту кінчалися заняття у товарознавчій профшколі, де Варя навчалася на другому курсі. Сьогодні Федір неодмінно вирішив, що зустрине її: треба ж їм; нарешті, усе з'ясувати.

Хто б це повірив, що, живши з Варєю в одній квартирі, Федір і досі не зробив цього. А спробуй-но залишитися з нею віч-на-віч: то Клава підсяде, то Микола Макарович до нього з шахами підійде, то Леокадія Павлівна, нова сусідка, туди-сюди походить.

Федір не вперше збирається зустріти Варю після заняття і провести додому, а по дорозі про все поговорити. Але щоразу бачить її оточену хлопцями з профшколи. Звісно, яке він має право вимагати від неї звіту — хто та чому? Але все-таки він якось спитав, і Варя непевно пояснила: «Так... однокурсники».

«Коли я і сьогодні її побачу з цими піжонами,— думав Федір, ретельно витрушуючи куртку,— то більш не буду морочити голови. Пема нічого принизливішого, ніж любов без взаємності. А якщо вона мене хоч трошечки любить, то не стрілятиме на всі боки очима...»

Усе це Федір думає на ходу, по дорозі до пивної. Студент в окулярах, що іде поруч, дзичить, йому в ухо:

— Надаремно ви погодились, алкоголь убиває організм, особливо після фізичного напруження.

— Але ж ми тільки по чарочці,— виправдовується Федір.

— Зберегти змолоду серце,— тоном лектора повчально говорить студент,— все одно, що забезпечити собі бадью старість.

Одностайний сміх вантажників нагороджує його за цю тверезу тираду.

— Ви, юначе, не берете до уваги тонусу,— зауважує Капітон Капітонович, і ніс його хихикає всупереч стуленим губам.— Я теж, до речі, інтелігент, я бухгалтер і трохи розуміюсь на медицині. Але, приречений тимчасово бути чорноробом, мушу підіймати в собі тонус.

— Ходімо, ходімо з нами,— запрошує медика Федір,— обмежимо твою участь у побутовому розкладі — пивом.

— Ну, пива ще можна півкухлика,— зітхає студент і додає: — Мрію присвятити себе профілактичній медицині... Скинувши ярмо експлуатації, робітничий клас повинен кинути порочні звички...

Галасливою зграйкою вони йдуть уздовж Катеринославської вулиці, шукаючи очима підходящу «корчму». По дорозі Капітон Капітонович бере у крамниці пайового товариства «Ларьок» чвертку горілки, щоб зробити «йоржа», і ще півлітра — для обіду вдома. Тут-таки Федір купує два великі «гаспарони»: Варя дуже любить ці шоколадні вафлі.

Вантажники сиплють дотепами на адресу неприступного їхній кишені їства, виставленого у ковбасній колишнього Кабакова; удають, що збираються вдертися до ресторану «Спартак», і, врешті, зупиняються біля підвальчика з написом: «Тільки розпивочно». Федорові не подобається підвальчик. Він тягне компанію далі. Він знає місце, де до пива дають неперевержених раків. Це місце, як виявляється, розташоване саме проти Вариної профшколи, між науковою бібліотекою і кафедральним собором. На залізній вивісці пивної (таких вивісок у місті є сотні) красується: «Нова Баварія». І поряд, дрібнішими літерами, замість фірмового девіза — віршики: «Лучше нет для пролетария, чем пиво «Новая Бавария».

У пивному залі гомінливо і чадно. Поміж заляпанями піною столиками, як очманілі, сновигають захриплі офіціанти з гірляндами кухлів у руках. За сусіднім столиком — штукатури у позабризкуваних вапном робах, за столиком, що стоїть трохи далі,— якісь темні типи: вони більше перешіптуються, аніж п'ють. Один господь бог та ще ДПУ знають, скільки тут кандидатів до будинку примусових робіт, що зветься скорочено Бупром.

На кону, покритому драним килимом, надривається лисий пузань.

Ах бублички, горячи бублички,
Мое страдание и хлеб вы мой,—

з надривом виспівує він під акомпанемент балалайки і скрипки, що спарувалися сп'яну.

А я несчастная, торговка частная,
Сижу торгую на Сумской...

— І все-таки, панове,— зауважує Капітон Капітонович, кинувши оком навкруги,— царствію сьому надходить кінець. Можете мені, старому вовкові, повірити: його свинячство неп співає своєї лебединої пісні.— Він витягає з кишені пальта чвертку, доливає собі до пива і дивиться запитливо на Федора.

— Трішечки залиште мені,— каже Федір і сьорбає з чвертки ковток.

— Ви помітили? Тут багатенько робітників,— обурюється медик, огидливо дмухаючи на піну,— і це жахливо! Буржуазія розкладається, бо почуває неминучий свій крах... Але клас-гегемон?!

Отец мой пьяница, за рюмкой тянется,
А мать уборщица — какой позор! —

виспіває куплетист, притупцювуючи.

— «Кирпичики!» «Гоп со смыком!» «Кирпичики!» — навперебій замовляють йому аматори пивної естради. Куплетист, почастивавшись за одним із столиків, збігає на свій скрипучий кін і корчить жалюгідну фізіономію, яку, мабуть, уважає кумедною.

Сегодня шумно в доме Шнеерзона,
Там шум такой, что даже дым идет,
Там женят сына Соломона,
Который служит в Губтрамот,—

виспіває він з навмисно підкресленим єврейським акцентом.

— А що це таке — «Губтрамот»? — цікавиться допитливий медик. Та Федір його не чує. Він не випадково обрав столик біля самої вітрини. За спітнілим вітринним склом, крізь джунглі паперових квітів, Федір побачив три силуети: це Варя та її проводжальники. Один — високий, його і минулих разів Федір бачив із нею, а другий нижчий на зріст, цей ніби новенький.

Перекинувши хисткого стільця, Федір кидається до вітрини, рішучим рухом розсуває квіти, з яких сиплються на підвіконня недокурки. Так і є: той самий високий — ач який піжон! — мало не обіймає її... І чому це вони так сміються? А Варя, Варя як розгулялася... Ні, ви тільки погляньте на неї, до чого їй весело! Просто огидно дивитися... «Що за дурниці! Чому — огидно?» — питає він себе з докором. Але безтямні ревності, що не визнають жодної логіки, не дають йому відповісти

на це тверезе питання. «Ні, брешеш, дурню, візьмеш себе у руки,— переконує себе Федір, повернувшись на місце до заінтригованих його поведінкою товаришів по кухлю.— Здохну, а не вийду до них, плюну на все, але не стану принижуватись, хай собі ходить хоч з чортом — це її особиста справа».

— Що ви там побачили? — цікавиться медик.

— Доказ власної глупоти,— гарчить Федір у відповідь. Як же він зневажає себе за те, що навіть при сторонніх нездатний приховати своєї образи, своєї злості, своїх непристойних ревнощів, на які він, до речі, не має ані найменшого права.

Федір п'є спроквола своє пиво, втупивши очі в кухню — аби не дивитися на вітрину. Скільки вони можуть там простояти на морозі? Напевно, вже пішли геть. Ні, ще стоять. І Варя, щоб зігрітись, пританцьовує на місці.

— Слухай, Капітоновичу,— говорить Федір, через силу відводячи від клятої вітрини лихі очі,— а позично мені, брате, свій запас.— І Федір клацає себе пальцями по горлу.

— Оце і я розумію! — вигукує схвально Капітон Капітонович. Він дістає з кишені півлітрову пляшку і підливає Федорові в рештки пива чималу порцію.

— Ні, лий по вінця,— командує Федір,— як гуляти, то гуляти.

— Оце і я розумію! — не знаходить інших слів для захоплення Капітонович і шморгає сизим носом.

— Самогубця! — жахається медик, стежачи, як Федір спорожняє свого кухля.

Він іде до виходу, силкуючись якомога твердіше ступати. Але чим дужче він старається, тим непевніше йде. Підлога утікає з-під його ніг і все навкруг — офіціанти, клієнти за столиками, куплетист на естраді — пливе перед його очима, ніби у тумані.

II

Надія Василівна ще зранку відчула, що їй сьогодні зле: ноги обважніли, стерпла ліва рука, і хилило на сон, хоча вона рано лягла і, як завжди, спала міцно.

«Не треба мені було вчора отак нервуватися через Паточкіну,— лаяла вона себе.— Мало що ця сорока не настрекоче». Але хоч як Надія Василівна намагалася не-

згадувати про вчорашню неприємну розмову, одна думка про неї змушувала серце стискатися — так їй було прикро. Бути не може, щоб Федько і справді отак закохався в оцю легковажну Варвару.

Або бреше, або щось наплутала Паточкіна, нібито вона склала по клаптиках викинуту на сміття записку і прочитала Федькове любовне послання до Варі. Каже, що він її там називає своєю мрією, єдиною в світі і ще якимось дуже ніжно. Мабуть, брехня. Якби хотів признатися в коханні, навіщо йому записки писати, наче вони з Варєю не під одним дахом живуть.

А взагалі нащо вона Федькові? Але ж записка... Ні, щось не віриться. Коли б справді існувала така записка, мабуть, не викинула б її стара плетуха, показала б Надії Василівні, сама ж каже, що підпису там не було, що вона тільки по почерку впізнала, хто писав. А мало хто міг схожим почерком Варварі записку прислати? Залицяльників у неї вистачає, так і ходять за нею вервечкою, ні разу ще з профшколи без провожатого не прийшла. Це вже Надія Василівна бачила на власні очі. А Федір хіба сліпий?

«Усе ж при нагоді треба обережно поспитати його, — думає Надія Василівна, відсуваючи тарілку з молочною локшиною, до якої вона й не доторкнулася, — і якщо він і справді здурів, доведеться втрутитися». Вона набралася духу і, все ще тримаючись рукою за серце, підвелася з-за столу. Незвична кволість налякала її. «Хіба що поваляться вдома день або два?» — несміливо спитала себе Надія Василівна. Але згадала, що сьогодні має дати «бій» директорові фабрики, і через силу почала збиратися.

Надворі морозяний ранок охопив її свіжістю. Вона трохи підбадьорилась, наддала ходи. Хоч їй не на зміну тепер, а до фабкому, куди можна і трохи пізніше прийти, але вона поспішає: звичка приходити на фабрику за кілька хвилин до гудка її не покинула.

На Журавлівку трамвай не ходив, а до переповненого автобуса на тій зупинці, де сідала Надія Василівна, міг би пробитися хіба що спортсмен-чемпіон. Отож вона і звикла пішкивати всі чотири кілометри до своєї «Червоної нитки». Надія Василівна завершила за рік, стримано відповіла на привітання нового хазяїна крамниці «братів-розбійників», кинула привітний погляд на колишню Федькову школу. Усе навкруг було таке знайоме,

що зміни не впадали в очі. А їх немало було, отих змін: і розбудований за останні роки паровий млин понад річкою, і обкладені дерном береги Харкова, який став від цього схожою на путяшу річку, і трамвай, що гримотів сусідньою вулицею замість уже забутої конки...

За Горбатим мостом, прозваним так, бо поруччя його мали форму дуги, починалася довжелезна Белгородська вулиця. Посередині — вищерблений брук, а праворуч і ліворуч — одноповерхові домки, майже всі глиняні. Вони стояли на неприродно високих підмурках, бо в часи повені цей район майже щороку затоплювало. Будиночки, що праворуч, ховали свої прибудови і городи у западині коло річки. А ті, що ліворуч, навпаки, виставляли з крутояру напоказ свої подвір'я з повітками, сарайчиками та смітниками.

Надія Василівна по дорозі ненадовго зупинялася майже біля кожної водопровідної колонки, вітаючись із знайомими жінками. У цьому районі її добре знали. Одні, постарівши, покинули фабрику, коли Надія Василівна туди тільки прийшла; другі і досі з нею разом працювали; треті — були матерями чи свекрухами тих дівчат і молодичь, котрих вона колись навчала своєї майстерності.

З молодими Надія Василівна завжди мала клопіт. Особливо останнім часом: бути за старшого майстра зміни — то не жарт. Але відколи її обрали на голову фабричного комітету, вона й зовсім утратила спокій. Здавалося б, ну що за права треба боронити від своєї ж, радянської, дирекції? А бач, доводиться часом, бо не кожен директор ці права як слід розуміє. Нащо вже їх директор — і працюючий, і тямущий, і чесний, а потрапить йому віжка під хвіст — за копійчину торгується.

Вона, як завжди, не стукавши, увійшла до директорського кабінету саме тоді, коли директор розмовляв по телефону. У тіснуватій, дуже натопленій кімнаті їй знов стало гірше. Вона підсіла ближче до відчиненої квартирки.

— Чи ви скоро звільнитесь, Захаровичу?

Директор зробив невиразний жест рукою і закричав у трубку:

— Баришня! Ви що, глузуєте з мене? Я попросив, щоб ви мене з'єднали з Головбазою, а ви мені що даєте? Родильний будинок? — Він бахнув спересердя трубкою об важіль, увімкнув вентилятора, поскаржився: — Наче

всі змовились... Мало того, що половина робітниць їде у відпустки за вагітністю, так мені ще телефоністка родильний будинок замість бази дає...

На стомленому директоровому обличчі Надія Василівна прочитала: «Знаю, голубонько, і ти прийшла мене добивати». На хвилину їй стало жаль його, але вона не піддалася цьому хвилинному почуттю.

— Я до вас із проською, Захаровичу: оформляйте вже Калениченко. Все одно доб'юсь. Чотири нових верстати гуляють без робітниць, а ви своїм розпорядженням в'яжете руки відділові кадрів...

— Гуляють? — скочив із стільця директор.— І далі гулятимуть, коли я буду оформляти таких, як ваша Калениченко. Не встигнеш людину поставити за верстат, як вона вже тікає у декретну відпустку. Та що в мене, фабрика чи пропускник до родильної палати?

— Вигадуєте все, Захаровичу... Калениченко незаміжня.

— Правильно,— закричав директор,— дівка! А вже на четвертому місяці, слава тобі господи. А хто мені буде промфінплан виконувати? Акушерки чи немовлята? Це ж, Надю, кошмар: заміжні — у декрет, дівчата — у декрет, удови — так само... Збожеволіти можна! Ніж ходити до мене клопотатися за вагітних, краще б ви своїм дівчатам коли-небудь лекцію прочитали про нашу пролетарську мораль. Себе б навели як приклад. Адже я пам'ятаю вас молодію: скільки їх було, тих, що на вас очі витріщали, однак ви не дозволяли собі...

— Це ви правду сказали, що не дозволяла,— невесело посміхнулась Надія Василівна,— може, і жалкую тепер, чому не дозволяла. Забуваєте, що вони молоді,— ось у чому біда.

— Вам усе жарти,— зітхнув директор,— а я маю план. Якраз потрапиш із вами на чорну дошку.

— А ви б, Захаровичу,— хитро примружилась Надія Василівна,— звернулись по кадри до монастиря. У Хо-рошеві, кажуть, ще не розігнали черниць.

— І черницям не вірю. Самій діві Марії не вірю,— засміявся директор.— Жіноча стаття, пробачте, жіночою статтю і лишається. Про присутніх не говорять. Помани бабу, вона й у вівтарі согрішить.

Він хотів, мабуть, ще сказати щось уїдливе на адресу легковажної жіночої статі, але побачив змертвіле обличчя Надії Василівни і кинувся до неї:

— Ви що... Надю?..— Підхопив під руки, поклав на канапі, відчинив навстіж вікно.— Я зараз, зачекай... Треба швидко допомогу...

— Додому одвезіть. Хочу додому,— поворушила вона білими губами.— Не треба мене до лікарні, злякається Федько, не треба.

III

Варі не дуже весело, але вона голосно сміється. Надто вже ретельно Фесенко намагається її розсмішити. Він таки доволі симпатичний, цей її новий прихильник. Усі дівчата з профшколи закохані в нього. Варі так само до вподоби, коли він пародіює відомих акторів. Ось і тепер побачив на афіші «Мікадо» і дуже комічно зобразив японського кравця Коко. Вийшло точнісінько, як у самого Крушельницького. З Фесенком приємно було б часом про се, про те побалакати, коли б він був із нею простіший і отак не випиндюрався. А про другого її прихильника, про Лур'є, і мови нема: так закохався, що двох слів не може скласти до купи в її присутності. Смішно, їй-богу, коли розумний, тямущий хлопець, варто з ним трошечки пофліртувати,— раптом робиться безпорадним, як маленька дитина. Тільки й чуєш від того Лур'є, що йому набридло життя. А сам так би і з'їв її своїми затуманеними очима.

Годинник на кафедральному соборі б'є шість разів. Варя занепокоїлась: щось вона з хлопчиками надто довго затрималася на цьому розі, якби знов її Федір отут не застукав. Чудні взаємини склались у неї з Федором останнього часу. У тім, що він любить її, Варя не має сумніву, вона це відчула ще минулої весни, коли вони втрюх — Варя, Клава і Федір — їздили до Лісопарку випускати на волю дрозда. Бідна Клава! Варя може голову собі дати відсікти, що сестра потай зітхає за Федором. А він на неї дивиться, як на товаришку дитячих років, та й годі.

Тоді, в Лісопарку, проводжаючи птаха очима, Варя випадково (а може, і не зовсім випадково!) поклала руку Федорові на плече. Бідолаха так розгубився, навіть змінився на лиці. Але вони після того залишились, як і були, друзями, й не більше. Можливо, коли б того дня не було з ними Клави або якби він здогадався

крадькома поцілувати її... А проте все на краще: на все є свій час.

Тільки спробуй-но дати Федорові волю — з цієї ж хвилини він почне тягти Варю до загсу. А їй ще хочеться трошечки повтішатися з дівочої незалежності. Не встигнеш озирнутись, як станеш дорослою, заклопотаною жінкою і... прощайте, закохані хлопчики! Ах, до чого ж воно цікаво, коли хлопчиська починають через неї поглядати одне на одного скоса, навперебій присвячують їй вірші, купують квитки до кіно і вихваляються перед нею, хто чим може, як сьогодні Фесенко. Ні, Федько цього не допустить ніколи, якщо матиме право. Вона й тепер його побоюється. Якось необережно запросила Федька до своєї профшколи на вечір: які убивчі погляди він кидав на неї, варто було підійти комусь з інших хлопців!

Що й казати, Федір розумніший з них усіх і гарніший від усіх. Але вистачить з неї цього Отелло на все життя після шлюбу.

— Ходімо завтра до березильців,— пропонує Варя,— у неділю в них «Седі». Кажуть, Ужвій змушує всіх плакати, і Мар'яненко грає як бог.

— Ану його, твій «Березиль»,— морщиться Фесенко.— Не розумію Курбаса. Теж мені режисер! Декорацій майже нема, сцена гола, і актори розмовляють не своїм голосом. Краще я до оперетки, на «Сільву» піду, там принаймні можна подивитися на балеринок.

Він говорить це, аби здатися Варі бувалим паливодою, і нетерпляче жде, щоб вона хоч трошки приревнувала його до балерин. Але Варя удає, що недочула останніх слів.

— Ех ти,— каже вона зневажливо,— хіба ж ти розумієшся на мистецтві? Лесь Курбас... Та це ж найоригінальніший режисер нашого часу! Звичайно, його розуміють не всі, але кожна його постановка — це подія у мистецтві.

Варя і сама не знає як слід, чому хвалить Курбаса. Вона не дуже добре розуміється на тонкощах театру і все це говорить із Федькових слів. До Маяковського її теж Федір потроху привчив. Перше вона всім казала, що не розуміє віршів Маяковського через те, що надруковано їх «східцями». А тепер у профшколі всі певні, що це вона має таку ерудицію і кмітливість. Дівчата аж сохнуть від заздростів. Мало того, що Варя поміж них

найкраща на вроду, так ще й уважається найрозумнішою, найдужче начитаною. Хлопцям розмовляти з нею куди цікавіше, ніж з іншими.

Але у глибині душі Варя знає собі справжню ціну і часом навіть трохи заздрить Федорові і трохи боїться, щоб не дуже відстати від нього. Вона певна: цей піде далеко. І голову добру має на плечах, і силу-силенну енергії. Ще й пролетарського походження — чи ж це жарти?

Походження — слабке Варине місце. І пощастило ж їй у *такий час* народитись дочкою службовця! Якби її батько був не скрипаль, а слюсар або токар, то дорога до інституту їй була б відкрита, навіть коли б не дуже ретельно готуватись до вступу.

— Хлопчики, в мене вже ноги як лід, — кокетуючи, скаржиться Варя і граціозно вибиває чечітку, — одне слово, я йду додому. І не треба мене проводжати, вам обом — зовсім в іншу сторону.

— А квитки на «Седі»? — хитрує Фесенко. — Адже я пошертував, що піду в оперетку.

— Гаразд, ходімо, — милостиво згоджується Варя. Чи хоче і Лур'є на «Седі», вона й не питає: куди піде Варя, туди і він поплентається. А Лур'є їй потрібний, щоб не залишатися після театру удвох із Фесенком. Забагато дозволяє собі цей красунчик. Минулого тижня пішов проводжати Варю додому і в під'їзді поліз цілуватися. Вона йому тоді доброго дала одкоша. Але як на те саме тоді сходами спускалася Федькова тітка, довелося замовкнути. Добре, що в під'їзді було темно: може, Надія Василівна її не впізнала?

Квитки куплено на галерею. Варя зітхає. Це тобі не опера, куди вона ходить по контрамарках і навіть іноді сидить у директорській ложі: батька у театрі шанують.

На пузатій дзвіниці Миколаївської церкви гучно здригаються вечірні дзвони. Спершу маленькі, наймелодійніші, потім більшенькі, ті, що підспівують, а за ними велетень дзвін, заревівши, приглушує решту звуків на майдані Тевелева — скреготіння трамваїв, автомобільні гудки, навіть вигуки голосистих продавців цигарок.

— Помолімося, братіє, — запрошує Фесенко, роблячи пісне обличчя і киваючи на церковні ковані двері, — пересвідчимося навіч, що релігія — це опіум для народу.

Варя — проти. Звичайно, воно цікаво, та раптом хтось побачить її у церкві: доводить потім, що вони просто так зайшли, а не молитися. Раз-два — і з комсомолу вилетиш.

— А я не боюся,— сміється Лур'є — мене не запідозрять: адже це не синагога?

— Гей, бабуся! — окликає Фесенко якусь прочанку.— Ви для чого плюнули біля божого дому? Гарантую вам пекло на тім світі.

— Хіба ж тут божий дім? — обурюється стара.— Тільки подумати, громадяни: піп стрижений! А як моляться тут? «Батьку наш, котрий у небі є...» Це замість «Отче наш...» О господи! Тьху!

— Не до смаку бабусі автокефальна служба,— коментує Фесенко,— апостоли «самостійної» віри можуть на неї не розраховувати.— Він голова у гуртку безбожників і у церковних питаннях «підкований» не гірше від будь-якого попа.

Біля годинника Яковлева Варя прощається з хлопцями.

— Отут завтра й зустрінемося,— призначає вона.

— Місце знайоме,— багатозначно відповідає Фесенко,— дехто мав тут мінімум штук сорок побачень.

— Я мала їх більше,— парирує Варя,— отож, хлопчики, домовилися? Завтра ми з Федором прийдемо сюди рівно о пів на восьму.— Обидва її супутники хмурніють відразу: вони і не помітили, коли Варя взяла в касі для Федора квитка.

— А ти певна, що він піде? — питає Лур'є.— Помоему, він у «Березолі» всі вистави бачив по три-чотири рази.

— Нічого,— відказує Варя,— зі мною уп'яте подивиться.— І побачила Федора.

П'яною, нетвердою ходою він перетинав майдан у належному місці, не реагуючи на сюрчки регулювальника вуличного руху. Просто на нього летів чорний «фіат», але він і не збирався давати йому дорогу. Завищавши гальмами, автомобіль зупинився, мало не збивши Федора з ніг. З віконця кабіни висунувся шофер, лаючись найзапеклішими словами. До Федора з двох протилежних сторін поспішали регулювальник і Варя. Вона добігла першою, вхопила Федора за руку і перевела його через майдан,

— Сідай швидше в трамвай, а то оштрафують,— сказав Федорові Фесенко, не сподіваючись, яке обурення викличе його добра порада.

— Мені... у трамвай? — перепитав його Федір таким тоном, наче Фесенко запропонував йому стрибнути в ополонку. Усю свою обра́зу за те, що ці чепурні юнаки гуляють собі з Варєю в той час, коли він збирався їй сказати про любов, увесь сором за те, що плентався за ними слідом і тепер не знає, як пояснити свою поведінку, усю свою заздрість до тверезого, ввічливого Фесенка вклав п'яний Федір у це безглузде запитання: «Чому це не тобі, а мені треба сідати у трамвай?» І схопив ошелешеного Фесенка за лацкани шкіряної куртки.

— Федечку, милий, не треба! — кинулася до нього Варя.— Він же не сказав тобі нічого образливого... Він тільки хотів порадити...

— А мені не треба порад! — бешкетував Федір.— Хай він свою бабусю навчає... А я маю бажання платити штраф! Я не на татусині грошки живу. Я сьогодні вугілля вантажив. Маю свої гроші, зароблені...— І Федір почав шукати по кишенях, щоб показати їм усім свої чесно зароблені гоші. Намацавши в одній із кишень розквашені «гаспарони», із злістю пошпурив їх на тротуар, розтопав.

— Федю! Ти з глузду з'їхав,— лопотіла злякана Варя.— Де ти так напився? Ходім додому, люди дивляться.

— І нехай дивляться! — хизувався він.— І нехай!

— Ідть собі, хлопчики,— сказала Варя.— Я сама з ним упораюсь. Ідть же, будь ласка.

Зівали, які були зібрались коло Варі й Федька, порозходилися, побачивши, що мордобою не буде. Варя обережно взяла Федора попід руку. Тільки-но він залишився із нею удвох, то відразу охолонув. Слухняно спираючись на Варину руку, покірно плентався і силкувався згадати, як це він отак упився наче свиня?

Здається, побачив за вікном Варю з отими, а тоді попросив у Капітоновича горілки... Ну й баран! Що тепер тітці сказати?

Раптом шквал ревностів знову струсонув ним, і він вихопив руку:

— Відійди! Чого це ти мене ведеш, як сліпого?

Але вона не образилась, ішла собі поруч і стиха просила:

— Федечку, не роби дурниць, зіпрись на мене, тут слизько, впадеш.— І знову взяла його попід руку.

Вулиці, вулиці... Чому їх так багато сьогодні? Чому вони такі довгі-предовгі? Чортзна-коли проминули бібліотеку Короленка, а все ще Петровський завулок. До чого ж тут слизький, крутий спуск! Коли б не Варя, ні-защо б він не встояв на ногах.

Нарешті їх дім. Напівтемні сходи. Двадцять вісім сходинок. Федір завжди збігає по них одним духом. А тепер ледве-ледве переступає ногами. Однією рукою спирається на Варину руку, а другою тримається за поруччя. Добре так іти. Навіть крізь хмільний туман він розуміє, як йому добре. Шкода, що їх квартира на другому поверсі, а не десь на соборній дзвіниці. Хай би ці сходи мали не двадцять вісім, а тисячу найкрутіших, найнезручніших у світі сходинок.

IV

Надія Василівна наполягала на тому, щоб її не клали до лікарні. Тут же, у директорському кабінеті, лікар швидкої допомоги підбадьорив її серце камфорою, і карета відвезла її просто додому.

Гострий напад минувся, але десь усередині залишився страх від чекання нового нападу болю. Вона й на секунду не припускала думки про смерть, але чомусь безнастанно у думці повторювала: «Хоч би діждати Федька».

Вечоріло. Федора все ще не було. Їй здалося, хтось рипнув дверима. Хотіла підвестися, але пекучий спалах болю під лопаткою змусив її притулитися до подушки. Раніше Надія Василівна не знала серйозних хвороб. Бувало, заболить голова — проковтне облатку. Поперек зание — тоді обв'яжеться теплою хусткою. А від застуди рятувалася липовим чаєм. Такого ж, як оце сьогодні, з нею іще не бувало. Виходить, дарма хвалилася, що залізна. Забула бач, що і залізо іржавіє.

— Можна до вас? — Це Клава з хлібозаводу прийшла. — Що з вами, тьотю Надю? Паточкіна каже, — вам було дуже погано?

— А ти цю сороку не слухай. Поколело трохи в грудях, і по тому.

— Може, збігати до аптеки?

— Та сідай хоч на хвилинку,— просить Надія Василівна. А сама думає: «От і розберись — рідні сестри з Варкою, а хіба порівняєш? Якби ж то Клаву за дружину Федькові! У цієї вся душа на видноті».

А Клава провітрила кімнату, як могла, тепліше вкрила хвору, принесла з кухні окропу, напоїла Надію Василівну чаєм. А сама все щебече, розповідає.

— Що ти мені усе про свій хлібний завод,— перебиває Клаву Надія Василівна,— кажуть: не хлібом єдиним людина живе. Ти мені про сердечні діла розкажи.

— Нема чого розказувати,— знітилась Клава,— я про це і думати не хочу.

— Дуже дивно й не розумно,— зауважує Надія Василівна.— Невже тобі ніхто досі в око не впав? Це у твої двадцять років?

— Упав чи не впав — яке це має значення? У книжках така ситуація, Надіє Василівно, зветься любов'ю без взаємності. Отож облишмо зайву розмову.

— Та що ти верзеш! — обурюється Надія Василівна.— Коли б я була хлопцем, то я б за один твій характер...

— Дякую. Ви дуже добра жінка,— не дає їй договорити Клава,— але прошу вас: не співчуйте мені. І не заспокоюйте. Я чудово знаю ціну своїй зовнішності. І взагалі... Тут уже нічого не зробиш.

Федір прийшов, коли тітка заснула. Клава пошепки сповістила йому в коридорі про все, що трапилось, і він одразу ж протверезів від страху. Увійшов до кімнати розгублений, мучачись гризотами сумління: поки він там сидів у пивній, ревнував, бешкетував, тітка мало не вмерла без нього. Усі лиха, бажання, всі думки й почуття, крім страху за життя своєї тітки, вилетіли йому з голови. Змалку не зучений до забобонів, він цієї хвилини як шалений повторював про себе: «Що завгодно, що завгодно — тільки щоб вона лишилася живою».

Надія Василівна відчула його погляд на собі, розплющила очі, зітхнула полегшено.

— Прийшов? А я вже хвилювалась...

— Що вам було? — кинувся до неї Федір.— Хоч тепер трохи краще?

— Не голодний? Обідав? — спитала вона.— Є макарони з м'ясом. Попроси Клаву, вона розігріє.

— Ні, я їсти не хочу, я... з друзями трохи перекусив,

— Ох, щось довго перекусував. Горілку пив? Гляди, Федоре.

— Я, тьотю Надю, трохи перебрав, більш не буду,— раптом признався він, хоча і не мав наміру сповіщати їй про це.— Спасибі, хоч Варя допомогла додому дістатися.

— Варя? — перепитала недоброзичливо Надія Василівна.— Хіба й вона з тобою пила? — І так подивилась на Федора, що той одвів очі.

— Ну, що ви! Я її випадково зустрів.

— Випадково? — і той же насторожений, недовірливий погляд протяв його, наче випитував.

— Ну так... випадково... А коли б і не випадком? Яка різниця? — У його відповіді, в різкому тоні цієї відповіді Надії Василівні почулося: «Це — діло моє, не чіпай». І вона знітилася, приголомшена лихим здогадом. Запанувало мовчання. «Запитати чи ні? — краяла себе мовчки Надія Василівна.— Добре, як буде заперечувати, а що, як скаже: «Усе правда, жити без неї не можу». Що тоді? Примиритися і дивитися мовчки, як ця вертихвістка загнуждає його? Ні. Не знатиме з Варкою її Федько щастя, не буде вона йому вірною дружиною: надто вже схожа на матір. Але чим зарадити? Як йому очі розкрити?»

Ніколи Надія Василівна навіть у думках не клала на рахунок племінникові ні багатолітніх своїх турбот, ані витрат. Та не для того ж вона заради Федька ще замолду махнула рукою на своє довічне дівоцтво, не для того віднімала від рота останній шматок, щоб із нього знущалась якась пострибуха?

— Федю,— наважилась вона,— тільки ти кажи чисту правду, бо шила в мішку не сховаєш: писав ти Варварі любовні записки?

Мабуть, йому треба було відкласти цю розмову і якось викрутитись, зачекати, поки тітка одужає. Та він одразу ж відповів ствердним кивком голови.

— І що на твої записки Варвара сказала тобі?

«Як недоброзичливо вимовляє вона це ім'я — «Варвара»,— подумав Федір і відповів, ухилившись цього разу від одвертості:

— Для чого це ви питаєте, тьотю Надю? Вона й не читала моїх записок.

— Писав і нищив? Так треба розуміти? — спитала докріливо тітка.— Мало того, що шалений зробився, так

ще й духу не вистачає словами сказати про любов такій важливій особі?

— За що ви про неї отак? — з болем спитав він, тепер уже не маючи жодного сумніву, що тітка ставиться до Варі ворожо.

«Казати чи ні? — спитала себе Надія Василівна.— Коли нагрубіють, скаже «не втручайся», що тоді робити? А що, як прислухається, одумається — адже не чужа я йому, ближчої людини не знайде, хоч цілий світ пройде...»

Він мовчав. Що він міг сказати їй? Що коли він не бачиться з Варєю, то почуває себе так, наче його окрадено? Ну як пояснити тітці, що йому, який не терпить найменшої зневаги до себе, анітрішки не соромно думати про Варю як про щось недосяжно прекрасне і що, коли б Варя відповіла на його почуття, він ладен носити її все життя на руках, виконувати усі її примхи. І коли б не страх за хворе тітчине серце, він би зараз же виклав їй усе.

Надія Василівна зрозуміла його мовчання як роздум, недалекий від сумніву. Несміливе сподівання зажеврило в її душі: «У цьому віці,— потішала вона себе,— кожна красунька може здатися єдиною. То для чого ж мовчки дожидати, поки він остаточно заплутається, поки Варвара увійде в його життя повновладною господинею, а вона, Надія Василівна, стане йому чужою?»

— От що, Федю,— сказала вона, через силу підводячись на лікті.— Ніколи я тебе ні про що не просила. А зараз наполохала мене моя смерть, отож і прошу з переляку...

Федір весь внутрішньо зібгався, вгадавши її просьбу. Знав, що саме тепер він не посміє ні в чому відмовити їй, небезпечно хворій, знервованій.

— Так, Федю, прошу,— повторила вона, беручи його за руку,— хочеш, щоб мене до часу, до пори відвезли на Кирило-Мефодіївське,— тоді роби, як знаєш. А не хочеш — послухай моєї поради. Я людей бачу наскрізь. Не матимеш ти з нею щастя. І не треба мені зараз ніякої відповіді. Подумай. Але пам'ятай: я тобі не бажаю лихого. Мені твоя вдача відома: закрутиш любов — відразу матимеш на в'язях хомута. А де ж твоя мрія? Де навчання? Не поспішай. Хомутів багато, а шия одна. Справжня любов ніде не подінеться. А коли це так...

щось тимчасове, то й жалкувати за ним не треба. Не читала вона твоїх цидулок, і слава богу.

— Ви все це, тьотю Надю, так мені говорите, начебто я завтра до загсу збираюся,— знову ухилився Федір від прямої відповіді,— і не розумію, про що йдеться? Може, Варя зовсім і слухати мене не схоче, а ви... В усякому разі, прошу вас не хвилюйтесь, бережіть серце. Нічого я не зроблю такого, щоб вам було боляче.

— Дякую, рідний,— сказала вона тихо і стомлено заплющила очі.

V

У коридорі Варю зупинила Паточкіна. Вона вже з півгодини отут вартувала, злодійкувато озираючись. Стара плетуха з скорботною міною вручила Варі листа із Сухумі від матері. Не побачивши на Вариному обличчі ані знаку хвилювання, Паточкіна зітхнула, а її совині очі ще більш покруглишали.

— Як ти можеш, Варю, бути такою безсердечною? Мама просила мене, щоб я полаяла тебе трохи. Нещодавно дістала від неї листівку і, між іншим, відповіла того ж дня. А ти? Невже так важко написати два слова?

— Річ у тому,— зніяковіла Варя,— я просто не знаю, що саме відповідати... Ну, жива, ну, здорова, ну, кінчаю профшколу. Йй відомо про це. Що ж іще?

— Розумію, чудово розумію тебе,— співчутливо мовила Паточкіна,— я й сама не знаю, як поведеться... Приховати не добре, а написати про все — рука не піднімається.

— Та ви про що? — здивувалася Варя.

— Ну, чому ти зо мною мов чужа? — образилась Паточкіна.— Слава богу, скільки років під одним дахом живемо... Я про твого батька, звичайно. Микола Макарович після всього має повне право... Але як сповістити про це Раїсі Іонівні?

— Слово честі, не розумію, про що ви? — сухо відрізала Варя, нарешті збагнувши: йдеться про взаємини батька з Леокадією Павлівною.— Пробачте,— кинула вона різко, даючи зрозуміти, що розмови не буде,— у мене завтра залік, не маю часу.— І пройшла до своєї кімнати.

Варя здогадувалася, що добросусідські стосунки поміж батьком і тіткою Льокою давно перейшли на інтимну близькість, котру вони дбайливо приховували. Варя соромилась за батька, за його незграбні спроби удати перед усіма, що не має з сусідкою нічого, крім звичайної дружби. Але в душі вона не засуджувала батька. І справді, за висловом Паточкиної, він мав на це «повне право».

Коли Надія Василівна пішла працювати на свою фабрику, їм би скрутно довелося без досвідченої жіночої руки, якби не було б нової сусідки. Батько на очах змолодів, догляджений цією чуйною жінкою. Звичайно, вона й наполовину не була така гарна, як Варина мати. Але за матері (Варя добре пам'ятає!) батько виглядав куди старшим, аніж тепер. Був завжди неохайно вбраний, неголений.

Проте Варя терпіти не могла, коли хтось про це говорив, докоряючи заднім числом її матері. Хоч би й Федькова тітка. Що їй до того? І кому яке діло — чи добре зробила її мама, пішовши від батька, чи зле? Досить, що Варя цього не може їй пробачити.

Щось надто часто почала мати писати листи. Невже й справді опанувала спокута? У кожному листі до Варі — слізне прохання «підготувати батька». Точніше — умовити його, як слона, щоб він усе пробачив колишній дружині і прийняв її в родинне коло. Як це все боляче, як бридко! Чому саме до Варі звертається мати з таким проханням? Вважає, що Варя повинна бути їй вдячною за добрий намір забрати її з собою? Чи розраховує на неї як на батькову улюбленку?

Варя неохоче розпечатує конверта, заздалегідь настроївши себе іронічно. Але сама чомусь страшенно хвилюється... Що таке? Жодного листа? Ах, ось у куточку конверта фотокартка. На звороті напис: «Не забувайте свою нещасну матусю». Боже, як Варя ненавидить цю допотопну кисейну лірику! А сама жадібно вдивляється в обличчя на фотознімку — таке ненависне, і таке дороге, і так разючо схоже із Вариним: ті ж великі голубі очі, тонюсінькі брови, по-дитячому пухлі губи, таке ж роздвоєне «бабусине» підборіддя і прикрите задерикуваними кучериками чоло.

Варі навіть стає якось моторошно від цієї разючої схожості: а що, як природа, надаючи Варі зовнішності матері, накинула їй ще й материну долю? Який жаж! Варя

вже й тепер, у вісімнадцять, розуміє те, чого і в тридцять не могла зрозуміти її легковажна, непристосована до життя матінка. Тим-то вона і не боїться «примх» долі. Варя просто не допустить, щоб її життя хоч віддалено нагадувало долю цієї жінки, що стала їй зовсім чужою з тієї хвилини, як не стрибнула вслід за батьком на перон...

— Ти ще не доїла котлету? — питається Клава в сестри.— Тітка Льока для тебе спеціально смажила на вершковому маслі.

Варя здригається, хоче сунути листа під настільну клейонку, але Клава вже побачила листа.

— Чому ти ховаєш? Це від мами?

— Так, від мами. (І треба ж матері усі листи писати на Варине ім'я! Клава має право ображатися. А може, мати вважає Клаву занадто добропорядною для того, щоб просити її клопотатися перед батьком у такій справі?)

— Можна дізнатися, що вона пише? — ледве стримуючи сльози, запитує Клава.

— Нічого особливого. Ось фото прислала.

— Покажи.

Обидві мовчки уважно роздивляються гарне моложаве обличчя, зображене на картці завдяки ретушерові без єдиної зморшки, майже таким, як його дівчата бачили ще тоді, коли воно було для них найріднішим у світі.

— А її все-таки жаль,— каже розчулена спогадами Клава.— Ні, неможливо — збагнути, як це сталося... Невже вона до нас ніколи не вернеться?

— Між іншим, вона хоче вернутися,— злітає з Вариного язика,— вона тільки й робить, що просить мене у листах, щоб я побалакала з батьком.

— Ну, і чому ж ти...

— А для чого? Невже наш батько така ганчірка, що пустить її на поріг? — із злістю відмовила Варя.

— З глузду з'їхала? Як ти смієш? — обурюється Клава.— І як не боїшся? А що, коли б зо мною чи з тобою отаке трапилось?

— Зо мною *таке* не може трапитися,— цідить Варя крізь зуби, і її наївні голубі очі стають невблаганно холодними.

— Я розумію,— збавивши тон, говорить Клава, наполохана лютими очима сестри,— для татка вона зрадниця. І навіть для нас. Але, Варенько, ти подивись на це глибше... Спробуй стати на її місце... Згадай літературу: а мадам Боварі.

— Дякую за класичний приклад,— і Варя іронічно посміхається,— але я не поважаю цю трагічну мадам. Не треба їй було від самого початку пнутися заміж за свого Боварі.

— Що ти верзеш? — жахається Клава.— Хіба може людина достеменно знати, що саме чекає на неї в майбутньому.

— Може! — наполягає на своєму Варя.— От побачиш, я краще помру сивою дівкою, але не піду заміж, поки сто разів не обміркую, за кого йду. Я, буди мамою, нізащо б не пішла за нашого дорогого батенька.

— Замовкни,— просить Клава, мало не плачучи.— Хіба тебе зрозумієш? То ти маму винуватиш, то татка...

— Нікого я не звинувачую,— і Варя обіймає сестру,— ти старша від мене майже на три роки, а думки в тебе, наче ти зовсім маленька. Я згодна, що і з мами доброю людиною, і з татка ще краща, але видно було незброєним оком, що їм дружитися не рекомендувалося. Мама чудово знала свої запити, а вистригнула за шевцевого сина, за скрипалю-самоука і потім гризла і його, і себе. Сталося страшно безглуздо. А до чого ж тут доля?

— Мама закохалася в нього,— спробувала заперечити Клава.

— У кого?.. В батька чи в його скрипку? — знущала-ся з неї Варя.— Як на мене, то їй треба було відвідувати концерти, де грають на скрипці, а кохатися з тим, хто... ну, як би тобі сказати, хто їй більше *пасує*.

— Аж верне від твого цинізму,— не витримала, заплакала Клава.— Тільки спробуй не скажи татові про мамині листи — я сама це зроблю.— Клава вибігла з кімнати, грюкнувши дверима.

Поки Варя сперечалася з сестрою, вона почувала себе переможцем, а тепер, коли залишилася сама, її опанували найсуперечливіші почуття. Їй було шкода і матір, і батька, і сестру, і Федька, що сьогодні так по-дурному через неї упився... І для чого вона, злюка, дражнить його, навіщо фліртує з іншими? «А що, як Федір махне на мене рукою і закохається в іншу? — раптом злякалася Варя.— Як це буде безглуздо: адже я зовсім не така,

якою здаюсь, я ж люблю його одного по-справжньому, тільки його...»

І тут же цю думку змінє інша: а що, коли її почуття до Федора заважають їй тверезо зазирнути у майбутнє? А що, як його юнацька закоханість і надто вже наївна простота дадуться взнаки у дозрілому віці, у повсякденних життєвих справах і стануть тою химерною скрипкою, котра заворожила колись її матір, але нічим не зарадила їй у практичному житті?

Ця думка здалася Варі потворною своїм відвертим егоїзмом, і вона зробила все, щоб відігнати її. «Не треба так думати,— виправдовувалась вона перед собою,— хай кажуть, хай говорять, що моя любов до нього це «пережиток», що я люблю Федька «за старими звичаями», зате я знаю, що, який він не був і який би не став, коли ми одружимося, все одно я його любитиму, навіки любитиму».

VI

Цієї ночі до Варі знову повернулось безсоння, що надокучало їй у дитячі роки, коли вона частенько хворіла. Якісь лякливі шерехи виповзали з темних кутків і не давали заснути. Їй було душно, незручно на вузькому ліжку, що стояло біля гаряче напаленої грубки, і вона весь час зітхала, крутилася.

Дивовижне почуття непокоїло її, чомусь здавалося, що і татко, який міцно спав на канапі, і схилена над книжкою Клава читають її потаємні думки, про які б вона не посміла розповісти нікому. Варя перекинула гарячу подушку, притулилася до прохолодного полотна, змусила себе зажмурити очі. Але й це не допомогло: поруч себе вона бачила Федора, чула його дихання, відчувала на своєму голому плечі його руку. Це було їй приємно і чомусь трохи соромно, і до того відчутно, що Варя з острахом подивилася на Клаву.

Ні, Клава не читала її думок. Вона сиділа у кріслі, підігавши від себе ноги, і сторінка за сторінкою ковтала багато разів читану-перечитану «Мадам Боварі».

«Дівчата у профшколі розповідають одна одній про свої романи і нітрішечки не соромляться,— думає Варя, дорікаючи собі за свої видіння,— а мені й розповідати нема чого, я навіть ще й разу ні з ким не поцілувалася. То чому ж я така погана? Чому мені Федько привиджу-

ється вночі, начебто він обіймає і цілує мене, коли нічого цього не було? Він навіть не признавався мені у коханні».

Досі Варя якось спокійно думала про нього. Відколи помітила, що він її любить, то вирішила: усе прийде само по собі і поспішати не слід. Цієї ночі вона вперше відчула тривогу: «Якби ж не впустити свого щастя! От закохається в іншу, що я робитиму тоді на світі *сама?*» Йй і на думку не спало, що вона могла б іншого покохати. Змалку Варя звикла думати про Федька як про людину, що буде з нею поруч весь свій вік.

То звідки ж цей несподіваний страх, ніби вона раптом звела очі і побачила, що рівна доріжка, якою вона йшла, не озираючись, звивається над краєм безодні? Та чи любить він її справді? Звідки вона взяла, що він на перший поклик кинеться до неї в обійми? А що, коли це йй профшкольці-хлопці закрутили компліментами голову і вона приписує Федькові почуття, яких той зовсім до неї не має? А якщо так — для чого чекати? Треба з'ясувати все, і якомога швидше.

І як це вона, дурна, не помічала досі, що він з кожним днем віддаляється від неї, що вже й тепер між ними кричуща різниця — такий він серйозний, начитаний, наполегливий, упертий? І незчуєшся, як Федір Коляда буде помітною людиною, а вона... ледве-ледве склала іспити до товарознавчої профшколи, а в семиріччі через оту математику два роки у шостій групі просиділа.

Хіба ще кілька років тому можна було передбачити, що цей «пралин небіж», який і взимку й улітку красувався в тих самих позалатуваних штанах і говорив замість «Федько» — «Хведько», а замість «лабораторія» — «лаболаторія», перетравить безліч найрізноманітніших книжок, передивиться з гальорки усі вистави в театрах і повищає на десять голів від неї, і від Клави, і від інженерського сина Фесенка? Коли це трапилось? Коли Федько встиг? Якщо так і далі піде, то він дуже скоро знатиме собі ціну, й тоді...

Вранці вона прокинулась з розслабленими нервами і твердим рішенням сьогодні ж зробити усе можливе, щоб з Федором порозумітись. У її білявій голівці найхімерніші мрії сумирно співіснували з буденними життєвими розрахунками. Під три чорти сьогоднішній театр! Раз і назавжди викинути з голови усіх тих хлопчиків!

Сьогодні вони з Федьком удвох підуть на ковзанку, на той самий каток, про який він давно мріє і ніяк туди не вибереться.

Клава від подиву мало рота не роззявила, побачивши, що Варя порається на кухні.

— Цей випадок треба відзначити в історії,— сказала вона, вражена.— Що це на тебе наїхало?

— З великим запізненням совість заговорила,— відповіла Варя жартом,— треба ж і тобі колись відпочити. А тітка Льока пішла ліквідовувати неписьменність домробітниць.

Насправді ж Варя вибралася на кухню тому, що сподівалася побачити там Федька. «Надія Василівна захворіла,— міркувала вона,— то Федько неодмінно готувати-ме на кухні сніданок». Але, розчарувавши Варю, готувати сніданок прийшла сама Надія Василівна. Вона краще себе почувала, і їй пощастило умовити племінника, що хворим іноді корисно попрацювати.

Варя зустрілася з Федором аж після обіду. Першу половину дня він просидів коло тітки і читав їй уголос. Варя зовсім занепала духом: «Дурний, кумедний,— дорікала вона Федькові у думці,— мабуть, соромиться за те, що вчора був п'яний. А може, так приревнував, що зовсім мене розлюбив? А може,— згадалися їй нічні страхи,— і не любив ніколи?»

Рівно о п'ятій він постукав до них і, силкуючись не дивитись Варі у вічі, роблено бадьорим тоном сказав Миколі Макаровичу, що прийшов «посовати фігурки».

Варя вмостилася на канапі з ногами і, гортаючи свіжий номер «Бегемота», спідлоба позирала на Федора, що схилився над шахами. Вона машинально перегортала журнал, удаючи, ніби уважно роздивляється усіх цих бріанів і чемберленів, розмальованих карикатуристами.

Старовинний стінний годинник хрипло пробовкав без чверті шосту. Микола Макарович і Федько все ще сиділи над шахами. Варя нервувала. До чого ж вони довго грають! Вона кинула швидкий погляд на дошку і з задоволенням відзначила, що ходів за чотири Федір грає. Нарешті!

— Отже, юначе,— з неприхованим торжеством заявляє батько,— ваше «гарде» було криком волаючого в пустелі. Прошу прощання: останній шах королю.

Який він, батько, смішний: радіє з кожного виграшу, наче дитина, хоча навіть неспокушена на шаховій гри

Варя бачить, що Федір піддається йому навмисне... Шахи відкладено, і все відбувається, на перший погляд, як і в інші неділі: батько занурюється носом у газету, а Федір підсідає до Варі на канапу.

Тихо, затишно, звично. Але колишнього заспокоєння у Вариному серці нема. У повітрі витає для неї чекання чогось такого, що має сьогодні відбутися і рішуче змінити звичну життєву течію. Зараз вона запросить його на каток, і там, на ковзанці, усе з'ясується. Ні, спочатку він, мабуть, проситиме пробачення за вчорашню свою поведінку, а вона на це посміхнеться і скаже, що все це не варте й ламаного шага, аби він не сердився на неї за хлоп'ят із профшколи...

— Надзвичайно цікаво,— відриває очі від газети Микола Макарович,— унікальне фото: такий собі Іван Карась сидить за рулем,— і він показує знімок: вусатий дядько на тракторі, з носогрійкою в зубах. Під фотографією підпис: «путилівці» приходять на зміну «фордзонам». А поряд — зловісний заголовок статті: «Криваві розправи ката Болгарії — Цанкова».

«От я сиджу тут і мучуся, що написвся учора і що Варя мене зневажає за це,— думає Федір,— і мені здається, що це найголовніше в житті. А десь у Болгарії за ґратами гинуть такі ж, як я, двадцятирічні... може, в оцю хвилину їх виводять на страту... а я відірву від газети очі і знову думатиму не про них, а про себе і Варю. Ну, як це може вміщатися у серці однієї людини? Адже я, коли б довелося, кинув би все і пішов з ними — на смерть».

— Федечку, пошукав би ти музику,— просить Варя,— тобі завжди щастить на щось гарне.— Він підсуває до канапи столика з маленьким детекторним приймачем і починає терпляче наводити дротяний шукач на приймальний кристалик. З надрів непоказної дерев'яної скринечки чути тріск, а за ним оксамитовий густий баритон, що начебто тут у кімнаті співає:

Я приду, когда раскинет ветви
По-весеннему наш белый сад...

— От вам, будь ласка,— відклавши газету, зауважує Микола Макарович,— навіть по радіо Єсеніна передають. А у нас в опері мало шкуру не зідрали на зборах з одного тенора за те, що співав у концерті оце саме «Письмо матері».

— А що ж робити? — примруживши очі, каже, Варя.— Не можна ж популяризувати занепадницьку лірику. У нас у профшколі теж були з цього приводу комсомольські збори. Доповідач говорив, що молодь від Єсенінових віршів морально розкладається і дехто під їх впливом навіть покінчив життя самогубством.

— Ну, то що? — обурюється Федір.— Коли людина може через якісь там віршики пустити собі кулю в лоб або з мосту стрибнути,— туди їй і дорога. І чому це Єсенін — занепадницький? Просто життя в нього так склалося.— І, присунувшись ближче до Варі, продекламував — не співучо, як звичайно читали Єсеніна, а по-своєму: енергійно і трохи суворо:

Улеглась в груди былая рана,
Пьяный бред не гложет сердце мне,
Синими цветами Тегерана
Я лечу их нынче в чайхане.

— Ще трошечки, ну, будь ласка,— просить Варя і стискає Федорові руку.

— А з мосту в воду не стрибнеш? — сміється він і, пильно дивлячись Варі у вічі, вже не декламує, а говорить їй, наче своїми словами:

Шаганэ ты моя, Шаганэ,
Потому, что я с севера, что ли,
Я могу рассказать тебе в поле
Про цветистую рожь при луне.

— Он ти який! — каже Варя півголосом.— Недавно переконував мене, що найкращий у світі поет — Маяковський, а сам захоплюєшся Єсеніним?

— Одне одному не заважає,— виправдовується Федір,— я багатьох поетів люблю: і Маяковського, і Єсеніна, і Тичину, й Сосюру...

— І Аркашка Зайцева,— в'їдливо додає Варя,— він мені знову поштою цілу купу присвят надіслав.

— А ти не смійся,— каже Федько,— з Аркашка може виписатись справжній поет. Не святі горщики ліплять.

— Знаєш що,— пропонує Варя,— ходімо сьогодні не в театр, а десь в інше місце... Поглянь, які чудові сутінки. Ходімо на каток?

— А... твої хлопці? Вони ж чекатимуть? — питає Федір з ввічливості, не вірячи своїм вухам: невже таки Варя відмовиться від театру, аби піти з ним удвох на ковзанку? Отож пробачила йому вчорашній бешкет? Або

соромиться після всього, що сталося, показуватися з ним на очах у знайомих?

— Я, здається, вчора більш, як треба, хильнув,— мимрить Федір зніяковіло,— і наговорив усяких дурниць твоєму Фесенкові. Коли хочеш, я попрошу в нього пробачення.

— Можеш не просити,— дозволяє Варя,— та ти його і не побачиш сьогодні. Адже ми підемо на ковзанку... Чи тобі нудно буде зі мною?

— Мені? З тобою? Здурила! — обурюється Федір і чує поза спиною голос Леокадії Павлівни:

— А от і наша хвора! Ну й налякали ви нас...

Щось владне, незалежне від Федора змусило його при цих словах різко відсунутися від Варі. Він обернувся і зустрівся з тітчиними очима. Вона відповіла на його погляд летучим, але красномовним поглядом, у якому він за якусь мить устиг прочитати: «Пам'ятай, ти пообіцяв».

— От і чудово,— зауважує Микола Макарович, пропонуючи Надії Василівні стільця,— болячки болячками, а традиції традиціями: зараз відбудеться наше пообідне недільне чаювання.— Коли Микола Макарович висловлюється у високому стилі, значить він у доброму гуморі.

— Прошу молодь до столу,— звертається він до Варі й до Федора.— А де ж це Клавуся? Невже в них на хлібо-заводі знову аврал?

— Нам з Фельком чаю не треба,— говорить Варя, ні на кого не дивлячись.— Ми з Фельком зараз підемо на ковзанку. Тьотю Льоко, чи можна у вашій кімнаті перевдягтися? — Діставши дозвіл, Варя хапає теплий шарф, светр, повстані шкарпетки і вибігає, кинувши Федорові на ходу: — Одягайся!

Цього разу, подивившись на тітку, Федір не зустрівся з її очима. Вона сиділа, втупивши очі в чашку, і повільно крутила в ній ложечку. Ані Леокадія Павлівна, що клопоталася за столом, ні Микола Макарович, що замилювано стежив за нею, ніхто, крім Федора, не помітив, з якими зусиллями Надія Василівна намагалася не виявити своєї образи. Федір зрозумів: він або повинен, вірний даному слову, залишитися зараз коло тітки, або побігти на Варин заклик, хоча тітка її в цю мить ненавиділа.

Ніколи навіть учора, коли тітка лежала прикута болем до подушки, Федір не бачив її такою блідою і постарілою. «Вона така хвора, така змучена,— виправдував її подумки Федір,— коли вона хоч трохи поправиться

після хвороби, я знайду з нею спільну мову. Але не зараз, не зараз...»

За якоюсь дивовижною асоціацією він зараз згадав пригоду з Одеттою. Саме таке ж відчуття неминучої потреби поступитись перед тіткою, коли та забороняла йому взяти додому собачку, опанувало його тоді у дитинстві, як тепер, коли він мусив відмовитися від радості піти з Варєю удвох на ковзанку. Надто вже просили його про це тітчині очі, ті самі очі, що з такою любов'ю дивилися на нього за найскрутіших хвилин.

— Я нікуди не піду,— неголосно сказав він і вийшов до коридора. «Не треба було з самого початку нічого від тітки приховувати,— лаяв він себе,— треба було сказати відверто, що я Варю люблю, і нічого тітці не обіцяти. Нічого».

Приємно збуджена, задоволена з себе (шарф і шапочка дуже їй личили), Варя вискочила з кімнати Леокадії Павлівни до коридора:

— Як? Ти ще не одягнувся?

Він узяв її за руку.

— Варю... Річ у тім, що я сьогодні не піду на ковзанку, не можу.

— Чому? — Її очі відбили здивування, близьке до остраху: невже справджується нічне передчуття?.. Чому ж тоді ще за хвилину їй так було добре, спокійно?

Він усе ще стискав її руку.

— Я тобі поясню... в двох словах... Розумієш? Тітка моя чомусь не полюбляє тебе...

— Скажіть, яка новина! — спробувала посміхнутися Варя і вихопила руку.— «Не полюбляє!» А до чого тут ковзанка?

Вона вже знала «до чого», але все-таки запитала, щоб не залишилося і тіні сумніву, щоб швидше наблизити удар. Так і є: їй не щастило ніколи. Її всі ненавидять за те, що вона гарна, помітна, яскрава. Її, люблячу, добросерду, що не звикла ховати в собі ні на кого злості, ось такі, як Федькова тітка, вважають егоїсткою, задавакою, пустельгою, і тепер лихі сили розлучають її з Федьком.

«Ну й хай, ну й хай»,— впливають з дитинства рятівничі безсилі слова. Тепер і вона буде злюкою. Все — для себе. Для чого їй бути доброю? Хто це зрозуміє? Хто подякує?

— Ти, Варю, не сердься на неї,— і Федір знову бере її за руку, і вона знову її вихоплює,— це минеться, ось

побачиш, минеться, тітка Надя не зла... Адже буває, помиляються люди...

— Для чого ти це мені говориш? — питає Варя тремтячим від образи голосом. — Яке мені діло до твоєї шановної тітоньки? Не хочеш іти на ковзанку — і не треба.

— Але ж головне хіба у ковзанці? — дивується щиро Федір з її некітливості. — Моя тітка *взагалі* проти тебе... Розумієш? Проти нашого кохання...

Він так розгубився, що забув: адже він ще ні разу не говорив Варі про свої почуття! Острах за те, що вона нервно може зрозуміти його поведінку, змусив Федора зараз замість слів кохання говорити їй слова виправдання.

— Розумієш, вона затялась на тому, — запально вів своє Федір, марно силкуючись упіймати Варину руку, — вона переконала себе, що ти легковажна... Це все через твоїх хлоп'ят-профшкольців, через твоїх провіджальників... Але ж я добре знаю...

«Що це він говорить? Про що він? — майнуло у Варі. Раптом вона збагнула і внутрішньо аж скорчилася від пекучої образи: — Звичайно! Він вирішив усе без неї. Яке нахабство! Яка самовпевненість — заздалегідь усе вирішувати, навіть не спитавши, чи любить його Варя?! І зараз він турбується тільки про те, щоб його вередлива тітонька не псувала собі нерви, думаючи про небажану майбутню невістку... Та як він посмів?»

Кров пахнула їй у лице. І тоді все передумане минулої ночі, все пережите — і вперше усвідомлена жіноча ніжність до нього, і раптовий страх утратити його, і соромливе рішення першій підштовхнути його, щоб освідчитися у коханні, — усі потаємні почуття, сподівання сумнівів, острахи вона кинула йому в обличчя, як помсту:

— Оце так новина! То мене вже обговорюють як твою майбутню дружину? Цікаво, на яких же підставах?

— Варю! — вигукнув Федір у розпачі. — Ти мусиш зрозуміти: адже ти знаєш давно... Я люблю тебе, Варю!

Але ці такі довгождані, такі дорогоцінні слова промайнули повз неї, не зачепивши її серця.

— Треба було спершу поцікавитися, чи хочу я бути твоєю дружиною, — втішалася вона своєю жорстокістю, — треба було спитати, чи люблю я тебе!

— Я дурний. Я розумію... я повинен був раніше тебе спитати про це. Я давно тобі мусив був сказати, — безтямно повторював Федір, уп'явшись в її руку, яку вона

не вихоплювала більше,— але вислухай мене, я прошу — вислухай...

Щось тепле, зрадливо-ніжне ворухнулося в її серці від цих уже не потрібних їй слів. Але, нарізавшись на гірку образу, немов на підводний риф, це ніжне відразу ж дістало пробоїну.

— Мало хто мене любить! — сказала вона тоном, що не знає жалю.— То що я повинна вислуховувати свідчення від *кожного*? — І вискочила на площадку.

«Кінець»,— дзенькнув попід носом у Федора ланцюжок на дверях. З кімнати долітав сміх. Мабуть, Леокадія Павлівна знову розповідала чудні історії про своїх першогрупників. Вона дуже любила малят і добре вміла розповідати про них дотепні історії.

VII

Буран трохи вщух.

— Ходім абощо? — сказав Федір і перший поліз по риштованню на ферму. Балансуючи руками, він пройшов по слизьких балках на своє робоче місце, встановив зварювальний апарат, озирнувся: навкруги степ і низовий вітер над степом. Не видко нічого далі підйомного крапа, освітленого яскравим прожектором, хоч давно вже світає.

Звідси, від площадки Тракторобуду, до центру міста — година їзди трамваем. Службовим автобусом — сорок хвилин. А подивишся на космату рівнину, здається, і за добу не дістанешся ані до свого дому (ось уже скоро рік, як Варя у нім не живе), ні до гуртожитку (вона туди перебралася, тільки-но вступила до інституту. Федір так і не знає, що в них таке сталося з Леокадією Павлівною).

У глибині душі він почував навіть якесь полегшення від думки, що прийде додому і не побачить там Варі. Краще хай так, ніж приходити і щодня зустрічатися з дівчиною, яку любиш і яка дивиться на тебе чужими очима. Після того, як скоїлася дурна історія з катком, від їх дружби наче і сліду не лишилося. Щоправда, готуючись до іспитів в інститут, Варя не відмовлялася від його допомоги і навіть якось сказала, що ідею стати педагогом запозичила у Федора. Але йому від цього було не легше.

Навіть речі, що нагадували про неї,— старі лижі, пташина клітка,— навіть ці німі свідки їх колишньої дружби робили його скаженим: невже він так ніколи і не викине її з голови?

Тут, на будівництві, йому було легше думати про Варю. Тепер їх роз'єднував засніжений степ. Оманлива його безкрайність хоч на якийсь час заспокоювала Федора. Перед тим, як попав на Тракторобуд, йому щодня доводилось стримувати себе, щоб, заховавши самолюбство у кишеню, не побігти під вікна її гуртожитку. Дивно, що мало не поряд з містом, за якихось вісімнадцять кілометрів від нього, стелеться оцей поораний вітрами простір. Мабуть, тут і справді колись вільно гуляли сохаті! Недарма ж і степ зветься Лосівським, малесенька станція по дорозі на Чугуїв так само має назву Лосево.

Червоні цегляні коробки майбутніх типових будинків самотньо стирчать над чубатими суvoями. По той бік новопрокладеного шосе загубилися в кучугурах каркаси майбутніх цехів — механічно-складального, термічного, ливарного... І тільки теплоцентраль та ковальський, на будівництві якого працює оце Федір, підносяться над кістяками не оброслих ще бетоном каркасів.

Федір від недавнього часу зварює на ковальському залізні конструкції. А всього він тут з березня тридцятиого року, тобто майже спочатку: на будівництві його вважають ветераном. Коли почали копати котловани, він працював копачем на жилому масиві й на учкомбінаті. А потім, коли Мельников відбирав на виучку кмітливих чорноробів, Федір потрапив до нього одним з перших.

«Що й казати,— думав іноді Федір, надібуючи у багатотиражці на своє прізвище під рубрикою «Передовики Тракторобуду»,— коли б я прийшов сюди як професійний будівельник, може, ніхто і не помітив би мене. А то як же: з учителів — та в прості робітники. Куди як ефектно! Отож нема чого моїй тітоньці хизуватись».

А Надія Василівна зовсім і не хизувалася. Тільки й того, що акуратно сховала до завітної скринечки вирізану з «Комуніста» невеличку замітку. «Хвиля ентузіазму,— говорилося в цій замітці,— охопила молодь нашого міста... Райкоми комсомолу закидано сотнями заяв від юнаків і дівчат різноманітних професій. У всіх одне бажання: дістати почесну путівку на будівництво одного

з первістків п'ятирічки — Харківського тракторного заводу. Вони згодні йти на будівництво навіть чорноробами. Так, наприклад, викладач математики у фабрично-заводському училищі заводу «Серп і молот» комсомолец Федір Коляда пішов на Тракторобуд копачем і захопив своїм особистим прикладом випускників заводського училища...»

Хоча Федір і підсміювався з тітки за те, що сховала замітку до «скарбниці», але сам у душі нею трохи пишався і, зустрічаючи іноді Варю, щоразу ловив себе на думці: чи вона це читала, чи ні. Але спитати соромився.

Сьогодні, випередивши накреслені строки на п'ять днів і чотири години, бригада Федора Коляди почала зварювати вінець перекриття. Мельников особисто сказав Федорові після ранкової літучки, що треба було б дотемна з цим ділом пошабашити.

Федір знав, що зовні схоже на ознаку необов'язковості «треба було б» Залізний виконроб приставляє винятково заради ввічливості, а насправді доведеться без ніякого «треба було б» мерзнути з хлопцями як мінімум півтори зміни під вітром. А це не так-то вже й весело — стовбичити під вітром на укритих крижаним настом фермах, по яких у таку погоду вміє вільно пересуватися сам тільки Залізний виконроб.

«Добре, коли б Мельников зранку підскочив до нас хоч на чверть години», — думав Федір, позираючи скоса на невеселі обличчя зварників. Один лише вигляд Залізного виконроба переконував навіть несміливих у тому, що не така вже це небезпечна і важка річ — вистояти під двадцятиградусним морозом на горі з електродом у задубілих руках. Один його підбадьорюючий погляд переконував навіть недосвідчених, що руки відморожують собі тільки ті диваки, котрі не приноровились працювати в рукавицях і по-дурному хапаються голіруч за кусючий метал; що додолу летять шкереберть або роззяви, або безнадійні боягузи, або хвальки: перші — тому що без потреби озираються по сторонах. Другі — з переляку: як би не загуркотіти. Треті — через форс: вистрибують по фермах, як балерини на сцені, а тоді ламають собі кістки без потреби.

Федір досить швидко засвоїв цей оптимістичний погляд на свою нову професію і чим старанніше насліду-

вав славетного виконроба, тим дужче дивувався — за що їх, власне, так хвалять? Не будь боягузом, не лови гав, не хизуйся — ось тобі й весь секрет ударної праці.

Федір стояв у загравах золотавих і фіалкових іскор, пильно дивлячись з-під захисного козирка на розпечений до червоного кольору стик. Час від часу йому в спину ударяв порив вітру, такий сильний, начебто Федора хтось турляв іззаду ногою. Після кожного такого стусана він ще ширше розсував коліна і ще міцніше упирився ними в ребристу ферму.

А щоб до голови не лізли непотрібні думки («кінця цьому вітрові не буде...», «не дотерплю до обіду...»), він надумав сьогодні і зовсім не дивитися на годинника. Загуде гудок, а ти його в цю мить і не ждав: ах, який приємний сюрприз!

І хлоп'ятам так легше: намерзнуться до синяви на губах і ну на бригадира косяки кидати. А він хоч би що, навіть за годинником не стежить...

Нарешті гудок.

VIII

У халабуді, де гріються монтажники, тісно: збилися докупи — ватянка до ватянки, валянок до валянка, цигарка до цигарки. Куди було б просторіше, якби сюди не лізли бетонярі. Їх грілка чортзна-де, на запасних коліях, у залізничнім вагоні. Поки доберуться туди — півперерви нема, отож і лізуть до чужої халабуді. А що з ними робити? Не виженеш.

У тісняві, у тютюновому димі, у хмарах випарів жує і плямає з півсотні ротів. До їдальні з цієї дільниці обідати не ходять. Їдальня далеко, аж на Північному селищі, і там завжди черга, безладдя. Краще насуху погризти чогось, аніж марнувати час на такі обіди. Сто разів вимагав у адміністрації Мельников, щоб сюди, до ковальського, підвозили гарячий обід. Але нархарч е нархарч: на все він має поважні причини. То нема справних термосів, то не вистачає роздавальників, то колесо на возі зламалося, то кобила здохла. Спасибі хоч спецхарчування — молоко — приставляють просто до робочого місця.

— Сезонників би сюди,— бурчить Алік Бараташвілі, Федорова права рука,— вони б тут зчинили бучу, весь завком сполошили б... А ми — кадрові, та ще й добровольці... Хто нас боїться?

— Це правда,— погоджується Федір,— нас хоч половиною годуй, все одно не втечемо, а дехто користується з цього.

Він, не поспішаючи, жує свого бутерброда з ковбасою і уважно слухає чергову «баланду». Щодня тут під час обідньої перерви яка-небудь нова самодіяльність: за годину встигнеш і попоїсти, і відігритися, і цікавих історій наслухатися.

Сьогодні всі погляди звернено на бригадира бетонярів Стадника, якого ще минулого тижня зварники не пускали грітися до своєї повітки. Нині він герой дня. Як з'ясувалося, служив у Далекосхідній армії 1929 року, саме коли на Китайсько-Східній залізниці розгорівся воєнний конфлікт з гомінданівцями.

Федір знав про цей конфлікт з газет, коли ще навчався на робітфаці: китайська буржуазія порушила угоду з Радянським Союзом про спільне користування Китайсько-Східною залізницею і люто розправилася з нашими громадянами, що служили на КСЗ. Червона Армія дала їм належну відсіч, і вся країна співала тоді відомої пісні на слова Дем'яна Бедного: «Нас побить, побить хотели...»

Але газети й пісні — це одне, а живий учасник — щось інше. І Федір з усіма з цікавістю слухає про бойові епізоди...

За дверима жалібно зойкнули санні полози, зачулося брязчання бідонів. «Це — він»,— сказав собі Федір і, розштовхавши юрбу біля дверей, вивалився з барака.

«От чорт! — подумав Федір.— Напевно, хлопці вважають, що це я по молочко отак поспішаю».— І демонстративно якомога далі обійшов чергу, що виструнчилась біля саней. Там рум'яна товстуха у білому халаті, накинутому без рукавів поверх кожуха, розливала по кухлях молоко.

Федір обійшов сани з тилу і побачив Миколу Макаровича. Крекчучи і віддихуючись, той стягав із саней важкого бідона.

— Доброго ранку,— награно бадьорим тоном сказав йому Федір. Він щоразу, бачачи сусіда в ролі вантажника, відчував непояснимий сором за те, що Варин бать-

ко раптом покинув свою скрипку і хтозна-чого морочить собі голову бідонами.

Той, не дивлячись на Федора, зі злістю дихав на поси-нілі руки.

— Допомогти? — запитав Федір і, не чекаючи на від-повідь, один по одному стягнув на сніг три бідони.

«Мабуть, не дуже розумно, що я сказав Миколі Мака-ровичу «доброго ранку»,— подумав Федір. Раз, те, що тепер уже не ранок, а друге — вони вже бачились о шостій годині ранку у ванній. Обидва страшенно поспі-шали і марно намагалися не бризкати один на одного, одночасно миючись під краном. Навіть устигли переки-нутися двома-трьома словами про те, що знову сьогодні шалений мороз, і ще про щось незначне, тільки не про те, що найгірше непокоїло Федора: чому все-таки Мико-ла Макарович покинув улюблену оперу і подався у чор-нороби... Це в його сорок п'ять років!»

Рік з чимось тому, коли це трапилося, ошелешений Федір спробував був щось з'ясувати у Клави, але та у відповідь тільки заплакала. Леокадія Павлівна з невлас-тивою їй різкістю відповіла тоді Федорові, що це її не обходить. Вона, звичайно, все знала: минулого тижня розписалася з Миколою Макаровичем у загсі, і навряд чи якісь родинні події могли приховатися від її уваж-них очей. З Варєю Федір давно вже щиро не розмовляв, а самого Кулика запитати не наважувався.

Поки Микола Макарович працював десь на молочар-ні, Федір згадував про його вчинок од випадку до ви-падку. Але з того часу, як колишнього скрипача переки-нуто на Тракторобуд і він на очах у Федора калічив свої музичні пальці, бачити це стало просто нестерпним.

Якби Федорові довелось послідовно викласти думки й почуття, що опанували його, коли він бачив Миколу Ма-каровича, змученого, заклопотаного ділом, яке він, безу-мовно, ненавидів,— ось би що вийшло, приміром: «Ме-ні соромно, і мене бере злість: для чого він так зробив? Адже я чую вечорами через стінку, як він бере свою скрипку і в розпачі силкується довести собі, що не все утрачено, що коли-небудь він іще повернеться до поки-нутої музики. Але скрипка вередує і не кориться його обмороженням рукам. Микола Макарович почав боятися її, і я все менше й менше чую увечері його музику. Ось уже кілька днів, як він зовсім не грає. А вчора прийшов додому п'яний. Леокадія Павлівна цілий вечір ходила

з заплаканими очима, а Клава пізно вночі бігала до аптеки по сердечні каплі для батька. Тітка моя в розпачі: вона дуже шанує Кулика і вважає, що це він шаліє, сумуючи за першою жінкою; що він, мовляв, сподівався на її повернення, а вона взяла та й прислала йому згоду на офіційну розлуку. І тітка засуджує Миколу Макаровича за те, що і досі не забув свою зрадницю.

Радів би, каже, що йому під старість літ попалася така добра душа, як Леокадія. Але мені чомусь не віриться, що все це у нього через Раїсу Іонівну. Ну, припустімо, він би запилявив, сумуючи за нею, а до чого тут бідони? Ні, тут щось інше. Але що? Може, це безглуздя, але, коли я зустрічаюсь з його розлученими, повними сліз очима, мені здається, що він винуватить і мене, і мою тітку, і всіх, кого підняла на ноги революція. Цей здогад почав мене мучити після того, як на обережне запитання моєї тітки, чи не потрібна йому якась допомога, може, його скривджено в опері і слід розібратись,— різко відповів: «Пізно.— І додав: — Чи можна від *нашого часу* сподіватися справедливості?» Тітка дуже засмутилася цією відповіддю, а я відчув гостру потребу з'ясувати врешті у чому ж він нас звинувачує? Нас і *наш час*? Хіба ж не цей самий час вихопив його з лап непмана Паточкина і дав можливість грати в опері? Хіба не в цей самий час позбувся він горищної мансарди? Чого ж він іще вимагає? Звичайно, можна було б притамувати усі ці тривожні думки заспокійливою формулою: «Це його особиста справа, й що мені до неї?» Але вся біда в тому, що я не почуваю в собі сили ховатися за спину таких заспокоювань. Та й надто вже багато наслухався я образливих натяків і прямих звинувачень від невлаштованих у житті людей. Усі вони відверто чи приховано обвинувачували чомусь не себе, а неодмінно — час, наш час, який, по-моєму, тільки і робить, що, стікаючи кров'ю, не знаючи сну і спокою, намагається усіма силами зробити так, щоб у рахунок майбутнього й тепер дати нещасним хоч трошечки щастя».

До кінця перерви лишалося п'ятнадцять хвилин. Федір останнім дістав свою порцію молока і пив його навмисне повільно, невеликими ковтками, аби подовше постояти біля Миколи Макаровича. Стирчати без причини коло похмуро-мовчазної людини — означало, як здалося йому, накидати своє товариство і бути настирливим. Але сподівання, що раптом той пуститься у від-

верті розмови, все ж не покидало Федора. Передчуття цього разу не одурило його, Микола Макарович запитав:

— Що ти, Федю, дивишся так співчутливо? Обов'язково хочеш дізнатися, як я дійшов такого життя? Так от я тобі що скажу, любий друже: терпіти не можу співчуття. Хлопець ти непоганий, але не розумієш мене. У житті тобі все посміхається. Послухай моєї поради: менше співчуйвай. Життя — жорстока штука. А головне — однаково нікому не допоможеш, тільки зіпсуєш собі настрій... Ось ти так само змінив професію, не пішов до інституту і землю на будівництві копав. І ніхто тобі не співчуває. Навпаки, всі хвалять, популяризують у газетах.

— До чого тут я,— сказав Федір, трохи зніяковівши,— коли такі, як я, не підуть сюди, то хто ж тоді піде? Це — перше. А друге — до своєї математики я повернуся. А ви? Що ви з руками наробили? Скрипка таких рук не визнає.

— Дайте мені спокій,— розсердився Микола Макарович,— дайте мені змогу бути мокрою ганчіркою, коли мені заманулося! Невже і на це я не маю права без погодження у вищих інстанціях!

ІХ

Якби Клаві сказали перше, що вона спокійно, навіть з радістю, поставиться до того, що Варя пішла з дому до гуртожитку; якби їй це сказали за хвилину перед тим, як Леокадія Павлівна видала їй секрет — чому батько подався у вантажники,— вона б розсміялася або навіть образилась. Але, дізнавшись, що в усьому винна сестра, і наразившись на вдаване здивування, котрим та спробувала відгородити себе від прямих запитань, Клава з жахом відчула, що Варю вона більше не любить. Невиразне, майже з дитинства приховане у Клавиній душі роздратування проти цієї голубоокої самозакоханої істоти вибухло раптовим бажанням розриву. І відколи Варя пішла з дому, Клава й разу не була у неї в гуртожитку.

Але й розрив не міг врятувати Клаву від почуття образи на сестру, тому що батько, розчавлений своїм принизливим становищем, мучився на її очах. І що було жахливо: ні з ким, абсолютно ні з ким Клава не могла

поділитися своїм горем, своїми сумнівами. Надто вже екстравагантним був батьків вчинок, надто соромно було за нього і за Варю, за нечуваний її егоїзм.

Клава відразу, тільки-но дізналась про це, звичайно могла б побалакати з батьком, але вона дала слово Леокадії Павлівні, що не видасть її, і через це слово мусила терпіти й мовчати.

«Бог з нею, з тією скрипкою,— втішала себе Клава, при звичаєна змалку до поступок,— але ж він страждає без неї і п'є від того, що страждає; то невже ж нічим не можна йому стати у пригоді?»

Сьогодні Микола Макарович, як і вчора, і позавчора, увійшов до кімнати нетвердою ногою. Від нього відго-нило горілчанам, і Клава не витримала. Замість про-мовчати, як завжди вона з осудом спитала:

— А ти знову?!

Микола Макарович навіть крізь хміль збагнув усю гіркоту її запитання. А що відповісти? Що він може відказати їй? Що батько — мокра ганчірка? Що з при-чин, незбагнених для Клави, він не тільки скрипку, а душу свою ладен віддати Вареньці, відірваний ним від матері дівчиці, що кожною рискою обличчя, кожною інтонацією голосу завдає йому нестерпного болю і обда-ровує найсолодшою радістю. Адже коли він бачить і чує її, то в цю мить бачить і чує ту, котра більше до нього ніколи не вернеться.

Він немов скам'янів посеред кімнати, стискаючи в ру-ках щойно скинуту ватяну куртку.

— «Знов»? — перепитав він, зволікаючи час.— Я не розумію, про що ти?

— Ти все чудово зрозумів! — несподівано голосно гук-нула Клава.— Тут і розуміти нема чого: як ти ще стоїш на ногах?

«Прошу не вчити мене!» — хотів був перебити Клаву Микола Макарович, але зрозумів, що грізного окрику з цього не вийде, і, все ще стоячи з тілогрійкою в руках, потер очі кулаком, схлипнув.

Клава приготувалась до всього: до заперечень, до де-монстративного мовчання, до вибуху злості й докорів, але — до батькових сліз? Це було так несподівано і так її вразило, що він перед нею заплакав! Клава навіть не насмілилась кинутися до нього із словами втіхи. Вона ніби скам'яніла і стояла, притиснувшись спиною до од-вірка. Може, саме те, що вона не знайшла в собі сили

втішати його, і змусило Миколу Макаровича вислухати її. Не стримавши сліз і зневажаючи себе за них, він уже приготувався до її відчайдушного опору. Дочка не понизила його жалістю, і він був за це їй вдячний.

— Ти гадаєш, Клаво, я п'яний? — спитав він, сподіваючись, що коли розмова піде про його випивки, то він зможе обійти найнеприємніше.

— Тату,— Клава і досі стояла ніби прибита цвяхом до одвірка,— чому ти поводишся зо мною, як чужий? Чому ти став мене боятися і приховуєш від мене усю правду?

«Звісно, Леокадія їй усе вибалакала,— зробив висновок Микола Макарович,— вони з Клавдією дружать, цього треба було сподіватися». Усе в ньому обурилося проти Клави: він зараз же мусить урятуватися від непотрібної розмови, раз і назавжди будь-кому відбити охоту чіпати руками його закривавлену рану. Так, він любить молодшу дочку — сліпо, безтямно, несправедливо щодо старшої. Любить, хоча, на думку багатьох, вона не заслуговує на цю любов. Але що йому робити з собою? Чому вони всі — добросерда Леокадія, і готова для нього на будь-які офіри Клавдія, і пряmodушний Федько, і мудра його тітонька, і всі друзі-оркестранти — чому вони вважають за можливе лізти йому в душу, корегувати його особисте життя? Ну, добре: він страждає. З *їхньої точки зору* — без потреби страждає. Але невже людина не має права навіть страждати так, як їй заманеться?

Він уже дав сьогодні зрозуміти Федькові, що категорично відкидає непрохане співчуття, усякі добрі поради і таке інше з царини філантропії. І хай тільки Клава спробує...

— Ти завжди їй в усьому годив,— сказала Клава, укладаючи батька на канапу,— я не сліпа, та я нічого тобі не казала. Здається, один лише раз, у дитинстві, та й то ти усе заперечував. Але тепер, коли ти гинеш з її вини...

— Я так хочу! Розумієш: хочу! — вдався Микола Макарович до останнього ненадійного заходу, що рятував його від виправдувань: йому хотілося пояснити свій вчинок психозом, нерозумною примхою.— Хто мені може заборонити, коли я *так хочу*,— повторив він визивно.

— Ні, це неправда, не ти, а вона так схотіла,— з болем заперечила Клава,— і ти підкорився, не подумавши про те, скільки страждань завдаєш і собі, і мені.

— Я стомився... хочу спати... кінець кінцем я п'яний,— востаннє спробував утекти він од відповіді. Відвернувся обличчям до стінки і дожидав, поки до кімнати увійде Леокадія Павлівна: при ній Клава не посміє читати йому нотації.

— Не відвертайся, будь ласка,— сказала Клава тим настирливим тоном, який впливає на слабодухих дужче, ніж крик,— і не виправдуй її. Неймовірно! Їй знадобилося для інституту робітничє походження, відповідна анкета... І ти, поважний музикант, літня людина, мов той криль, загіпнотизований змієм-полозом, кидаєш скрипку і біжиш розвантажувати бідони...

— Ти кажеш неправду, Клавдіє... Слово честі, ти несправедлива до сестри,— похапливо заговорив він, зводячись на канапі.— Адже й справді у нас існує це варварське обмеження для дітей службовців... У порівнянні з робітниками— якась жалюгідна процентна норма. Я не заперечую проти диктатури пролетаріату, але я хочу, щоб і моя дочка...

— Тату, але ж ти маєш їх дві! — почув він обвинувачення, яке давно мав почути від Клави.— Ти кажеш, робітників та їх дітей приймають до вищої школи першочергово. Гаразд. А чому б нашій Варі після профшколи не піти на завод? Адже я пішла? Після семирічки пішла. І, до речі, не для того, щоб мене кудись було прийнято без черги, а тому... що без мене, без моєї зарплати... Невже вона не згадала про це? Я б на її місці, знаючи, що я дочка службовця, з шкіри пнула б і так би склала іспити, щоб не треба було ніяких пільг.

— Я! Я! — Микола Макарович скривився досадливо.— До чого ж мені осточортіло, коли люди тільки й роблять, що виставляють себе одне перед одним як приклад: «Я б на її місці...» Хіба можна отак міркувати! А що, коли вона *не могла* так учитися, щоб бути певною... Не змогла, та й годі. «Я пішла на завод...» А вона не пішла. Не додумалася. Кінець кінцем не схотіла. Ти себе відчуваєш на своєму хлібозаводі, як я спостерігаю, наче риба у воді. А Варенька, може, смерть би собі заподіяла, коли б її позбавити її мрії, мети... Хочє дівчинка бути вчителькою. Мучилась, шукала своєї дороги і, нарешті, знайшла. Поривається до педагогічної діяльності... Якби ж ти чула, з якою щирою пристрастю ділилася вона зо мною своїми думками... І ставити цю мрію під загрозу процентної норми? Клаво, зрозумій: є люди,

що не мають у житті певної твердої мети. І це їх не турбує. А інші без цієї мети жити на світі не можуть...

— Боже мій! Який ти несправедливий! — вихопилось у Клави.— Який ти жорстоко несправедливий — і до мене, й до інших, на яких ти радий скинути її лінощі, її егоїзм!

— Звідки ти це все взяла? — нахмурився Микола Макарович.— Що там тобі верзла Леокадія? Коли хочеш знати, Варя зовсім мене ні про що не просила. Я сам — розумієш? — я сам помітив її пригнічений стан. І довгенько випитував, поки докопався до суті.

— Припустімо, це так,— перебила його Клава,— але все-таки Варя погодилась? Як вона сміла приймати твою жертву? Хіба ж можна домагатися своєї мети за таку страшну ціну?

— Дурниці! — крикнув Микола Макарович, згадавши, що дав собі слово утинати язика усім, хто повчатиме його.— Справжньої мети тільки так і домагаються. Незважаючи ні на що. Цар Петро на людських кісточках град Пітер поставив, ще й великим його вважають за це.

— Хоч би тепер покинув оці свої бідони! — Клава обняла батька за плечі, притулилася щокую до його сутулої спини.— Адже Варя уже в інституті, з анкеткою все гаразд.

— Ні,— заперечив він головою, погладжуючи Клавіну руку,— ні, донечко... Бідони, вугілля, дрова — мені тепер однаково... З тим іншим — покінчено. Руки не ті. Нічого не вдієш.— І, звільнившись з Клавіних обіймів, показав їй свої тремтливі, припухлі руки, нездатні повернутися до смичка.

Х

— Дівчата,— сказала Варя, не відриваючись від дзеркала, перед яким дбайливо накручувала волосся,— ви не забули, для чого я наводжу на себе красу?

— Зараз підемо,— відповіла губата товстуха Діна. З усіх п'яти мешканок вісімнадцятої кімнати вона була найбільш невезуча у коханні і найдобросердіша, коли треба було комусь на цьому фронті допомогти.

— А ти за всіх не розписуйся,— накинулась на неї Світлана,— може, і я собі тут призначила любовне побачення.— Але все-таки сунула конспекта під подушку і, скочивши з ліжка, заходилась розшукувати панчошу.

— Коли б ти, Варюхо, не була такою «своею дівачою», нізачо б не пішла,— пробурмотіла вона, лаяючи під ліжком.— Ви подумайте, дівчатка: має в центрі міста родичів і пролізла до гуртожитку! І вона ще, нахабна, жене нас на мороз? — Світлана говорила це ніби жартом, але її тонкі губи лихо кривилися. Вона не полюбляла поруч себе вродливих дівчат, хоча сама була гарненька і мала у хлопців чималий успіх.

Інша б на Вариному місці показала їй за «нахабу», але Варі не хотілося сваритися з Світланою. Та й ні з ким їй не хотілося псувати взаємини. А найдужче з учорашнього дня, після того, як вона дістала від Федора довгождану записочку.

— Я ж тобі, Світланко, пояснювала,— миролюбно сказала Варя,— що посварилась із мачухою, тому й пішла з дому. Спасибі деканові: поспівчував.

— Наш Гусак усім білявим співчуває,— відгукнулася з-за порт'єри Оксана. Вона вже встигла одягтися і, дожидаючи подруг, доїдала під дверима піріжок.

— Лідку я на себе беру,— пообіцяла Діна,— вона в ЦНБ зранку зубрить Древню Грецію. Скажу — хай ще позубрить... Скільки тобі, Варю, треба? Годинки зо дві?

— Ну, що ти! — замахала на неї Варя руками.— Він до мене на півгодинки заскочить, не більше.

— Усі вони на півгодинки заскакують,— скептично зауважила Світлана, беручись нашвидку зашивати панчохи,— а тоді за три години не здихаєшся.

Поки дівчата не порозходилися, Варя анітрохи не хвилювалася. Вона більше відчувала задоволене марнослав'я, аніж хвилювання від довгожданої зустрічі. Все-таки вона витримала характер... (Знав би Федір, чого їй це варто було!) Все-таки він *перший* зробив крок до замирення, хоч щодня на протязі року вона приймала рішення самій зробити перший крок!

А дівчата — золоті. Приемно, що вони так до неї ставляться. Оце попросила, щоб пішли,— і пішли. Варя й сама не гадала, що так швидко завоює у подруг симпатії. У профшколі дівчата чомусь не полюбляли її. А втім, вона зважила на деякі свої прорахунки. Не так-то вже й важко сподобатися сторонній людині, коли вона й справді для тебе стороння, коли ти до неї така байдужа, що можеш миритися з усіма її вадами. Варто лише

вгадати чиюсь слабку струнку і навіть не грати на ній, а тільки намагатися не звучати дисонансом,— і ти вже вважаєшся другом.

Подобається, наприклад, Світлані в кожному знайомому відшукувати якийсь хиби, ну й хай собі шукає. Варя їй не підтакує, але й не заперечує. Отож і потрапила цій злюці у щирі подруги: сьогодні навіть «своєю дівачою» Варю назвала.

Не щастить бідоласі Діні у коханні, то й не треба її ні жаліти звисока, ані вихвалитися перед нею своєю зовнішністю та любовними перемогами. Хіба важко було розповісти в присутності Діни кілька вигаданих випадків, які свідчили б за те, що всі без винятку хлопці нахаби та обманщики і що без них куди легше живеться, ніж з ними? Якщо Діна в це й не дуже повірила, то слухати таке від гарненької Варі їй все-таки було приємно... Тільки Оксана холодно приймала Варині спроби зійтися з нею ближче. Розумна, вродлива і набагато більше від Варі начитана, Оксана відразу ж дала їй зрозуміти, що ніякої дружби не буде... Ах, коли б можна було хоча б для першої зустрічі і з Федьком обійтися так само, як з цими байдужими до неї дівчатами,— усе розрахувати, все зважити,— ніколи б він і не здогадався про те, що Варя сама була винна в їх розлуці.

Подумаєш — образилась: не поспитавши її згоди, він заздальгідь вирішив, що вона стане йому за дружину! Хотіла провчити... А що з цього вийшло? Хіба жартують з такими речами? Раділа б, що він так кохає її... Так ні. Ніби чорт тоді на неї насів. І все це тому, що десь у глибині душі вона досі вважає себе недостойною його кохання. Злякалася, щоб він не дійшов до цієї думки, і хотіла показати свою незалежність. Невідомо ще, чим воно закінчиться. Добре, хоч тепер надумав їй прислати записочку... Сьогодні має все вирішитися. Коли він буде ходити манівцями, вона сама поставить усі крапки над «і».

Раптом несподіване припущення напалохало її своєю вірогідністю: а що, як Федір зовсім про інше збирається говорити? Не про любов, а про татка? Коли Клава до неї прибігла з докорами, то казала, що Федір боляче переживає дивовижний батьків учинок і, все допитується — що за причина? Тоді Клава нібито йому не сказала нічого... А тепер? Адже стільки часу збігло — могла і наговорити...

Наговорити? А що саме? Хіба це Варина провина, що батько так зробив? Хай Леокадія і Клавка вважають, ніби це Варя мало не силою змусила батька піти на цю жертву. А Варя насправді нікого ні про що не прохала. Тільки й того, що відгукнулася на його просьбу і щиро розказала про все, що було на душі. А на душі їй тоді було препогано: трусилась, як заєць, боялася, що не потрапить до інституту. Ну й, здається, щось ляпнула при батькові, мовляв, краще з мосту та в воду, ніж відмовитися від мрії стати учителькою. Мало чого не бовкнеш від страху перед тим, як ідеш на іспити. Хіба вона могла передбачити, що батько візьме та й найметься вантажником на молочарню?

Клава не вірить, що Варя й сама вжахнулася, коли дізналась про це. Вухам своїм не повірила, почувши від батька: «Можеш писатися в анкеті дочкою робітника...» А що з нею творилося, коли вона вперше зустріла його на вулиці біля вантаженої бідонами платформи! Паточкіна бачила, як Варя кинулась до батька із сльозами на очах і заявила, що згодна на шматки порвати всі анкети, оби він повернувся до опери. Але батько сказав, що вже пізно. А невдовзі вона дізналася, що першого ж дня він на новій роботі відморозив собі два пальці. А коли вже таке трапилося (звичайно, жакливо, але нічого не вдієш!), було б просто безглуздо вчинити так, як зажадала від неї Леокадія: зломити батькову упертість тим, що переписатися в анкеті з дочки робітника назад на дочку службовця... Та це б убило батька: до чого ж була б його жертва?

Клава, вона дуже добра, сердечна, але чи не занадто примітивна для нашого хитромудрого часу? Вона вважає, що Варя на все життя матиме нечисте сумління через покалічене батькове життя. Як це несправедливо! Адже він *сам* цього схотів! Йї шкода татка до сліз, але хоч убийте, провини за собою вона не почуває. Хай мучить сумління тих, хто вигадав оце дике правило — надавати дітям робітників пільги під час вступу до вищої школи...

Федір у записочці пообіцяв, що прийде о шостій. Було вже без чверті, коли Варя почала ждати. До пів на сьому вона навіть і не подивилася на годинника. Зате з пів сьомої позирала на нього мало не кожні п'ять хвилин. О сьомій злякалась, що він зовсім не прийде, і, щоб позбутися ганебного страху, дала собі слово зустріти Федора холодно, з яких би причин він не запізнився.

Варя взяла з столика чийсь зошит і почала гортати, аби хоч трошки заспокоїтися. Це був Оксанин конспект із Стародавньої Греції. Вона перегорнула кілька сторінок: як чудно конспектує Оксана! Нема й половини того, що у Вариному зошиті. Мабуть, вона конспектує тільки те, чого немає в підручнику,— якісь окремі вислови, вдалі фрази. Варя відчула заздрість до Оксани. Ось і ця здібніша за неї, ось і ця дочка службовця, а витримала іспити так, що їй не довелось...

Мабуть, надаремне Варя так накинулась на бідну Леокадію Павлівну. Нічого та образливого Варі не говорила, тільки наполягала, щоб Варя, відмовившись від «робітничого походження», примусила цим батька повернутися до оркестру. Та й сама її втеча до гуртожитку була викликана не образою, а скоріше бажанням піти від батька, не бачити щодня його страдницьких очей.

Раптом Варя з небувалою ясністю уявила собі все неподобство своєї поведінки щодо батька і Леокадії Павлівни,— ні разу ще не думала про себе з такою огидою. Ну що вона скаже Федькові, коли той запитає сьогодні про всю цю історію?

Її вагання були недовгими. Успадкований від матері інстинкт самозахисту і цього разу визволив її від необережного рішення — сказати Федькові всю правду.

Короткий незнайомий стук у двері. До чого ж вона відвикла від Федька! Раніше досить йому було злегка постукати в двері, і вона впізнавала... Ще один поправлений на чолі кучерик, ще один летючий погляд у дзеркало: забрати з обличчя наївну радість, удати смертельно ображену...

Перед Варєю стояв Гусак, той самий декан філологічного факультету, що влаштував її до гуртожитку. Він безшумно причинив за собою двері і подарував Варі багатозначну посмішку. Спостережлива Оксана мала радію: найбільше Гусакові до смаку були біляві дівчата.

XI

Як завжди після штурму, на ділянці запанувало недовге затишшя. Ось уже п'ятий день, як бригада Федора Коляди, діставши ще один вимпел ударників, працює на легкій ділянці — зварює стояки для внутрішніх підійма-

чів. Не високо, не вітряно, не слизько — чим не райське життя?

Одного з таких днів Федір і написав під час обідньої перерви записочку Варі: «Завтра о шостій вечора прийду до тебе в гуртожиток. Обов'язково чекай». От і все. Написав і відразу ж віддав Миколі Макаровичу: той майже щодня навідував дочку в гуртожитку. Посилати поштою таку записку Федір не наважувався. Йому здавалось, що у справжньому, «поштовому», листі треба було б порозумітися остаточно, а він хотів порозумітися з Варєю віч-на-віч.

Другого дня, дізнавшись від Миколи Макаровича, що Варя чекатиме, Федір подумав: а чи не поспішив він з учорашньою запискою, чи не треба було ще трохи заждати? Тільки зараз він зрозумів — чому весь оцей рік, страждаючи від розлуки з Варєю, не зробив жодного кроку до замирення. Це було не від ображеного самолюбства і не через те, що почуття його охолонуло. Просто він усіма силами зволікав, відтягував ту хвилину, коли, нарешті, змушений буде поставити їй найпростіше і найстрашніше для нього запитання: чи любить вона його, чи ні? І відразу ж почути відповідь, ту відповідь, що не залишить нічого ні для сподівань, ні для сумнівів.

Коротенька, здавалось би, випадково надряпана на клаптику паперу записочка стала для Федора тим клапаном, який він нарешті відкрив, не стерпівши напруженої невідомості. І ось тепер сподівався або полегкості, або смертельного вибуху.

Нетерпляче дожидаючи кінця зміни, Федір намагався вгадати: якими будуть перші хвилини їхньої зустрічі? Так, саме перші, бо від них усе залежить. Що прочитає він у Вариних очах? Щиру радість («Ти прийшов, і на решту мені наплювати!»), звичайну цікавість («Що це за сюрпризи, коли між нами давно уже прірва?»), торжество задоволеного дріб'язкового самолюбства («Ти мені не потрібний, але я рада, що змусила тебе прийти першим!») або — і це було б найгірше — філантропічне співчуття («Я бачу, ти дуже страждаєш, бідоло, але чим тобі можна зарадити, коли я тебе не люблю.»)?

Перші хвилини їхньої зустрічі... Не так уже було й далеко до них.

— Колядо-о! Оглух, чи що? — Федір вимкнув апарата, озирнувся. Долі, задерши голову догори, стояв Мишко Любар, звільнений член бюро комсомольського комітету.— Паняй у партком, особисто до Потапенка! — І побіг, задимивши на ходу цигаркою.

— Ти, здається, агітатор у шостому бараці? — Маленький, непоказний Потапенко так міцно стискає Федорові руку; що він од несподіванки скривився.— Виручай, брате. Зараз усе поясню.

Потапенко бере кинуту на стіл телефонну трубку, яка й досі щось хрипить, і говорить:

— Я вже вам пояснив. Не смійте мені більш дзвонити з приводу простою вагонів. Тут партком, а не транспортний відділ. Коли вам неодмінно потрібне високе начальство, дзвоніть самому Свистуніві, він з вами не так поговорить.— І, поклавши трубочку на важіль, повернувся до Федора.

— Розумієш — надзвичайна подія! Сезонники в шостому пакують речі. Хтозна-чого — чемоданний настрій. Звичайно, вони мають на це офіційне право: договір кінчається першого січня. Але річ не в договорі. Ці «шляпи» з відділу вербування поклялися на самоплив, а може, сподівалися, що старі погодяться на продовження терміну... Ну, з «шляпами» у нас буде окрема розмова. Ти мені ось що скажи: чим вони там дихають, у шостому бараці, звідки у них раптом така прихильність до букви закону? «Додому» — і, хоч ти їх убий, навіть ніяких вимог не виставляють.

Федір морщить лоба, намагаючись згадати кожного з мешканців шостого барака, до якого його прикріпили як пропагандиста місяць тому.

— Нічого я такого не помічав,— каже Федір роздумливо,— усе ніби нормально... Оце прочитав їм лекцію про правий і лівий ухили, два номери стінгазети випустили, гурток самодіяльності збираємось організувати...

— Самодіяльність — це весело,— сказав якимсь невесело Потапенко,— і стінгазета — теж непогано. А що у них на душі? Може, їх хто скривдив? Як там дах? Не тече?

— По-моєму, не тече,— невпевнено відповів Федір,— принаймні досі ніхто не жалівся.

— А з вугіллям не комбінує комендант? Тепло в них у бараці, не помічав?

— Та ніби тепло,— сказав Федір,— востаннє я був там у середу, так усі в самих сорочках вечеряли.

— Пішов би ти, Колядо, у шостий барак,— сказав Потапенко начебто й прохально, але так, що відмовитися було ніяк,— і зроби таку ласку — нікого не агітуй. Спробуй з ними по-людськи поговорити... Як вони до тебе ставляться? Довіряють?

— Та начебто повинні довіряти.

— Ну, от і чудово. Розпитай, дізнайся, де собаку зарито. Це ж не жарти: вони всі на розвантажуванні цегли, цементу. Зірвуться з місця — і плакала друга черга термічного. Поки наші вербувальники наберуть темпів, поки новенькі призвичаються, прогавимо всі строки. А строки сам знаєш які.

Федір його слухав і не міг позбавитися думки, що коли він затримається в бараці і запізниться на побачення, то Варя нізащо його не ждатиме і неодмінно вирішить, що це він навмисне так спізнився, хотів довести, що не дуже й сохне за нею. «Коли вона навіть дуже хоче мене бачити,— думав він,— однаково її самолюбство візьме гору над іншими почуттями». І він несподівано спитав:

— Можна подзвонити до міста?

— Дзвони,— неохоче дозволив Потапенко і подивився на годинника,— ні, зачекай, зараз Москва дзвонитиме.

Хвилини з п'ять вони мовчки просиділи один проти одного. Потапенко, начепивши на носа окуляри, копався в паперах, а Федір роздивлявся макет майбутнього тракторного заводу, що стояв на столі: акуратні прямокутники та куби фанерних цехів на тлі пофарбованих зеленою фарбою картонних рослин. Москва й досі не дзвонила.

— Мабуть, піду! — сказав Федір, підводячись із стільця.

— Іди,— відірвавшись від паперів, кивнув йому Потапенко, очевидно, забувши про обіцяний телефон.— І ще раз прошу: не виголошуй промов. Надто вже ми звикли до трибунного стилю. А ти побалакай з ними так, начебто сам оці півроку в бараці прожив, а не тільки допомагав випускати стінгазети...

«Усе одно не додзвонився б,— потішав себе Федір, через силу витягаючи ноги з сувоїв, що завалили дорогу до Північного селища,— препоганий зв'язок з містом, коли вітряна погода. А хоч і додзвонився б, то навряд чи вар-

това в гуртожитку побіжить кликати Варю аж з четвертого поверху. А хоч і побігла б, то хіба ж це розмова — при Потапенкові?

XII

Шостий барак стояв на белебні, обіч дороги, ближче до ярів, де найзапекліше висвистували зимові вітри. Це була незугарна будова під толем, який вітер щодня здирав, і тоді його чорні просмолені клапті кружляли над сніжними брижами, мов те гайвороння.

Федір штовхнув ногою обважнілі від полбою двері і зайшов до прокуреного тамбура. Там найдисциплінованіші пожилці барака димили самокрутками, а більшість затятих курців не випускала з зубів цигарок навіть лежачи на нарах.

Зайшовши до барака, Федір повеселів: йому здалося, що чутки з приводу чесоданного настрою — безпідставна паніка. Ніяких помітних ознак цього настрою не було.

За довгим столом, схожим на великий верстат, в одному кутку Басенко з Мацурою гуляли у дамки. У другому — вечеряв Пугач із синами. Зарослий щетиною, широколиций, Басенко хитро посміхався, передчуваючи перемогу. А худий, кощавий Мацура, сердячись, обмірковував хід. У жмені він затис шашку, не наважуючись кудись її поставити.

— Ти, куме, ходи, та багато не думай,— проспівав своїм солодким тенорком Басенко, привітливо кивнувши Федорові,— думатимеш у нужнику, коли я тебе туди зажену.

Мацура заграв жовнами і хлопнув шашкою по дошці. Усі обернулися за столом, окрім Пугача: він священодіяв над мискою борщу. Велику полив'яну миску привіз Пугач з дому. І коли він задумливо сьорбав із неї, здавалося, перед його очима був не барак, а рідна хатина над Пслон, на тихому хуторі, де його чекає жінка з городськими зарібками.

От і тепер Пугач їсть борщ і час від часу строго позирає на трьох своїх парубків — рослих, плечистих, анічим не схожих на зморшкуватого низькорослого батька, хіба що мрійними очима та зосередженою степовою мовчазністю.

Недалеко від столу, побіля залізної грубки, Федір побачив чоловіка з десять «мерзляків»: це ті, що завжди

сидять коло грубки. Роззуються, простягнуть до розпеченого залізного боку пічки босі ноги і чи то куняють, чи мріють про щось... Федір не знав усіх на прізвища, але, зустрівши десь на вулиці, кожного упізнав би, що вони саме з шостого барака.

За щільною заслоною сорочок та онуч, що просихали на вірвовці, різноголосо хропли любителі пообіднього сну. Там-таки на нарах перешіптувались про щось своє односельці, матюкались картярі, і крізь шепіт, крізь лайку і хропіння пробивалися однотонні звуки ненастроеної балалайки. Це, сидячи на нарах, як завжди, розважав себе немудрящою музикою Єрофеев, прозваний «курським солов'єм», хоча він був з Белгорода.

Нічого такого, що натякало б на збирання в дорогу, не побачив тут Федір. Один тільки чорнявий Комар, хлопчина років дев'ятнадцяти, неквапливо копався у своєму саморобному чемодані: наклеював борошняним клеєм на його внутрішню стінку вирізаних із журналів красунь. Федір і думки не міг припустити, щоб Комар готувався до втечі: для чого б він тоді з тиждень тому розпитував Федора, яку йому краще опанувати спеціальність, коли пустять завод!

— Як ся маєте? — спитав Федір, розстібаючи ватника і підсідаючи до столу.

— Та що ж, — ошкірився Басенко у доброзичливій посмішці, — програє кум потрошку, подивіться, як я йому зараз прибудую четвертого нужника.

— Годі тобі брехати, ходи, — із злістю кинув Мацура і сплюнув під ноги. — Ех, туди тебе в корінь, знову прогавив, не щастить мені у грі.

— А у коханні щастить, дядечку? — під'юджив Комар і засміявся, показуючи рівні білі зуби. — Мені особисто — навпаки: сяду в карти — очко, а до дівчат під'їжджаю — гарбуза дістаю. Біда!

— Усе плачешся, — заздро пробурмотів Мацура, — а щоночі вертаєшся з півнями.

— Та тут і півнів ніяких нема, — заперечив Комар, — хіба що вам сняться на світанку.

— І правда, що сняться, — втрутився Басенко, — без півнячого співу і ранку нема. Чи спав ніч, чи не спав — ніякої відміни. Правду кажу? — звернувся він до Пугача. Той облизав ложку, заховав за халяву, нічого не сказав. Але на його світло-блакитні наївні очі — літне небо над степом — напливла хмарка смутку. Федір

уловив цей смуток і замислився: як же почати розмову?

Поміж стінгазетою і бачком з водою монотонно відряхували хвилини прибиті до простінка ходики. Вдарила об дошку Мацурина шашка: він програвав. Перепочивши, затринькала у напівтемному кутку балалайка. Ніхто й словом не прохопився про майбутній від'їзд, але Федір в оцій удаваній звичайності тільки зараз відчув щось напружене. «Запитати їх першому? — подумав він.— А що, як нічого у них такого нема в голові, а я тільки сам наштовхну їх на непотрібні думки?» Він позирнув на годинника: рівно четверта. Якби впоратися до п'ятої — ще можна встигнути. «Гаразд, запитаю», — наважився він.

Несподівано йому допоміг Єрофеев. Усе ще тринькаючи «Світить місяць», він виринув на світло і запитав:

— Що, Федоре батьковичу, чи не лекція буде?

— Та ні, просто треба поговорити.

— І це можна. Та й лекцію непогано послухати, як то кажуть, перед роз'їздом.— І, легенько ударивши по струнах, проспівав:

Я в сезонники пішов,
Собі подружку не знайшов,
Я додому повернуся,
Дома жде мене Маруся.

Перед роз'їздом? Після цього й питати не треба було: адже ніхто не здивувався, не заперечив Єрофееву, отож і справді на чемоданах сидять. Федорові стало так тоскно, так марудно, начебто хтось особисто незаслужено зневажив його. Він і сам не міг би пояснити — чому йому видалося в цю мить, що і там, у гуртожитку, він так само себе почував би, якби дізнався від Варі, що вона до нього байдужа. Люди, котрі ще хвилину тому здавалися близькими та зрозумілими, раптом віддалилися від нього, і він не знав, як знов з ними зблизитися.

«Сюди б макета, отого, що в парткомі,— подумав Федір,— хай би подивилися на завод, якого не хочуть будувувати». Але погляд його зупинився на стінгазеті: її заголовок прикрашала вирізана з «Огонька» кольорова панорама майбутнього заводу. Протягом багатьох днів ці люди дивилися на панораму... І все-таки вирішили втікати. Смішно й безглуздо: до чого тут макет?

— Що за поспішність? — видавив із себе Федір.

— А ніхто й не поспішає,— відказав за всіх Васенко,— просто нам додому пора.

— А те, що роботи на будівництві через горло,— на це вам начхати? — забувши Потапенкові настанови, спалахнув Федір.— Поїдете — всі строки зірвуться.

— Святе місце пустим не буває,— заспокоїв його Єрофеев.— Хіба ж на нас світ кінчається? Ми своє відробили: договір до першого? Пора й честь знати.

— Що пора, то пора,— уперше за весь вечір забалакав Пугач і тут же прикрикнув на синів: — Чого роти пороззявляли? Ану, лізьте на нари, завтра до зорі підніму.

— А як же з термічним? — наполягав Федір.— Хай недобудований стоїть? Адже людей на ваше місце поки що нема? Для кого він, завод? Трактори — для кого, для мене, чи що? Для вас же, для селян!

Запало мовчання.

— Та ми ж договірні,— стиснув плечима Басенко,— коли б раніше від строку, то, звичайно, хоч і судить. А зайвий час опинитися тут не випадає. Удома теж яке не є, а господарство.

— До весни що вам робити у вашому господарстві? — крикнув Федір, не мавши сили опанувати себе.— Одноково відлежуватись на печі.

— Це правда,— погодився Басенко,— взіми або піч мужика гріє, або мужик піч. На те й зима. Цигарочки у вас не знайдеться, товаришу агітатор? А то щось гірко в роті від цієї махри.

Федір подав йому пачку.

— Як же це ви отак, усім гуртом, вирішили? — підозріло спитав він, звертаючись до Басенка.— Мітинг у вас був у бараці? Резолюцію винесли?

— Яку там резолюцію? — щиро здивувався Єрофеев і собі простяг руку по цигарку.— Пугач склав свої речі до скриньки, ну й ми поскладали.

— А щодо тракторів,— утрутився Мацура, протинаючи Федора жовтими від злості очима,— то це ви зря говорили. Вони нам, оці трактори, ні до чого.

— Кому — «нам»?

— Узагалі — хліборобам. Ми своє і на шкапині оремо. А коли для колгоспу — там, звичайно, інша річ, там тієї землі, як у великого пана.

— А колгоспи для кого? Для панів?

— Чому — для панів? — опустил очі додолу Мацура. — Так само для хліборобів. — І, помовчавши, додав: — Для тих, що добровольно охочі.

— А ви не з охочих? — відверто запитав його Федір. Мацура подивився на нього з неприхованою зневагою. «Не агітуй ти мене, добрий чоловіче», — говорив цей зверхній погляд. — А для чого нам до колгоспу? — проказав уголос Мацура. — Ми не ледарі, не п'яниці, яюсь і без державної допомоги обійдемось. Аби держава дала нам спокій із поміччю.

— Та не слухайте ви їх, — аж підскочив Комар, — вони навмисне жили з вас витягають, бачать, що неприємно вам таке слухати, отож і беруть вас на глум. Ми односельці. Я їх знаю: самі до колгоспу не пішли, ще й людей підбурювали, щоб не записувались: підкуркульник він, ось хто.

— Прикусив би язика, — і Мацура зміряв Комара загрозливим поглядом, — а то доведеться сповістити товариша, де твій батенько теперечки перебуває.

Комар на очах збілів, губи йому затремтіли.

— Сам скажу, — крикнув він, мало не плачучи, — і не боюсь я вас!.. Годі мене у петлі тримати... На Соловках мій батько, розкуркулений він, у банді був, худобу в колгоспі хотів потруїти. Не хочу я такого батька. На заводі працюватиму, коли побудуємо...

— А сам чемодана складаєш? — запитав глумливо Мацура.

— Неправда ваша! Я повернуся, — з ненавистю кинув Комар, — мені б тільки меншого брата визволити, із куркульських лап його врятувати, — звернувся він до Федора. — Кмітливий такий, ще до школи не ходе, а всі букви до єдиної знає і різні задачки розв'язує просто в умі. Учителька казала: далеко піде. Його звідти від діда вивезти треба, а то зіпсують, заб'ють йому голову. Хай у городі вчиться. Разом з ним працювати підемо на цей завод.

— Ти напрацюєш! — процідив Мацура крізь зуби. — Хто тебе допустить до машини, куркульського виродка? Так і жди, що нашкодиш. Яблучко від яблуньки далеко не падає.

— Годі тобі всіх лякати, — сказав Басенко, позіхаючи, — у дамки сїдав гуляти, так само страхав. А сам у нужнику кречеш. Ну до чого це: «виродок»? Хлопчина на совість працює, він за батька не одвічає.

— Вірне слово, святе слово,— і Пугач звів на Мацуру ясні блакитні очі дитини,— не можна таке на людей говорити, бо гріх перед богом.

— Заткни пельку, божа овечко,— огризнувся Мацура,— і до тебе доберуться. Щоранку «Отче наш» лопотиш. Зваж: вірити в бога — опіум.

— І на всіх він хоче страху нагнати, що за чоловік такий лютий! — кипів Комар, апелюючи до Федора.— Всім вуха в бараці протурчав: «Тікайте додому, а то пошкодуєте». Такого набрехав, що вуха в'януть. А є такі, що повірили.

— Що він таке говорив? — спитав Федір.

— Не слухайте ви цього шкідливого елемента,— сказав Мацура,— за такими Соловки давно сучили.

— Ні, а все-таки,— наполягав Федір,— що він говорив вам?

Федір завжди радів, коли людина, про яку йому говорили щось погане, виявлялась зовсім не такою. Йому і тепер широко хотілося, щоб Комар не зумів навести жодного переконливого факту проти Мацури, якого Федір знав як запеклого буркотуна, але ніколи й на думці не мав, що той здатний провадити ворожу агітацію.

— Та всяке плескав,— неохоче сказав Комар.— Хіба все запам'ятаєш? Попервах поясняв, начебто вийшов новий таємний закон — усіх сезонних робочих, хто за договором своє відробив, з першого березня силою залишати на будівництві і наполовину менше платити. Хто до березня не втече — років на десять йому ярмо забезпечене.

— Та хто там його слухав? — утрутився Басенко.— Просто час збиратися додому, ото ж ми й зібралися.

— А що він хлопцям співав! — розійшовся Комар.— Це ж він, Мацура, підбурих наших хлопців вербуватися на вільні землі!

— На які... вільні землі? — спитав Федір і уважно подивився на Мацуру.

— Ще й не таке з нудьги наплетеш,— сказав той неохоче,— брехло бреше, дурний рота роззявляє. Не любо — не слухай.

— Але цікаво: що за землі такі?

— Розвів тут баланду,— засміявся Комар,— про якісь Курильські острови. Начебто їх американцям віддала Радянська влада за долари, і американці вербують туди наших селян. Дають їм землі по п'ять гектарів на душу,

і живи, мовляв, без ніяких: ані тобі податків, ні хлібопостачі. Хто до великого посту не запишеться у Владивостоці, той, уважайте, прогавив своє щастя.

— І ви повірили? — звернувся Федір до присутніх.

— Нам воно ні до чого, — зітхнув Пугач, змахнувши із стола у жменю хлібні крихти, — я, наприклад, якщо у колгоспі дозволять богу молитися, подамся у колгоспники. Жінка — проти, а я так уважаю, що бідняцтву треба до гурту. Ну, а котрі молодші, ті, справді, вуха наставили, зачувши про Курили, збираються їхати.

— Де вони, ці хлопці? — спитав Федір у Комара.

— Пішли у дівчачий барак, — сказав той не без задрощів, — прощання у них сьогодні, з випивкою, з баяном. Я не пішов. По-перше, не збираюся їхати з ними, а по-друге, вітер в кишені. Оце Лексієві нові штани купив, — і він витяг із скрині обнову для брата.

— Пішли у дівочий! — скомандував Федір. — Одягайся, Комар.

Коли вони вийшли з барака, на годиннику було без двадцяти хвилин п'ята.

XIII

Варю, може, й не здивувало б, що декан зазирнув до гуртожитку ввечері, коли б не його напам'яджений вигляд. Ознаки «напам'ядженості» Варя вгледіла не лише у яскравому галстуку з приколкою, не тільки у виголених до крові щоках, а й у нудно-солодкій, приготованій ще за дверима посмішці, у нахабних, повних чекання очах. Навіть у запитанні, в котрому наче не було нічого поганого: «Як живеш, красунечко?» — їй теж почувалась потаємна лиха думка.

Усе це відразу ж насторожило Варю, і вона привіталася з деканом підкреслено холодно. Він, мабуть, відчув цю настороженість і незграбно спробував розвіяти її. З тією ж нахабною посмішкою Гусак, не дивлячись на Варю, походив по кімнаті, потримав для годиться якусь книжку, взяту з тумбочки, поклацав пальцями по батареї — одне слово, зробив усе, щоб удати офіційну особу, яка цікавиться житттям-буттям підопічних.

Але гра ця тривала недовго. Він ковзнув поглядом по Варі і зупинив його на дівочій талії. «Викапана балерина», — сказав собі Гусак задоволено і згадав недавні свої відвідини «Лебединого озера», після яких жіночка

вчинила йому скандал за те, що він занадто відверто їв танцюристок очима.

Не завдаючи собі клопоту психологічними тонкощами, Гусак без ніяких нагадав Варі про те, що влаштував її у гуртожитку.

— Немає скарг на кімнату? — запитав він. — Нормально живеш?

Якби не її настороженість, може б, вона й не звернула уваги на його фамільярне «ти», адже декан був старший від неї років на десять. Але зараз їй стало моторошно. До цього вечора Гусак навіть здавався їй доволі вродливим мужчиною: опуклі карі очі, соковиті губи, широкі плечі. Підкупило при першому знайомстві й те, що він так уважно вислухав її і відразу пішов назустріч. Зараз же він був їй просто бридким.

«Ні,— майнуло,— найогидніше в людині — вульгарність».

— Кімната зручна,— відказала вона стримано,— я дуже вам вдячна.

— Ще б пак,— самовдоволено посміхнувся декан,— без мене б ти нічого не виходила. В крайньому разі, запхнули б тебе на перший поверх, а там вода замерзає в графіні, коли міцненький мороз. Комендантка свою небогу на твоє місце хотіла. Але в мене такі номери не проходять. Словом, ти задоволена?

— Дякую.

— І все? А я сподівався на кращу винагороду,— сказав Гусак і, схопивши Варю за руки, притягнув до себе, уп'явся губами в її щільно стиснуті губи.

«Його треба було вдарити... Я мусила дати йому ляпаса»,— дорікала собі Варя, коли Гусак її відпустив. І заплакала від фізичної відрази.

— Зараз же ідіть звідси,— попросила Варя, й досі ще схлипуючи. Але він зрозумів її сльози по-своєму: обняв за талію і, цупко тримаючи в руках, бурмотів ненатурально ніжним, воркотливим тоном:

— Ну чого ти, дурненька кицька? Я от зараз двері — на ключ, і все буде в порядку.

Варя через силу вихопилась з його обіймів і все-таки знову не наважилася його вдарити. Десь у глибині її свідомості гніздилася гідка обережність.

— Ідіть же, я прошу вас,— так само твердо, але намагаючись бути ввічливою, сказала вона. А сама пристрасно мріяла про ляпас.— Хтось може увійти... незручно...

Пригладжуючи волосся, скуйовджене під час боротьби з Варєю, Гусак усе ще посміхався, але в його очах уже темніла колюча ображеність. «Ач ти, гнила інтелігенточка... Святу вдає! Все одно обламаю...» І, підштовхнутий цією настирливою думкою, кинувся до дверей, повернув ключа в замку, і на Варю вираченими очима подивилася його розпалена хіть.

— Зараз же відімкніть,— сухо наказала вона, відбігши у далекий куток,— і не смійте до мене підходити, не торкайтесь мене. Ви мені — огидний.— І на розпаленілого Гусака холодними очима подивилася її вбивча зневага.

Краще б вона надавала йому ляпасів — це було б не так прикро. На своєму донжуанському рахунку Гусак мав немало тих ляпасів, але вони не завдавали шкоди його амбіції. Він вважав, що дівчатам, та ще й недоторканим, властиво на першій порі захищатися: усі вони бояться, що їх «зіпсують», а тоді обмануть, не одружаться. А другі відбрикуються, аби про них не подумали, що занадто слухняні... Ця ж йому плюнула в душу не від страху, не з гордощів, а тому, що й справді був їй огидним.

Гусак, що вважав себе «городським» і зневажав своє «мужицьке походження», раптом відчув, що нічого не досяг, аж нічогісінько. Не просто не хоче, а *не може* придушити у собі зневаги до нього ця тонка, ця біла, довгонога *справжня городська* дівчина, що не кричить, коли її займають, звичне «та пустіть» або «відчепіться», а спокійно каже: «Ви огидні мені».

«Ох, ти ж підла,— думав він,— то що ж, усе марно? І диплом, здобутий за таку ціну (рік у рік канючив добрі оцінки, спекулюючи тим, що активіст у студкомі); і одруження без любові з модно вдягнутою баришнею, що навчила його не різати рибу ножем і відучила шанувати працю батьків-хліборобів; і навіть посада декана, яка дісталась йому такою важкою ціною». Гусакове самолюбство було вражене — хворобливе самолюбство кар'єриста, який гадав, наче все йому в світі має коритись, коли він «на коні».

— Не мороч голови,— видихнув Гусак їй у вічі із злістю,— не корч тендітної панночки.— Його відверта грубість здавалася йому тепер єдиною перевагою перед тонким колючим презирством цієї «інтелігенточки». І, схопивши в свої лапи Варю ще раз, повалив її на ліжко.

XIV

Федір примчав на трамвайну зупинку без чверті шість. «Пощастило!» — зрадив він, побачивши біля станції Лосево 18-й номер. Ледь погойдуючись у кипучих хвилях метелиці, одинокий трамвайний вагон наближався, виблискуючи світлими вікнами. Раптом, не доїхавши до прохідної, він зупинився. У вікнах згасли вогні. «Знову струму нема», — захвилювався Федір. На цій лінії таке траплялося частенько: то щось на підстанції скоїться, то бурею зірве дроти, і дожидай, поки приїдуть аварійники.

Сьогодні Федір не міг ждати й хвилини. Він просто по сувійній цілині пішов до шосе, щохвилини озираючись на трамвайний вагон, що наче примерз до засніжених рейок. Як на те, не було видно жодної машини. До вух Федорові ліз заколисуючий дзвін дротів, а перед очима білими в'юнкими гадючками звивалися струмочки сипучого снігу. Гнані вітром, вони переповзали через асфальт, щезаючи за снігозахисними щитами у п'тьмі.

Тримаючись ближче до щитів, там, де не так продиало, Федір ішов та йшов по шосе. Назустріч прогрімів грузовик, промчала легкова емка, і знову — тиша.

«Ні, не ждатиме вона, — подумав засмучено Федір, — не варто й поспішати». І, здригнувшись, зирнув через плече: завищали гальма, і кроків за два від нього зупинився їх службовий «лейланд». Прочинилися дверцята кабіни.

— Сідай, Коляда, підвеземо, — почув він знайомий голос Потапенка. В автобусі потіснилися, і Федір припустився між Потапенком і Брускіним, головним інженером будівництва. Той навіть не зирнув на Федора, захоплений читанням якогось технічного журналу.

Федір так зрадив, що замість подякувати Потапенкові запитав:

— Як ви гадаєте, хвилин за тридцять до центру доїдемо?

— Дай боже, щоб за годину дісталися, — відгукнувся Брускін, — на другій швидкості плентаємось, дуже мете.

— Як там, у шостому, все гаразд? — запитав Потапенко у Федора. — Настрій у тебе, бачу, непоганий.

«Треба було зайти з барака до нього в партком», — дорікнув собі Федір. І стисло розповів про сезонників.

— Отож,— закінчив він,— літні люди, як видно, по-
їдуть, а молодь згодна перескладати угоди.

— Добре,— сказав Потапенко. В його втомлених очах
засвітилась цікавість.— А як же ти цього домігся, агіта-
торе? Може, золоті гори пообіцяв? Гляди: як обіцяти, та
не дати, то краще зовсім не обіцяти.

— А я й не обіцяв,— образився Федір,— просто роз-
віяв одну дурну плітку.— І він розказав про Мацуру з
його легендою про вільні землі.

— Звичайно, байка дурна,— погодився Потапенко,
уважно вислухавши,— але — дійова.— І замість того,
щоб похвалити Федора, кинув докір: — Поганенько ми
з тобою працюємо, Коляда, усе по верхах пропаганду
ведемо.

— Але наслідки позитивні: хлопці залишаються на
будівництві,— захищався Федір.

— А чому лишаються? — спитав Потапенко.— Бо від-
чули, що будівництво — це їх власна, рідна справа чи
з іншої причини? Гадаю, що з іншої.

— З якої ж?

— А з тої, що ти зумів їх переконати у нереальності
чутки про землі без податків і без хлібопостачі. А хоті-
лось би, щоб отих селянських синів не тягло кудись убік
від великого, хоч і важкуватого життя країни. Ось чо-
го б нам з тобою хотілося.

— По-вашому, всі вони — контра? — розізлився Фе-
дір.

— Та ні, я не про те,— і Потапенко торкнув за плече
Брускіна.— Як ви вважаєте, Олександрє Давидовичу,
все у нас із пропагандою добре? Чи, по-вашому, головне,
щоб не зривалися плани, а решта прикладеться?

— Ви, Потапенко, завжди підозрюєте мене у голому
техніцизмі,— відірвався від журналу Брускін,— звідси
і ваше риторичне запитання. А проте не согрішу, сказав-
ши, що на цьому етапі для нас будівництво заводу —
найголовніше. Чи його побудують чорти, чи ангели, а
служитиме він трудовому народові.

— Так і не розумію,— сказав Федір сердито,— чи доб-
ре, чи погано, що молодь залишається на будівни-
цтві?

— Ще й питає! — засміявся Потапенко.— Просто чу-
дово! А ти хотів, щоб тебе похвалили? Добре, хвалю.
Я ж не про тебе, я про цих сезонників думаю. Хто у нас
у сезонниках ходить? Колгоспник не піде, має дома робо-

ти по зав'язку. Та й вербувальникам не рекомендується оголяти молоді господарства. Ідуть у чорнороби або ті, хто ще сподівається утримати своє індивідуальне господарство і хоче заробити для нього зайвого карбованця, або ті, хто не вірить у те, що збереже приватну власність і тікає з села, від колгоспу, а в душі з болем згадує покинутий клаптик поля, хлівець, садок... Ані тих, ані других завод, що ми з тобою будуємо, поки що, на жаль, не цікавить. А треба, щоб цікавив. Чи ти хоч раз, Коляда, в шостому бараці розмовляв з людьми не про план, а про їх майбутнє життя? Оце ти плітку розвіяв, довів, що райської землі, де нібито можна жити, плюючи на державні інтереси, в природі не існує. Переконав хлопців, що коли такого раю нема, то можна і на будівництві попрацювати. І радієш...

— Чого б це я радів? — зовсім образився Федір. — Усіх відразу не загітуєш.

— Ти не сердься, — сказав, зітхнувши, Потапенко, — це ж я просто так — скористався з вільної хвилинки, щоб одверто побалакати з «живим агітатором»... А то пропагуємо часом — аби птичку поставити, в душу людини не дивимось. Ніколи не вір, Коляда, що можна лише запальною промовою перетягти людину з минулого в майбутнє. Тільки-но станеш на таку точку зору — і пропав: зробишся маловіром і песимістом. «Говорив, мовляв, говорив, аплодували мені, кричали «ура», а дійшло до діла — усі знову на старе наворачтають». Ні, ти по крихітці вибирай з людини темряву і на її місці своє, нове засівай. І не чекай блискавичних результатів. Нам з тобою важче агітувати, ніж отому Мацурі. Той, що на думку спало, те й плете, аби нам ніжку підставити. І не турбується, чи будуть його потім одурені ляяти, чи ні. А нам, комуністам, треба правду говорити, саму тільки правду. Хай навіть не зовсім вона припаде до смаку. Бо, коли пообіцяємо і не зробимо, народ відвернеться від нас.

— Розмовляли сьогодні з наркомом? — запитав Брускін у Потапенка. — Він учора дзвонив Свистунові, термічним цехом цікавився. Свистун доповів: усе гаразд.

— А я сказав, що все *буде* гаразд, — різко відповів Потапенко. — Як же «гаразд», коли кадри з будівництва тікають? Сьогодні, коли я тобі не дав з містом поговорити, — пояснив він Федорові, — це я урядового дзвінка ждав.

«Пам'ятає, чортяка, що не дав мені поговорити,— здивувався у думках Федір,— а я гадав, він забув, що я жду телефону».

XV

Тільки-но службовий автобус підхопив Федора на шосе, страх, що Варя його не дочекається, чомусь відразу розсіявся, хоча він однаково запізниювався. Маленька щаслива випадковість надала йому певності, і він повірив у велике своє щастя. А чому б і справді долі не нагородити його Вариною любов'ю! Ланцюжок удачі продовжувався, коли неприступна вартова без зайвих дискусій пропустила його до вестибюля гуртожитку.

Він збіг одним духом на четвертий поверх, оминаючи парочки, що шепотілися з чайниками в руках на площадках, мало не збив з ніг якусь тиху дівчину в окулярах. Лоб у лоб зіткнувся з хлопчиною спортивного вигляду і, нарешті, опинився на четвертому поверсі. Кинувся до заповітних дверей вісімнадцятої кімнати, котрі в думках стільки разів відчиняв, але двері були замкнені. Федір постукав, спершу обережно, потім настійніше, далі зата-рабанив по них кулаком. Йому вчулося, що на підлогу впало щось важке, зачувся чийсь приглушений стогін і ніби Варин голос, що кликав на поміч.

Що там робиться? Покликати когось? Він обернувся: у напівтемному коридорі не було, крім нього, ні душі. Федір навалився на двері плечем. Вони не піддавалися спершу, тріщали, тоді крякнули, і він улетів до кімнати, відразу ж спіткнувся об перекинутий догори ногами стілець.

Те, що він побачив, не потребувало пояснень: в кутку стояла тремтяча Варя в порваній блузочці. Віддалік протирав засипані попелом очі Гусак. Посеред кімнати, на підлозі, валялася масивна попільниця. (От коли в душі Варя подякувала Світлані, що палила в кімнаті цигарки всупереч правилам внутрішнього розпорядку).

— Федю,— сказала Варя тим крижаним тоном, що змушував тріпотіти всіх домашніх навіть тоді, коли вона була ще дитиною,— Федю, цей хам хотів мене згвалтувати.

Більше вона не сказала нічого. Але у підкреслених загрозовими тінями очах Федір виразно прочитав дозвіл: «Бий».

І в дитинстві, і замолоду Гусака бито частенько. Мати його шмагала за те, що він злизував у погребі вершки; батько лупцював, бо молодший син завжди прикидався хворим, коли треба було допомогти у господарстві; хлопці молотили, щоб не ліз до чужих дівчат; дівки давали ляпаси за те, що плів про них лихе, коли одержував від якоїсь одкоша.

Незважаючи на могутню постать і чималу силу, Гусак коли його били, не чинив опору, а тільки просився. Цей, здавалось би, наївний прийом перемагав найлютіших його ворогів: заліпивши Гусакові разів зо два по пиці, вони, знезброєні його покірністю, обмежувались загрозою: «От тільки ще раз попадись». Але він знову падався і знову викручувався.

Діставши від Федора першого важеного ляпаса, Гусак на якусь мить внутрішньо обурився: та що він — парубійко на селянській вечірці? Але страх, що він буде побитий як слід, узяв гору над самолюбством, і Гусак за старою звичкою, прикриваючи руками обличчя, заволав:

— Товаришу, не треба... Я визнаю... З кожним може трапитися... — І ще щось жалібно, принизливо-жалюгідне.

Та на Федора це не вплинуло. Він ніби й зовсім не чув воцання своєї жертви і таки надавав Гусакові і стусанів, і ляпасів.

— Не думайте, що я заперечую, — втираючи хусткою кров, що струміла йому з носа, схлипував Гусак, — я абсолютно не заперечую і скаржитися не буду. Але я просив би, щоб все було шито-крито... Згода?

— Ступай геть, — сказав Федір стомлено і виштовхнув Гусака за двері.

— Федечку! — Варя кинулася йому на шию. — Ріденький... Як же тобі не соромно, свиня! Чому ти так довго не приходив?!

Він притиснув її до грудей — тонку, безпорадну, ще тремтячу від щойно пережитого. Гладив її волосся, що пахтіло чистотою напівзабутого дитинства, і думав: «А я знав, а я знав, що все буде добре. Тільки-но мене підхопив автобус, я вже знав, що все буде чудово. Вона любить мене. Ні, це не така вже й дурниця: народитися у сорочці».

Відколи Федір пішов на будівництво він майже щодня вертався пізно. Оце вже півроку працював без вихідних: без «штурмів» ударна робота була немислима. Але вечорами він завжди сидів дома, і Надія Василівна звикла до того, що це — її вечори.

Цілий день вона крутилася, мов муха в окропі, — то у своєму фабкомі, то в райкомі партії, в цеху чи в дівчат у гуртожитку. Але навіть у цій кипучій метушні, розриваючись на частки безліччю турбот і обов'язків, вона завжди пам'ятала, що кінець кінцем надійде вечір, і вони з Федьком, обоє вимотані до краю, полишаться самі, і можна буде якщо не розмовляти, то хоча б помовчати разом.

Це тихе вечірне щастя було порушене двома обставинами: спершу Надію Василівну обрали до ВУЦВІКу, а потім Федір почав потай від неї ходити на побачення до Варі.

Надаремне він ховався від тітки. Вона надто добре його знала, щоб не здогадатися, у чому річ. Коли б не робота у ВУЦВІКу, може б, вона і не докоряла б Федорові за те, що поводить себе останнім часом як квартирант: прибіг, попоїв, переодягся й завіявся. Але як ти йому скажеш про це, коли у неї самої майже всі вечори з'їв отой ВУЦВІК. Не засідання, ні: засідань там було не так і багато. А от виборці, найчастіше — житлокоопівські сусіди, ті й хвилини не дадуть відпочити. Чи ж це жарт — член уряду пліч-о-пліч живе. Та ще який член уряду! Той, що з ним у черзі за вугіллям на паливному складі стояли, картоплю возили на саночках із передмістя: білизну на одному мотузі розвішували. То як же не звернутися до Василівни (адже своя!) з якоюсь скаргою чи то проханням? А кожне мало отих скарг і прохань — мільйон.

Паточкіна і та морочить Надії Василівні голову: «Чи належить їй чоловікові під старість літ пенсія? Адже він тепер не якийсь там нетрудовий елемент, а штатний кухар нархарчівської їдальні».

— Хай відпрацює, скільки треба для стажу, тоді й одержує, — терпляче пояснювала Надія Василівна.

— Як же він може відпрацювати? — дивувалася Паточкіна. — Йому до ста років треба дожити, щоб вистачило стажу: на шостий десяток пішло. А чи не можна,

ріднесенька, щоб йому зарахували ті роки, коли він власну їдальню тримав? Адже як віл працював чоловік.

— А наймана сила?

— Яка ж це, голубонько, сила? — обурювалась Паточкіна. — Кухарчук та посудниця, і та була дурна та ледача, хай би дякувала богам, що обідом її годували.

А сьогодні в Надії Василівни цілий вечір забрала двірничиха, жінка того інваліда, що колись обдарував Надію Василівну милом. Син її, Грицько, минулої осені в день призову запиачив, не з'явився до військкомату, а протверезівши, злякався і зовсім з міста утік: десь під Новоросійськом його знайдено й привезено під конвоем.

— Захисти, Василівно, виручи, — канючила двірничиха, блимаючи улесливими очима, — на твоїх очах зростав хлопець. Золоті руки — водопровідник, та з гулящою злигався, вона його, тварюка, і занастила...

Про все це говорено — і у дворі, і у приймальній ВУЦВІКу. І от знову треба цілий вечір — у котрий раз! — пояснювати давно відоме: ухилення од військової повинності розглядається законом як дезертирство, і ніякі добросусідські стосунки з членом уряду не врятують цього лобуряки від лави підсудних.

І все-таки Надії Василівні жаль двірничиху до сліз.

— Сама винна, — каже вона, підсуваючи сусідці чай і варення, — не треба було змалку дозволяти йому, щоб цигарками торгував. Перебились би якось, а торгівля його розбестила.

— Золоті твої слова, Василівно, — беззаперечно погоджується двірничиха, — тебе ж тому й поставили на таку гору, що голова у тебе світла, серце добре. Якби ж народ про тебе лихе говорив, хіба я б до тебе прийшла? А то ж тільки й чуеш: «Коляда інвалідові житлоплощу виклопотала», «Коляда за багатодітну матір заступилася». То це ж для чужих, а ми ж з тобою хіба чужі? У самої такий же зростав. Хоч ти йому й не мати, а серце до нього мала материнське.

— Чи мій добрий, чи поганий, — хмуриється Надія Василівна, — а від Червоної Армії не буде ухилитися. — Вона крадькома позирає на стінного годинника. Скоро одинадцята, а Федора досі нема. Напевне, знову збреше, що в кіно з товаришем був. І де він тільки взявся, отой товариш, що по кіно його водить?

— Твій, Василівно, моему не рівня,— запобігливо погоджується двірничиха,— це вже кому як пощастить. І надаремне ти все на торгівлю скидаєш. Твій Федір так само колись на вулиці чоботи чистив, може, й цигарками торгував. А що з нього вийшло? Дивитися заздро: вивчився, на будівництві до нього така повага! І любочку собі обрав — культурненьку, чистеньку, не то що мій... У Бупрі його дівці місце, разом з її шлюхою-матір'ю...

— Стривай-но. Яка це у Федька «любочка»? Кого ти маєш на оці? — вихопилось у Надії Василівни.

— Ніби сама не знаєш! — не повірила двірничиха. Та сусідка ж ваша, скрипаля менша дочка. Хоча він теperчки вже не скрипаль...

— Варя!?

— Ну, а хто ж? Клавка, та у них бобилкою росте, невезуча, видати, в любовних ділах. А цю бачу з твоїм Федьком часто: то на вулиці, то в профсаду, то у кінощі.

«Ото, значить, доля,— силкується втішити себе Надія Василівна.— І задля чого він, дурний, від мене ховається? Шила в мішку не сховаєш. Та й хіба я можу забронити йому?»

Але їй усе-таки приємно: навіть порушивши слово, Федір соромиться, що порушив його, і намагається приховати від тітки свої взаємини з Варєю.

XVII

Наприкінці робочого дня, саме тоді, коли відвантажують хліб в останні фургони і експедиторів аж ніяк не до лірики, на Клаву накотилася хвиля самотності. Вона й сама здивувалася: звідки вона взялася серед кінського іржання та брутальної лайки вантажників? А може, саме від усього цього і схотілося їй кудись утекти, до когось притулитися, комусь поскаржитись, щоб її вислухали, пожаліли, і тоді, мабуть, можна з полегшеним серцем — знову сюди, на хлібний завод, до якого вона встигла звикнути.

Але тим-то і ба, що тікати не було до кого. Леокадія Павлівна, нова її родичка (вона була надто доброю, щоб називати її мачухою!), цілком присвятила себе Миколі Макаровичу. Була ще у Клави Федькова тітка, яка любила Клаву ще малою і завжди знайшла б час, щоб вислухати її уважно. Але Надію Василівну просто

соромно зараз турбувати: усі до неї пнуться із своїми болячками, а тут ще й Клава...

А Федько? Клава не знає — що в них там скоїлося з Варєю. Але він і від Клави останнім часом тримається осторонь. А хоч би й не держався осторонь — однаково вона для нього. — Варина сестра, й не більше. Ані теплопогляду при зустрічі, як у дитинстві, ані радісної іскри в очах. Коли б її примусили відповісти, чи любить вона тепер Федора, то замислилась би.

Того кохання, від якого не спиться, лізуть до голови шалені думки й калатається серце, вона не відчувала до Федора ніколи. Змалку привчила себе до думки, що їх з Федьком не розлити водою, а згодом зрозуміла, що і читання книжок одне одному вголос, і задушевні розмови — усе це полетіло шкереберть через один погляд Варчиних синіх очей.

«А може, я сама винна? — уперше так відверто подумала Клава про свої взаємини з Федором. — А може, не треба мені було поступатися перед Варкою?» І батько, і Федір, усі вони приймали як належне безвіддячну її добрість, а самі танцювали під Варчину дудку. А чому б їй оце не побалакати з тіткою Надею, не відкрити перед нею всю душу? Може, вона зуміла б розкрити Федорові очі, і він, прозрівши, побачив би: нащо йому десь шукати щастя, коли воно поруч. І всім би жилося добре й спокійно: і Клаві, і Федорові, і його тітці. А Варя — вона красуня, вона б собі знайшла...

Від цієї примхливої, народженої нападом самотності думки Клаві потеплішало на душі, хоча вона й знала, що ніколи не наважиться заговорити про це з Надією Василівною.

— Накладну, панночко, підпишіть, — червонопикий вантажник суне пачку тонких зелених папірців.

— Чому ви мене називаєте «панночкою»? — ображається Клава.

— Прошу пробачення, громадяночко, я не в плані анкети. У вас такі очі, наче ви на фортеп'яні граєте. Благородство є у ваших очах. Я, між іншим, у пана Харитоненка за кучера служив свого часу, навидавсь мадемуазелів, боже мій! — І, беручи у Клави підписані накладні, вантажник картинно вклонився: — Мерсі.

Останньою вантажено військовою машину. Молоді здоров'яки з голубими петлицями на шишлях, чекаючи видачі хліба, димили цигарками і вистукували відчай-

душну чечітку. Тільки один з них — круглолиций білобровий, у ластовинні, стояв віддалік і ввесь час зосереджено дивився на Клаву. Вона навіть мусила повернутися боком до нього, аби позбутися його пильного погляду.

— Ви чому до нас у таку далечінь? — здивувалася вона, беручи з рук чепуруна старшини накладну із штемпелем льотного училища.— Вам, по-моєму, постачає район?

— Там у них аварія в пекарні,— пояснив старшина.

— По хліб, сестричко, і на край світу подибаш,— уставив слово курсант, що дивився на неї.— Ех, який же у вас тут смачний дух! — І він потягнув носом повітря, насичене пахощами свіжого хліба.

— Тобі б, Дорожкін, не завадило посидіти на сухарях,— уїдливо зауважив один з курсантів,— он яку фігуру наїв, колись обірвеш стропа на парашуті.

— Годі тобі,— добродушно огризнувся Дорожкін.— Це в мене не жир,— звернувся він до Клави,— а широка сибірська кістка.

Почали вантажити хліб на машину. Дорожкін з усіма став до живого ланцюжка і з неприхованим задоволенням перекидав з рук у руки м'які пшеничні кирпичики.

— А ти чого тут огинаєшся? — спитав його старшина.— Узяв «увольнительну», то й паняй собі до міста. А то наряд дам на кухню.

— Єсть паняти до міста! — відкарбував Дорожкін, виходячи з ланцюжка. І, не звертаючись ні до кого, поскаржився: — У чужому місті гірше, як у лісі. Звик у себе в Омську, а тут не знаю навіть, де найближче кіно.

— Якщо хочете, я проведу вас до кіно,— запропонувала Клава, пожалівши цього простодушного хлопця,— мені якраз по дорозі.

— Ну й артист! — якось докірливо сказав старшина, кивнувши на Дорожкіна. Машина поїхала, а Клава з Дорожкіним подалися до центру провулками, що кривулясто звивалися над засніженою Лопанню. «Проведу його до «Модерну»,— подумала Клава,— там, здається, «Міс Менд». Вона так давно не була в кіно, що забула: «Модерн» — давно вже не «Модерн», а Другий комсомольський кінотеатр.

Курсант ішов поруч, не беручи її попід руку і не пробуючи заговорити із нею.

Якби він був хоч трішечки балакучішим, Клава залюбки розказала б йому дещо про Харків, розпитала б

про Омськ. Але першою заговорити з незнайомим хлопцем їй здавалось непристойним: досить, що вона зголосилася показати йому дорогу в кіно.

Тільки-но вони звернули з Ващенківського завулка, курсант раптом узяв Клаву попід руку і галантно запропонував:

— Чи не хочете до зоопарку? — Побачивши сьомий номер трамвая, він заспішив: — Швидше, Клавочко, цей якраз підвезе нас до Раднаркомівської...

— То ви знаєте наше місто? — здивувалася Клава. Але він майже силоміць затягнув її до вагона. Узявши для Клави квитка, курсант Дорожкін шепнув їй:

— Тільки не гнівайтесь... Я ж не сибіряк, а харків'янин з Заїківки. Бабуся моя і справді була сибірячкою, а щодо дідуся...

— Навіщо... кому потрібна була ця комедія?! — Клава образилася на курсанта до сліз... Хотіла зробити ласку людині, а її вважають за дурненьку, з якої можна поглузувати.

— Усе буде гаразд, — шепотів він їй на вухо, намагаючись обійняти за стан, — просто мені дуже закортіло познайомитися з вами.

Цього ще не вистачало! Чого-чого, а вуличного знайомства вона не припустить. Змалку Клава твердо за своєю бабусиної науку: випадкові знайомства на вулиці заводять лише непристойні дівчата... І знову ж вона сама в усьому винна: треба було не зв'язуватися з якимсь незнайомим курсантом.

— Як ви посміли? Як вам спало на думку, — тремтячим від образи голосом спитала вона Дорожкіна, — що я отаким способом могла познайомитися з вами?

— А що ж я мав робити? — з відвертістю, яка ще більше обурила Клаву, відповів легковажний курсант. — Спробуй-но запропонууй незнайомій дівчині піти разом до кіно чи до парку — назве нахабою. А так начебто поважна причина: демонструє місто приїжджому.

— Просто дивно: чому ви обрали саме мене для таких дурних жартів?

Він посміхнувся:

— Очевидно, сподобались. До того ж, ми маємо багато спільного: обое трошки конопаті, обое сором'язливі, мені нема з ким піти у кіно, і вам так само, по-моєму.

Це вже переходило всі межі: він ще й жаліє її? Боже, чому їй так не щастить!..

На першій же зупинці Клава почала пробиратися до виходу. Курсант мовчки просувався слідом. Отут Клава і побачила біля самого виходу Варю, а поруч неї Федора. Вони сиділи, ніжно притулившись одне до одного, і з виразу їх облич було видно, що зустрілись вони не випадково. Крихітка наївного сподівання, що яскріла у Клавиному серці, коли вона мріяла про те, що Федір колись та помітить мовчазну її відданість, в одну мить щезла. Не ревності, а те саме почуття порожнечі, що опанувало її з півгодини тому, повернулося з новою силою. «Смішна, потворна, сентиментальна дурепа,— подумки ганила себе Клава,— і все ти фантазуєш, усе будуєш повітряні палаци!» Відчувши на собі Варин погляд, Клава схопила ошелешеного курсанта за лікоть і несподівано люб'язно спитала:

— Нам, здається, виходити?

Він спритно скочив з приступки, подав їй руку і, вже будучи певен, що вона подобришала, збирався кудись її вести, коли Клава, вихопивши руку, кинула йому сухо:

— Широ дякую.

І швидко перебігла на інший бік вулиці. Навіть не оглянулася.

XVIII

— Бачив Клаву?.. З військовим? — спитала у Федора Варя, проводжаючи здивовиженими очима сестру.

— Навіть не привіталася,— зауважив він якось зніяковіло.

— Стала мені ворогом,— зітхнула Варя. І додала: — Через тебе.— А подумала: «Ні, через батька».

— Що за вигадки? — розсердився Федір саме тому, що давно помічав: Клава не байдужа до нього.— Ти до всіх мене готова приревнувати...

— Навпаки,— заперечила Варя з уїдливо-гречною посмішкою,— це тебе усі ревнують до мене. У тому числі твоя тітонька.

Вагон потроху порожнів. Під'їхали до парку. Усі, крім Варі й Федора, вийшли. Вони, притулившись одне до одного, сиділи вдвох у порожньому вагоні.

— Кінцева зупинка! — сповістила кондукторка і вийшла слідом за водієм.

За дві-три хвилини, поки в вагоні було порожньо, вони встигли поцілуватися. Щоразу коли він отак крадь-

кома цілував її, то говорив собі: «Так більше не можна себе мучити, ми повині бути разом».

Трамвайні побачення — це Варина вигадка. Якось вона дожидала Федора на умовленому місці, на зупинці біля міськпарку. Закоцюбла, перетрусилася під мокрим березневим свіжаком. Тільки-но забачила Федора, — він збирався зіскочити до неї з трамвайної приступки, — замахала руками, щоб не стрибав, і сама заскочила до вагона. Відтоді вони так і їздять щовечора.

Закоханим доволі довго щастило: ніхто із знайомих не зустрічався їм під час цих прогулянок. Одного тільки разу до вагона увійшов Мельников. Федір познайомив його з Варєю. Мельников подивився на неї і, посміхнувшись, сказав з ледь помітним смутком:

— А добра штука — молодість...

Варя стільки читала про нього в газетах і так багато чула від Федора, що Мельников трохи її розчарував: нічого такого видатного — стомлений, недбало одягнутий, літній чолов'яга. Отож і такими бувають герої. Вона не знала, як розпочати розмову, і спитала:

— То це ви й є отой Залізний виконроб?

На її подив, Мельников зашарівся:

— Що ви! Це все журналісти вигадали. Виконроб я — це вірно. Але зовсім не залізний: живий.

Варя у думках спробувала уявити собі цю стомлену людину під пекучим вітром на слизьких перекриттях і не змогла. От Федір — зовсім інша річ: йому *личить* бути героєм.

Прощаючись, Мельников нагадав Федорові про якийсь зліт, що має цими днями відбутися на заводі, і пригостив Варю солодкими соєвими батончиками.

Це був єдиний випадок, коли їм перешкодили. Зустріч з Клавою не йшла до рахунку: вона їх, здається, тоді не впізнала... «А що, як упізнала? — подумав якимось Федір. — Тоді усі вдома страшенно образяться: і Микола Макарович, і Леокадія Павлівна, і, головне, його тітка. І всі матимуть рацію: навіщо від них ховатися?» Він уже силкувався пояснити це Варі, але вона вперто наполягала на своєму: спершу одружимося, а тоді вже — до родичів.

Уже всі її подруги в гуртожитку знали, що тільки-но завершиться будівництво Тракторного і Федір дістане на заводі квартиру, вона з ним одружиться. Уже вона встигла відрекомендувати своїм дівчатам Федора як офі-

ційного нареченого, а Федір і собі не приховував від друзів, що десь ближче до літа неодмінно одружаться. А вдома про це ще нічого не знали.

Варина примха ставила Федора перед тіткою у безглузде становище: приховувати від неї свої стосунки з Варєю було далі нестерпним, а сказати їй зараз про все — значить треба негайно прийти до неї з нареченою.

«Досить з мене її косих поглядів,— боронилася Варя,— хай уже, як буду твоєю дружиною, думає про мене, що хоче».

Насправді ж Варя зволікала зустріч з домашніми не тому, що була така злопам'ятна. Найдужче вона боялася за ті неповторні години, коли вони удвох з Федором блукали вулицями, сиділи у скверику або кружляли містом у трамвайному вагоні. І варто було Федорові заговорити з нею про те, що час уже знати й родичам про їх майбутнє одруження, Варя відразу уявляла собі, як у присутності тітки Льюки або тітки Наді мила серцеві безладність їхніх зустрічей перетвориться на казенне відсиджування, на прісну жуйку пустих балачок. І ще вона мала одну причину для того, щоб якомога довше не з'являтися в родині. І в тому, що ця причина була найголовнішою, Варя навіть собі не хотіла признаватися. З неї було досить, що батько, за ті хвилини, коли вона бачила його в гуртожитку, всім своїм виглядом нагадував про те, що з ним трапилось. Вона розуміла: рідні довіку не подарують їй батькової трагедії, особливо коли побачать, яка вона тепер щаслива.

І от вони знову з Федьком у вечірньому трамваї мандрують містом, вибіленим прощальною хуртовиною березня. Ніхто їм не заважає милуватися досхочу одне одним чи мріяти про майбутнє. Перші кола (парк — вокзал і назад) були «колами захопленого мовчання». Трохи згодом вони зробилися «колами передбачень і мрій». Варина здатність світитися віддзеркаленим світлом уразила б її саму, коли б їй не здавалося, що це вона не від Федора взяла ту чи іншу мрію, а сама виплекала її у серці. Так було і з мрією будь-що стати вчителькою і присвятити дітям у школі все своє життя. Ні, її слова не були фальшивими. Притулившись до Федора, вона щиро любила майбутню педагогічну діяльність (неодмінно у старших класах, десь конче на околиці). Він, звичайно,

викладатиме математику, бо має вже для цього досвід у ФЗУ. А закінчиться будівництво, піде до інституту: треба ж дістати не робітфаківський, а *справжній* диплом. А вона, закінчивши інститут, викладатиме в школі літературу і мову.

Після «кола мрій» пішли «кола сповідей». Варину сповідь Федір вислухав з недовірливою радістю. Звичайно, вона і тут, в інституті, багатьом до вподоби. Не тільки цій скотині — деканові, а й одному дуже талановитому аспірантові-філологу, і її однокурсникові, початкуючому драматургові з очима врубелівського демона, і ще, і ще... Але що вона мала робити з собою, коли, крім Федора, їй ніхто не потрібний? А в неї ж не було жодних підстав, щоб зберігати йому вірність,— так обурливо повівся він з нею: за цілий рік і разу не завітав, не порадував листом. Добре, що хоч за цей рік розлуки надіслав маленьку записочку.

— А що, якби я ще рік не наважився написати тобі?— домагався, ревнючи, Федір.— Ти б мене зрадила?

Варя свариться на нього пальцем:

— А ти б хотів, щоб я зберігала тобі вірність навіть, коли б ти одружився з іншою? Ач який! А чи ти був мені вірний цей час?

Федір промовчав...

Учорашнє коло було «колом спогадів». Вони навперербій відновлювали у пам'яті найдрібніші подробиці дитинства. Згадували, як Варя дражнила Клаву й Федька «молодим і молодою» і як він пошпував у неї каменюкою. З сумом і ніжністю поговорили про дрозда, що так їх наблизив одне до одного. Перебирали у пам'яті друзів і подруг: один з них в армії (як йому там, бідоласі: не вмів на турніку перекрутитися як слід!), друга виїшла заміж за кіноартиста (хто б міг подумати: така була дівчинка непоказна!). Третій — працює у карному розшуку (а який у школі був хуліган!).

Сьогодні, після того, як вони побачили Клаву, у них почалося було «коло недомовленостей». Варя чомусь накопилила губи і, коли Федір стиха потиснув їй руку, не відповіла на цей потиск. Він запитав:

— Ти чогось сердишся?

Варя здивувала його нежданним докором:

— Звичайно. І ти повинен розуміти чому.

Федір знизав плечима і з ноткою роздратовання в голосі відверто сказав, що хоч як би він любив її, але тер-

піти не може непотрібної таємничості. Якщо він образив її чим-небудь...

Ні, він нічим її не образив. Але він з нею не до кінця відвертий. Що вона знає про його сердечні діла? Може, він мав за цей рік серйозний роман з іншою? Ні? А не-серйозний? Вона мусить усе знати. Він може бути певний, що сцени ревнощів вона йому не влаштує. Це при-нижує гідність. І взагалі безглуздо ревнувати до мину-лого. Але знати вона хоче *усе*.

— А коли нічого особливого не було?

— Не вірю. Адже ти жив цього року не в монастирі?

— А ти?

— Я — інша річ. Я дівчина.

Спитати про таке? От цього вже Федір не сподівався від неї. І хоча він не брехав, що не було нічого особли-вого, але те, що було, здавалося йому таким ганебним, — краще про нього помовчати.

— Розумієш, — спробував він обійти стороною її за-питання, — уся біда в тому, що я не хочу дурити тебе. І якби ти повірила, що все це не вартє й ламаного шага...

— Тим більше, — підстьобнула його Варя і приготува-лася слухати.

— Навіть не знаю, з чого почати, — ходив він манів-цями, добираючи слів, якими б можна було розповісти Варі про те, що він і сам намагався не згадувати.

— Як її звали? — допомогла йому Варя тоном бува-лого слідчого.

— Ньюрою, — випалив він і зрозумів, що кораблі спа-лено.

— Вона вчилася з тобою на робітфаці?

— Ні.

— Працює на будівництві?

— Так.

— У твоїй бригаді?

— Ні. У бригаді бетонярів. Вона сама — бригадир. Дуже тямуща дівчина.

— І дуже гарна?

— Не знаю... Багато хлопців упадають коло неї: чор-ноока, струнка, у цвітастій хустині — справжня Кармен.

— Ти був у неї закоханий?

— Ні.

— Значить, вона — в тебе?

— Можливо... Мабуть, я їй подобався... В усякому разі, на тій вечірці, де ми зустрілися з нею, вона більш ні на кого не звертала уваги.

— Де ж відбулась та вечірка? У неї дома?

— Ні. Вона приїжджа, з Конотопа... Вечірка була в жіночому бараці. Бетонярі встановили рекорд і вирішили його відзначити...

— Що ти маєш спільного з бетонярами? Адже ти — монтажник?

— Ну то й що! Як на те, то я взагалі не будівельник. Коли таке будівництво і коли я по комсомольській путівці, то хіба ж річ у тому — хто копач, а хто муляр? Спершу ми поспішали на весь дух з монтажем, щоб не затримати бетонних робіт. А коли упоралися з цим, а бетонярі почали пасти задніх, звичайно, нам було прикро. Ходили до них на літучки, на комсомольські збори... І, уяви собі, як пустилися вони набирати темпів — ми очам своїм не повірили: то було тридцять замісів за зміну, потім стало — сімдесят, а після нічного штурму — сто двадцять!

— І що ж, на що вечірку запрошено всіх, хто брав участь у штурмі?

— Що ти! Це був би тоді бенкет тисяч на п'ять чоловік... Так, свої зібралися...

— А конкретніше?

— Ну, ті, що знали одне одного у роботі...

— Отож ти і раніше знав оцю Нюру?

— Більше чув про неї. Але мої хлопці, ті, що з шостого барака, працювали у її бригаді... Пам'ятаєш, я розказував тобі, як вони збирались дременути з будови.

— Що ж сталося на вашій вечірці?

Федір мовчить. Що сталося? Неможливо уявити, як їй про це розповісти... Після мітингу до Федора підійшов один монтажник із сусідньої бригади і запросив його дати гроші на складку. Хіба ж Федір міг відмовитися? Коли він увійшов до жіночого барака, за столами місць не було. Отут поряд із ним і опинилася Нюра. Вона так само щойно увійшла і не могла знайти собі місця. Їх обох посадовили за завіскою, на сімейній половині, до невеликого столу.

Після перших двох тостів вони ще говорили з нею про вчорашній штурм і про сусідню бригаду, що зобов'язалася дати аж двісті замісів. А коли всі, хто сидів за сто-

лом, добряче хильнули і почали співати, то вийшло так, що у всіх на очах вони з Ньюрою залишилися ніби удвох.

Було дуже тісно, і вона майже сиділа на його колінах, але нітрохи від цього не зникла, обняла Федора міцно за шию, а він лаяв себе за свою дурну скромність і вів далі розмову про бетон, яка вже була ні до чого.

Тоді вона відставила недопитого кухля з нудно-солодким портвейном і налила собі горілки. Він зробив так само. Вони цокнулися.

— За те, щоб ти не дивився на мене отак,— сказала Ньюра і полоскотала його щоку жорсткими пахучими кучерями.

— Як? — спитав він, розуміючи, що виглядає в її очах жовторотим пташеням.

— Так, що кортить цілуватися,— зухвало сказала вона і підставила губи. За столом хтось гукнув «гірко», і вони поцілувалися при всіх.

Федір замовк.

— А потім? — спитала Варя. Він звів на неї благальні очі і зустрівся з її очима, темними від нападу ревностів.

— Ну, то кажи,— наполягала вона,— можеш без зайвих подробиць... Де ти був решту ночі? З нею... в цьому бараці?

— Ні. Вона жила на приватній квартирі, в хазяйки. У селищі імені Артема.

— Ти поїхав її провадити?

— Так.

— І залишився в неї до ранку?

— Так. Але нічого між нами не було.

— Брешеш.

— Не було.

— Для чого ти мені брешеш?

— Не було.

— Адже я обіцяла тобі, що не дорікатиму. Навпаки: я вдячна тобі за те, що ти вдовольнив мою просьбу і сказав мені правду. Тож до кінця говори.

— Не було.

— Але ж ти брешеш. Ти нахабно брешеш мені. Брешеш!.. А чому між вами... нічого не було?

— У цьому винен був тільки я сам. Ньюра дуже образилася. Вона мала підстави. Більше я нічого не скажу.

У чому завгодно міг би Федір признатися Варі. Але не в тому, що кожному недосвідченому в коханні юнакові

здається найстрашнішим і найганебнішим: тоді, з Ньюрою, він хотів — і не зміг. Оглушений її нетерплячою пристрастю, готовий на все, аби не здаватися смішним, він, уже лежачи в її обіймах, раптом гостро відчув, що лежить поряд з *чужою*, що ця дівчина — зовсім випадкова, чужа, що вона бридка йому своїм відвертим бажанням і безсоромністю. І тільки-но він усе це відчув, то витверезився.

Він ішов від Ньюри, відчуваючи на потилиці її співчутливий погляд, у якому були і зневага, й докір. І тепер, коли він подивився Варі у її сухі, сердиті очі, забуте побоювання знову повернулося до нього: а що, як і з Варєю йому буде коли-небудь так само?

— Федю... Федечку... Клянуся тобі,— почув він Варин здавлений шепіт,— більше я про це ніколи тебе не спитаю.

Він вдячно потиснув її руку.

— Ти не ревнуєш? Ти мені повірила?

Але Варя не тільки повірила: вона *здогадалася*. Якесь нез'ясовне прозріння нашло на неї, коли Федір засмучено-наївно признався: «Винний був тільки я сам». І Варя раптом пробачила йому все, угадавши майбутню свою перевагу над суперницею, над тією, що так і не зуміла зробити з нього● чоловіку.

XIX

— Н-но, щоб ти здохла! — Услід за цим окриком навантажена бідонами підвода виїжджає з околичної дороги на вибитий дощами і колесами брук. Микола Макарович морщиться: свист батога і грубий крик візника ображають його слух, а гуркіт коліс і нестерпне підстрибування посилюють біль у голові і під грудьми.

Від хутора Українки, де є при підсобному господарстві Тракторобуду молочарня, до будівельного майданчика — тільки п'ять кілометрів. Взимку, на санях, Микола Макарович їх не відчуває. Сховається у казенний кожух і куняє. А тепер кожний метр здається йому тортурами.

Позаду лишилися пряний дух чебрецю й полину, дрімотне гудіння бджіл, плямисті боки корів, що відпочивають біля озерця. А тут, на брукові, візок обдає курявою, бензинним чадом і рінню. Зустрічні машини і ті, що обганяють візок, сердито гудуть — ніяк не можуть

примиритися з присутністю допотопного транспорту на цім перевантаженім шосе.

Чотиридимарева теплоцентрально, наче корабель синім морем, пливе назустріч візкові на тлі липневого неба, що ранить очі отруйною своєю блакиттю. На Україні знов спека.

Уже в котрий раз, позираючи на ТЕЦ, Микола Макарович згадує Раїсу: мабуть, отакі ж пароплави так само безшумно пропливають перед її очима повз місто, звідки він ніколи вже її не покличе. Так. Пізно. І хоч як це дивно, спогади про неї і досі завдають йому тупого, невигойного болю...

Нарешті — переїзд, шлагбаум, довга черга машин, що нетерпляче сурмлять і гуркочуть. Візок, тарахкаючи, звертає на грейдер і в'їжджає на територію будівництва. Багато чого змінилося тут за цю зиму: щодня будівництво стає усе більше схожим на завод, Тракторобуд — на ХТЗ. Незмінними поки що лишались хіба що гори будівельного сміття та оцей візок, який розвозить спецмолоко.

Не так давно Микола Макарович скидав бідони біля грілок, а тепер нема й сліду від грілок. Липнєве сонце по дорозі перетворює молоко на кисляк, і лають за це Миколу Макаровича не монтажники — їх перекинули на приймання машин, — і не бетонярі — вони своє зробили! — і не каменярі — все уклали до останньої цеглини, — а де-не-де покрівельники або теслі: будівництво йшло до кінця, у цехах починали монтувати обладнання.

Микола Макарович сидить на візку, втупившись у свої ноги, взуті у старі брезентові туфлі. І навіщо їх Леокадія начищає зубним порошком? Однаково зчорніють у цій куряві! Десь у Москві і тут, у Харкові, в ЦК, у наркоматах дзенькають день і ніч телефони, приймаються термінові депеші, вислуховуються щоденні рапорти про хід будівництва; десь у степових, ще не зміцнілих колгоспах нетерпляче дожидають «залізних коней»; десь за кордоном хмурніють горе-оракули: за півтора року більшовики спромоглися на такого велетня! Та й тут, під носом у Миколи Макаровича, на мітингах, на активах тільки й мови про те, як би зробити, щоб усе було на строк. Один тільки він нічого не помічає, не хоче помічати.

Зрадлива думка, що він віддав себе в жертву дочці без потреби, не дає йому останнім часом спокою. Те, що

він вчинив, як виявилось, було не порятунком для доньки, а якимсь безглуздим істеричним вибриком. Бухгалтер з молочарні, де працює Микола Макарович, і не подумав іти щось вантажити, коли його син вступав до інституту. І той, між іншим, вступив, хоча й був сином службовця. Та чи ж мало таких прикладів? Найближчий приятель Миколи Макаровича — перша скрипка Льока Коган — преспокійно грав собі в оркестрі, поки його дочка здавала до медінституту. Двічі мандатна комісія її завалила, а втретє дівчисько пройшло. Напевне, й Варя вступила б так само, не вимагаючи від нього... А хіба вона щось *вимагала*? Хіба він не сам, пожалівши її, скалічив собі життя?

Розмірковуючи так, Микола Макарович починає себе почувати людиною, що відважно стрибнула з мосту в бурхливу річку, щоб врятувати утопаючого, а той плавець і не збиравсь тонути. То кого ж тепер винуватити за його шалений стрибок?

Але, як і більшість невдах, він не мав доволі мужності, щоб за свої нещастя винуватити себе самого. Найпростіше було б усе скинути на Варю: чому, поки батько ще не відморозив собі пальці, не відмовилася від його необачної жертви?

Ні, не дасть він волі таким думкам! Молодша дочка була тією останньою ниточкою, що в'язала його з мріями молодості, які не справдилися, але й не забулися. Кого ж тоді винуватити? І все частіше до голови лізла думка, накинута йому колись першою жінкою: в усьому винен цей жорстокий і несправедливий наш час. І, вхопившись за цю версію, Микола Макарович придумував все нові й нові образи, що їх завдав йому час. Хіба ж не знали на молочарні, що він — колишній скрипаль? Однак не знайшлося людини, яка б відрядила йому оформлятися на чорнороба. Та й у Вариному інституті... Хіба її хтось запитав, ким був її батько раніше? Будьте певні, коли б він у минулому був куркулем або непманом, умиць би розкопали, рознюхали. А тут хоч би що: покинув скрипку, вантажить бідони — і добре. «Людина для них, — казав він собі, — анкетна одиниця, нуль без палички, суцільна уявність...»

Для кого — «для них», Микола Макарович і сам не міг би сказати. Йому й на думку не спадало, — чому, заздрячи на дітей робітників, котрі мають пільги, під час вступу до вишів, він не має на оці ні Федора, ні біль-

ності таких, як Федір, що добровільно не скористалися з цих пільг. Не спадало йому на думку й те, що, обвинувачуючи усіх «вищестоящих» у бездушності, він забуває, наприклад, про члена уряду Надію Василівну, котру він глибоко шанував за душевну чуйність.

— Н-но... триклята! — І знову свист батога.

— Годі знущатися з бідної тварини! — обурюється Микола Макарович. — Хіба ця шкапа винна, що в нас погані дороги? — Йому здається, що це не по коняці, а по ньому, по Миколі Макаровичу, хтось без жалю цьовхка батогом, аби змусити його зробити щось беззмістовне, безглузде.

— А ви, професоре, злазьте, коли жалієте кобилу, — образився візник. — А то сидять, як той пан, ще й директиви дають.

Роздавальниця, ставна білозуба дівуля, що сиділа поруч з Миколою Макаровичем, приснула при цих словах і спритно скочила з воза. Микола Макарович боком зліз слідом за нею і поплентався, трохи кульгаючи.

— Багато вас тут, начальників, — не вгавав буркотливий візник, — понабирали ледацюг, тільки гроші переводять.

«Зайвий я, зайвий, нікому не потрібний, смішний, — засмучено думає Микола Макарович, — а коли б я був у себе в оркестрі, усі б до мене ставилися з повагою».

Цієї хвилини він заздрить усім: Федькові — за те, що той «справжній» робітник; Леокадії — за те, що все її життя у школі і вона з цього щаслива; Клаві, що звикла до свого хлібозаводу і не нарікає на долю; Варі, що досягла першого щабля своєї мети за таку страшну ціну; Раїсі, що втекла від нього до південного моря; Надії Василівні, що тверда й упевнена в потребі жити задля інших.

«Мабуть на цілому світі немає людини гірше приниженої життям, аніж я», — думає Микола Макарович, здригаючись від кожного удару батога, яким візниця підстьобує зопрілу коняку не стільки заради потреби, як для того, щоб дошкулити цьому невдасі-вантажникові з тонкими руками і безпорадним засмученим поглядом.

Потому, як Федір змолотив Гусака, Варя була певна, що той або почне її викурювати з інституту, або сам утече. Але Гусак прикинувся хворим, тижнів зо два не виходив на роботу, а тоді з'явився, наче нічого й не було, ще й посміхнувся Варі привітно і навіть трохи улесливо, зустрівшись з нею в інституті на сходах.

«Недарма кажуть, «як з гуски вода»,— пожартував Федір, коли Варя розказала йому про поведінку осоромленого ловеласа.

Гусак і справді вирішив усіляко піддобрюватися до Варі, аби вона комусь не бовкнула про те, що скоїлося в гуртожитку. Зустрічаючи її, він більше до неї не залицявся, але й не тікав — розпитував про навчання, як і належить уважному деканові. Спершу, зустрічаючи Гусака, Варя аж кипіла від злості, але потроху звикла до його ввічливо-офіційної посмішки і, зрештою, дійшла думки, що не так і погано, коли Гусак їй не мститья і все обійшлося без скандалу.

Сьогодні, надивавши на Гусака перед початком лекцій біля дверей деканату, вона хотіла привітатися і піти собі далі, але він її зупинив:

— Вітаю,— і подав свіжий номер газети,— тут і про вашого нареченого. Здається, Коляда його прізвище? Щиро радий за нього й за вас.

Кинувши «дякую», Варя пішла до аудиторії і занурилася в газету. Вона не чула дзвінка, усе шукала прізвище Федора у великій статті, присвяченій майбутньому пусковій ХТЗ. У статті була сила-силенна прізвищ і фотографій, але серед героїв будівництва прізвища Федора вона знайти не могла.

«А може, Гусак помилився?» — подумала Варя.

До аудиторії увійшов професор. Варя на мить звела на нього очі і знову повернулася до статті. Ось під рубрикою «Герої штурмових ночей» прізвища бетонярів: Тимошкін, Севастьянов... А ось і фотографії уславлених мулярів: Пугач, Фейнберг, Мікуніс... Нарешті монтажники. Але й тут ані слова про Федора. Захоплюючий абзац про його тезка і приятеля Федора Керекеша, а поруч ціла колонка про Залізного виконроба. А де ж про Коляду?

Не слухаючи лекції, Варя рядок за рядком ще раз перечитує статтю. Он аж коли знайшла! І, перечекавши,

поки професор, що походжав між столами, відійде від неї, Варя перебігла очима два передостанні абзаци:

«...успіхи будівництва не запаморочили голови доблесним трудівникам. Вони розуміють, що спорудження заводу — це тільки початок. Треба успішно провести монтажні роботи і засвоїти техніку тракторобудування. Уперше в нашій країні монтаж обладнання відбуватиметься одночасно з закінченням будівельних робіт.

Тепер, коли почало прибувати обладнання, комсомольська організація Тракторобуду взяла під свій контроль приймання машин. Партком схвалив це починання. Комсомольці-монтажники організували гуртки для вивчення німецької та англійської мов, щоб розбиратися у паспортах закордонних машин без допомоги іноземних спеціалістів. Робітник-передовик Коляда та інші взяли на себе зобов'язання перенести героїчні традиції будівництва на приймання і монтаж обладнання...»

«Коляда та інші...» Оце й усе? Варя розчаровано відклала газету. Ну й посміявся ж із неї Гусак! Хіба ж так повинні написати про Федора перед пуском заводу? «Тільки-но побачу Федька,— сказала собі Варя,— неодмінно питаю, чому він мовчить, коли його затискують? Чому на першому місці хто завгодно, але не він? Навіщо ж було кидати на півтора року свою математику і мерзнути на цих перекриттях, морочити собі голову з сезонниками, віддавати будівництву всі сили?»

Але Варя так нічого й не сказала Федорові з цього приводу. Коли він прийшов увечері на умовлене місце — на трамвайну зупинку біля міського парку, то відразу ж приголомшив її нежданою звісткою: він іде в армію.

— А в інститут? — затамувавши подих, спитала вона. — Адже ти збирався цей рік, восени...

— Ти розумієш, — обняв її Федір, — через будівництво вийшла відстрочка. А треба ж все одно відслужити.

Варя безнадійно мовчала.

Повернувшись до гуртожитку, вона відчула гостру потребу відписати матері на її листа. На того останнього коротенького листа, на якого Варя мала відповісти ще два тижні тому і надумала було зовсім не відповідати: у ньому Раїса Іонівна, дізнавшись від Клави про Варині сердечні діла, розпитувала про Федора і скаржилася на свого ледаря Георгія. Діждавшись, поки спорожніє червоний куток, Варя сіла в кутку за підшивками старих газет і взялася писати листа.

«Дорога мамочко! — писала вона, не почувавши до матері ніжності.— Мені щиро жаль, що в тебе зле з нервами, їх треба лікувати. Ти ображаєшся, що я нічого не написала тобі про Федька? Не сердься, ми надто довго з тобою не бачилися, щоб вимагати одна від одної уваги й відвертості. Але, якщо Федько і справді цікавить тебе, я можу задовольнити твою матерню турботливість. Він гарний, розумний і, уяви собі, бездоганно інтелегентний. («Не те що твій торговець»,— подумала Варя.) Характер має, по-моєму, просто чудовий. От хіба що надміру ревнивий. Але я цього не боюся: крім Федька, ніхто мені і непотрібний...» «Єдине, що турбує мене,— подумала вона,— це його непрактичність». Але, злякавшись своїх сумнівів, рішуче написала:

«Що ж до його *прилаштованості* до життя, то хай це тебе не хвилює. У нас на життя інші погляди, ніж у тебе. Ти жалієшся на свого чоловіка, звинувачуючи його у непрактичності. Татка ти, скільки я пам'ятаю, так само лаяла, свого часу, за цей гріх. А от чи любила ти татка, я так і не знаю. Чи є тепер кохання у твоєму житті? І про це ані слова. А кохання — це ж найголовніше в родинному щасті! Отож не знаю, чи засмутишся ти, чи зрадієш, дізнавшись від мене, що мій Федько не вміє брати від життя, що він більше *дає*, ніж *бере*...»

(«І цього вже не зміниш,— з досадою подумала Варя,— з цим доведеться примиритися раз і назавжди, а весь тягар, усю *практичну* сторону життя узяти на себе»).

«Я певна, що буду з ним щасливою»,— закінчила Варя листа, святкуючи перемогу над своїми ваганнями.

XXI

Якось усе вийшло навально: не встигли звикнути до думки, що Федір іде служити в армію, як уже й повістка прийшла — з'явитися з речами. Навіть гідних проводів не пощастило зробити. «Воно, може, й краще без пиятики,— думала Надія Василівна,— і так Микола Макарович не просихає. А все ж не годиться, не виправдавши як слід. Як же це так: нап'ються вони ввечері буденного чаю з Федьком, а вранці — прощавай, в солдати пішов?»

Надія Василівна кинула погляд на стінного годинника: невже й сьогодні Федько з *тією* просидить допізна,

навіть останнього вечора? І на саму лише думку про це усі її хвилювання, всі тривоги — сміток від майбутньої розлуки з племінником, страх перед самотністю, що її чекає, жаль до себе за те, що старіє,— усе це з'єдналося в одне почуття гіркої образи на цю гарненьку голубооку видрочку. «Крутнула хвостом, пішла з дому,— ляла подумки Варю Надія Василівна,— до батька й сестри без уваги, то чого ж вона для Федька добрішою буде? Ну, як це він потрапив під жорстокий її закаблук?»

Постукали в двері. Надія Василівна зітхнула: доведеться їй, мабуть, і цього вечора вислуховувати чийсь прохання та скарги. Зроду не відмовляла, а сьогодні щось їй не до чужих турбот.

— Увійдіть.— І здивовано: — Ти... Варваро?

— Можна до вас, тьотю Надю?

— Коли пам'ятаєш, як мене зовуть, то заходь.

Варя мовчки сиділа за столом навпроти Надії Василівни, вдихаючи спогади дитинства. Мало що змінилося у цій просторій, не захарашеній зайвими меблями кімнаті. Щоправда, з'явилися два нових стільці, нові завіски на вікнах, ну й радіоприймач трохи кращий, ніж був. І побільшало книжок на полиці. А шафа — та ж сама, куплена колись у крамниці випадкових речей. І те ж саме ліжко з різьбленими шишками. І обита клейонкою канапа, і залитий чорнилом Федьків письмовий стіл.

Більше року, як Варя тут не була. Чому ж їй здається, що все в оцій кімнаті, в цій квартирі, наче сон; що все її життя до гуртожитку розпливлося, розчинилося, не залишило чітких слідів? Живі у пам'яті тільки перша гостра заздрість до Федька — щасливого володаря дрозда — і перші дитячі ревності до Клави, коли та читала разом з Федьком углос книжки.

— До своїх надумала завітати, та й до мене забігла? — порушила мовчання Надія Василівна.— Ну, як вони зустріли тебе, утікачку?

— Татка нема дома,— зітхнула Варя,— а тітка Люка нічого не сказала, заплакала.

— Образила ти її,— сказала Надія Василівна,— ні за що образила, не заслужила вона. Ну, а Клава?

— Сердита. Крізь зуби розмовляє зі мною,— поскаржилася Варя.

— Послухай, Варваро, ти мені поясни... Що там у тебе з батьком вийшло? — раптом, без жодних передмов,

запитала Надія Василівна.— Давно це мене турбує: чого б це він — з музикантів та у чорнороби?

— Хіба ж тато вам не казав?— не дивлячись у вічі Надії Василівни, відмовила Варя. Вона твердо вжезнала, що брехатиме, брехатиме до кінця, бо іншого виходу в неї нема.— Рубав дрова у сараї,— переказувала вона версію, придуману самим батьком,— а руки були мокрі, ну й от... Звичайно, для скрипаля річ непростачна...

— Так, так,— недовірливо сказала Надія Василівна. А чому ж мені Клава сказала: «Поспитайте в Варі, їй краще відомо, що трапилося з батьком?»

«Підла, підла, заздрісна, зла,— подумала Варя про сестру.— Треба боронитися, негайно боронитися, відкинути від себе найменшу підозру».

— Клава давно вже на мене злує,— сказала Варя з невідомою ширістю. Їй і справді було-таки боляче, що в них так погано вийшло з сестрою. І, натхнена цим ширим болем, вона підвела ясні свої очі на Надію Василівну.— Мені здається... Я не можу цього довести... але, по-моєму, вона на мене люта тому... що ревнує... до Федора ревнує... Чим же тут можна зарадити?

Мовчання. Варя не відводить ясних очей від спантеленої Надії Василівни. Повірила? Здається, повірила. Так це ж і не вигадка: адже Клава й справді була у нього закохана... А може, й тепер? Нехай Надія Василівна навіть поспівчуває Клаві, нехай пожалкує за тим, що не Клава буде Федькові за жінку, нехай! Але найстрашнішу підозру Варя знешкодила.

— Через це я й до гуртожитку перебралася,— провадить далі Варя брехню і сама мимоволі починає у це вірити.

«Хто її знає,— думає Надія Василівна,— може, вона не така й погана, може, це я підбурила себе проти неї, а Федько її краще розгледів?»

«Те, що трапилося з батьком,— жахливе, але цього вже не виправити,— втішає себе Варя.— Для чого ж і мені гинути? Втратити кохану людину? Адже Федір ні-защо б не пробачив, коли б дізнався, що це я задля анкети... Нізачо, ніколи!»

І, щоб остаточно приборкати надокучливі докори сумління, подумки запрягнулася: «Любитиму його, все життя йому віддам. І його тітку любитиму, усе їй пробачитиму, всі її причіпки, усі несправедливості. І тітку Льоку, і бідного мого татка, і Клавочку. Хай вона навіть

нічого мені не пробачить. Усіх, усіх любитиму за те, що я така щаслива з Федьком, отака шалено щаслива».

Тепле, миротворне почуття ущерть сповнило Варине серце, і вона простягла до Надії Василівни руки:

— Якби ж ви знали, тьотю Надю, якби ж ви тільки знали, як мені важко буде самій у гуртожитку, поки повернеться Федько...

— Ну й кидай його, на греця тобі отой гуртожиток? — сказала Надія Василівна.— Чи ж у тебе хати нема?

У Варі мов каменюка спала з душі: в оцій доброзичливій грубуватості, з якою Надія Василівна звернулася до неї як до родички, вона вгадала остаточну свою перемогу.

— Яка ж у мене хата? — відказала Варя крізь сльози, ще дужче жаліючи себе.— В батька тепер є Леокадія, Клава зробилась чужою...

— Поживи у мене,— несподівано для себе самої запропонувала Надія Василівна,— місця вистачить.— І раптом підозріло запитала:— Чи тобі й не потрібне моє запрошення? Може, Федір без мене запросив? Може, ви й записані вже?

— Що ви! — заспокоїла її Варя.— Хіба Федько міг би це зробити потай від вас? Та і я б нізачо не погодилась.

Проводжання відбулося по-сімейному тихо і в той же час урочисто. Для загальної радості Микола Макарович сів до святкового столу зовсім тверезий. Клава виставила шампанське і цілий вечір сиділа біля сестри, ніби вони й не сварилися.

Випили за благополучну Федькову службу, за Червону Армію, за героїв громадянської війни. Останнього тоста запропонував Федір, згадавши про будьоннівця, засудженого за вбивство Арчіла. Але Надія Василівна по-своєму зрозуміла цей тост і пустила сльозу: подумала, що племінник згадав про її жениха.

Як дивно, що, коли він загинув, йому було майже стільки років, скільки зараз Федькові.

Частина третя

1933—1936

I

Гірський вуж, мідно-жовтий на колір, що відгодувався на покидьках з кухні прикордонної застави, мирно куняв у бамбукових заростях поблизу секрету, дезранку заліг Федір з бійцями свого підрозділу. Коли травневе сонце піднялося вище і прогріло бамбук, вуж вирішив перебраться у затінок і обережно зашарудів по жорсткій траві.

Федір відразу ж уловив отой шелест. Він славився гострим слухом, але застосувати його ні разу не зміг: хоч би один порушник трапився йому за півтора року служби!

Гладкий вуж, прошелестівши, притих десь між камінням, і Федір, розпізнавши його, заспокоївся. Але на всякий випадок ще кілька хвилин напружено вдивлявся крізь вузький просвіт у зелену непорушність долини, за якою була прірва, а за прірвою — Туреччина.

Звідси Федорові видно було два велетні евкаліпти, один укритий листом, а другий — зчорнілий від торішніх ранніх приморозків. За ними виднілася вкрита сонячними бликами невеличка галявинка і на ній п'ять стіжків. А далі, край самої прірви, майже іскрився неприродно блакитного кольору струмок, прозваний Кабанячим за те, що сюди час від часу на водопій приходили вузькорилі дикі свині. Ходили вони здебільшого усім стадом, користуючись з того, що вночі стріляти по них було суворо заборонено, щоб не викликати прикордонного конфлікту, і зчиняли в лісі страшений тріск.

За ніч Федір добре виспався. Він змалку не знав, що таке безсоння, але пряне повітря субтропіків розморило його. Бамбукові хащі нудно-солодко пахтіли непросихаючою вогкістю, а в цей запах уплітався тонкий і стійкий, як дорогі духи, аромат квітучих цитрин. Здавалося, навіть алича, що встигла вже відцвісти, залишила на спогад у непорушній вологості випарів свій квітневий задумливий запах, і він тепер змішувався з безліччю інших запахів, від яких хилило на сон і в голову лізли думки, несумісні з прикордонним статутом.

Федір знав, що, лежачи в секреті, давати собі волю і думати про щось стороннє не можна. Особливо коли на-сідає на тебе дрімота і все навкруг здається непорушним і сонним: якраз прогавиш порушника. Та лежати в цій припишклій, заколисуючій тиші і не думати ні про що — теж небезпечно: так і жди, що захропеш. Єдиний вихід — у тисячний раз роздивлятися свою ділянку. І Федір, навмисне набравши незручної пози, щоб від болю в суглобах не куняти, переводить бінокль з бамбукового острівця на голі стовбури евкалиптів, на їх верхів'я, на стіжки, що стоять по галявині, і, нарешті; на Кабанячий струмок, і знов на бамбук.

Дивись — не дивись, усе — як учора, як позавчора, як тиждень тому — жодних змін. Не ворухиться частокіл бамбука; не з'явилися ані звірячі, ні людські сліди на шарі червоної землі, якою ліворуч від прірви штучно присипано голе каміння; не впала нічия тінь на блакитне свічадо загальмованого в долині потоку.

Уночі тут краще: не так хочеться спати. Уночі кожен звук тебе бадьорить: там ухнув сич, тут прошаруділа гадюка... і, загіпнотизований темрявою, кожну мить чогось ждеш, скидаєш від найменшого звуку.

А тепер світить сонце, все на видноті, навіть цикади, що стрекочуть у траві. І не віриться, що й справді порушники, як стверджує начальник застави, останнім часом роблять ставку більш на день, аніж на ніч, розраховуючи на оманливість денної безпеки. «Хоч би якогось панчійника хапнути», — мріє Федір, маючи на увазі наймізерніших порушників кордону, які проносять з Туреччини контрабандою жіночі панчохи «павутинка».

— Товаришу помкомвзводу... скільки там на вашому настукало? — чує він шепіт замаскованого поблизу рядового Салія.

— Десять двадцять дві, — відповідає пошепки Федір, — і припинить розмови.

Салій, полегшено зітхнувши, змовкає: об одинадцятій їм зміняться.

Ось уже скоро півроку, як Федір став рідко діставати з дому довгождані вісточки. То мало не щотижня поштар його радував, а тепер спасибі, коли хоч раз на місяць щось принесе. Може, в них там щось трапилося лихе? Може, Варі наскучило його дожидати, а тітка боїться засмутити Федора і мовчить собі? Ні, дурниці, просто вони сподіваються, що він скоро відслужить, от і збері-

гають новини для майбутньої зустрічі. Коли б це був не кордон, а, наприклад, піхота, він би ще минулої осені відслужив: з робітфаківською освітою служать замість двох років — один. А прикордонникам однаково аж три роки. Ех, треба було Федорові до піхоти піти!

Коли він проходив відборочну комісію, военком узяв та й спитав: «На кордоні послужиш?» Надто вже привабливими здалися комісії його біографія і характеристика з виробництва. Ну, а він узяв та й відповів: «Послужу». Федорові тоді й на думку не спало запитати про строк. А тепер, виходить, ще півтора року служити.

— Товаришу помкомвзводу! — знову цей Салій.

— Відставить розмови!

— Товаришу Коляда...

— Дістанете наряд.

— Бачу шостий стіжок.

— Що? Шостий? — Польовий бінокль до очей: раз... два... три... чотири... п'ять. Тільки п'ять. Помилувався Салій. Це буває, коли стомиться зір. Мабуть, привиділось.

— Бачите — ворухиться...

— Відставити розмови, повзій сюди. Стоп... — Дійсно: упрутул до заднього стіжка щільно приліпився ще один, точнісінько схожий на інші, почорнілі від зимових дощів стіжки, — такий самий чубатий, насаджений на рогату палицю. І, якщо дивитися в упор, — чи то од вітру, чи тому, що всередині стіжка було щось живе, — він ледь-ледь іноді ворухився, ніби дихав.

Якщо од вітру, чому ж тоді інші стіжки непорушні? Оце так історія! Як же Федір прогавив? Невже нарешті порушник? А втім, що в цьому неймовірного? Маскування під звичайні предмети у зоні постійного огляду для порушника кордону відомий прийом. Можна сказати, класичний прийом. Його, як приклад ворожої хитрості, неодмінно наводять усім новачкам. Але щоб отак нахабно, серед ясного дня?

— Четвертий? Алло! Четвертий? — чітко шепоче Федір у трубку польового телефону, викликаючи сусідній секрет: — Я — перший. Я — перший. Ви мене чуєте? Узяти на приціл орієнтир двадцять два. На об'єкт іду особисто. Наближення об'єкта — вогонь.

— Надаремне, товаришу командир, — вболіває Салій, — поспішають і підстрелять, а ми б його живцем...

— Відставить розмови. Живцем і візьмемо. За мною,— командує Федір тихо і, витягнувши з кобури пістолета, виповзає із забетонованого сховища до вузької, зарослої ромен-зіллям канавки.

З канавки, коли трохи підвести голову, так само як і з сховища, видно геть усю помережану сонцем галявинку і евкаліпти. Бамбуків не видно, вони залишилися ліворуч, упритул до краю канавки. Але бамбуки тепер Федорові й не потрібні. Важливо не прогавити стіжка, простежити, щоб він не рухався у напрямі до прірви. А втім, коли й рухнеться, сусіди відкриють по ньому кулеметний вогонь. Але тоді — прощай його перше затримання! Ні, поки що стіжок непорушний, начебто й дихати перестав. А може, це обман зору? Може, його вітром розтріпало, цей останній стіжок, і тепер здається, що їх два? Ні, занадто вже грубий, і верхівка мов сідло.

Тепер уже Федорові хочеться, щоб там був не панчішник, а поважніший порушник.

— А бодай тебе! — злісним шепотом нагороджує Салій вужака, бо той виринув просто в нього з-під живота. До галявини лишається метрів із п'ять. Федір завмер.

— Обійти об'єкт іззаду,— наказує він на той випадок, коли стіжок не рухатиметься і сусіди не відкриють вогню. Усе-таки краще і непорушного диверсанта відрізати від прірви, за якою кордон. Спробуй злови його, якщо кинеється в прірву, а там його, може, страхує замаскована підвісна сітка або мотузяна драбина.

Федір востаннє обережно висуває голову, вивчає стіжок. І тут його погляд падає на контрольну смугу: як це він раніше не подивився на неї? На поверхні насипаного шару землі — ані сліду. Якщо диверсант пройшов не звідси, то звідкіля ж? Одне з двох: або він, ідіот, пробирається на наш бік, не орієнтуючись на місцевості, тобто претяється прикордонникам у руки, або (це вже й зовсім неймовірно) просувається до кордону... з території застави! Федір навіть посміхнувся, уявивши собі, як цей стіжок проплив собі повз казарми, штаб і колючий дріт, не стривоживши чуйних вівчарок.

— За мною! — раптом голосно командує Федір і перший кидається до стіжка з пістолетом у руці, дрібними перебіжками біжить по кривій, на той випадок, коли диверсант надумає відстрелюватись. Виконуючи наказа,

Салій оббіг уже перші чотири стіжки і розворушує сіно гвинтівкою.

— Руки догори!

— Молодці! — зачувся із стіжка знайомий бас. І весь у сінній порохняві перед ними з'являється сам начальник застави.

— Молодці,— повторює він і апетитно чхає.— Хто перший засік?

— Рядовий Салій з підрозділу, яким командую я,— розчаровано рапортує Федір.

— Дякую за чітку службу.

— Служу Радянському Союзові,— без особливого ентузіазму недружно відповідають Федір і Салій, стаючи по команді «струнко». Вони і тепер ще не хочуть миритися з тим, що перед ними не диверсант.

— А що, якби по вас, товаришу начальник, з четвертого секрету відкрили вогонь? — докірливо питає Салій.

— Я своїх хлоп'ят знаю,— говорить начальник застави,— як не заворушиться вдруге, ніхто не стрілятиме, кожен хоче взяти диверсанта живцем,— і оглушливо сміється.

— Дозвольте йти? — питає Федір і бере під козирок, забувши, що має на голові маскувальну шапку з листя.

— Ідїть,— посміхається начальник,— на вечірній перевірці перед строем оголошу вам подяку.

— А я, дурна моя голова, мріяв диверсанта за шкуру схопити,— скаржився Салій, зажурено тупцюючи услід за Федором лучною стежиною. Подяку він мені оголосить? На хріна мені твоя подяка, коли це не операція, а чистісінський цирк!

— А скажіть-но, Салій,— і Федір притишує ходу,— оце ви говорите, що мріяли спіймати диверсанта. А чому?

— Що — чому? — не розуміє Салій.

— Ну, чому ви його хотіли спіймати?

— Ворог він, ото ж я його і ловлю,— пояснює Салій і непорозуміло позирає на Федора. Його чисті сині очі нагадують Федорові очі сезонника Пугача: безхмарне небо над степом.

— Ну, гаразд: ворог — порушник,— не вгаває Федір,— а що він, по-вашому, може порушити, окрім кордону? Припустімо, ми його прогавимо — яка від цього буде біда?

— Отже, їй-богу,— Салій спиняється украй здивований і лізе в кишеню по кисет,— це кожній дитині втямки. Пролізе на завод — псуватиме станки, до колгоспу — ху-добу потруїть. Плюс шкідлива агітація. Побудувати, зростити — це важке діло, а попсувати — раз плюнути.

— Значить, по-вашому, добре живеться у колгоспі, коли ви його так цінуєте?

— Он ви куди хилите! — І в Салієвих очах з'явилася хитрувата примружка.— Добре буває, товаришу командир, тільки в божому раю, і то, кажуть, брешуть попи.

— То, значить, погано в колгоспі?

— «Погано»... «добре» — це як розуміти...— і Салій скручує грубезну цигарку.

— Ось ви, наприклад, товаришу командир, носите старі драні штани, латка на латці. Чи добре це для вас, чи погано?

— Звісно, погано,— посміхається Федір.

— А я вам, наприклад, дам нові штани,— веде своє Салій,— матеріальчик — який треба, за сто років не зносите, колір — густий, фасон — модний. Погано чи добре? — І сам же відповідає за Федора: — На сто процентів добре їй чудово.— Задоволений наочністю прикладу, Салій розпливається у посмішці, яка відразу робить його зосереджене обличчя добродушним, привітним.

— А до чого це ви мені про штани? — питає Федір, позирнувши на годинника: за п'ять хвилин їх мали змінити.

— Зараз поясню.— І, розкуривши цигарку, Салій ви-кладає свою думку вже на ходу.— Штани я вам нові запропонував, але вас усе одно інтересує: чи годяться вони на вас, чи, може, малі, чи може, завеликі? Просите приміряти, а я не даю, загрожую: надягай, сучий сину, без зайвих розмов і паняй щодуху в нових штанях до нашої повної перемоги. А ви сумніваєтесь: а що, як завужені або з пуза сповзуть? Невелике діло — дещо забрати, дещо додати. Але ж ні: здирають з вас старі штанці — паняй. От і виходить, що ви зовсім без штанів зостатися можете. Нічого дивного. Бо без примірки не можна. А в хліборобстві тим паче. Тут треба, щоб чоловік любов мав до землі. Без цього не підведешся до схід сонця, при місяці не ляжеш. Треба і мужикові роздивитися — які вони, ці нові штани. Він поки руками не помацає — однаково не повірить. А ви питаєте: чи погано, чи добре?

Поштар, як завжди, приніс листи перед обідом і залишив їх на столику, біля віконця роздачі. До кінця обіду розбирати листи заборонялося, щоб не створювали тісняви, і це для багатьох було справжньою мукою.

Щасливці — чергові по їдальні, що одержували у вікні бачки з супом, ризикуючи ошпарити ноги, скоса позирали на листи, щоб мимохідь роздивитися — кому що. З-за обідніх столів за ними стежили нетерплячі очі: «Мені там нічого нема? Не помітив прізвища Сич? Воно примітне, тільки три літерки...»

— Чуеш, а мені завжди шлють у зелених конвертах. Мати на весь строк служби наклеїла. Не бачив там зелененького?

Федір міг би за правом командира підійти до столика і пошукати свого листа, але не хотів порушувати порядку, сидів з бійцями і дожидав кінця обіду. Змалку він терпіти не міг гороху. Навіть під голоднечу, після громадянської війни, тітка намагалася обійтися без Федькових нелюбих харчів. А тут, перед очима у підлеглих, він, коли на обід був горох, з'їдав повну порцію, ще й хвалив. Треба ж було показати приклад! «Ось демобілізуєш,— мріяв він,— і півгорошини в рот не візьму».

Висьорбавши жирний круп'яний суп і виївши з важким серцем миску крутої горохової каші, Федір терпляче дждався, поки старшина гаркнув, звертаючись до бійців:

— Усі понаїдалися? — і спитався в нього дозволу вести бійців з їдальні. Тільки тоді він кинув погляд на столик з листами. Їх за мить розхапали, лишилась чиясь кольорова листівка. «Знов нічого нема», — подумав Федір: йому завжди йшли закриті листи. І тут він побачив старшину з сусіднього підрозділу, який ніс йому листа.

Федір сунув листа у планшетку, але встиг помітити, що адресу написано не Вариним і не тітчиним почерком. Вийшовши з їдальні, він присів на пеньку біля кухні і розпечатав конверта. Виявилось — від Комара, від того хлопця, що колись єдиний підтримав його в шостому бараці під час чемоданного настрою.

«Чого це він згадав про мене?» — здивувався Федір і заходився читати листа.

«Вельмишановний і дорогий товаришу Коляда Федір. Не знаю, як вас по батькові, а тому звиняйте. Шле вам

на границю привіт Комар Петро Онисимович, відомий вам по шостому бараку. Спішу сповістити, що я після того, як пішов на бетон у бригаду до Нюри Неділько, ще раз мотнувся у рідне село і досить довго там був. Ви, може, гадаєте, що я літун, приїжджав на будівництво за довгим карбованцем, але це чиста брехня і неправда. Діло вийшло таке, що я з першого разу не зміг забрати в діда братика свого, Лексійка, а вдруге вирішив зробити по-своєму, навіть подав заяву до сільради, що як рідний Лексійків братеник працюю на ударній будівлі і не бажаю, щоб хлопець піддався різній агітації, бо дід нацьковує його проти нашої робітничо-селянської влади — за куркулів. Але голова мені відповіді не дав у зв'язку з самогоном, дід мав у себе апарата — купив цього елемента за бутиль первака. І коли я без ріски в роті, через те що дід мене витурив на мороз із хати уночі, принципово забрав молодшого брата і подався з ним на станцію піхтурою, то мої рідні дядьки, батькові брати, мене перестріли і злонавмисно давили за горло віжками. Але я купив Лексійкові у Харкові для хлоп'ячої забави міліцейський сюрчок, і він трохи одбіг і почав сюрчати, а дядьки з переляку подумали — це міліція. І так, дякують сюрчкові, я лишився живий, а Лексійко тепер перебуває зо мною в сімейному бараку. Дорогий товаришу Коляда Федю! Я в дане урем'я пройшов учкомбінат і працюю заливником у ливарному цеху на нашому тракторному заводі імені Серго Орджонікідзе. Роботку маю гарячу, але я холодного життя не поважаю, а навпаки, щасливий і радий, що працюю передовиком нашого багатотисячного робітничого колективу. Лексійко, щеня, ходить до школи тут же при заводі. Це та сама школа, під яку ми копали з вами котловани 1931 року в січні місяці, коли я ще сезонником був. А ще я хочу відписати вам кілька слів за наших чужоземців. Їх у нас у цеху — два. Один зветься містер Стюарт, цей як барило. А другий, як журавель над колодязем, це містер Раш або Рач — не знаю, як правильно. Вони в нас обидва живуть за валюту для повної наладки виробництва, бо ж агрегати маємо на п'ятдесят процентів американські. Може, комусь іншому це без інтересу, але вам, я знаю, цікаво, тому що ви, Федю, своїми мозолястими руками будували цей завод і потім трудилися на монтажі обладнання, і знаєте без мене, що це за морока з іноземними марками. Ви пам'ятаєте, як різна наволоч з капіталістичних фірм морочила нам

голову на монтажі, щоб ми без них не могли розібратися, що до чого, але в них ні греця не вийшло. А наші американці начебто не з гірших. Стюарт навіть за виробництво боліе, кишки порвати можна, такий дивак. У нього на дев'ятому конвейері, на формовці, за бригадира Володько Радкевич, той, що на будівництві ордена одержав. Як же це вас, Федю, обійшли, не нагородили? Усі хлопці переживали і співчували. Отож Володько добре працює не ганьбить нагороди, але навантажили його, як віслюка, — цілісінький день засідає. Тоді містер Стюарт, уявляєш собі, проліз боком у двері цехкому комсомолу, і давай, і давай: «Збори почекають, конвейер не почекає, не займайте Радкевича, а то буду весь комсомол забороняв». От циркачі! А взагалі він свідомий, від валюти відмовився, хвалився, що жінку з Детройта випусує. Хоче узяти в нас громадянство. Каже, сподобалась йому робітнича влада, хоча він у Форда, будьте певні, як огрібав. А не подобається йому в нас тільки те, що коли грязюка надворі, то треба галоші до чобіт мотузками прив'язувати. Адже досі, паразити, від житлокомбінату до заводу тракторів не зробили. А Рач — той на кольоровому литві за ліквідацію брака усіх робітників преміював золотими годинниками. Цілу зміну, як є, вісім душ. Завкомівці у паніку вдарились — жахливий приклад: хіба можна за кожную дрібничку такими преміями розкидатися? А містер Рач відповів: «Мої гроші, чим хочу, тим і премією». Він, виявляється, має в Америці жінку-мільйонерку, одружився з нею за гроші, а теперечки мотається по білому світу, щоб стара йому очей не муляла. Ну, натиснули ми на хлоп'ят по лінії робочої свідомості, шестеро повернули годинники, а двоє замахляли. Один збрехав, що пропив, а другий — що в трамваї украдено. Отакі в нас, Федю, діла. Що ж до вашої особи, то дехто вас пам'ятає. А більше таких, що забули. Багато новеньких. Їм що? Прийшли на готове, стоять за станками, план вибивають. На сьогоднішній день у нас 144 трактори щодобовий план, ще й спецзамовлення. Отож сміло оберігайте кордона, в разі чого тягачами і ще чим буде треба — поможемо. Хотів я з вами побачитися, розшукав був адресу, але ваша тітка мені пояснила, що вас покликано у ряди, і дала вашу поштову скриньку. Від неї ж мені стало відомо, що ви прикордонник і недавно прийняті до лав нашої партії. Сам я до комсомолу не вступав, побоювався анкети, а Лексієко неодмінно вступить, бо з малоліт-

ства виховується в робітничому колективі і — діти за батьків не відповідають. З тим до побачення, ваш Комар Петро. Пишіть мені поки що на Північне селище, 21-й барак, а дадуть кімнату — сповіщу нову адресу».

— Що, Коляда, дочекався звісточки? — почув Федір і обернувся. Поруч стояв помначзастави Міняйло. — Клянеться, хвороба, що не зрадить до гроба, — промирив він, не випускаючи з рота цигарку, — а ти й розкис?

— До речі, це від товариша, — неохоче відповів Федір і сховав листа до кишені. Міняйло присів поряд із Федором на бочці з-під солонини, вирвав з корінцем якусь квітку, почав відривати пелюстки.

— Любить — не любить, плюне — поцілує, до серця притисне, коханим назве... І однаково наставить тобі роги. Це річ перевірена. — Його жовчине хворобливе обличчя скривилося у вимученій посмішці, а підведені синцями очі ще більше стемніли.

Федір зник до його цинізму. Увесь загін знав, чому помнач такий розлючений та нервовий: жінка зраджувала його на кожному кроці. Кажали, що зовсім недавно він упіймав її з кухарем, а перед цим вона двічі утікала від нього з коханцями, а коли поверталась — то знов за своє.

— Мовчиш? Ображаєшся? Не хочеш рогів? — під'юджував Міняйло. — Гадаєш, коли моя шлюха тебе очима жере, то ти вже і кум королю? Невідразний мужчина? Ні, милий мій, не тому вона облизується на тебе, як кіт на сметану, що ти — орел, а тому, що кожна баба потребує в цім питанні перемін. Кожна, — підкреслив він зі злістю, — одна тільки різниця, що деякі остерігаються, а деяким — море по коліно. Йй, бабі, хоч крокодила до ліжка укинь, вона його любисточком назве, аби не законний муж. Отож не вір бабам. І своїй канарці не вір. І моїй сучці так само.

— Коли ви ревнуєте до мене жінку, — сказав Федір ображено, — за те, що ми з нею співаємо дуетом у самодіяльному гуртку, то я можу і не співати. Сьогодні ж скажу в ансамблі, щоб керівник зняв цей номер.

— До чого тут номер? — здивувався помнач. — Я ж просто так, для розмови, а ти лізеш у пляшку, чудак чоловік. Навіщо я її ревнуватиму до тебе? Не ти, то інший.

Вона до одного горбатого бігала три роки тому, їй-богу. І твоя побіжить,— утішаючись з Федорового обурення, правив він далі,— не до того, так до другого, а все одно побіжить. Може, й тепер уже бігає...

— Звільніть мене від таких розмов,— різко сказав Федір,— це брудно і... підло.— Він підвівся, настроїв був зіпсований, наче хтось мазнув його дьогтем по душі. Та ще й листів од Варі нема. І треба ж було, щоб лихий приніс цього Міняйла!

Федір прямував стройовим майданчиком до казарми по дрібній, як пудра, пилюці. Усе його дратувало: і сонце, що нещадно палило та вперто не злазило з неба, і стійка передвечірня задуха, і жерсть лаврових кущів, і краечок онучі, який підвернувся в чоботі й намуляв йому великий палець ноги. А головне — думка про те, що він, твердо вірячи у Варину чистоту, все-таки часом не може здихатися почуття образливих ревнощів. «І твоя побіжить»,— звучало в його вухах Міняйлове каркання. І хоча Федір розумів, що той просто дражнить його, все одно у голову йому лізло щось капосне.

До казарми він увійшов кульгаючи, сердитий, здатний присікатися до будь-якої дрібнички.

— Чому сидите на койці? — накинувся він на молодого бійця, що пришивав до комірця гімнастюрки вузеньку білу смужку.— Хіба старшина не пояснив вам, що койка до відбою має стояти заправленою? — І тут же причепився до іншого, до білобрового хлопця з Череповця,— той стояв навколішки перед розчахнутими дверцятами тумбочки.

— Якого біса розводите мух у казармі? — вичитував йому Федір.— Хіба вас не досить в армії годують? Для чого заставили варенням усю тумбочку?

— Так воно ж усе клюква та морошка,— простодушно виправдовувався білявий боець,— тут такої ягоди не відшукаєш, клімат не той.

— Може, і мою перевірите, товаришу командир,— втрутився Салій, що уважно спостерігав, як білявий об'їдавсь варенням. І відчинив свою тумбочку.— Чисто та і порядок. Як у дулі гвинтівки перед перевіркою зброї.

Федорові стало раптом соромно за свою роздратованість.

— Ану, дайте нам із Салієм покуштувати вашої клік-ви,— попрохав він білобрового і, злизавши з ложки ро-жеву юшечку, похвалив: — І справді, смачно.

Салій теж покуштував і теж похвалив. Білявий за-сяяв:

— Маманя варила!

Після відбою на сон Федір витяг із фібрового чемада-на пачку старих листів і присів з ними до столика дню-вального. Він привчив себе останнім часом щоразу, коли поштар не справджував його сподівань, уважно перече-тувати старі листи. Витяг одного навздогад: це — від тітки, один з перших, одержаних ним на заставі.

«...Федечку, рідний,— писала Надія Василівна,— мушу я, дурна, навести на себе самокритику: визнаю, не зрозу-міла я твоєї Варі спочатку. Гадала, вона кручена, пиха-та, а насправді на всі сто процентів — помилка. Пожила я з нею разом і бачу, що зовсім вона не така: лагідна, працювита, і в розмові розумниця, і вчиться уперто, ча-су не марнує, мріє стати вчителькою, як ти. А тебе так любить — це вже ти мені повір. Отепер не боюсь і помер-ти, ніколи вона не скривдить тебе...»

III

Варя прийшла з лекцій додому і передусім заходила-ся прибирати в кімнаті. Відколи вона перебралася з гурто-житку до Надії Василівни, жодна порошок не затри-малась на скромних меблях їх затишної кімнати. Іноді Варя встигала і в сусідніх двох кімнатах замести, допо-магаючи Леокадії Павлівні. Отож думка Надії Василів-ни, що Клава природжена господиня, а Варя — тринди-бринди, поволі мінялася.

Упоравшись з прибиранням, Варя, як завжди, заходи-лася розігрівати обід. Варила його зранку сама Надія Василівна: цієї справи вона нізащо не хотіла доручити Варі, хоч би як поспішала на фабрику.

Але й розігрівуючи готовий обід, Варя виявляла «твор-чу ініціативу»: то додасть до супу чогось, то порадує тіт-ку Надю її улюбленим грибним соусом.

Сьогодні середа, у Надії Василівни на фабриці партзбори, і Варя не поспішає розігрівати обід. А щоб

заморити черв'ячка, вирішила підсмажити собі скибочку хліба на маргарині.

Не встигла поставити на плиту сковорідку, як до кухні, човгаючи капцями, увійшла Паточкіна, в руках у неї була загорнута в папір скляна банка.

— Це вам. Покуштуйте і неодмінно почастуйте Надію Василівну. А то вона в нас така манірна...

Варя розгортає банку: ікра! Справжня кетова ікра. Варя її куштувала один тільки раз у ресторані «Спартак», куди батько якимось під Новий рік запросив усю родину, в тому числі й Надію Василівну. З того часу, як Микола Макарович, кинувши молочарню, влаштувався в ресторанному оркестрі, він там своя людина. Тим-то йому і принесли на новорічний стіл такі дефіцитні страви, що тільки стояли в меню, а продавалися з-під поли.

— Де ви дістали таке багатство? — питає Варя у Паточкіної, повертаючи їй банку.

— А як ви гадаєте, де можна дістати щось пристойне? — трагічно вигукує Паточкіна.— Тільки у «Торгсині». Віднесла туди останню дюжину срібних ложечок і в результаті маю ікру...

— На жаль, не можу скористатися з вашої щедрості,— каже Варя з вишуканою посмішкою,— адже не смію я поїсти ваші *останні* ложки.

На слові «останні» Варя робить наголос, і Паточкіна згадує, що вона вже раз називала ці ложки останніми.

— Як собі хочете,— зітхає вона,— хотіла, щоб ви поласували,— і надута йде з кухні.

«Ну й дурепа,— думає Варя, знімаючи з сковороди підсмажений хліб,— досі сподівається, що тітка Надя виклопоче незаконну пенсію для її колишнього непмана».

Дожидаючи Надію Василівну, Варя сідає на тахту і бере з полицки Цвейга. Але тут же відкладає книжку: спочатку треба написати Федькові листа. Ось уже котрий раз береться вона до цього горезвісного послання, розпочатого мало не місяць тому, й ніяк не закінчить. Це ж не жарт — розповісти йому про такі неприємності! Тітка Надя хитрує: «Напиши, а я припишу». Йй теж не хочеться обдурювати Федька. Всю правду не скажеш. А Федір ось уже в третьому листі за неї питає. Просто жах, який допитливий: про всіх родичів йому треба зна-

ти: неодмінно. Довела себе до головного болю, поки придумала, як відповісти про батька: мовляв, йому не так-то й зле у ресторані працюється, вона була там: грають у «Спартаку» здебільшого вальси та попури з балетів, а не вуличні пісеньки і фокси. Отож татка нова служба задовольняє.

Із Клавою складніше: її звільнено з роботи, можуть виключити з комсомолу. Промовчати? Набрехати, що в неї все гаразд? Ні, не можна. Все одно рано чи пізно він дізнається про це і буде ображений — чому приховали? А як йому пояснити?

Не так просто розтлумачити йому в листі й про її стосунки з Гусаком. Федір двічі цікавився, чи не переслідує її з помсти декан. А він, навпаки, добре ставиться до Варі. Чи то гріхи замолює, чи боїться чогось, але факт, що не кривдить її. Недавно підтримав навіть її кандидатуру до студкому. І при цьому ніяких старих вибриків, ніяких залицянь. Зрештою, вона була б дурна, якби лізла на рожен і підбурювала проти себе людину, від якої багато в чому залежить. Усе це якось можна було пояснити на словах, але у листі...

IV

Першого квітня 1934 року Клава прийшла на завод уперше за останні місяці у пречудовому настрої. Позавчора якийсь хлопчина у військовому приніс їй на завод чудернацьку записку:

«Шановна Клаво! Лежу в лазареті з поламаною ногою. Лікарі запевняють, що коли Ви не прийдете мене провідати, то кістка не зростеться. Отож подайте моральну допомогу і не залишайте калікою курсанта, що колись вас розсердив, видавши себе за сибіряка. Подобиці вам сповістить подавець цієї записки».

А подобиці були такі: невдалий її залицяльник, порушивши інструкцію під час стрибка з парашутом, хотів усім утерти носа і смикнув кільце пізніш, ніж треба. Унаслідок — легкий перелом ноги і солідна гуля на лобі.

Коли б не свідчення того курсанта, що приніс їй записку, і не таке незвичне місце побачення (лазарет!), вона, звичайно, нікуди б не пішла. Та ще й веселий, щирий тон записки розсмішив і зворушив її... Там, де від Клави ви-магалось співчуття, вона ладна була на будь-що.

Варя помітила: Клава прийшла додому, як ніколи збуджена, а їй в очах щось було таємниче, ніби з чимось ховалась од Варі. Пронизуючи сестру допитливим поглядом, Варя сполохано гадала собі: «Не інакше, як вона зрештою написала Федорові про цю клятву історію з інститутською анкетною, з відмороженими батьковими руками». І на цю думку Варі аж похололо на серці.

Те, що Клава, зустрівшись з нею поглядом, щоразу червоніла, що більше переконувало її: підозра має підставу, треба випитати у сестри всю правду. А тоді... тоді або доведеться чекати, поки Федір зажадає пояснень, і — всьому кінець. Або Варя змусить Клаву (чи випросить у неї) — хай відмовиться від своїх слів, скаже, ніби звела на сестру наклеп з ревнощів.

Варя ледве діждалася десятої вечора, коли Клава лягає спати, і, накинувши на себе хустку і в самій спідній сорочці, проскочила до Клави в кімнату. Як у дитинстві, вони вмостилися удвох на Клавиному вузькому ліжку, обнялися, наче після довгої розлуки, — такі вже дорослі, і такі різні, і такі досі, за звичкою, рідні.

«Зараз би помовчати, — подумала Варя, — і цілий вечір не розмовляти». Її лякало, що холодні ділові слова знову розвіють їх петривку, якимсь чудом відроджену близькість. Охоплена цим же почуттям, мовчала і Клава. Їй здавалося, що треба трохи ширше розплющити очі — і вона побачить коло себе матір у своєму старенькому мережаному пеньюарі, пильніше прислухатися — і з сусідньої кімнати долинуть звуки скрипки, на якій батько в останні роки вдома зовсім не грає.

— Варюню, — шепнула Клава, перебираючи сестрине шовковисте волосся, — тільки ти не май мене за дурну, що я таке питаю... Ти свого Федька дуже любиш?

— Звичайно, люблю, — відповіла Варя, насторожена підозрілою наївністю запитання. — Хіба ти маєш який сумнів?

— Ні, ні. А скажи: якщо ти його не любила б... не те щоб зовсім не любила, а так... не дуже... Коли б він тобі тільки подобався... ну, ставився б до тебе уважно... а кохання, того кохання, про яке ми читаємо в романах, — не почувала, — отоді чи наважилась би піти заміж за нього? Або поїхати з ним на край світу, коли б він покликав?

«Ніколи, нізащо!» — трохи не вихопилось у Варі. Ще у ті далекі дні, коли вона уперше збагнула, що кохає самого тільки Федька, то дала собі слово: якщо не він —

хай ніхто. Старою дівкою помре чи полюбовників, як рукавички, мінятиме, але — жити з нелюбом? До сивого волосся? Сподіваючись на силу звички? Які це тортури!..

— Чому це тебе зацікавило? — стримано запитала вона Клаву, інтуїтивно боячись необережної відвертості: хто її знає, може, Клава й досі закохана в Федора.

— Варю, мила, адже я ще не кохала ніколи, зрозумій... Уважала колись, що кохаю Федька, але то, мабуть, була просто звичка з дитинства. І отак досі — нікого... — Її голос зірвався. — Ну, а що, коли б я зустріла людину... розумієш, гарну людину... а кохання нема? Що тоді?

«Та це ж вона про свого курсанта! — здогадалася Варя. — Мабуть, той кінчає училище і дістає призначення кудись у далекі краї. — І зловила себе на думці: — От якби Клава зовсім поїхала з нашого міста...»

«Так, треба Клаві звідси їхати. — І спалахнула від сорому за себе: — Та як я смію навіть думати про таке? Невже язик ворухнеться порадити їй, щоб зв'язала життя з чужою людиною — без кохання, без почуття...»

— Може, я дурне щось спитала? — зітхнула Клава, не діждавшись від Варі відповіді. І зустрілась з Вариними очима, повними сліз. Але вона не знала, що то були не сльози співчуття до неї, а сльози зневаги до себе, бо все-таки наважилася порадити Клаві, щоб їхала.

— Я тому спитала в тебе, — сказала Клава, — що ти хоч і молодша від мене, але краще знаєш життя, і... що там не кажи... крім тата, найрідніша для мене на світі людина...

Варя ковтнула сльози, що підступили їй до горла, і, через силу обійнявши сестру, сказала:

— Чи ж ти не знаєш сама? Шлюби з любові — це виняток. Та й що таке любов? Хоч би й у нас з Федором. Поки не одружились — одне, а одружимося... хто його зна, як буде! Ти питаєш, чи варто тобі йти заміж за людину, що симпатична тобі без кохання. Не знаю, чи я маю право радити... Але коли б я не мала Федора... Я пішла б.

— Це правда, Варечко? — чи то зраділа, чи то здивувалася Клава. — Пішла б? Не кохавши?

— А чому б і ні? Коли він, звичайно, не дурень, і тобі з ним не нудно... Ну, а діти? Хіба ж не вони найголовніші в родині?

Останній аргумент усе вирішив: Клава давно вже мріяла про дитину, навіть збиралася узяти собі когось з дитбудинку.

За тиждень вона записалася у загсі з курсантом Дорожкіним і поїхала з ним на Далеку Північ, куди він дістав призначення в льотну частину.

Варя дуже шкодувала, що це відбулося вже після того, як вона надіслала Федькові листа, у якому ще нічого втішного не могла сповістити про Клавину долю. І відразу ж надіслала авіапоштою кольорову листівку, де сповіщала про несподіване Клавине щастя.

V

Пофарбований у захисний колір грузовичок, трусячись по хвилястій дорозі, то ховався за скелями, то вистрибував на відроги, як гірський цап, щоб відразу ж сховатися за новим поворотом. Сидячи поруч із шофером, Федір щоразу мимоволі напружувався, коли перед самим його носом виникала скеля, об яку, здавалося, машина неодмінно вдариться.

Досвідчений прикордонний шофер, надстроковик, ледь насмішкувато поглядав на Федора і відчайдушно вирулював понад самою прірвою, насвистуючи модну пісеньку з «Веселых ребят». Позирнувши на його недбало-спокійні руки, Федір і сам заспокоювався, навіть брався дрімати.

Ззаду, у кузові, перегородженому дошками на високі клітки, тупцювали і мекали вівці. Їх везли для кухонних потреб з підсобного господарства застави. Доглядати у дорозі за вівцями приставлено Салія. Він сидів у кузові спиною до стінки кабіни, поклавши на коліна гвинтівку, і наспівував сумної чабанської пісні. Біля його ніг чуйно куняла величезна, схожа на вовка, вівчарка.

Рік і три місяці збігло з того дня, коли Федір і Салій дістали подяку від начальника застави. Досі не можуть вони забути, як прийняли його за небезпечного порушника. Скоро і службі кінець, а ні Федір, ні Салій так і не мали обіцяної десятиденної відпустки.

«Та хай уже,— заспокоював себе Федір, поглядаючи на передосінню поруділу траву,— ну, ще два місяці, ну нехай навіть три, все одно діждусь наказу, демобілізуєш коли-небудь». Залишатися у кадрах він рішуче відмовився, хоча йому пропоновано не раз. Відповідав усе те ж саме: «Відслужу строк — і годі. Хочу бути вчителем».

З укриття, де заліг при дорозі Георгій, було добре видно грузовичок, що наближався сюди. Георгій тут лежить з ночі. За пазухою має зарядженого пістолета, а поміж устілкою і підшвою у чоботі — паспорт і профспілковий квиток на чуже ім'я. Саме їх він і мав вручити ще вдосвіта диверсантові, що перейшов учора кордон. А вручивши, дістати за це солідну суму від одного сумця на кличку Ваню.

Але зайда з Туреччини не з'явився на місце умовлено-го часу, і Георгій згідно з інструкцією, даною Ваню, мусив чекати на нього дотемна. Якби порушника затримали на кордоні, то його провідники дали б Георгієві знати. Мабуть, запізнився, і тепер відлежується десь недалеко, где ночі.

Дално час промочити горлянку, губи Георгієві пересохли, а джерельце десь зовсім поблизу. Але весь час щось та заважає: то зовсім недалеко від нього пройшов прикордонник із собакою, а тепер ось — машина. Хоч вона й аж он, а все ж не варто ворушитися. І знову грузовичок вистрибнув на видне місце. Але, щезаючи за скелею, цього разу залишив по собі слабенький запах вихлопних газів: отже, таки близько.

«Собачі заробітки! — думає Георгій, випльовуючи в траву недожований кусок огидно-теплої бринзи. — Вилежуйся тут без води, здихай...»

Але де б іще він міг дістати стільки червінців? На спекуляції не дуже забагатієш: з одного боку тисне влада, а з другого — конкуренти. А тут усунеш якійсь гадюці фальшивого паспорта, і двері сухумських ресторанів відкриті для них з Раїсою на цілий місяць... Лає його Раїса, — чому подовгу не буває вдома, чому не влаштовується на постійну роботу: наївна жінка! Гадає, котикові манто з неба їй падають! Розбалував він її за ці роки, жила, як жебрачка, а тепер, бач, самі претензії...

На кущому відтинку дороги, що ненадовго вирівнялася під колесами грузовичка, Федір солодко захріп. І за одну якусь мить побачив химерний сон: на дурманній траві лежить він в обіймах у помначевої дружини. Вона так і липне до нього — смуглява, безсоромна й гола... «Варю... Варю!.. — кличе уві сні Федір. — Прожени її, прожени...» — І розплющив очі.

Шофера поруч нема. Машина, стоячи на місці, сердито бурчить. Федір визирає з кабіни: що трапилось?

— Кляте пекло,— скаржиться шофер,— бачите — вода кипить у радіаторі... Доведеться свіжої заливати. Десь тут струмочок дзюрчить...— І, взявши відерко, шофер простує до чагарів.

— Барса візьміть,— радить йому Федір. Але шофер відмахнувся:

— Ану його! Я цього пса і сам гірше від смерті боюся.— І, вже стоячи коло гущавини, кричить:— Товаришу командир, накажіть бійцеві, хай камеру підкачає: ліва задня трошки ослабла.

Федір скидає портупею, відстібає ременя з пістолетом, скидає гімнастюрку і все це перекидає через борт Салієві до кузова. У самій тільки майці, поплювавши на долоні і наступивши обініж на вуха насосові, починає качати.

— Може, допомогти? — неохоче пропонує Салій. Його розморило на сонечку, а нескінченна пісня, якої він так і недоспівав до кінця, віднесла Салія на своїх крилах у рідні степи.

— Та не треба,— відказує Федір,— але ви там не спіть, пильнуйте, щоб з-за повороту часом не наскочив хтось. На цій дорозі усяке буває.

— Цить ти! — притишує Салій вівчарку, що раптом захвилювалася.— Вчили тебе, вчили і перевчили, дурну: на кожну ящірку брешеш.

З колесом усе гаразд, а шофера й досі нема. «Купається він там у струмочку, чи що? — непокоїться Федір.— Адже він десь близько, чути, як вода дзюркотить...» І як стояв, в одній майці, без зброї, Федір перестрибує через кювет і пірнає у гущавину, заткану густим павутинням.

— Долганов! — кличе Федір шофера.— Чуєш, Долганов?

Ні звуку. Він обережно розсуває колючі гілки низькорослого чагарника. Такі чагарі — цупкі, закорінені у глибоких щілинах,— зростають тут здебільшого на крутих схилах урвищ. Так воно і є: за чагарником прірва. Невже оступився Долганов? І Федір інстинктивно відхилився від урвища і в западині крізь листя побачив кроків за п'ять від себе наставленого на нього пістолета.

— Не кричи. Зовсім не кричи,— почув Федір гортаний голос, що здавався йому напрочуд знайомим,— не будем стрілять. Нам не треба стрілять,— вів своє той же голос,— тихо-тихо, ти туди, я сюди. Обидва хочемо жити.

«На такій близькій відстані, беззбройного та ще й із засідки, він неодмінно вб'є мене»,— майнуло у Федора

в думці. Але всупереч цій думці він тут же гукнув: — Барс, до мене! — і упав на землю, відповз трошки убік і наткнувся на мертве тіло шофера. Підвівшись на руках, Федір знову голосно покликав:

— Гей, Барс!

Гримнули одночасно два постріли. Це гахнув з гвинтівки Салій і натиснув на спусковий гачок пістолета Георгій.

«Пробач, Варенько, що я Барса покликав, що не порятував себе»,— думає Федір, затискаючи рукою кулеву рану під верхнім правим ребром.

«Кінець, зовсім кінець»,— думає Георгій, чуючи зловісний шелест кущів і за ним нетерпляче дихання вівчарки. Йому треба було б, за інструкцією Ваню, передусім знищити оці фальшиві документи, а він замість цього витяг із пазухи мініатюрну фотокартку Вариної матері і, на мить притиснувши її до пошерхлих вуст, уже під самим носом у Барса, розірвав її на шматки, проковтнув.

VI

Мініатюрний електричний нічник кидає на подушку світлу пляму. У цій овальній плямі перед Вариними очима постають знайомі обличчя: одну по одній витягає вона з-під подушки старі фотокартки і подовгу роздивляється кожну, догоджаючи безсонню.

Оце вони утрюх — Варя, Клава й Федько: блідий аматорський знімок, зроблений батьком у Варин день народження, коли вони щойно переїхали до нової квартири. Варя дивиться на себе і поблажливо всміхається: яка вона тут негарна! Обличчя злюще, губи закоплені, очі втупилися в одну точку. Варя пам'ятає, як вона пручалася, не хотіла зніматися: адже це був перший день її народження, святкований без мами... Клава тут вийшла куди кращою, ніж у житті: ластовиння не видно, очі, як завжди, веселі (єдине, що має Клава гарного,— це великі іскристі щирі очі), а надто коротку шию приховує гіпюровий бабусин шарфик... Цікаво, як тепер, після заміжжя, виглядає Клава? За стільки часу не прислала жодного фото у листі. Ну, а Федько на цьому фото який чудний! Аж ніяк не схожий на себе. Варя пам'ятає його

хлопчиком — він був просто чарівний тоді! А тут ніс виїшов не рівний, як у Федька справді, а якийсь схожий на моркву, симпатичних ямок на щоках і на підборідді не видно, очі примружені, нізачо, дивлячись на ці хитруваті щілинки, не уявиш собі Федькових відвертих очей!

Розкритикована Варєю фотокартка легить на підлогу, на купу вже тих, які вона переглянула, а рука дістає з-під подушки ще одну: на тлі недобудованого ковальського цеху Федір розмовляє з Залізним виконробом. Цей знімок уміщено колись у багатотиражці на першій сторінці. Та хіба Федір уміє зберігати такі біографічні реліквії? Добре, хоч його тітка дещо сховала у своїй скриньці на пам'ять... Отут Федько — куди там! Щоправда, за тих часів Варя бачила його нечасто, але того вечора, коли він порятував її від Гусака, в нього було таке ж обличчя — рішуче і незвично сердите. На фото, мабуть, воно тому сердите, що був чималий мороз, а Федька після зміни змусили фотографуватися надворі... Як добре, що він шапку збив на потилицю, а то не було б видно його хвилястої чуприни. Варі дуже до вподоби, коли у Федора з-під шапки вибивається чуприна: у поєднанні з інтелігентним обличчям це зухвале пасемце справляє ефектне враження... А от у профіль він знявся надаремне. Федорові не можна фотографуватись у профіль: і без того має аж надто довгасте обличчя...

О-о, профшкільська картка! Фесенко поруч з Варєю у парку Горького у позі Чайльд-Гарольда... Гарненький був хлопчик, а тепер і не впізнати, так розпузатів. Мріяв про літературну кар'єру, а зробився товарознавцем. Зате одружився з журналісткою... «Чи подобався він мені коли-небудь хоч трошки?» — силкується згадати Варя. І не може. Йй здається, з дня народження ніхто посправжньому не цікавив її, крім Федора.

А ось і нерозлучна четвірка: Йосько Кобленц, Сашко Орабинський, Федір і Аркашко Зайцев. На звороті напис: «Діаграма росту учнів 7-ї групи «В»... На весь зріст стоять малорослий Кобленц, за ним трохи вищий за нього, присадкуватий силач Орабинський, потім Федір, і, нарешті, виносить над Федором аж на цілу голову довготелесий Аркашко... А ось Аркашко окремо. Це свіжа, торішня картка: випрасуваний, модний, але нічого спільного з піжоном Фесенком. Щодо вбрання, Аркадій так само, як і Федір,— хоч би що на себе начепив, а все одно

видно, що барахло для нього — нуль без палички. На звороті віршики:

«Чужої жінки не волій»,—
Вчив бозя грішні душі.
Та вгледів Варю — боже мій! —
Сам заповідь порушив!

Дотепний, чортяка!.. А це вже Варині картки. Не варто й дивитися. Не подобається їй, як вона виходить на фото: риси якісь дрібні (у житті куди буйніші, виразніші), і рум'янцю не видно, і що то за очі, коли в них нема тієї блакиті, що за нею всі закохані сохнуть! Навіть на кольорових фотографіях вона схожа не на себе, а на якусь розмальовану ляльку...

Тихо, щоб не збудити Надію Василівну, Варя навшпиньках підкрадається до дзеркала. Світла пляма від настільної лампочки впала на дзеркало, і Варя незадоволено морщиться, дивлячись на своє віддзеркалення: схудла вона без Федора, змарніла. А може, це ще й випускні іспити даються знаки? Важко їй прийшлося, мало голова не тріснула, поки все поскладала. Ну, та тепер найстрашніше позаду: диплом у кишені, і вона вже працює у школі.

«Повернеться Федько, — думає вона, — і я знову погарнішаю. Ніколи не уявляла собі, що страждатиму без нього аж до фізичного болю». Усі, навіть Надія Василівна, трохи кепкували з Варі, що вона так безпідставно хвилюється, коли нема довго з кордону листів, а от передчуття і не обдурило її: Федора поранено. Добре, що легка рана, а то могло трапитися... Навіть страшно здумати.

І, вдивляючись у своє відображення, Варя уявила поруч себе Федора і пообіцяла у думці: «Аби все було добре, аби він швидше повернувся, і хай робить усе, що йому до вподоби, в усьому перед ним поступатимуся...» Ні, вона й справді ніколи з ним не посвариться. Чого їм сваритися? Хіба що з ревнощів? Але ж він не матиме для цього причин. Варя хоч з ким може піти об заклад, що й Федір ніколи не змусить її ревнувати. Ну, а те, що він непрактичний... Ні, вона й за таке ніколи йому не дошкулятиме. Він і сам зрозуміє нарешті, що у житті не завжди треба робити так, як книжкові герої.

Так само навшпиньках Варя пробирається до шифон'єра і просто на довгу нічну сорочку накидає свою улюблену голубу сукню. Якби Федько демобілізувався навес-

ні, вона неодмінно зустріла б його в цій сукенці. Ну, та нічого: можна одягти сіру спідницю і плетену червону кофтинку: червоне їй теж лїчить. Кофтинку, щоправда, побила міль, заштопана вона, але Федько її любить, називає душегрїєчкою і каже, що Варя у ній чомусь нагадує йому Маргариту з «Фауста».

«Фантазер він у мене»,— посміхається Варя, уявивши себе за прядкою.

— Що тобі? Куди це ти серед ночі зібралася? — чує Варя зляканий голос Надії Василівни.

— Тьотю Надю, це я сукню приміряла зустрічати Федька.

— Федька? Ще ж цілий місяць до його приїзду... Чи не бачили? О третій годині ночі вона міряє сукню! Зараз же спати, моментально!

Але в душі Надії Василівни приємно, що Федір має таку ніжну, таку вірну, таку люблячу наречену.

Перед тим, як вимкнути світло, Варя, лежачи під ковдрою, витягає з-під подушки ще одне фото. І голосно сміється. Ніколи вона не може без сміху дивитися на цей знімок. А доставши його, була засмутилася трохи: намацала тоді у конверті фотокартку і уявила собі Федора у формі прикордонника. А він узяв та й знявся в Батумі у мандрівного фотографа, просто на вулиці, на бутафорському коні і черкесці з кинджалом у руці. Ще й підписав: «Будеш вірною жоною — зробим царицею. Не будеш — заріжем».

Милий мій, зворушливий, дотепний Федько!.. Варя хоче заснути, але під головою шарудять картки. Вона витрушує їх на підлогу, і раптом сну — як не було: з купи фотографій на неї глянув батько. Зовсім іще молодий, він притулився щокою до скрипки і дивиться на Варю з дорором. «Адже ти сам, ти сам це зробив!» — мало не крикнула Варя. Її загасила світло. Але і в темряві батько довго її переслідував смутним докірливим поглядом.

VII

Федір ще у поїзді дав собі слово — першого ж ранку по приїзді додому виспатися до очманіння. Але йому це зробити не пощастило: рівно о сьомій його розбудив керосинник. Тоскно і довго він гудів на свою гугняву сопілку, збираючи навкруг заспаних хатніх господинь із бачками.

— Спи, дурненький,— лагідно прикрикнула на Федора тітка. Та йому вже не спалося. Він швидко, по-військовому, заправив ліжку і раптом згадав — поспішати нема куди. Пройшовся сюди-туди кімнатою, ліниво помахав перед відчиненою кватиркою руками, зробив два-три присідання. Умившись на кухні незвично теплою водою, він посьорбав з тіткою чаю і прислухався: за стіною у сусідній кімнаті було тихо — Варя ще, мабуть, спала.

— А що, як я вас, тьотю Надю, до фабрики проведу? — запропонував він, не уявляючи, куди подіти час, поки Варя прокинеться.

— Отак! — здивувалася тітка.— Тридцять років без проводирів ходжу. Гуляй, відпочивай.

Ранок, що він так його чекав на кордоні, зустрів Федора маленькими прикрими розчаруваннями. По-перше, надворі було похмуро, а йому чомусь здавалося, що, коли він повернеться додому, його зустріне ясне сонце. По-друге, цієї ночі Варя була не з ним, а в батька, на другій половині квартири. Мріючи про неї у розлуці, він зовсім забув, що вони з нею ще не записані. Йому здавалося — вони давно вже чоловік і жінка.

«Треба її розбудити,— подумав Федір,— адже їй до школи на першу зміну... Засиділася учора зі мною, ще проспить»...— І тільки-но вийшов у коридор, як зустрівся з Варєю.

Вона прикрила рушником розчахнутий на грудях халатик і цмокнула Федора в щоку якимось несміливо, крадькома, ніби їм треба було від когось ховатись. Це його розізлило.

— Варю,— сердито сказав він,— сьогодні ж ми підемо з тобою до загсу.

— Божевільний! — засміялася вона.— Чого поспішати? Три роки чекала, а три дні не подождеш? Дозволь нам, жінкам, приготуватися до вечірки... Адже доведеться після реєстрації щось улаштувати. Домовились у суботу, то й нехай у суботу.— І, ще раз цмокнувши його, побігла вмиватися.

От і Варя пішла. Постукала Леокадія Павлівна, спитала, чи він снідав, і теж пішла в свою школу. Микола Макарович десь загуляв, не ночував дома, і вона перед тим, як піти, попросила Федора, коли той з'явиться, нагодувати його сніданком. У квартирі стало тихо, безлюдно, і на Федора напав сум. Усі кудись поспішають, усім бракує часу, тільки він сам, як дурень, має сидіти отут,

слухати по радіо «Піонерські новини» і дивитися у вікно на нудне ватяне небо.

«Сьогодні ж піду до міськвно, проситимусь на роботу», подумав він, почувавши себе ображеним, хоча розумів, що ображатися йому нема на кого. Думка про міськвно заспокоїла його. Але там приймали з 13.00, а тепер тільки восьма.

Дивлячись у вікно на хлоп'ят, що ганяли по калюжах м'яча, Федір спробував уявити себе Федьком-школярем. Припустімо, цьому Федькові заболіло горло, і тітка не пустила його до школи. Що б він робив? Федір бере з етажерки потріпаний томик Майна Ріда і примошується з ним на тахті. Що ж, мабуть, Федько був би цілком задоволений, але Федорові Коляді цього мало: він нудьгує без роботи, без Варі, отож Майн Рід, що колись його так захоплював, здається тепер нудним і наївним...

До дев'ятої Федір голився і придягав новий цивільний костюм. Рівно о дев'ятій, накурившись до гіркоти в роті, накинув на плечі шинель і вийшов на вулицю. Місто, що снилося йому мало не кожної ночі — там, у незвично яскравих субтропіках, вразило його брудом і сірістю. Мокрі жалюгідні дерева в тісних скверах були надто різким контрастом у порівнянні з пальмами. Чомусь у спогадах про рідне місто було більше і яскравих фарб, і зелених рослин, ніж справді.

Він повільно йшов містом, вражений прикрою відчуженістю: жодного знайомого обличчя, жодного потиску руки. Незнайомі люди, кудись поспішають, випереджають його або мчать назустріч, не звертаючи уваги на земляка, що три роки тільки й думав, як би швидше повернутись до них.

За той час, поки Федір служив на заставі, столиця переїхала до Києва. З багатьох будинків зникли вивіски урядових установ, на вулицях поменшало машин, біля колишнього будинку ВУЦВІКу замість юрби автомобілів самотньо гурчав грузовик, і тут же купчилися якісь незграбні ящики. Федір не знав, що це привезено обладнання для майстерень Палацу піонерів, який тут відкривався. Це видовище — заляпані грязюкою ящики і стружки на брудному асфальті — здалося йому чимсь провінціальним, убогим. Одне слово, сумуючи за Харковом, він чекав від зустрічі з ним свята, а його зустріли будні.

Коли б він був не затримався після поранення аж на місяць у Батумському госпіталі й повернувся у вересні,

його, напевно, порадував би звільнений від огорожі профсад. А тепер випущені на волю квітники та газони почорніли, пов'яли і не справили на Федора аніякого враження.

— Так онде ти фланіруеш? — Перед ним стояв довготелесий вусань у пухнастій кепці, із згортком під пахвою. Якусь мить Федір пильно вдивлявся у нього, але вусань посміхнувся, і Федір трахнув його по плечі: та це ж був Аркашко, Аркашко Зайцев, товаришок! Ледве упізнав його через оці чудні вуса...

— Так і думав, бродяго, що ти тут, на Сумській, — сказав Аркадій, — дістав від твоєї тітоньки цими днями інформацію, що прибуваєш у вівторок. Вирішив віддати тобі один день на родинні обійми. Прибігаю сьогодні — нікого нема. Згадав твого листа, що пориваєшся на службу, і помчав до міськвно. А там — з години дня. Я тоді на Сумську...

Вони фундаментально застрягли посеред тротуару, заповненого перехожими, наче два потонулі човни, і людські хвилі обтікали їх, скипаючи докорами: знайшли де балакати!

— Чому ти так мало писав? — накинувся на приятеля з претензіями Федір.

— Чия б корова мичала... І, знаєш, Федьку, — язик мій — ворог мій, це вірно. Але для друзів — єдиний зручний спосіб спілкування — язик. Не вмю балакати з друзями у письмовій формі.

— А звідкіля вуса? Май на увазі: напою тебе п'яним і геть оббрю.

— Не смій. Вусами я страхаю своїх наречених. Матінка посилено штовхає мене у ярмо. Пардон... Адже ти, здається, одружуєшся?

— Уважай, що одружився. В суботу запишемось. О 19.00 прошу прибути до мене у стані повного голоду.

— Точно так. А ось і шампанське, — і Аркадій показав йому згорток. — Якщо дістанеш квадратні метри у селищі Артема, не забудь, що це я будував: виконроб Зайцев. Могорич за тобою.

— Не сподівайся. Збираюся влаштуватись у соцмісті на Тракторному. Хочу туди до школи. Оце йду просити призначення.

— Чи не здурів? Першого ж дня?

— Щось без роботи канудить. Відразу роблюся песимістом і дурнем.

— Тоді і я з тобою в міськвно. А потім до «Спартака» або до «Червоної». Треба ж обмити приїзд.

Вони зрушили з місця, і їх понесло людською течією угору по Сумській. Раптом Федір спинився. На тім боці вулиці крізь легкий туман перед ним зросла величезна постать Тараса Шевченка. Овіяний думами, стояв він на блискучім чорнім граніті, оточений героями своїх віршів і поем. Федорові здалося, що саме так дивилися Тарасові очі, коли народжувався безсмертний його «Заповіт».

— Ах, адже і це за твоєї відсутності! — зрадив Аркадій, утішаючись враженням, яке справив на Федора пам'ятник. — Правда ж, молодчина Манізер? Я був на виставці проектів і перший сказав, що найкращий — його.

— Дивись: Ужвій? — упізнав Федір свою улюблену актрису у постаті Катерини.

— Так,— кивнув головою Аркадій,— для цієї групи позувало багато «березильців»... Заздрю братам скульпторам: претендують на вічність. А мої «коробочки» ні-хто добрим словом не згадає.

— А ти їх не будуй.

— Нічого не зробиш: таке віяння. Он Держпром — дитя епохи, символ простоти і величчя. А Будинок проектів — це вже щось середнє між елеватором і тюрмою. Мені — що? Шкода, що внуки плюватимуться.

Години зо дві вони ще блукали вулицями: спершу Сумською, а тоді усипаною мокрим падолистом Чернишевською, а звідти звернули на громохку від трамваїв Пушкінську. Розпитували один одного про се, про те і, звичайно, навперебій згадували шкільне дитинство: як скорочували уроки, щоб побігти до кіно; як під час суду над будьоннівцем (де він, бідолаха, тепер?) відлущували бойскаутів; як, підзубрюючи географію, мріяли про втечу на Азорські острови і от раді-радісінькі, що доля звела їх усе на тій же Сумській.

Слухаючи їх бесіду, містові стало соромно за те, що воно так холодно зустріло свого старожила, і воно по-добрішало і перестало прикидатись чужим. Хіба могли забути Федора хоча б трамвайні підніжки? Чи ж не він на них мандрував зайцем, коли був школярем? А потім висів на них, поспішаючи на будівництво. А ще пізніше на них же стояв і видивлявся Варю, що чекала на нього...

Біля годинника Яковлева вони за звичкою уповільнили крок: а що, як зустрінеться хтось із знайомих?

Повз них безконечним потоком струміли не знайомі їм люди, а ще ж недавно здавалося — куди не піди в цьому місті, неодмінно надібаєш на шкільного товариша.

— Коняєв де? — допитувався Федір.— Він, я пам'ятаю, захоплювався хімією?

— Навіть і не чув,— знизує Аркадій плечима,— а от Қобленца нещодавно зустрів: кінчає електромеханічний, слабкі струми.

— А Першин?

— Зник з горизонту... Ох, мало не забув... Ти нашого останнього завідувача пам'ятаєш?

— Леопардовича?

— Еге ж. Зустрів його минулої зими — опустився, змарнів, виглядає як дідуган. Копирсається десь в архівах Історичного музею мало не технічним працівником.

— Що ж таке?

— З партії вичистили. Одне слово, під час обміну партдокументів йому згадали анархістське минуле, ну і не обміняли.

— Нікчемне було людисько, а все-таки жаль,— зітхнув Федір.

— Жалощі на даному етапі — наш бич,— насупився Аркадій.— Ти де обмін проходив? На кордоні? Там у вас, мабуть, спокійніше було. А в нас, на громаданці, самі трагедії. І це ж іще не кінець. Послухаєш — начебто й правильно вичищають. А подивився на вичищеного — і серце стискається: відразу людина робиться жалюгідною, приниженою...

— Диверсанти, коли їх ловлять, так само виглядають жалюгідними,— сказав Федір, згадавши, як, наче баба, лементував турок, спійманий того дня, коли поранено Федора,— твоя правда: з жалощами у наші дні, очевидно, треба кінчати. Прогавили Кірова — доволі.

— Це правда,— погодився Аркадій,— часом мене починає гризти черв'ячок сумніву. То я, щоб заглушити у собі недоречну сентиментальність, починаю думати про міжнародне становище. Намалюю собі, розумієш, картину, як італійські фашисти розправляються з абіссінцями, і відразу стаю лютим. Адже можна і тут напустити на себе: «Ах, ах, мовляв, може, в них є свої міркування! Все-таки це нація, що породила Рафаеля і Мікеланджело!» А вони, між іншим, жінок і дітей зганяють у загородки для буйволів і спалюють живцем. І куркульня, коли дати їй волю, так само чинитиме. Ні, з

ворогами по-ворожому треба. Хотілося б тільки швидше зустрітися з ними в бою. Не з тими, що «воду ллють на млин», а з затятими, справжніми.

— Не турбуйся, Аркашечку, встигнемо,— сказав Федір поблажливим тоном людини, що понюхала пороху.— Сам подумай: Німеччина порвала Версальську угоду, Італія вийшла з Ліги націй, япошки бешкетують у Китаї... Не треба бути дипломатом, щоб зрозуміти, куди воно йде: починається світова різанина.

— Ну й біс з нею, чим швидше, тим краще,— спохмурнів Аркадій,— дождати її ще огидніше. Хай би нам дали відповідні умови, ми б з тобою декому показали... Я, коли відбувався Лейпцигський процес, усе намагався уявити себе на місці Георгія Дмитрова. І, знаєш, непогано виходило. Він, звичайно, герой, але і я, будши ним, знайшов би, що сказати отим геббельсам. Піонерське слово.

Пустився дрібний дощ. Федір позирнув на годинника: пів на дванадцятку.

— Наплюй ти сьогодні на міськвно,— попрохав Аркадій,— устигнеш, адже я однаково від тебе не відчеплюсь. Навмисне вніпросив на роботі вихідний день... Знаєш, як виглядає моя просьба у письмовій заяві? «Прошу відпустити мене з нагоди урочистої зустрічі з захисником кордону». Цінуєш? Отож марш до ресторану!

— Тоді краще до мене,— сказав Федір,— додамо щось до твого шампанського і прорепетируємо утрьох весільний бенкет. Варя повинна бути вже вдома, в неї сьогодні тільки два уроки.

VIII

Варя зайшла до кімнати і відразу ж помітила на столі накриту попільничкою записку: «Діти, я забігала додому дещо взяти. Порайтесь поки що без мене. Захворіла моя приятелька, лежить сама як палець, нема кому води подати. Доведеться з тиждень поночувати у неї, а може, й довше. Це на Белгородській вулиці, окремих дімок, під номером 69. Коли що невідкладно знадобиться, шукайте мене там після роботи, ідіть сміливо у двір, собака в неї смирний. Варюню, звари суп із локшиною, за вікном — курка. Не їжте насуху і не швендяйте по ресторанах, це дорого. А буде лінки тобі,— Леокадія вас погодує, я з нею домовилась, вона з радістю. Не за-

бувайте поливати фікус, і нехай Федько не пхає недокурків у горщик. Забула спитати, чи є у вас гроші, то в буфеті, у шухлядці, де чайні ложечки, загорнуто в серветку сто двадцять карбованців. У суботу зранку прийду на цілий день і поможу. Цілую вас, ваша тітка Надія».

«Мила і така добра! — подумала Варя, розчулившись. — І як це ми з нею колись не мирилися? Це ж вона навмисне пішла з дому, щоб ми з Федьком побули удвох». І спалахнула від думки, що вже сьогодні вони полишаться удвох, уперше по-справжньому удвох, на всю ніч.

Варя і до повернення Федора ні на хвилину не мала сумніву, що вона з ним щаслива. Але це було або щастям спогадів, або щастям чекання. Усі ці роки вона почувала себе, як щасливчик-старатель, котрий знайшов величезний зливok золота, але ще не мав насолоди від усіх життєвих радощів, які той обіцяв йому. Тепер цей зливok починав давати їй не обіцянки, а відчутні життєві радощі. «Бідна Клава! — зітхнула Варя, згадавши про стриманого листа, одержаного вчора від сестри. — Невже вона навіть замужем так і не зазнає кохання?»

За стіною тихо схлипувала Леокадія Павлівна: батько з'явився напідпитку. Варя все це чула наче крізь сон: світ, що оточував її, з усіма його складностями й недоречностями, здавався їй чимсь далеким, чудернацьким, чужим, тому що сама вона була непристойно щаслива.

Федір побачив Варю на кухні, біля плитки, у білому фартушку, і на нього напало те найвне замилювання, на яке хворіють майже всі щойно одружені, коли бачать, що обожнювана ними істота спускається заради них до буденної прози.

— Ніколи не уявляв, що ти так смачно готуєш! — вигукнув він, куштуючи бульйон з таким подивом, наче впевнився, що Варя вміє ходити по канату. Похмуре небо і дощ за вікном більше не псували Федорові настрою, коли вони утрюх посідали навкруг обіднього столу.

Побачивши разом з Федьком Аркадія, Варя трохи зніяковіла: надто часто діставала від нього поштою стоси любовних віршиків, поки Федір був на кордоні. Щоправда, усі вірші були жартівливі, але вона ще не вирішила — чи показувати їх Федорові, чи ні. Не знала також, чи розповідати йому про те, що Аркадій кілька

разів запрошував її до кіно й до театру. Адже вона щоразу знаходила причини, щоб ввічливо відмовитись!

Після першої ж чарки Аркадій увільнив її від цих сумнівів, відверто спитавши:

— Ну, як там мої амурні опуси? — І тут же продекламував один з них уголос. Федір подивився на нього без тіні ревностів, і Варя задоволено констатувала, що від цієї хвороби вона його вилікувала назавжди.

Федір був сьогодні «в ударі»: багато жартував, з гумором розповідав про те, як ловив диверсанта. Він так і не взнав, що людиною, яка його поранила, був Георгій, прихований під чужим прізвищем.

Пили шампанське, згадували старих друзів, накресливали плани — як би веселіше організувати весільну вечірку, і сперечалися — кого запросити.

У розпалі цих суперечок хтось несміливо подзвонив у двері. Федір пішов відчиняти. За хвилину він повернувся трохи зніяковілий, пропускаючи поперед себе нежданого гостя: змоклий до нитки, з набряклим картузом у руках, на порозі стояв... Гусак.

— Заходьте... сідайте... — ледве опанувавши себе від подиву, запросила його Варя.

— Ні-ні... А втім, роздягнуся... Я на хвилинку, — забурмотів Гусак, марно силкуючись звільнитися від кашуби, — не думав, що у вас гості...

Він присів, Федір наповнив йому чарку:

— Може, вип'єте з нами?

— Не відмовлюсь, — якось жалюгідно посміхнувся Гусак і обережно цокнувся з Федором. — За щасливий приїзд...

Запало ніякове мовчання.

«Чого він приплентався?» — сушила собі голову Варя.

— Дивуетесь, що зайшов? — відповів Гусак на її мовчазне запитання. — Усяке трапляється в житті. Я, власне, до вас, товаришу Коляда. У суто особистому питанні.

Федір кинув на Варю запитливий погляд. Вона знизала плечима.

— Ну, я піду, — сказав Аркадій і кивнув Федорові, — до суботи.

Провівши гостя до дверей, Варя збрала з столу тарілки і вийшла на кухню.

— Не знаю, як ви, — так само жалюгідно посміхаючись, мовив Гусак, — а я, наприклад, лихого довго не пам'ятаю. І я до вас оце прийшов, як до рідного брата...

Пробачте за нескромне питання: чи ви не писали часом Федоре... забув, як по батькові...

— Антонович,— підказав сухо Федір.

— Чи ви не писали, Федоре Антоновичу, будши в армії, кому-небудь про своє бажання працювати у школі в районі ХТЗ?

— Так, писав. Тітці і Варі писав.

— А ще кому?

— Йй-богу, не пам'ятаю. Здається одному знайомому. Він колись завідував ФЗУ на «Серпі», а я там викладав математику.

— Сергієві Іллічу?

— Так. А ви з ним знайомі?

— Не те що знайомий,— знітився Гусак,— а так... підлягаю йому тепер... Адже він угору пішов, ваш знайомий: завідує міським відділом народної освіти. А я на діл покотився. Я ж тепер не декан. І взагалі ось уже з місяць — ніхто. Допустився грубої помилки: спробував перевести на другий курс відсталу студентку, натискав на окремих професорів. Ну... кваліфікували, як використання службового становища. А заодно приплюсували й мораль. Одне слово, у міськкомі партії порадили йти на рядову роботу. Тобто до школи учителем. А вони й рядовим не беруть. На партконференції доповідач мене з гряззю змішав. Тепер куди не поткнусь — відмовляють під різними приводами. А жувати щось треба: родина.

— Це так,— сказав Федір,— але чим я можу вам придатися?

— Дуже багато чим,— схопив його за руку Гусак,— якщо ви тільки повірите, що я чесно усвідомив помилки... І про минуле забудете... Не хочу брехати — подобалась мені колись Варвара Миколаївна, не зумів узяти себе до рук... Але ж не можна карати людину за це все життя.

— Все-таки я не зовсім розумію,— огидливо поморщившись, перебив його Федір,— яка моя роль...

— Зараз усе поясню,— заспішив Гусак,— хвилинку уваги. Приходжу позавчора до міськвно, на прийом до Сергія Ілліча. А він якраз по телефону розмовляє. Чую, називає ваше прізвище і зачитує телефоном анкетні дані: закінчив робітфак, доброволець будівництва, комуніст, цими днями демобілізується тощо. І пропонує вашу кандидатуру на посаду директора нової школи, що її недавно відкрито на ХТЗ.

— Гаразд, але для директорства у мене нема ніяких підстав. Я не збираюся йти на цю посаду, у всякому разі, поки не закінчу пединституту.

— Е-е, голубе, від цього вам не втекти,— не приходуючи заздрості, відповів Гусак,— не умовлять, то запропонують. Отож я і прошу: коли вас затвердять, візьміть мене до штату, Федоре Антоновичу. Я вже дещо з'ясував, там географа нема. Невже ж мені кидати квартиру і кудись перебиратись у район? Я-то сам не боюся: селянський син. Але дружина... Кине вона мене, ось побачите, подасть на розлуку, бо й так дома скандали щодня, хоч вішайся...

— Ось що я вам пораджу,— сказав Федір підкреслено сухо і подивився Гусакові в очі так пильно, що той не витримав погляду, аж заморгав.— Звертайтеся куди собі хочете і до кого хочете, тільки не до мене. І не мисліть собі, що це я з помсти. Дурниці. Просто не можу дозволити, щоб з моєї вини дітей виховували брудними руками.

— Ясно,— хрипло видавив з себе Гусак і підвівся.— Дякую за відвертість.— Губи йому помітно тремтіли. Не оглядаючись, він почвалав до дверей.

— Я все чула,— сказала Варя, зайшовши, коли за не-проханим гостем гримнули двері,— мушу тобі сказати, мій любий, що ти з ним повівся необережно. Він ще помститься.

— Ану його. Не боюсь.

— Я теж не боюсь, але... зрозумій: хоч як зачиняй перед ним двері — все одно пролізе. Такі люди завжди знаходять шпаринку, а потім...

— Що — потім? — розсердився Федір. Але тут же злагіднішав, обійняв її.— Варюню, Варюню, щось ти без мене зробилась занадто полохливою.

— А ти без мене занадто відважним. Це тобі, Федечку, не кордон: отакий Гусак гірший за двісті порушників.

— Не перебільшуй.

— Ось побачиш, побачиш. Йому аби кар'єра.

— А мені аби робота. Отож наші інтереси аж ніяк не збігаються.

— Жартуєш, а я серйозно занепокоєна. Тебе саме почали висувати...

— Знову за рибу гроші? Ось побачиш, відкручусь від директорства.

— Нічого не вийде,— сказала ніби байдуже Варя, а сама раділа в душі, що неприхильний до неї час починає поволеньки обертатися до неї обличчям, підносячи її Федора хоч на одну приступочку вище.

— І навіть не спробуй відкручуватися! — напівсерйозно-напівжартома наказала вона, обіймаючи Федора.— З твоїми здібностями і з такою біографією ти в мене ще будеш наркомом!

IX

— Ні, все-таки у допотопних істинах є певна частка безсмертної мудрості,— заявив Федір Варі, вимірюючи кроками їх нове житло.— Перше почуття — найсильніше. І це в усьому. Пам'ятаю, перебиралися ми з тіткою з підвалу — яка це була подія! Наче весь світ перевернувся мені в очах. А от оселилися ми з тобою у двокімнатній, ізольованій... Я, звичайно, радію. Але, їй же богу, зовсім не те.

Варя якось непевно посміхнулася на ці слова: вона була зовсім не згодна з чоловіком. Може, й справді він колись у дитинстві відчував щось особливе, коли переїздив з підвалу, але вона, розпрощавшись з горищем, анітрішечки не стала щасливішою: адже саме тоді її покинула мати.

Зате ця їхня мініатюрна, хай ще не обладнана квартирка, котру Федір цими днями одержав у селищі ХТЗ, була для неї чимсь схожим на щасливе завершення тих хвилювань і тривог, що стояли на шляху, поки вона не вийшла заміж за Федора. І незграбний шифон'єр, і оббитий клейким дерматином диван, і ще не розхитані стільці, які гоноровито стояли навкруг столу,— все це належало їй з Федьком, тільки їм двом, і було покликане служити їх спільному життю, відтак — викликало у Варі природне замилювання. Навіть перенесена із старої квартири саморобна книжкова полиця тут здавалася їй не такою незграбною.

Федір сунув ногу у щітку для підлоги і взявся натирати стриботливі плитки нестійкого паркету. А Варя заходила коло вікон. Залізши з відром і ганчіркою на лутку, вона задивилася на передвечірній степ.

— Що там, Варенько? — запитав Федір. — Хочеш на око підрахувати, скільки тобі щодня доведеться труситися у трамваї?

— Дай-но спокій цій темі, — спохмурніла Варя, — адже я казала тобі, що не боюсь жодних відстаней.

— Це поки осінь золота. А почнуться дощі...

— Ну і хай, надягну калоші. Невже через те, що мені далеко їздити на роботу, нам треба було відмовлятися від школи, де тобі запропоновано місце директора! Ну, й окрему квартиру...

— При першій нагоді обіцяю тобі звільнитися від директорування, — сказав Федір, закурюючи, — а школа ця і справді мені до вподоби... Знаєш що, Варю? Переходь і ти в цю школу.

— Ще чого! Щоб тебе звинуватили у сімейственості?

— Я ж тобі кажу, що надовго не залишуся директором. Оце налагоджу дещо по господарству в організаційний період і наполягатиму у відповідних інстанціях, щоб на цю посаду підшукали більш досвідченого педагога...

— Не розумію тебе, — знизала Варя плечима, — річ, звісно, твоя... Але якщо так міркувати, тоді взагалі неможливе ніяке висування.

— Чому? — здивувався Федір. — Хіба треба висувати неодмінно людей недосвідчених? Я гадаю, минулися часи, коли для того, щоб контролювати царських фахівців, до них прикріплювали «червоних директорів».

— Ну, знаєш, — заперечила Варя, — коли таких, як ти, не висувати, то кого ж тоді висувати? У недавньому минулому передовик виробництва...

— ... бойовий прикордонник і т. д. і т. п. — продовжив за неї Федір, — просто дивно, як і ти, і начальство у міськвно говорите в один тон. Та хіба ж я працював на будівництві і служив на кордоні для того, щоб мені робили якісь пільги, висуваючи?..

— Які там пільги? — обурилась Варя. — Коли ти маєш на увазі, що в тебе нема інститутського диплома, то ти його матимеш. Вступиш на заочний факультет — і здобудеш.

— Річ не тільки у дипломі, — не жартом розсердився Федір і поліз до кишені по другу цигарку, — річ у досвіді, у кваліфікації, кінець кінцем — у покликанні. Для того, щоб *керувати*, теж треба мати покликання. А мені, на-

приклад, хочеться навчати дітей. Я вугілля вантажив, коли був безробітний,— і мріяв про це. Зварював перекриття на цехах — і мріяв про це. На кордоні стояв — і мріяв про це. Та дайте ж мені попрацювати там, де мені хочеться! Ось я викладаю у молодших класах. А мрію про старші. І коли я справді вступлю на заочний, то не для того, щоб стати адміністратором, а для того, щоб викладати математику старшокласникам. Ну, а коли-небудь... не ручусь: може, і відчую в собі сили й бажання, щоб зробитися добрим директором.

— Однак вони там у міськвно, крім тебе, нікого не знайшли,— зауважила Варя.

— Бо погано шукали,— доводив він уперто своє.— Коли б у нас ретельніше шукали потрібних людей, то менше сиділо б на директорських посадах невігласів... Ти це й сама розумієш!

— Нічого я не розумію,— відповіла Варя ображено,— знаю тільки одне, що коли людині щастить у житті, то вона починає задирати носа. По-моєму, вся твоя самокритика — суцільне кокетування.

— Ні, ви тільки подумайте,— обурився Федір,— вона ще й не вірить мені! Та ти себе на моєму місці постав: ось ти вчилася, мріяла потрапити до школи, до дітей, і раптом тебе не знають чого кинуть на адміністративну посаду... Невже б ти з цього раділа?

Варя промовчала. Правду сказати, робота у школі не надто захопила її. Чимало учнів у її класі писало з помилками, на педрадах її весь час лаяли — то за те, що в неї багато двійок, то за те, що малувато п'ятірок, і вона мимоволі зробила висновки, що *керувати* куди легше, ніж виконувати. До того ж в інституті їй здавалося, що вона все своє життя матиме діло з літературою, а в шкільних підручниках були самі уривки та якісь нудні безбарвні характеристики славетних письменників, яких вона змалку так щиро любила. Але мріяти про те, що її коли-небудь *висунуть*, вона не сміла (біографія не та!) і через те була щаслива уже з того, що хоч Федір, усупереч її побоюванням, починає просуватися службовими східцями угору. Всі її помисли збігалися на тім, як би менше йому заперечувати і як би кращі створити умови, щоб він нарешті відмовився від своєї зайвої скромності. А з неї вистачить ролі Федорової подруги життя, про нього ж рано чи пізно (вона була цього певна!) говоритимуть як про *велику* людину. Сказані нею колись ніби-

то жартом слова про те, що Федорові личить бути наркомом, вона у глибині душі не вважала за жарт.

По-осінньому рано стемніло. Жовтогарячого кольору степ перетворився на темно-фіалковий, наче його опущено в чорнило. Варя увімкнула світло, і вони з Федором посідали удвох на канапі. Йй би хотілося просидіти з ним обійнявшись отак цілий вечір, побалакати про якісь безневинні дурнички або навіть помовчати. Аби почувати його коло себе.

Але суперечка розхвилювала її: надто він у неї наївний, аж надто довірливий. А слід було б обережно відчувати його від тієї наївної довірливості.

Вона взяла з полицки книжку й удала, ніби захоплено читає, щоб дати йому змогу піти до іншої кімнати і засісти за статтю. Оце вже кілька днів, як Федір пише статтю про трудове виховання у школі. Усі, кому він читав перші сторінки, казали, що коли статтю буде надруковано, то це стане подією на педагогічному фронті.

«Зараз він піде, підведеться і піде»,— засмучено думає Варя і ловить себе на думці, що розполовинюється між бажанням якнайшвидше побачити надруковану його статтю і потаємною мрією, щоб він відклав цю статтю і цілий вечір просидів із нею.

X

Він таки домігся у райвно посади у школі, де був директором Федір, і Варині побоювання щодо Гусака швидко справдилися. Перед самими Жовтневими святами Федір, прийшовши до школи, побачив у своєму кабінеті на столі заяву, написану вихлястим Гусаковим почерком:

«До директора школи Ф. А. Коляди

Уважаю за свій обов'язок поставити Вас до відома про політичну невитриманість учителя малювання Горбенка А. П. Готуючись до свята Великого Жовтня, я подав учням 7-го класу «Б» ідею про те, щоб прикрасити класне приміщення портретами вірних соратників товариша Сталіна — тт. Косіора і Постишева. Як вам відомо, я керую цим класом з травня минулого року і знаю здібності і можливості своїх учнів. Ці портрети могли б хуждожно виконати учні Петренко і Коган, які вже створили до Першого травня вдалий портрет товариша Сталі-

на. Однак запропоновані мною габарити чомусь не влаштували тов. Горбенка, який заявив, що «негарно буде займати двома портретами півстіни і знімати задля них портрет Тараса Шевченка й таблицю періодичної системи Менделєєва!» Вважаю таблицю Менделєєва в устах тов. Горбенка пустою відговоркою, а його намагання підмінити портрети партійних керівників портретом Тараса Шевченка як політичний випад. Як мені стало відомо, Горбенко син сільського попа».

Під заявою поряд із підписом Гусака стояв номер його партквитка.

«Оце так Варюха! — було першою думкою Федора, коли він дочитав заяву. — Як у воду дивилася! Сидів, сидів тихо та й показав пазури».

Здогадатися про причини, що змусили Гусака настроювати цього доноса, Федорові було не важко. Півроку тому після зборів, на яких Гусак виступав із довгою, нудною промовою, Горбенко з властивою йому грубуватою відвертістю у присутності Федора порадив Гусакові «не розтікатися мислю по древу». І от у результаті — підлий донос.

Федір вирішив: «Заховаю цей папірець до шухляди і не реагуватиму на нього ніяк. Не сподобається Гусакові — хай і на мене пише доноса. Там де треба — розберуться, йому ще й попаде за наклеп».

Незадовго перед початком уроку до кабінету ввійшла Ельвіра Григорівна, шкільний завпед. Федір показав їй заяву Гусака, певний, що й вона обуриться. Проте, на превеликий його подив, ця досвідчена немолода вчителька, повертаючи Федорові папірця, якось дивно промимрила:

— Що ж, треба розібратися. Мені цей Горбенко теж не до смаку.

— Як це розуміти — «не до смаку»? — спалахнув Федір. Він згадав зараз, що і завпед мала свого часу з Горбенком неприємний інцидент: якось занадто цнотлива Ельвіра Григорівна спробувала заборонити учителям малювання користатися на уроках у старших класах скульптурами «у голому вигляді», вважаючи це аморальним. Горбенко не стримався, назвав її «синьою панчохою» і необережно нагадав, що Макаренко ненавидів отаке святенництво. Ельвіра Григорівна, посідаючи

колись високий пост у міськвно, воювала з Макаренком, і нагадування про це влучило їй у самісіньке око.

«Що за чортівня? — питав себе Федір, збитий з пантелику таким ставленням завпеда до Гусакового наклепу. — Невже якась дріб'язкова амбіція навіть для розумних, інтелігентних людей може бути дужчою від здорового глузду?»

— Чудово, — сказав він підкреслено сухо і заховав заяву до шухлядки, — обговоримо це питання на педраді, але я заздалегідь вам кажу, що вважаю цю заяву недостойною кляузою.

— Не раджу так поспішно вирішувати, Федоре Антоновичу, — повчально сказала Ельвіра Григорівна, — життя нам підказує, що у таких питаннях треба бути обережнішими.

— Що означає «бути обережнішими»?

— Пильнішим. Ось ви чомусь повірили у політичну непорочність Горбенка. А на яких підставах? Хто б із нас міг подумати, що такі, — вона запнула, підшукуючи епітет, — такі авторитетні у свій час партійні діячі, як Зінов'єв і Каменєв, стануть ворогами народу? Не так давно ми мало не молилися на них, а що показав торішній процес?

— По-перше, я ні на кого не молився, — відрізав їй Федір, — а по-друге, до чого тут Зінов'єв? Кожному, хто вивчав історію партії, відомо, що він ще у сімнадцятому році хотів зрадити Леніна.

— І все одно те, що він зробився ворогом народу, було для нас несподіванкою, — заперечила Ельвіра Григорівна тоном терплячої вчительки, яка роз'яснює азбучні істини тупуватому учневі. — То чому ж я маю сліпо вірити у безгрішність Горбенка? Що не кажіть, а він син попа, і на нього є свіжий сигнал.

— Ні, це щось зовсім інше, — упирався Федір, — у даному випадку цей «сигнал» дано з чисто особистих мотивів. Тут за три версти тхне обивательською постою.

— Пробачте, Федоре Антоновичу, — в голосі у завпеда з'явився метал, — якщо ми розцінюватимем пильність як особисту помсту, то скотимося бозна-куди. Гадаю, що заяву товариша Гусака і справді треба розглянути. Але не на педраді, а на закритій партгрупі. В усякому разі, я вважаю за свій обов'язок поінформувати про це групу.

Федір увійшов до класу похмурий. Перед зустріччю з учнями він щоразу переживав ту тривогу й радість, що споріднені почуття молодого батька, коли той спостерігає перші кроки свого малюка. Дітям мимоволі передавалося його внутрішнє хвилювання, і тому уроки математики для них були наче свято.

— Комар,— запросив до дошки Федір свого улюбленця,— пиши, брат, умову.— І, звернувшись до решти, оголосив: — Сьогодні розв'язуватимем задачу, подібну до тієї, що я пояснював вам на попередньому уроці. Тоді ви усі хором кричали, що зрозуміли. Подивимось! — І продиктував умову популярної задачі, в якій треба було встановити, коли саме зустрінуться два поїзди, що вийшли у різний час із таємничих пунктів А і Б і мчать один одному назустріч з різною швидкістю.

Комар перекинув з руки в руку грудочку крейди і задумався. Федір обвів очима притихлих учнів.

— Нехай кожен вирішує самостійно,— попередив він суворо,— на дошку дозволяю дивитися тільки тим, хто розв'яже задачу. Якщо хтось вважатиме, що Комар помилюся, відзначте у себе в зошиті помилку, а в кінці уроку виправте її на дошці.

Сорок пар очей відірвались від дошки, і в класі запанувала насторожена тиша. Це були для Федора найщасливіші хвилини. Відома здавна «класична» задача з поїздами в котрій уже раз на його очах переживала повернену молодість, змушуючи оцих принишклих хлоп'ят і дівчат наново перетворювати хаос невідомості на логічну залізну стрункість.

Дивлячись на зосереджені обличчя дітей, Федорові здавалося, що зараз він відчуває усю велич допитливої людської мислі, всю благородну силу самозречення в ім'я того, щоб людство простувало вперед від печерного буття до гармонії.

Хіба ж після того, як вони почали розв'язувати задачу, зникли за вікнами мальовничі калюжі, на які здригну очима п'ять хвилин тому дивилися хлопці? Хіба перевелися у дівчат секрети, якими вони шойно ділилися, сповнюючи клас бджолиним гудінням? Ні, все це є, і все це буде, але ось воно зезло, витіснилось єдиним бажанням дізнатися: коли усе-таки зустрінуться огорнені невідомістю поїзди!

І те, що дівчачі секрети і звабні калюжі, хоча б на півгодини, стали для оцих його дзиг чимось другорядним,

Федір розглядав як свою особисту перемогу і ладен був порівняти це з чимось дуже схожим на подвиг учених в ім'я світової науки.

Певна річ, не до всіх, що сидять у класі, це стосується. Ні Орлов, ні Штейнвольф, ні Кривенко нічого не розв'яжуть, аж поки їм десять разів не втлумачиш. Та й оцій нерозлучній п'ятірці дівчат, що сидять на першій парті, куди важливіше мати високу оцінку, аніж розв'язати саму задачу. Але все-таки й крім Комара є чоловіка з десять, не менше, для яких «поїзди» — справа честі. «Безумовно, з них усіх сам тільки Лексійко Комар буде справжнім ученим, — думає Федір, — але і решті, що морщать чола над задачею, вона не раз придасться коли їм у житті доведеться розгризати отакі непіддатливі горішки».

— Усе, — каже Комар, поглядаючи скоса на дошку, геть списану цифрами. І зітхає полегшено, витирає замазані крейдою руки об штани. Сорок пар очей, ніби по команді, відриваються від зошитів і дивляться на дошку. Як завжди, Комар розв'язав задачу перший, і як завжди — по-своєму.

Раптом Федорові спадає несподівано на думку: «Ось вони не встигли, а товариш устиг. Чи розуміють вони, що він не просто щасливіший від них, не просто уважніший, а й талановитіший? І що ніколи (ніколи!) — хоч би як вони не старалися — їм у математиці не наздогнати Комара, бо це від них не залежить. Як же дізнатися, як угадати — чи не сидить оце у класі поміж них початківець-заздрісник, що затаїв злість на товариша за його природний талант? І що саме треба зробити вчителю, батькові та матері, товаришам, щоб помітити це вчасно і щоб оцей маленький заздрісник не зріс у майбутньому на небезпечного Гусака?»

XI

Чи то випадково, чи внаслідок закономірності, продиктованої часом, але мало не того самого дня, що й Гусакова заява, подано іншу, де в чому схожу заяву. Написала її людина, що, мабуть, поняття не мала про існування Гусака, але стиль заяви був тотожний, і так само ретельно вона була переписана начисто, а потім передана Варі директоркою школи.

«Прошу розібратися,— говорилося в цьому «документі»,— у моїй скарзі і вжити відповідних заходів. Ідеться про систематичні причіпки до моєї дочки з боку викладача літератури тов. Коляди Варвари Миколаївни. Відколи з'явилася у школі тов. Коляда, моя дочка, що встигала раніше з усіх предметів на «добре» та «відмінно», не вилазить у неї з трійок. А вчора вона принесла повернений їй домашній твір з незадовільною оцінкою. Незважаючи на завантаженість відповідальною роботою в облвиконкомі, я особисто урвав час, щоб ознайомитися з цією роботою, і офіційно заявляю, що, хоч робота моєї доньки має окремі вади, оцінку їй дано неправильну. Неодноразово моя дочка сигналізувала, що нова вчителька прискіпується до неї, але я завжди її ставив на місце, шануючи авторитет радянського педагога і школи. Проте згадана оцінка змушує мене звернути вашу увагу на серйозніше питання, що має політичне значення. Тема твору — «Образ Сергія Мироновича Кірова у творах радянських поетів». Тема потрібна й відповідальна, і моя донька в основному з нею вправилася. Вихована мною, членом партії з 1929 року, і моєю дружиною, кандидатом партії з 1935 року, наша дочка з дитячих років є піонеркою, безмежно відданою Партії та її Вождеві — товаришеві Сталіну. Про це вона і пише у своєму домашньому творі. А висновки тов. Коляди, що нібито у творі переважає «казенна мова» і що вона рясніє стилістичними недоладностями і малограмотними виразами, звучать як необгрунтована причіпка, де віддається перевага зовнішній формі над патріотичним змістом. Вважаю, що або тов. Коляда повинна визнати свою помилку і переглянути оцінку, а також ставлення до моєї доньки, або я муситиму поставити це питання у відповідних інстанціях...»

На великій перерві директорка запросила Варю до себе і мовчки вручила їй скаргу ображеного батька. Поки Варя читала, Марія Абрамівна нервово курила, і по її очах було видно, що вона широко співчуває оскарженій.

— Та це ж... чорт його знає що! — скипіла Варя, дочитавши до кінця.— Дівка уже у восьмому класі, а їй досі не вміє двох слів скласти докупи. Ось полюбуйтеся,— і вона зачитувала вголос: — «Світлі *образи* убитого з-за рогу полум'яного трибуна, *зображені* у віршах

таких поетів, як Олексій Сурков, Павло Тичина та інших представників нашої багатонаціональної літератури. Підле убивство найманих убивць звучить всенародним гнівом»,— ну і так далі. Мало того, що насмикала звідкілясь канцелярських зворотів, та ще й безграмотно насмикала. Навіть списати не вміє як слід. А коли б ви подивилися, як вона нахабно тримається, ця татова донька! Ні, не буду я їй міняти оцінки.

— І слухно зробіте,— зраділа Марія Абрамівна.— Зрештою, авторитет педагога для нас з вами найдорожчий. А різні неприємності...

— А які можуть бути неприємності? — насторожилася Варя.

— Ну, це важко зараз сказати,— якимось непевно відповіла Марія Абрамівна,— я цього батька вже знаю, скрізь він має зв'язки. Це, по-моєму, особа не досить розумна, але доволі злопам'ятна.

— А що він мені може зробити при всіх своїх зв'язках? — усе ще бадьорячись, але вже трохи сполоханим голосом спитала Варя.— Хай викликає хоч яку комісію, і кожна комісія погодиться зі мною, що твір написаний погано.

— Усе це вірно, моя дорога,— сказала Марія Абрамівна,— я особисто у таких випадках тримаюся, як то кажуть, до переможного кінця. Але...— її зморшкуюче чоло ще дужче наморщилося,— але щось останнім часом моя упертість не дуже допомагає... Одне мушу вам сказати: ніяких комісій не буде. Просто, мабуть, образжений батько подзвонить комусь із своїх друзів, а один з тих друзів десь при нагоді підставить вам ніжку, не згадавши навіть про горезвісний домашній твір. Отак.— І Марія Абрамівна знову перетворилася із сумної розгубленої жінки на сувору директорку.

— То ви мені радите,— спитала розгублено Варя,— не міняти оцінки?

— Я вам нічого не раджу,— сухо сказала Марія Абрамівна, ніби відчула, що Варя завагалася,— я вам просто кажу, що зробила б, будши вами.

Абияк закінчивши урок, Варя просто з класу побігла до трамвайної зупинки. Сівши у вагон трамвая, відвернулася до вікна і, поки доїхала до Турбінного, виплакалась.

Федір був уже вдома.

— Лаштуй, жінко, чемодана,— весело закричав він, перш ніж Варя встигла переступити поріг,— їду до Києва. Викликали на республіканську нараду директорів передових середніх шкіл. Затям собі: *передових!* Онде я вшкварю промову про трудове виховання! Адже статтю у місцевій газеті надрукувати відмовились! Заскочив сьогодні до редакції, кажуть: «Надто гостро поставлено питання. Залиште у статті пропозиції: а негативну частину підкоротіть» От тобі й маєш! Кричимо про політехнізацію, а самі змушуємо дітлахів обстругувати палички і сподіваємось зробити з них таким чином майстрів-виробничників. Між іншим, ходять чутки, що на нараді буде сам Постишев. Голову даю відтяти, що Павло Петрович підтримає мене...

«Чи варто йому зараз говорити про заяву на мене?— подумала Варя.— Чи варто йому псувати нерви перед такою нарадою?»

— Чому ж ти не питаєш мене про Гусака? — згадав Федір, коли вони посідали за стіл.— Уяви собі, ти вгадала, говорячи про тиху воду, яка греблю рве.— І витяг з кишені Гусакову заяву.

Разюча подібність двох кляуз, на Горбенка й на неї, налякала Варю, здалася їй лихою прикметою.

— І що ти збираєшся робити? — спитала вона, сподіваючись, що Федорова відповідь допоможе їй знайти вірне рішення.

— Обговоримо цей донос на партгрупі,— сказав Федір,— і пропісочимо кляузника. Хай не обливає брудом чесних людей.

— А ти певен, що ваші комуністи засудять його?

— Немає сумніву. Навіть у тому випадку, коли моя завпедка пристане до Гусака, візьме, як то кажуть, його руку. Колектив у нас здоровий, переважно молодь, учорашні випускники інституту. Ці Гусакові не дозволять вийти сухим із води!

— А що, як... відмовчаться?

— Чого це на тебе, Варюхо, песимізм напав? — І Федір стурбовано подивився на неї.— Хіба ти вважаєш, що я неправильно роблю? Хіба не слід провчити як слід Гусака?

«Чому неправильно? — хотілося їй відверто сказати йому.— Може, справедливість і повинна брати гору над підлістю. Але підлість — ось вона, поряд, в особі Гуса-

ка, в особі ображеного вельможі-батька. А справедливість... піди її ще десь пошукай..»

— Чому ти мовчиш? — не в жарт занепокоївся Федір. — Невже я не повинен заступатись за людину, яку оббрехали?

«Хоч би що я сказала йому, — подумала засмучена Варя, — все одно він зробить по-своєму. І завжди все життя чинитиме не так, як слід робити, маючи розум, а так, як, з його точки зору, належить робити. І досить мені хоч раз йому гостро заперечити — у наших стосунках з'явиться розколина. А може, й прірва. Ні, хай робить так, як вважає за потрібне, хай лізе на рожен, хай ризикує. Я ніколи йому не перечитиму. Ніколи, бо інакше я його втрачу».

І, звівши на Федора очі, такі ж чисті, як тоді, коли вона говорила Надії Василівні про батькові відморожені пальці, сказала:

— Я б теж так вчинила. Хай тебе навіть не підтримають у школі, але знай, що вдома ти знайдеш підтримку завжди.

— Я так і знав, що саме це почую від тебе, — мовив Федір і вдячно подивився їй в очі, — але не бійся, нічого страшного мені не загрожує. Поки існує, як говориться, Радянська влада, ми з тобою, Варенько, забезпечені. І ніяка сволота нам не страшна.

Увечері, провівши Федора на вокзал, Варя лежала у незвичній тиші. Квартира для неї відразу ж спорожнилася, втратила затишність без його гучного голосу, без тютюнового диму, без важких кроків, без стукотіння його друкарської машинки.

«Так, так, — переконувала себе Варя, — хай лізе на рожен, і поруч з ним я буду його однимумцем. А всю вагу відповідальності за родину візьму на себе. І не треба, щоб він про це знав. Удвох нам ризикувати не можна. У важкий момент йому самому здасться плече, на яке можна зіпертися. І цим плечем буду я».

З цією думкою вона і заснула. А вранці, укладаючи до портфеля перевірені диктанти, наткнулася на горезвісний твір, витягла його і, не перечитуючи, зітерла гумкою незадовільну оцінку. Потім червоним олівцем написала: «Стиль і синтаксис — слабо, за змістом — добре».

XII

Паточкіна перша роздзвонила усім у дворі, що до скрипаля із Сухумі повернулася жінка.

«Уявляєте,— втішалася стара плетуха поки що їй самій відомими подробицями,— вчора надвечір тричі дзвонять у двері. Це до Куликів. А в квартирі, крім мене, ані душі. Чорт їх бери, пішла відчиняти. Дивлюся — вона. Шуба — чорний котик, у руках бісерний ридикюль, ззаду два носії з чемоданами. Ну, ясно — розцілювались, як колишні сусідки. Запросила її до себе, бо в них усе було замкнено — не знати, що ховають! Одне слово, призналась вона мені, що отой грузин кудись від неї втік. Почала, бідолашна, речі розпродувати. І взагалі, каже, без мужа там жінці жити незручно, бо грузини чіпляються. А оце Леокадія з роботи прийшла, сидять поруч обидві скрипалеві жінки і діляться спогадами. Жах і кошмар».

— Я розумію, може, це з мого боку безтактно, що я до вас зайвилася,— говорила Раїса Іонівна, адресуючи Леокадії Павлівні фразу, яку заздалегідь приготувала для колишнього чоловіка,— але я довше не могла лишатися там ані дня. Це було понад людські сили. Куди я мала подітися? Я ні на що не претендую, повірте...— І вона притулила до очей мережану хусточку.

— Що ви, що ви, я вас ні в чому не підозрюю,— виправдовувалась перед нею Леокадія Павлівна, геть спантеличена і несподіваною появою Раїси Іонівни, і всім її жалюгідним, хоч і спустошено-бундючним виглядом.

Але найдужче вразило Леокадію Павлівну те, що гостя вже з півгодини щось оповідає, вигукує, схлипує, а й досі не спитала про своїх дочок.

«Мабуть, у Паточкіної про все довідалась»,— шукала їй виправдання Леокадія Павлівна. І ще більше здивувалася, коли Раїса Іонівна, кивнувши на двері до суміжної кімнати, спитала:

— А там тепер, мабуть, Клавочка з мужем живуть?

— Клавочка!? — Леокадія Павлівна не знала що й казати.— Хіба вона вам не писала? Адже Клава з чоловіком, скоро тільки одружились, поїхала на Далеку Північ.

— Так, так,— знітилася Раїса Іонівна,— правда, правда, мені Клава писала, і Варенька теж. Але я не

зрозуміла, що вони поїхали відразу, я думала, може, пізніш... Та й ми так довго не листувалися! Я відтоді змінила аж три адреси. Георгій просто замучив мене переїздами. Він і на листи сказав не відповідати. Чудний якийсь зробився, нерівний. То грубий, як мужгир, то на диво ніжний. То дорікав мені, що витрачаю багато грошей, то буквально закидав коштовними подарунками. А потім і зовсім зник. Оце нещодавно, уявляєте, приходять до мене якийсь темний тип і пропонує покинути Сухумі. «Коли, каже, вас хтось запитає про чоловіка, скажіть, що він утік од вас з молодого коханкою...» Як це вам подобається? Ні. Вірити мужчинам у наш час може тільки патентована ідіотка...

— А про Варю ви все знаєте? — обережно поцікавилася Леокадія Павлівна, скориставшись з хвилини, коли красномовна гостя замовкла, щоб ковтнути з чашечки кави.

— Чому ж не знаю? — образилася Раїса Іонівна. — Вона з цим... із Федором живе... Дуже щаслива. Це мені ще з минулого року відомо.

— І те, що вони дістали нову квартиру?

— Аякже! Мені Паточкіна сьогодні сказала... А в цій, другій вашій кімнаті, тепер хтось живе?

— Квартирантам наймаємо.

— Ну і розумно робите, — трохи розчаровано сказала Раїса Іонівна, — вам удвох вистачить і однієї кімнати. І багато вони вам платять?

— Утріох п'ятдесят карбованців на місяць.

— О-о, майже задурно живуть... Можна було б з кожного брати п'ятдесят... Бідний Коля після того, як у нього трапилося нещастя з руками, мабуть, переживає грошові труднощі?

— Поки що не скаржимося, — сухо відрізала Леокадія Павлівна, — чи ж багато треба на двох? Оце тільки шкода, що призвичаївся до чарки.

— Що ви кажете? — жахнулася Раїса Іонівна. — За мого буття і не пригубляв навіть. — І зловила себе на підлуватій думці: їй було якось приємно почути, що колишній чоловік запиячив після того, як вона його покинула.

«А гарна була колись, — не без заздрості подумала Леокадія Павлівна, позираючи скоса на розмовницю, — недарма її в Колі відбив той грузин».

«Яке убозтво,— подумала Раїса Іонівна, ковзнувши недбалим поглядом по кімнаті, захарашеній старими меблями,— і отут я мала б жити всі ці роки, ще й дякувати долі за те, що переїхала сюди з мансарди».

Страх перед невідомістю, що вигнав її з Сухумі, поволі розвіявся, і життя в оцій «примусній» комунальній квартирі здалося їй страшнішим від будь-якої тюрми. А втім, про в'язницю вона досі не думала, хоча при всій своїй безтурботності мусила б розуміти, що гроші на шуби і на ресторани Георгієві з неба не падали і що рано чи пізно, а доведеться за них таки розплачуватися.

Коли ж вона, лишившись сама-самісінька у розкішній сухумській квартирі, нагло відчула, що не має жодної близької людини, і зрозуміла, що, розпродуючи речі, так довго не проіснує, думка про повернення до Харкова видалася їй рятунком. «Швидше, швидше *додому*,— думала вона, прокидаючись уночі від тиші, що псувала їй нерви.— Нєвжє, коли я заплачу, впаду перед Миколою навколішки, невже і тоді він мені не пробачить, не пожертвує заради мене якоюсь випадковою в його житті жінкою?»

Тепер вона дивилася на Леокадію Павлівну трохи глузливо, трохи співчутливо, а до того ще й вдячно: як добре, що та вчасно з'явилася у Миколиному житті і тепер Раїсі Іонівні не доведеться зводити старі рахунки з людиною, що стала для неї зовсім чужою. Це було б жахливо — в ім'я дочок поновлювати з ним подружнє життя.

Однак її серце тривожно стискалося від чекання хвилини, коли вона побачить свого першого мужа. Він увійшов згорблений, несподівано старий: Раїса Іонівна уявляла, що він виглядає куди краще.

— Здрастуй, Раїсо,— стримано привітався до неї Микола Макарович.— Чому телеграму нам не дала? Ми б тебе зустріли. А то, бачиш, Паточкіну довелось турбувати, не застала нас удома.

Він сів насупроти неї і дивився так, наче силкувався згадати, де і коли з нею зустрічався.

— Ти молодця, добре збереглася,— сказав він з тією самою, однак образливою доброзичливістю сторонньої людини,— от тільки трохи поширшала... Що, жінко,— звернувся він до Леокадії Павлівни, яка спостері-

гала цю зустріч ні жива ні мертва,— пригощала уже гостю? А як ні, то подавай на стіл, пообідаємо.

«Жінко»,— це він навмисне для мене демонстративно назвав її жінкою,— майнуло в Раїси Іонівни,— це щоб я ні на що не сподівалася». І хоча вона вирішила нізащо в світі не повертатись до першого чоловіка, образа опекла їй серце. «А от схочу,— сказала собі,— і він її вижене геть».

— А де твої речі? — спитав Микола Макарович.— Досі у Паточкіної? Тягни їх сюди, а то вона вчинить тобі «митний огляд». Злодійкувата особа... Чи, може, ти збираєшся у Паточкіної влаштуватися?

У Паточкіної?.. А й справді, де вона житиме? Покидаючи Сухумі, Раїса Іонівна чомусь запевнила себе, що треба їй лише дістатися до Харкова і все само собою владається. Аж ось виходить, що їй немає де жити... Від усвідомлення власної безпорадності, бездомності вона, нічого не відповівши Миколі Макаровичу, розплакалася. Її щедрі сльози не раз спантеличували і Миколу Макаровича, і Георгія: досі вони були її жіночою зброєю. Але цього разу з її очей лялися щирі, ні на що не розраховані, гіркі сльози. Вони нестримно бігли й бігли, лишаючи на шарі рожевої пудри глибокі рівчачки, схожі на зморшки.

«Дострибалась, догралась»,— без усякої злості подумав про неї Микола Макарович. Та колишнього жалю до її сліз не відчув.

— Я розумію,— вимовила жалібно Раїса Іонівна,— це було з мого боку безтактно заявитися до тебе...— Зопалу вона й забула, що вже говорила щось подібне Леокадії Павлівні.— І ти маєш право вказати мені на двері. Я знаю, скільки заподіяла зла і тобі, і дівчатам... Скільки завдала вам болю...

— Е-е,— і Микола Макарович дружньо поляскав її по пухлій руці,— зуб, Раїсо, болить, поки його не висмикне лікар. Бува, так дійме — померти, і то легше здається. А вирвуть його, поние трохи — і забув, що боліло, начебто цього зуба й не було. Я свою болячку вирвав геть з корінням. Отож спокутувати тобі переді мною — ні до чого.

«Після цього безглуздо лишатися в них обідати,— вирішила Раїса Іонівна,— безглуздо і непристойно». Але кинула погляд на вікна, за якими вечірня імла здригалася трамвайними спалахами, і лишилася. Леокадія

Павлівна принесла паруючу каструлю, і в кімнаті запахло розвареними грибами. Раїса Іонівна згадала, що зранку нічого не їла, крім шоколадних цукерок, які завалялися в сумочці.

— Покуштуйте мого варива,— запросила Леокадія Павлівна, і в її гостинному тоні Раїса Іонівна відчула повну перемогу над собою цієї непоказної, по-селянськи зачесаної жінки.

Коли речі Раїси Іонівни були перенесені від Паточкіних, Микола Макарович з жінкою вийшли на кухню помити посуд, і гостя залишилася сама... Розкривши одну з чотирьох валізок, вона витягла звідти яскраво-зелену шерстяну блузку і критично її обдивилася: ношена, але на вигляд ще зовсім нова. Можна це Леокадії подарувати, адже ж не чисто шерстяна.

Потім дістала акуратно загорнену в марлю білу чоловічу сорочку з накрохмаленим комірцем та манжетами і таким же твердим стоячим нагрудником: це Миколі. Звичайно, краще б тепер подарувати її зятеві, бо жити, мабуть, доведеться у Варі, але дочка описувала їй у листі свого Федора мало не як велетня: на нього буде мала, нічого не вдієш.

— Ось... будь ласка,— простягла вона блузку Леокадії Павлівні, зараз як та увійшла,— і не подумайте відмовлятися, ви мене страшенно образите.

Леокадія Павлівна, подякувавши, придягла перед дзеркалом обнову й просіяла: зелене їй личило.

— А це, Колю, тобі.

Побачивши подарунок, Микола Макарович якось чудно посміхнувся. Колись він і справді мріяв про таку розкішну концертну сорочку. Скільки образливих докорів вислухав він свого часу від Раїси за те, що заїкнувся якось про свою мрію: він, мовляв, і марнотратець, і егоїст, і навіщо йому концертні убрання, коли такому невдасі довіку не виступати в концертах. А тепер ушанувала, згадала...

— О! Дякую красно,— сказав він з жартівливою урочистістю,— надягатиму її на всі державні й родинні свята.— І галантно поцілував Раїси Іонівні ручку.

З другої валізи Раїса Іонівна витягла за бахрому велику шаль, рясно заткану яскравими квітами та всіяну бісером. Накинувши шаль на плечі і сказавши «я зараз», вона подалася до Надії Василівни. «Ось уже хто оцінить

мій подарунок,— уявляла вона собі радість своєї нової родички,— самий бісер чого вартий: «плебейський шик» — як любила говорити татап. І зніяковіла, коли, почувши «увійдіть», прочинила двері і побачила Надію Василівну.

Що лишилося від пралі, яка збереглася в її пам'яті? Від пралі, яка човгала по подвір'ю взутими на босу ногу калошами? Що лишилося від тітки Надії, яка красувалася у саморобно пофарбованій бавовняній кохтині, у домотканій хустці? Перед Раїсою Іонівною біла стола, заваленого книжками, сиділа сивіюча худорлява жінка в «англійській» кремовій блузочці, і весь її вигляд (не тільки одяг, а й погляд, і обличчя!) вражав Раїсу своєю інтелігентністю.

— Чула вже, чула від сусідки, що ви прибули до нас,— сказала Надія Василівна, виходячи назустріч гості з-за столу,— сідайте починаємо.

— Ні... я на хвилинку,— відмовилась Раїса Іонівна і щільніше закуталась у шаль, яку було незручно дарувати цій зі смаком одягненій жінці. «Скільки книжок, скільки різних книжок! — дивувалась вона, перебігаючи очима з полиці на полицю.— А я за всі ці роки жодної не дочитала до кінця». І посмутніла від думки, що зараз їй доведеться розповідати все спочатку: як щез Георгій і як вона розпродувала речі,— про все її метушливе і безглузде життя в Сухумі.

— Ви, Раїсо Іонівно, поки що нічого не розповідайте,— ніби вгадавши її невеселі думки, сказала Надія Василівна,— гадаю, не солодко вам прийшлося, коли покинули все і повернулись назад. Ще поговоримо, встигнемо. А зараз, коли й справді не хочете чаю, порадимось про дещо інше. Ми ж тепер із вами мовби родички. Отож і цікавлюсь: що збираєтеся робити? Де оселитися? Може, це й не дуже скромні запитання, але краще відразу все з'ясувати.

— Невже у рідному місті для мене не знайдеться якогось кутка? — сухо відказала Раїса Іонівна. Вона була збентежена прямолінійністю Надії Василівни.— І, зрештою, я маю тут у Харкові рідну доньку...

— Оце ж про доньку я й хочу сказати. Чи варто вам пристосовуватись до молодої родини? У них свої запити, у вас — свої. Їм самим треба оце придивитися як слід одне до одного, а тут ще хтось третій... Розташо-

вуйтесь поки що у мене: житлоплоща велика, я цілий день на роботі...

«Брешеш, не діждеш! — мало не вихопилось у Раїси Іонівни. Вона була страшенно обурена тим, що її пожаліли і пропонують їй місце, як милостиню.— Невже я так скривджена долею,— обурювалась вона у думці,— що якась колишня праля (інтелігентний вигляд Надії Василівни вже утратив для неї свою чарівність), що якась малописьменна баба, як жебрачку, пустить мене на нічліг?..»

— Якщо рідна дочка відмовиться дати мені притулок,— процідила вона крізь зуби,— я, звичайно, змушена буду пристати на вашу ласкаву пропозицію... Розуміється, поки я десь не влаштуюсь на роботі і не знайду собі кімнати...

За годину Раїса Іонівна під'їздила трамваєм до селища ХТЗ, що все сяяло вогнями. Микола Макарович і Леокадія Павлівна допомагали їй нести чемодани.

— Коленько,— якимось винувато сказала Леокадія Павлівна, стелячи собі поряд із ліжком на вузькому топчанчику,— може, ми невірно зробили? Може, треба було її переконати, щоб не їхала до Варі? Хай би оселялась у сусідній кімнаті?

— Ні,— твердо відповів Микола Макарович.

— Колю,— не вгавала вона,— ні до чого вона Варі й Федькові, не підхожий вона має характер для них.

— Ні,— повторив він уперто і перетягнув до себе на ліжко з тапчанчика жінчину ковдру.— Адже я сьогодні тверезий, то чого ж ти надумала стелитися окремо?

— Колю, подумай,— попросила Леокадія Павлівна, сідаючи на край ліжка і укладаючи на ніч прихоплені сивиню пишні каштанові коси,— хай би жила, я не ревнуватиму, я тобі вірю.

— Дурепал! — зовсім розсердився він.— Навіть перед сусідами негарзд: дві жони на одній житлоплощі... Та що я, султан? Бачити її не хочу. Годі. Надивився.— Він заплющив очі, але не спав, думав, зловтішаючись: «Оселиться з Варкою — і нехай. Треба й Варці скуштувати хоч трохи гіркого, не все ж котові масниці. Пожаліла вона мене свого часу? Дзуськи! І не подумала!»

І вже засинаючи: «Завтра ж напишу Клаві листа. Клавочці моїй напишу. Кривдив я її, ох і кривдив. Дівчинку мою бідну, сирітку мою».

XIII

Від самого ранку Варю канудило. Усі запахи в квартирі видавалися їй нестерпно бридкими. Та й на вулиці геть усе пропахло бензинним перегаром, а в школі від туалетів відгонило дезінфекцією. І Варя подумала, повернувшись додому, що, коли Федько прийде з партзборів, вона навіть не зможе поцілувати його, бо від нього, напевне, тхнутиме гірким тютюном.

Затамувавши подих, вона підійшла до дзеркала і з огидою кинула у піддзеркальну шухлядку пляшечку «Красной Москвы». Потім викинула у цеберку айстри, хоч вони й не пахкотіли нічим, зате вода, в якій стояли, смерділа якимись ліками.

Варя відчинила обидві квартирки і повернулась до дзеркала. Звідти на неї поглянуло майже незнайоме жовте обличчя з припухлими повіками і порепаними губами. «Невже за кілька днів можна так до неспізнання змінитися? — злякалась вона. — Якщо я так катастрофічно поганітиму, Федько мене розлюбить, поки я народжу».

Ще вчора вона так само, як і Федір, а може, ще й дужче, хвилювалася за наслідки зборів партгрупи, де мали розглядати Гусакову заяву.

Але скоро, лиш Варя відчула, що її занудило, усі вчорашні турботи видалися їй чимсь незначним, а головним тепер було — як би врятуватися від докучливих запахів і що б таке придумати, аби не стати за ці кілька місяців справжньою потворою. Вона спробувала напудритися, але запах пудри так само дратував її, а краси не додалося: крізь рожевий шар пудри ще рельєфніше проступали жовті плями.

Хтось несміливо подзвонив у двері. Варя не ворухнулась з місця, дивилася і далі в трюмо. Федір мав свого ключа, отож це не він. А гості у такий пізній час їй не потрібні. «А може, з Федьком щось трапилося? Може, йому стало погано з серцем на зборах?» — подумала вона і кинулась до дверей.

— Тьотю Льоко... Татку!.. — радісно вигукнула вона, відчинивши двері. І раптом відступила на крок, очам своїм не повірила: — Ти... мамо?!

«Вареньці зранку було недобре... Як вона там відмутила свої чотири уроки?» — непокоївся Федір, смокчучи

незапалену цигарку. Він ще учора помітив, що Варю аж верне від тютюнового диму, і дав собі слово менше курити. Але сьогодні йому не щастило. Цілий день його смикала якась не в міру причеплива комісія з райвно, що перевіряла шкільні майстерні.

Федір розумів, у чім річ: досі його майстерні вважалися у районі зразковими, а він узяв та й назвав їх у Києві «ефектним замилюванням очей». На нараді йому всі аплодували, навіть президія, і найбільше Постишев. А місцева начальство образилося: для чого з хати повносив сміття. Отож і ходять до нього.

Пішла комісія — сиди дожидай, поки почнеться партгрупа. Усі давно зібралися, а представник райкому запізнюється... Нарешті партгрупорг не витримав:

— Мабуть, почнемо товариші? Семеро одного не ждуть.— Їх і справді виявилось семеро, і всі посміхнулися.

— У першій справі слово має Федір Антонович. Він поінформує комуністів про столичну нараду.

Федір здивований: його забули попередити про те, що на партгрупі він має робити інформацію.

— Я можу, звичайно,— говорить він, підводячися з стільця,— але чи є в цьому така гостра потреба? Багатьом я розповідав про нараду в особистих розмовах, а післязавтра у нас педрада. Та й у газетах це висвітлювалося. Навіщо повторюватись?

Чумак, викладач української мови, він-таки групорг, з подякою дивиться на Федора. У його чорних очах уродженця Таврії загоряються задерикуваті вогники.

— Я теж вважав, що треба на педраді,— підтримує він Федора,— але шановній Ельвірі Григорівні дуже хотілося...

— Нічого мені не *хотілося*,— кидає з місця завпедка, і її синноваті губи щільно стуляються,— я тільки вважала за свій обов'язок нагадати товаришеві Чумакові, що у нас спершу інформують комуністів, а тоді й решту.

— Проголосуймо, товариші! — бадьоро вигукує Чумак. Він певен, що всі, крім Гусака, що, звичайно, утримається, проголосують проти завпедки. Так воно і є.— Чудесно! Переходимо до другого питання.

Микола Макарович і тітка Льока пішли. Дві трошки надпиті чашки з холодним чаєм самотньо стоять на столі. Неторкане суничне варення красує у вазочці.

Гірка домашнього печива апетитно жовтіє в корзинці. Коло столу сидять поряд Раїса Іонівна і Варя. Два-три слова — і пауза. Дві-три фрази — мовчання. Про що розмовляти? Невже це мати й дочка? Невже — рідні?

«Хоч би я зневажала її або ненавиділа, як колись, і то було б легше», — думає Варя, тамуючи подих: надто вже гостро відгонить від матері дорогими думками.

— Ти б лимона посмоктала, — радить Раїса Іонівна, помітивши, що Варю канудить. — Чи бувають у вашому Харкові цитрини в продажу?

— Не знаю. Здається, бувають, — відказує Варя, ледве стримуючи роздратування, яке щохвилини зростає у ній проти цієї самозакоханої, пихатої дамочки, котра чомусь вважається її матір'ю, — здається, грузини продають на базарі.

— У Сухумі їх скільки хочеш, — хвалиться Раїса Іонівна. — А почім тут лимони?

— Не пам'ятаю. Здається, карбованець штука. А може — два.

— А в Сухумі по сорок копійок, — торжествує Раїса Іонівна, — отакенні завбільшки... «Господи, коли б не такі обставини, — думає Раїса Іонівна, — нізачо б не приїздила сюди».

«Сьогодні Гусак йому таки помститься за все, — думає Варя про своє, — і за ляпаси, і за те, що довелось звертатися свого часу до Федька по допомогу. Говорила ж я Федькові: не зв'язуйся. І з цією заявою не варт йому було заводитися... А як же він повинен був зробити? — заперечує вона собі. — Звільнити з роботи ні за що учителя малювання, аби догодити Гусакові? Це тобі не оцінку переробити, це вже була б справжнісінька підлота...»

— Нащо ти калічиш себе?! — жахається Раїса Іонівна, критично оглядаючи Варю. — Як ти затягаєшся! У твоєму стані це просто злочинно. Ось я подарую тобі дуже симпатичний халатик...

«Усе, усе в ній не справжнє, фальшиве, — думає Варя, слухаючи матір, — інтонація, жести й ці ненатурально розширені очі, коли вона хоче показати, що її цікавить те, що аж ніяк не цікаве». Але найдужче нервує Варю її разюча зовнішня схожість із матір'ю. Варя так само, як і мати, кусає губи, коли замислюється, і та-

ким же недбалим рухом руки поправляє на лобі волосся, і так само сміється до сліз. Краще б Варя скидалася на батька, краще народилася би не такою гарною на вроду, аби нічим не нагадувати цю манірну заводну ляльку. «А що, коли я несправедлива до неї,— хоче заперечити собі Варя,— а що, коли це все тому, що я не хочу, щоб вона з нами жила? Або, може, це просто відродилася в мені дитяча злість за той день, як вона покинула мене на пероні?»

Ні, щось інше дратує Варю у цій жінці. По-перше, кричуща глупота. А ще — набридливе бажання неодмінно здаватись нещасною і взагалі не такою, як вона є. Весь час вона грає якусь роль. Коли мати кинулася при зустрічі Варі на шию, її роль називалася — «грішниця спокутує». Потім вона з півгодини пограла Варину ровесницю, балакаючи з нею невимушено про моди і позираючи на себе у трюмо. А коли заговорили про якийсь новий популярний роман, вона відразу ж зрозуміла, що треба міняти роль, і миттю перетворилася на хоч не дуже освічену, але життєво мудру патріархальну матінку, що дає вагітній дочці практичні поради...

...Усіма силами намагаючись не виказати своєї відрази до Гусака і тому сливе не дивлячись у його бік, парторг Чумак зачитав уголос горезвісну заяву і попросив, щоб комуністи висловлювалися. Федір спідлоба оглянув усіх, що сиділи в учительській, і мало не вилаявся: через одного наклепника стільки зайвого клопоту!

Перша забирає слово викладачка біології Олеся Василівна. Федір бачить, як їй не хочеться виступати. Попрохала слова, а сама не поспішає: поправила косу, обкручену навкруг голови, побавилася олівцем... Що вона може сказати в цій справі? Усе ясно як день — наклеп. Як звуться такі заяви? Зведенням особистих рахунків. На що заслуговує товариш Гусак? На найсуворіший докір...

— На догану! — кидає з місця репліку Дмитро Андрійович, фізик, прозваний учнями за комплекцію «самоварчиком». — На сувору догану, і нема чого тут ліберальничати.

— Правильно,— приєднується біологічка,— мені, наприклад, соромно, що у нашому колективі...

— Дайте мені,— просить фізик.— Доки ми докоряти-
мем Горбенкові за його походження? Доки будемо
псувати йому життя?

Його виступ уважно слухає представник райкому, який
оце увійшов. Стомлені очі представника начебто співчут-
ливо дивляться на фізика, ніби говорять: «Ех, молоде та
зелене, учити вас треба і переучувати».

Фізик ще не скінчив, а представник уже не слухає
його, щось пише у блокноті і ворушить сивіючу гриву.
Йому личив би білий халат, у халаті він був би викпа-
ний професор. Ось він пописав, пописав та лагідно й пе-
ребив промовця: а чи не вважає товариш, що його кри-
тика пахне деяким аполітизмом?

Фізик зніяковів: це ж з якої точки зору?

— З точки зору політичної пильності,— терпляче
роз'яснює представник, усе з тією лагідною усміш-
кою.

— Можна? — схоплюється з стільця Ельвіра Григо-
рівна.

Федір бачить, як Гусак на очах оживає. Покірно-ту-
пувате обличчя його робиться вижидальним. Без сум-
ніву, він розраховує на підтримку завпедки.

Ельвіра Григорівна обсмикує свою коверкотову сіру
жакетку, поправляє на перенісці пенсне.

— Ось товариш з райкому підказує нам з приводу
пильності. І нам має бути соромно, що такі прописні іс-
тини треба підказувати. В особистій розмові я вже попе-
реджала товариша Коляду: в наш час немає місця для
абстрактної гуманності. «Якщо ворог не здається, його
знищують»,— як сказав наш великий пролетарський пи-
сьменник. То чого ж ми повинні довіряти усяким колиш-
нім поповичам? Якщо ми, бува, і помилилися, краще де-
сять разів помилитися, ніж раз прогавити. Я не боюся
заявити, що обстоюю наше здорове більшовицьке недо-
вір'я...

— Казна-що! — не витримав фізик.— Та за ці слова...

— Добре, помовч,— урвав його Чумак,— нехай собі
виговориться.

— Тисячу разів правий був товариш Гусак,— вела далі
завпедка,— розцінюючи витівку Горбенка з портретами...

— Дайте спокій портретам,— увічливо перебив її пред-
ставник,— зрештою, ніхто ніколи не визначав, якого са-
ме розміру мають бути зображення тих чи інших керів-
ників партії...

— Правильно,— підтримав його Федір.

— Але це не означає,— повернувся до нього представник,— що підозри товариша Гусака на адресу Горбенка, може, навіть не зовсім обгрунтовані підозри, нам слід розцінювати як наклеп. Треба придивитися, прислухатися, а не обливати брудом комуніста, що виявив пильність.

— Але ж це не пильність, це — особисті рахунки! — заперечив йому Федір.

— Товаришу Коляда,— і представник застеріг Федора батьківським поглядом,— не поспішайте з подібними висновками. Ми вас дуже поважаємо й цінуємо, зокрема за ваш виступ у Києві, про який так позитивно відгукнувся Павло Петрович. Але дозвольте нагадати, що пильність може супроводитися й окремими помилками. Ліс рубають — тріски летять... Ну та це між іншим. Що ж до товариша... Щодо вчителя Горбенка, то є думка ніяких особливих заходів не вживати. На все свій час. Зараз же доцільно знайти якусь форму... Ну, скажімо, попросити його, щоб подав заяву про звільнення за власним бажанням...

— Я йому цього пропонувати не буду,— відрубав Федір і не стримався, запалив цигарку, жадібно затягся,— це було б з мого боку несправедливо і... підло.

— Тоді,— з жалем сказав представник у зловісній тиші, що раптово запала в кімнаті,— тоді, товаришу Коляда, доведеться вам подати заяву.

— Мені?!

— Так. Про звільнення з посади директора школи.

— І цього я не зроблю,— сказав Федір,— хай знімають без усякої комедії.

«Я егоїстка, я свиня»,— лаяла себе Варя за те, що ніяк не може набратися духу і спитати матір, де вона збирається жити. А для чого питати? Не в батька ж вона влаштується, і не до Клави на Північ поїде, і не піде розшукувати старих знайомих. Для чого їй знайомі, коли під боком є рідна дочка, що мешкає у ізольованій двокімнатній квартирі.

Бідний, бідний Федько! Мало йому на роботі халепи, то маєш і тещу на голову. Та ще яку? З безконечними скаргами, з дурними балачками й непроханими порадами...

— Щось мого Федька довго нема,— поскаржилася вона вголос,— і чомусь на серці неспокійно.

— В Сухумі теж тепер неспокійно,— сказала, позіхаючи, Раїса Іонівна,— без кінця якісь мітинги, без кінця когось обвинувачують, викривають... І не якихось там спекулянтів, а, уяви собі, дуже відповідальних партійних працівників. Я мала сусіда по площадці, працівника Верховної Ради. Дуже культурна людина, хоч і абхазець. І, уяви собі, якось уночі під'їздить машина, трус — і нема людини, запроторили кудись у тайгу...

— Федечку, ну що я могла? Як я повинна була повестися з нею? — шепотіла по годині Федорові Варя, притуляючись до його неголеної щоки.— Цей грузин її покинув, до батька їй селитися ніяк... Може, на роботу влаштується і знайде собі куток?

— А чого? Хай живе,— сказав Федір і, цмокнувши Варю, відвернувся до стінки. Занепокоєна незвичною його байдужістю, Варя, спитала: — Ти чомусь засмучений?

Федір мовчав.

— Погані справи з Горбенком?

— Цими днями йому запропонують подати заяву про звільнення.

— Це ще нічого,— обережно спробувала заспокоїти його Варя,— буває гірше в наш час. А все-таки — за власним бажанням.

— Він має двох дітей... І потім — за віщо?

— Звичайно, його шкода... Він дуже хороша людина. І жінку має таку симпатичну... Пам'ятаєш — ми гостювали в нього на Перше травня? Такий розгардіяш був у нього в кімнаті... І як там тільки вони вміщаються? Двоє дітей, собака, акваріум з рибками... Звичайно, жаль. Але ж ти не можеш не підкоритися, коли ця вказівка...

— Я?! І не подумаю. Наплювати мені на цю вказівку. Ще чого!

— А... хто ж йому запропонує, подати заяву?

— Новий директор.

— Новий?! Хіба...

— Думаю, що це буде Гусак. Отут я помилився: ніколи не думав, що цей Гусак спроможеться...

— Стривай, стривай... А ти?

— Цими днями, може й завтра, мене знімуть з директорства.

— Через... Горбенка?

— Ні. Через Гусака.

У Варі мало не прохопилося докірливе: «Я ж казала тобі, я ж казала...» — та вона змовчала, тихо плакала, притуливши до рота подушку.

XIV

— Ось аж коли ти пошкодуєш, що невчасно завагітніла,— сказала Варі Світлана, зустрівшись з нею на великій перерві. Вона дістала призначення до тієї ж самої школи, що і Варя, тільки не у старші класи, а в молодші, і страшенно заздрила інститутській подрузі. Розмова відбувалася на площадці четвертого поверху, і Варі здалося, що вона летить у безодню, так її налякали ці слова: «невчасно завагітніла». Останнім часом вона вірила навіть у забобони, тільки й робила, що прислухалась до себе.

— Це ж чому... пошкодую? — холонучи, запитала вона.

— А тому,— відповіла Світлана,— що подивляться на тебе у райвно і можуть не взяти: не встигнеш увійти у курс справи, як уже — в декретну відпустку.

— Що ти верзеш? У який курс справи?

— Тільки не удавай із себе дурненьку,— розізлилась Світлана,— ніби не знаєш, що тебе висувають на керівну роботу до райвно.

— Мене?

— Ні, ти серйозно не знаєш? Потрясаюче! Уся школа про це зранку говорить. Наша Маша (так називали директорку поза очі) була уранці в міськкомі. Там говорили про тебе. Одне слово, тебе рекомендують на посаду заступника заврайвно.

— Мене?!

— Та годі вже перепитувати... Щастить же тобі, Варко! Ну, гаразд: підеш до райвно, може, мені віддадуть твої класи.

— Щось ти плутаєш,— досі не вірила Варя.— Мене висувати? Заради чого? Зовсім недавно працюю в школі, партійний стаж — три місяці... Навіть смішно.

— І всім смішно,— ущипливо погодилась із нею Світлана.— А тобі що до цього? Я б, тобою буди, начхала на всіх, хай сміються. Наша Маша, кажуть, розхвилю-

валася у міськкомі: мовляв, ти ще «зелена» для цієї роботи. І зараз ходить сичить, але нічого не може зробити: якась шишка тягне руку за тебе. Отож вище голову! Машка уже й характеристику на тебе накатала... Позитивну, звичайно.

Наприкінці занять Варю викликано телефоном до райвно, загадано, щоб вона була там рівно о третій. Виходячи з кабінету Марії Абрамівни, Варя чула, як та голосно сказала комусь: «Я б, бувши нею, відмовилась». І Варя подумала: «А я і відмовлюсь».

На вулиці рвучкий вітер жадібно злизував з ожеледі суху снігову крупу, і Варя щомить відскакувала від блискучих зрадливих ковзанок. Минулої зими вона щодня бігала увечері на каток, а тепер тільки й думає, як би не оступитися, не зробити необережного кроку.

Вона пам'ятала, що їй призначено на третю, але не поспішала. Коли б у кінці цієї слизької дороги на неї чекав не прийом у завідувача райвно, а рай небесний, однаково вона б не прискорила ходи.

Проте їй було неймовірно цікаво: хто це там за неї тягне руку і кому вона знадобилася раптом на відповідальній посаді?

Назустріч Варі суха, як жердина, бабуся, поважно виступаючи, тягла за собою саночки, а в них пищав закутаний у ковдру опецьок. Колюча крупа цьвохала мало по розрум'яненних обвітраних личках, і Варя подумала: «Я свого так само гартуватиму, хай виростає дужим, як батько».

Дійшовши до майдану Урицького, Варя зупинилася. Виблискуючи слизькими пролисинами, майдан завивав і ревів: на льоду буксували машини. Коли це хтось узяв її за лікоть.

— Аркадій?

— Познайомся, Варенко: мій приятель, так само — будівельник.— Поряд з Аркадієм стояв голубоокний ставний хлопець незвичайної вроди, у спортивній теплій куртці. Копиця русявого волосся нічим не була покрита, і на ній біліли крихітки снігу.

— Руді. Дуже приємно,— сказав він з помітним іноземним акцентом. І подивився на неї такими ж, як у Варі, блакитними очима — пильно і ніжно, ніби намагався зберегти у пам'яті кожну риску на Вариному обличчі. Машини все ще буксували на майдані, і перехід для пішоходів був закритий.

— Подивись на щасливчика,— сказав Андрій, ляснувши Руді по плечі,— завтра їде до Іспанії!

— До Іспанії? — Варя подивилася на Руді уважніше і відчула, як шоки її горять. Він досі не зводив з неї захопленого погляду, ніби й зовсім не помічав ані плям на її щоках, ні чорноти під очима.

— Хіба він іспанець? — спитала Варя чомусь у Аркадія, а не в самого Руді.

— Ні. Він австрієць, шуцбундівець,— відповів за нього Аркадій,— тридцять першого року втік сюди з Відня, з тюрми, а тепер завербувався до Інтербригади. Чорт забирай, ну чому я не народився австрієм!

Міліціонер підняв жезла, дозволивши переходити через майдан, і Аркадій обережно узяв Варю попід лікоть. Руді йшов поруч з нею, з іншого боку, трохи віддалік, тримаючи руки в кишенях. Посеред майдану Варя злякано зупинилася.

— У тебе, донно Варваро, такий вигляд, наче тебе висаджено на крижину і ти збираєшся повторити подвиг челюскінців.

— На жаль,— засміялася вона,— на подвиги я тепер нездатна: зробилася страшенною боягузкою.

— Старіємо, старіємо,— підкинув улюблену фразу Аркадій. Він незмінно повторював її з того дня, як уперше поголився.

— Тобі старіти забороняється,— сказала Варя,— ти ж іще, Аркашку, жених.

— І сконаю таким,— закотив він очі під лоба,— матінка вже рукою на мене махнула: ніяк не добре нареченої на мій вибагливий смак. От коли б мені попалась така, як ти...

— Полохлива, чи що? — засміялася Варя, щоб обернути на жарт те, що Аркадій говорив не в жарт, і вона це почувала.

— Ні, така, що поєднує зовнішній шик-модерн з завдатками домострою.

— Дякую за комплімент,— надула вона губки.— В чому ж полягають оці звабні «завдатки»? Федькова тітка свого часу вважала мене надто легковажною, а всі мої прихильники переконували мене, що я створена для «вільного кохання».

— Дурні вони були,— сказав серйозно Аркадій.— Я, наприклад, бачу тебе наскрізь: тобі — аби тихо. А мені така дружина й потрібна, бо сам я галасливий, як

бубон. А сімейне щастя — у контрастах... Тобі куди? — Вона назвала вулицю.— Добре, проведемо,— звернувся Аркадій до Руді,— завершім своє джентльменство і разом прогуляємось з гарненькою жіночкою.

— Знайшов гарненьку! — заперечила Варя.— А плями на фізіономії?

— Не має значення. І на сонці є плями.

Зараз Варі здалося, що коли б на її місці була хоч яка, навіть зовсім не гарна дівчина, Аркадій так само не поскупився б на компліменти. Але однаково їй було приємно. Хоча зовсім інакше приємно, ніж у ті роки, коли вона робила «колекцію» з закоханих у неї хлопців. Якщо вона здатна й тепер комусь сподобатись, значить, вона може подобатися й Федорові. А це для неї найважливіше.

— Аркадій не є прав, ви не є гарненька,— раптом обзивався Руді, що увесь час мовчав,— ви, товаришко Варя, є прекрасна.

— Оце так! — розвеселився Аркадій.— Хвалю! Загниваюча Європа показує зразок компліментів!

Але ні Руді, ні Варя не посміхнулися на жарт. Слизькі вулиці, її страх оступитися, Аркадієві жарти, виклик її до райвно — усе це Варі здалось недоречним у той час, коли десь там, у Барселоні, в Мадриді, скрегочуть гусениці танків, падають бомби, палахкотять оселі. Про все це вона оце вже з середини літа щодня слухає по радіо, читає в газетах. Та ні газетні інформації, ні пісні, присвячені героїчним республіканцям, ні модні іспанські шапочки, якими всю цю осінь було сповнене місто, ніщо не зуміло її так наблизити до іспанських подій, як цей незнайомий австрієць, що перед самим від'їздом на фронт, може, на смерть, дивився на неї закоханими очима.

На розі біля парфюмерного магазину «ТЕЖЕ» вони зупинилися.

— Мені треба прощалься,— сказав Руді смутно й потиснув їй руку,— згадуйте коли-небудь Руді. Дуже прошу, будь ласка.

— Я пам'ятатиму вас,— відмовила Варя, дивлячись йому в очі.

— Я хотів попрохав,— сказав Руді,— якщо це не мало б для вас неприємність, узяти одне фото, ваше фото, на спогад.

— Але зі мною нема,— знітилася Варя, ніби виправдовувалась,— ні, постривайте,— вона пошукала у портфелі і дістала сезонний трамвайний квиток. На ньому була маленька тьмяна фотокартка: колись Варя переклеїла її з старого студентського квитка.

— Візьміть,— подала вона йому фотокартку, відірвавши її від картонки.

— Спасибі,— просяяв Руді і заховав картку в нагрудну кишеньку.

— Увечері побачимось,— гукнув йому Аркадій услід,— проведжатимем тебе о сьомій годині.

Біля дверей райвно Варя попрощалася з Аркадієм і тільки тоді подивилася на годинник. Звичайно, вона запізнилась на цілі сорок хвилин. Але завідувач був там, чекав її в своєму кабінетику. Він підвівся їй назустріч, допоміг зняти пальто, навіть посміхнувся, але по очах було видно, що радості від перспективи працювати з нею він аж ніяк не відчуває.

— Іван Іванович,— відрекомендувався завідувач, і, подивившись на нього, Варя згадала усіх старих учителів, котрих вона бачила або про яких читала у дореволюційній літературі: розумні, трохи стомлені очі, порите зморшками добре обличчя, великі, міцні, жилаві руки. «Прислали дівчиська,— читала Варя в його очах,— по протекції прислали, на чийсь дзвінок, а я знову молотитиму за двох, ніби у місті нема досвідчених, тямущих людей».

— Пробачте за цікавість,— спитав Іван Іванович,— товариш Погорелов ваш приятель?

— Погорелов? Я такого не знаю,— здивувалася Варя. Але Іван Іванович їй не повірив.

— Як, зовсім не знаєте?

— І не чула.— Сама ж подумала: «Десь я зустрічала це прізвище».

— А він за вас так розпинався,— недовірливо дивлячись на Варю, сказав Іван Іванович,— мовляв, молода, але дуже ініціативна, і все в такому дусі. Ну, гаразд. У вищих інстанціях питання це розв'язано, лишаються деякі формальності.

«Відмовлюсь»,— вирішила Варя. А вголос запитала:

— Як же так... заочно? Треба було спершу мене викликати особисто і спитати...

— Ще викличуть, ще питають,— посміхнувся Іван Іванович,— не турбуйтеся. А я вас запросив просто так. Хотілося подивитися на свого майбутнього заступника ще до затвердження.

«От і не відмовилась... А чому? — спитала себе Варя, уже сидячи в трамваї.— І як вони відбуваються, такі «висування»? Мали б на роботі висувати, там, де тебе знають, а то справді, хтось комусь подзвонив — і будь ласка. А може, Світлана неправду каже? Може, мене моя школа й висунула?»

Що ближче Варя підїздила до свого дому, то наповігливіше її непокоїла думка: як це все Федько сприйме? Цікаво все-таки, що то за Погорелов і звідки він знає про неї. Ні, мабуть, не треба відмовлятися: це буде образливо для тих, що надумали її висувати, не варто з ними сваритись... Але як пояснити це Федорові?

Дорога від трамвайної зупинки видалася їй неслизькою. Вітер ушух, і на бугристі калюжі замість круп тихо падав лапатий сніжок. Побачивши крізь голе гілля світлі вікна своєї квартири, Варя прискорила ходу. Вона бадьоро перебігла залізничні рейки і раптом простяглася коло пивного кіоска.

— За землю тримайтесь,— порадив їй хлопець напідпитку, що дмухав на піну. Однак, побачивши, що вона не підводиться, поспішив їй на допомогу.— Що, злякалась? Чи, може, ногу підвернула? — запитав він співчутливо, ставлячи її на ноги.

Варя подякувала йому і повільно пішла алейкою. «Погорелов?» — згадала вона і зупинилася, вражена своїм відкриттям, та це ж прізвище того самого високопоставленого пихатого батенька, що писав на неї скаргу? Що ж це виходить? Дякує за перероблену оцінку чи просто хоче похизуватися своєю необмеженою владою: що моя ліва нога хотіла, те і роблю?

Вона йшла і злостилася, але не так на Погорелова, як на себе: адже тепер вона і поготів не відмовиться від нової посади. Простягнута їй цим чванливим самодуром рука, якщо вона грубо відштовхне її, може стати каруючою. А що буде з Федьком — не відомо... Чи не надто рано вона повірила в його щасну зірку?

Удома, коли Федір спитав її, чим вона засмучена, Варя заплакала, і що ніжніше він її заспокоював, то розпачливіше вона ридала, пославшись на свій хворобливий стан. А насправді Варя плакала тільки тому, що

знала напевне: з цієї хвилини їхнього життя такі події, як виправлена з остраху двійка і як протекція Погорелова, вона муситиме приховувати від Федька. І хоч би з яких поважних причин так чинила, однаково це буде брехня, справжня безсоромна зрада обопільної довіри, їх дружби.

І ще того вона плакала, що знову згадала про свій вчинок з батьком. Тоді вона гадала — аби до інституту потрапити. І от мети досягнуто, вона вже вчителює, але... доведеться покинути школу! «Та я ж це роблю, бо так треба,— умовляла себе Варя, притуляючись до розгубленого Федора,— бо такий час. А я нічого проти нього не можу».

— Федечку,— зашепотіла вона, озираючись на двері, за якими Раїса Іонівна шила майбутньому внукові льолю.— Федечку, я подарувала сьогодні своє фото одному молодому австрійцеві. Він їде до Іспанії, в Інтернаціональну бригаду. Він закохався в мене з першого погляду. Він дуже гарний. Ти не сердись на мене? Може, не треба було дарувати?

Федір міцно поцілував її в губи: — Треба, треба було, обов'язково треба.— І подумав, що ніколи, ні за яких обставин більше не ревнуватиме її, таку віддану й люблячу, таку чесну.

«Аби ми у головному не обдурювали одне одного,— заспокоювала себе Варя,— аби одне одного не зраджували до старості літ, аж до смерті. А все решта — другорядне. І не варто через нього псувати собі нерви».

XV

Море від санаторію не так уже й близько, але Надія Василівна уночі добре його чує. Тільки за вікнами палати змовкне вуличний гомін, їй увижається, що невидимі важенні хвилі глухо б'ють об стіни санаторію — бух, бух, бух,— наче відлічують її останні хвилини. А може, й не останні? Може, не так усе і зле? Адже лікують її, заспокоюють: усе буде гаразд, матусю.

Оце вже скоро два місяці, як вона тут. Від четвертого березня. А тепер середина травня. І все вона лежить, лежить та й лежить. Не встигла навіть роздивитися — що то за місто Одеса. Просто з вагона Федько привіз її сюди на таксі,— з віддишкою, з м'якими, як вата, ногами.

Спочатку начебто полегшало: чисте повітря, дієта, режим. А останнім часом знову біль у серці, знову мучить задишка, і не рятують ані кисневі подушки, ані камфора. Добре, що Федько так і не знає, через що її вхопив оцей напад. У неї перед цим давно не було нападів,— поболить трохи серце і відпустить. Це тому, що не дуже хвилювалася. Усі лікарі кажуть: найголовніше для хворого серця — це спокій. Не той спокій, коли лежиш як колода, а щоб менше було неприємних переживань. А як тут не переживати, коли Федька з посади знято. Грубо. Несправедливо. А Гусака — на його місце... Подумати — Гусака! Як дізналася — з місяць пролежала у лікарні, а трошки віддихалася, фабрика їй добула путівку до цього санаторію. Добре тут доглядають її. Тільки аж занадто трусяться, від усього відгороджують. Оце днів зо три тому хотіли навіть приховати телеграму. Але санітарка все одно принесла, поспівчувала. Хіба ж можна було приховувати таку телеграму! «Вітаємо внучкою Лізочкою, вага чотири сімсот, цілуємо, Варя, Федько». І вага пречудова, і приємно, що дівчинка. Їй чомусь хотілося саме внучку, вона навіть ім'я підшукала заздалегідь: Єлизавета. Була в них ще за старих часів на фабриці Липовського красуня дівчина, Ліза Безпалько. Її під час маївки вбито — козаки розправились. Надія Василівна на власні очі бачила, як воно трапилось: летить на Лізу вершник у бурці, шабля наголо, а та з дороги не звертає, бо в неї червоний прапор у руках. Зміркувала, що незручно з прапором тікати у кущі, отак, бідолашна, і сконала під копитами.

Ще тоді Надія Василівна дала слово: знайдеться у неї дочка — назве її Лізою. Але, як говорилося тоді, не дав бог дітей. Тепер хоч унучкою втішитися.

Гарні в неї молодята, порадували стару — Єлизаветою доньку назвали. Вона навіть не сподівалася: надто вже Варя носом крутила: «Лізою-підлизою хлоп'ята дражнитимуть». А Надія Василівна розказала їй про маївку, вона й примовкла.

Бух... бух... бух... — нагадує про себе нічне море, що виграє по-весняному. Мабуть, біле воно оце при місяці, геть усе в гребінцях, у баранцях...

Бух... бух... бух... До чого ж тоскно це слухати цілу ніч, коли не спиться від думки, що заплющиш очі і вже повік не розплющиш. А що, як це не море так голосно стукає, а її власне серце? Надія Василівна боязко при-

слухається. Ні, таки море. Якби ж сусідки у палаті не спали так міцно, вона б їх спиталася, чи й вони чують оце гупання? Але всі троє сплять, і стогнуть уві сні, і не чують загрозливих потужних ударів, ніби десь там, за вікном, за відлюдним бульваром, тяжко б'ється чиєсь натомлене віковими турботами серце.

«Що я таке зробила за своє життя? — питає себе раптом Надія Василівна.— Малувато, мабуть, коли боюся померти». Он та сивенька, з прокуреними жовтими зубами, що спить від неї ліворуч,— учасниця громадянської війни, розвідницею у Щорса була. А та, що праворуч, схожа на підстрелену пташку, гостроноса, з хрипотинкою в голосі,— заслужена вчителька. А та, що спить побіля вікна, на вигляд велетка жінка, хоч об дорогу бий, якби не хворе серце,— це мати-героїня: семеро синів і двох дочок вивела у люди.

Не була Надія Василівна на громадянській війні. Жениха на ній втратила, це правда. А сама із зброєю в руках проти ворогів не билася. І чужих дітей не навчала. І рідних не виховувала. Самого тільки Федька.

І від думки про Федора серце її стискається. Ні, не від звичного останнім часом болю, а від невгамовної тривоги за нього.

Відколи Федькова доля стала її власною долею, і на хвилинку не покидало її почуття неспокою. Спочатку хвилювалася, чи пощастить замінити йому матір. Трохи згодом сушила собі голову — чи прогодує його у голодні роки. Потім — чи зуміє з цього чубатого шибеника виховати справжню людину, тобто таку, що заробляла б на хліб чесним трудом, а не різними витребеньками. А коли Федько вже закінчив робітфак і працював на будові, то нова турбота прийшла: щоб не зв'язав свого життя з легковажною жінкою.

І от, прикута до ліжка, діждавшись племінника з армії, пересвідчившись, що вийшла з нього справжня людина, вона знову не знає спокою: чи не зацькують його кар'єристи, негідники? Чи не зіб'ють з дороги? Чи не похитнуть його віри в ту велику справу, задля якої вона віддає своє життя. Ні, не віддає: віддала.

Думки її течуть то плавно, не заважаючи одна одній, то змішуючись до купи, то випліскуючись на поверхню, наче сполохана риба в бурю. Чомусь згадала про Федькові драні штани: мало не сльозами плакав малий, так не хотів надягати їх до школи. Адже й за тих часів не

всі діти у латках ходили. Може, треба було заощадити на чомусь і купити йому трохи кращі штанці? І ще згадала про болонку Одетту. Шкода було Федька, коли змусила його відмовитися від цього собачки. Може, не треба було його притискати, хай би побавився з отим цуценям? Ні, очевидно, все правильно. Для штанів треба було врізати харчі, а вони з Федьком і так на затірці сиділи. А коли вона заборонила тримати болонку, Федько зрозумів, що не личить йому годувати собак, коли на Волзі люди з голоду вмирають...

Але є один гріх на сумлінні в Надії Василівни.

Це Антошко. Треба було все розказати про нього Федькові. А то ще звинуватить її колись, що приховала від нього батька. Хай би сам упевнився, що воно за нікчема.

І тут же здумала про Гусака: начебто освічений, не пара Антошкові, а такий же достоту, ще, може, й гірший. І той, і другий на чужому горбі хочуть до раю заїхати, до свого нікчемного райочка, де від пуза їстівного і все дається без праці. Що з такими робити? З якого боку до них підходити? Адже це не куркульські синочки, не дворянські годованці, а селянські робітничі діти. Та до якої ж підлоти доходять вони, коли розчищають собі до свого раю дорогу. Їм іншу дорогу Радянська влада дала, чесну та просту, їх кличуть у люди, а вони пнуться в пани.

І як воно виходить, що попадають віднедавна отакі пройдисвіти на ті пости, на які революція поставила чесних людей, тих, що обливались потом-кривавицею, сушили собі голову, щоб народові легше жилося.

Надії Василівні стає так моторошно від цих прикрих думок, що вона намагається заспокоїти себе: «Скільки їх там? Жменька бруду у чистій ріці, хоч би як каламутили воду,— все одно річка їх течією знесе...»

І згадався їй з'їзд. Вона ж минулого року на Восьмому з'їзді Рад була делегаткою. Скільки там побачила гарних людей, які чудові слова вони промовляли з трибуни! Чи не найдужче їй припав до вподоби виступ товариша Мазая, сталевара з міста Маріуполя, з заводу Ілліча. А коли зачитували виступ однієї селянки, Маврикіної Парасковії Іванівни (це вона на колгоспних зборах виступала, а на з'їзді читали її промову),— то Надія Василівна мало сльозу не пустила— такими широко задушевними здалися їй ті слова. Вона їх навіть до кни-

жечки на слух записала. «Згадайте,— каже,— чим ми були, за кого нас мали. Навчання не було ніякого, гірка скоринка та вода — уся їжа. Я,— говорять,— і дівочої радості не побачила: не спитавши, віддали заміж, а тоді бив мене чоловік, мучив. А тепер,— каже,— посміхнулося нам життя. Дивлюсь — і радію, і сумую: скинути б мені з пліч хоч якихось десять рочків...»

Надія Василівна згадує зараз ці слова, і їй теж хочеться скинути оті десять рочків. Вона б ще зробила щось, принесла б якусь користь. І внучку свою, Лізочку, так допомогла б виховати, щоб і вона не впустила червоного прапора з рук, якщо нашій владі прийдеться тяжко.

І в цей час почула, як з розгону їй у скроні і в серце б'ють гарячі спінені хвилі: бух... бух... бух... І від них стоїть у голові різкий дзвін. Вона перевела очі на кнопку дзвінка, встигла подумати: «Треба нянечку на поміч покликати, щось мені погано». Але натиснути на кнопку не встигла. Та й не треба було натискати: їй ніхто вже не зміг би тепер допомогти.

XVI

Телеграму про тітчину смерть Федір одержав о десятій ранку. А прокинувся вдосвіта. Розбудив його відчайдушний дитячий крик. Він підскочив на розкладушці, на якій спав у кухні (читав допізна, не хотів курити в кімнатах), і кинувся до спальні. Варя, вся в сльозах, сиділа на ліжку, тримаючи коло набряклих грудей Лізочку, що безперестанно кричала. Поруч у розхристаному халаті безпорадно тупцювала Раїса Іонівна.

— Я попереджала, що ти дістанеш мастит,— бурчала вона, пориваючись забрати у Варі дитину,— треба було вчасно робити масаж, дай я спробую відіідити.

— Не чіпай! Боляче! — відсахнулася від неї Варя, міцно притуляючи дитину до грудей. І заридала: — Мені завжди не щастить... Я не повинна була родити з такими грудьми... Вона помре в мене з голоду...

— Здається,— обережно сказав Федір,— існують такі апарати, які відсмоктують...

— Ну звичайно! Я давно говорила,— перебила його Раїса Іонівна,— зветься «молоковідсос»,— і крикнула на Федора: — Чого ж ви стоїте? Негайно біжіть до аптеки і купіть те, що треба. Або викликайте швидку допомогу.

Федір нашвидку одягся і помчав до аптеки. У цьому новому районі вона була поки що єдиною. Схід уже рожевів, а на заході стояла ще ніч, загроможжена фіалковими хмарами. Під Федоровими ногами поблискував мокрий асфальт, уночі пройшла добра злива.

В аптеці молоковідсосів не було. Сонна товста провізорка, позіхаючи, подзвонила у довідкове бюро і з'ясувала, що їх «на сьогоднішній день» немає в жодній аптеці.

— Що ж мені робити? — розгублено запитав Федір.— У неї груди як скло, і вона зовсім не може годувати.

Провізорка знизала плечима.

— Треба робити масаж.

— Але я не вмю,— заперечив він,— чи можу я викликати зараз лікаря?

— Тільки о восьмій ранку. І для чого вам лікар? Купіть тальк і масируйте круговими рухами... Отак,— продемонструвала вона цей рух на своєму пишному бюсті.

Сунувши до кишені коробочку з тальком, Федір кинувся стрімголов додому. Ще на сходах він почув той же шалений, вимогливий крик немовляти. Але серце йому стиснулося не від співчуття до голодної дитини, а від жалості до Варі. Він підбіг до ліжка, де вона ще сиділа, судорожно погладжуючи набряклі груди. Лізочка звивалася на руках у Раїси Іонівни, що марно силкувалася напоїти її з ложечки солодким чаєм.

— Не п'є вона... не хоче, плюється,— поскаржилась Варя у розпачі,— який жах: повні груди молока, а дитина мусить гинути голодною... Давай же сюди свого апарата!

— Я не дістав його,— сказав Федір,— спробую зробити тобі масаж.

— Ти сам? Нізащо? — І Варя запахнула халатик.— Мамо! Дай лишень її сюди, хай я помру від болю, але нагодую її.

— А от і не помреш! — гаркнув Федір, відчуваючи мало не зненависть до маленького, синього від крику звірятка, що завдавало його Варі такого нестерпного болю.— Не дурій! — І потягнувся до грудей.— Руки геть! — наказав він тим негучним невідпорним голосом, який зветься в армії «вольовим» і за який на кордоні його так цінувало начальство.

Підкоряючись цьому владному голосові, Варя при- тихла і дозволила йому взятися за груди. Зціпивши зу- би, терпіла, поки він робив перші несміливі рухи. Тоді безгучно заплакала. Але він робив свою справу: все пев- ніше натискав на затверділі груди. І раптом відчув, що вони стали трошечки м'якшими, піддатливішими. Він мотнув змокрілим чубом: нарешті! На сорочку йому бризнула клейка рідина: Варя полегшено зітхнула.

— Склянку,— прошепотіла вона.

— Склянку! — голосно наказала комусь Раїса Іонівна.

Федір ніби оглух. Він не чув ні Вариного прохання, ні тешиного наказу. Пальці його дедалі певніше натис- кали на груди, і молоко з них пирскало йому на руки теплим струмком.

— Лізочку, Лізочку дайте,— захвилювалася Варя.

— Почекає твоя Лізочка,— обірвав він її і взявся до правої груді. За кілька хвилин дівчинка присмокталась до соска: то мурмотіла від насолоди, то солодко дрі- мала, то знову жадібно смоктала. Федір стомлено стояв біля ліжка, опустивши липкі руки, і раптом відчув таке задоволення, наче ось зараз робив найважливіше діло в своєму житті.

«Яка вона малесенька, беззахисна... яка рідна»,— по- думав він про дочку, соромлячись своєї недавньої злості на неї. І тільки цієї хвилини відчув до неї вперше бать- ківську любов, народжену пережитим страхом за Варю.

Частина четверта

1941—1943

I

Ще не бомбардували, а все в місті причаїлось і трі- потіло: дожидало біди. У Вариних вухах стояв гуркіт літаків, що підкрадався з заходу, і виття тривожних сирен. Це нервозне, переривчасте виття вдерлося сюди, до центру,— з заводів, із залізниці, а здавалось, що во- но народилося десь тут, зовсім поруч. А ось захлинулись сирени, і похапливо залопотіли зенітні гармати. Гуркіт, що звис над містом, перетворився на лункий рев, і від нього ще до бомбардування забряжчали на вікнах шибки.

— Може, підете до підвальчика? — порадив Варі Іван Іванович, її колишній начальник. Він сказав це мимохідь, пакуючи і зв'язуючи якісь пухкі папки: райвно готувалося до евакуації.

— А ви? — запитала насторожено Варя.

— Вважаю за краще лишитися на місці,— відповів той,— до речі, робітники, коли бомблять їх завод, не кидають верстатів.

— Тоді і я тут лишуся,— сказала з викликом Варя.

— Діло хазяйське,— знизав плечима Іван Іванович. У його підкреслено-байдужому тоні Варі почулося: «Ти тут за посадою старша, і мені, підлеглому, тебе не вчити».

Десь поблизу, мабуть, у сусідньому дворі, дзвінко гахнула одиночка зенітка. Із стелі посипалась штукатурка, над столом затанцювала висяча лампа, потягши за собою по стіні сполохану тінь. Ще удар — і лампочка згасла: чи то від струсу, чи від того, що електростанція вимкнула світло у місті.

Іван Іванович поправив на вікні світломаскувальну штору і засвітив свічку, встромлену у банку з-під клею. «Яке щастя,— подумала Варя,— що я вчора вирядила Лізочку з мамою до Ташкента!» І тут же потішилася з думки, що якби вона була рядовою вчителькою, навряд чи їй пощастило б захвати своїх до геть переповненого ешелону: адже евакуації ще не оголошено широко.

А яка була неприємна розмова, згадує Варя, коли вона вперше сповістила Федорові, що її призначають на місце Івана Івановича. Довелося тоді сказати, ніби її у вищих інстанціях мало не присилувано. А насправді вона могла і відмовитися. Та навіщо було це робити? Хоч так, хоч так когось би призначили на його місце. То чому ж Варя мала знехтувати таку нагоду без жодної користі для Івана Івановича? Однаково він би не лишився завідувачем після того, як заарештовано його сина. Хай дякує долі, а то й гірше б могли з ним повестися...

Коротко кажучи, анітрохи вона не жалкує, що дала згоду на підвищення. І надаремно Федько її лякав, що рано їй керувати вчителями, не маючи педагогічного досвіду. Виявилось, що у райвно все робиться якось само собою: складаються зведення, звіти, вона їх підписує. Інспектори обстежують школу, роблять висновки — вона ці висновки використовує для доповідей, доповіді подає у відповідні інстанції, а там їх, як правило, ніхто не чи-

тає, а все покладають на якогось інструктора, з яким Варя завжди і розв'язує потрібні питання, або, як кажуть, «погоджує».

Але вдарила ця клята війна, людина, що давала їй настанови, пішла до народного ополчення, і Варя розгубилась. Телефоном їй «згори» порадили підготувати свій відділ до можливої евакуації. А що ж треба робити було: палити папери чи пакувати їх? Що саме палити, що пакувати?

А може, й зовсім нічого не треба ні пакувати, ні палити? Кому вони потрібні, оті пронумеровані папірці, коли все навколо руйнується, гине...

— Як ви вважаєте,— спитала вона Івана Івановича, прислухаючись до зеніток,— навіщо ми з вами оце робимо? Невже наша писанина комусь стане у пригоді?

Відповісти на це він не встиг. Раптовий повітряний бурун прохопився до кімнати крізь висаджені вибухом віконні шибки і з силою відкинув Варю до стінки. Іван Іванович притиснувся до шафи і закляк на хвилину, широко розставивши ноги, ніби на палубі під час сильного шторму. Виття пікіруючого бомбардувальника гострим боєм перейшло крізь Варині вуха, і відразу ж зачувся оглушливий вибух. За ним — другий, третій, четвертий, п'ятий...

Ніколи раніше Варя не замислювалась над словами «тремтіти за своє життя». Тепер оце вона за нього буквально тремтіла. Страх смерті був цієї хвилини в ній таким могутнім, що здавалось, вона б усе віддала, аби залишитися живою. Навіть тривога, що спалахнула на мить,— як там Федір? (він патрулював десь у районі ХТЗ) — втратила була свою гостроту.

Бомби заухкали далі. Перший напад страху минувся, але полишив по собі у серці канудливий біль. «Треба звідси тікати, якомога далі тікати від цього жаху!» — подумала Варя і згадала з досадою: невже Федько так і не згодиться супроводити обладнання на Урал? Скороно в школі припинилися заняття, він, на прохання дирекції ХТЗ, перейшов до учкомбінату, цілісінський липень провотузився на демонтажі, має навіть подяку. Невже не скористається з пропозиції поїхати звідси?

Вона озирнулася: свічка якимсь чудом усе ще горіла, лежачи на боці у стеариновій калюжі. Іван Іванович підняв її і почав шукати на підлозі окуляри.

— А чи не буде з нас на сьогодні? — спитала Варя, кивнувши на папки.

— Як накажете, — байдуже відповів Іван Іванович.

— Чому ви так розмовляєте зо мною? — розізлилась вона, соромлячись тепер за недавній свій переляк. — «Діло ваше»... «як накажете»... Поговоримо нарешті відверто. З того часу, як мене посадили на ваше місце, ви так до мене ставитесь, наче це я винна в усьому. Невже ви не розумієте, що я до цього непричетна?

— Не розумію і не хочу розуміти, — відповів він з образливою недбалістю. — І прошу: не звертайтеся до мене з психологічними питаннями. Я не психолог.

Його передчасно згорблена спина, землисте, помережане дрібними зморшками обличчя, запалі смутні очі нагадали Варі батька тих часів, коли він пішов у вантажники. Йй стало моторошно. У присутності цієї старої, убитої горем людини вона раптом застидилася своєї визивної молодості і краси, що впадає всім у вічі, а головне — того, що йй весь час у роботі щастить. Абсолютно всім у житті вона була б задоволена, коли б, звичайно, не ця проклятуша війна.

Вона підійшла до Івана Івановича і довірливо спитала:

— Чому ви зневірилися? Може, вашого сина ще виправдають. Адже ви навіть не писали нікуди. А під лежачий камінь вода не тече. Ви ж особисто, не вірите, що ваш син... — почала була Варя, та Іван Іванович не дав йй договорити:

— Яке кому діло — чи вірю я, чи не вірю? Я зрікся сина. І тепер я мертвяк. Жінка відсахнулася від мене, бо вважає, що я синовбивця. І так буде до кінця моїх днів.

«Для чого ж ви так зробили?» — мало не вихопилось у Варі. Та вона вчасно промовчала: згадала партзбори, де промовці один по одному вимагали від Івана Івановича, щоб він щось визнав, чогось зрікся, обвинувачували його у «зв'язку з ворогом», і він урешті пролепетав щось мало зрозуміле: соромиться, мовляв, такого сина, зрікається його... Щоправда, сама Варя на тих зборах мовчала, але за сувору догану Івану Івановичу голосувала, як і всі. А хіба вона могла зробити інакше?.. Про що вона думала на тих зборах? Здається, ні про що. Сприйняла все, що там відбувалося, як щось неприємне, але таке, що особисто йй не обходить...

Наліт припинився. Сирени провили відбій. Варя й Іван Іванович усе ще сиділи мовчки одне проти одного.

— А я б таки, вами будши, поклопоталася зараз про синову долю,— порушила Варя мовчання.— Що ж до вашого зречення... мало що трапляється у таких ситуаціях?

Іван Іванович покрутив головою.

— Оце слухаю вас, Варваро Миколаївно, і ніяк не вгадаю: яке ваше справжнє ставлення до мого нещастя? — Він пильно подивився на неї, наче лікар, що хоче з зовнішнього вигляду хворого визначити — яка в ньому причаїлась хвороба.— Не перший день мучить мене це питання,— говорив він далі, дивлячись уже не на Варю, а кудись убік своїми гострими ясними очима, в яких навіть крізь хмарку страждання просвічувала жива допитливість.— Звичайно, за інших обставин я не зачіпав би цієї теми. Але тепер, коли ворог біля воріт, коли під три чорти летять усі умовності, до зарізу хочеться знати: хто ж з тобою поруч у лавах? Послухаєш вас — начебто ви співчуваєте мені. А що в цьому співчутті головне? Людські жалощі? Сентиментальне співчуття? Свідомість заподіяної несправедливості?

Варя, стуливши губи, мовчала. Вона аж ніяк не сподівалася від Івана Івановича такої образливої і зовсім не потрібної їй відвертості. Але як припинити цю розмову, не знала. І мимоволі слухала, передчуваючи щось недобре.

— А коли припустити найгірше? — самого себе запитав Іван Іванович, начебто Варі і зовсім не було в кімнаті.— А що, коли це не більше й не менше, як бажання заспокоїти власне нечисте сумління?

— Я не розумію,— наважилася вона перебити його, почувавши, як на шоках їй спалахують палючі плями,— поясніть, будь ласка, на якій підставі...

— А я ж не тільки про вас,— заспокійливо мовив Іван Іванович,— я й до інших останнім часом придивлявся куди уважніше... Мабуть, це тому, що, коли людину спіткає біда, вона завжди гостріше відчуває, як ставиться до неї оточення. Отож придивлявся я і дійшов висновку, що під лихоліття люди поділяються на чотири основні категорії: на власне жертви; на тих, хто прагне стати в помочі тим жертвам; на крикунів і фанатиків, що виправдують будь-яке лихо високими мотивами; і... на *байдужих*. Ці твердять єдину свою підлу молитву. «Го-

споди, карай інших як хочеш, аби мене не зачепив еси». Відвертих негідників, тих, що свідомо шукають собі вигоди на чужій біді, я тепер не розглядаю: їх не так і багато...

— Сподіваюсь, ви до них мене хоча б не відносите? — жовчно спитала Варя, люто ненавидячи в цю мить Івана Івановича.— Адже ви не вважаєте, що я злонависне щось зробила, аби захопити ваше місце?

— Ні, ненависне,— відказав він задумано,— але, посівши оце не своє місце, ви надто швидко звикли до нього. Не до роботи, а саме до місця. Я схильний повірити: вас іноді мучить совість через мене. Але щодо вашої методи керувати — ніколи. Адже я, шановна, спостерігав, з яким захватом ви відмахнулися від скромності, яка заважала вам о першій порі, і як ретельно почали підмахувати директивні папірці, направо і наліво давати вельми загальні вказівки... І кому? Людям, що знають цю роботу у двадцять разів краще за вас. Пам'ятаєте вашу колишню директорку, Марію Абрамівну? Це ж вона спробувала була зчинити бунт проти канцелярщини, яку ви запровадили у звітній системі. Але ви її швидко посадили на місце.

— Цю систему вигадала не я,— заперечила Варя,— я тільки виконувала вказівки.

— Так. Виконували. Не замислюючись і не заперечуючи. А не перечили тільки через те, що вам до смаку припало оце крісло.

— Брехня! — крикнула Варя.— Значить, ви вважаєте...

— Так, я це вважаю,— урвав її Іван Іванович,— я багато разів воював з тяганиною і знаю: з нею не навоюєш, коли боєтимешся, що десь хтось поморщиться. І я не боявся за крісло, бо знав: хай мене завтра пошлють золотовозом,— асенізаційні бочки возитиму. А правди доб'юся. Поки, звичайно, існує на світі Радянська влада.

«Якесь божевілля,— подумала Варя, задихаючись від злості,— і цей, і мій Федір, як змовилися... Їх знімають з роботи, загрожують тюрмою, а вони все своєї, своєї: «Поки існує Радянська влада!»

І, об'єднавши у думці Федора з Іваном Івановичем, вона вперше за всі роки подружнього життя відчула до чоловіка усвідомлене тупе роздратовання. Варя так зля-

калася цього підступного почуття, що ніби відхрещуючись від нього, проказала собі: «Хоч би з ним нічого не трапилось...»

II

На вулиці Варя сухо попрощалася з Іваном Івановичем і пішла до трамвайної зупинки. У хисткій димній імлі покаліченого бомбами міста її обступили ледве помітні обриси сліпих безмовних будинків. На забризканій битим склом бруківці прошелестіла швидка допомога, сполохано мигтячи фарами, пофарбованими у смутний фіалковий колір.

Раптом над самим Вариним вухом почувся різкий грубий голос:

— У Львові, чував? Німці усіх жидів постріляли. Усіх, як одного, з жиденятами. Ось побачиш: і тут таке буде.

У відповідь йому — п'яний сміх.

Варя вся зібгалася, мимоволі притиснулась щільніше до стінки. «Попалися б вони Федькові,— подумала,— Федько б їх відразу... до стінки. Кажуть, винищувачам дали таке право: на місці».

На зупинці купчилося багато народу. Ще недавно Варю не потішила б отут велика юрба. Тепер вона їй навіть зраділа. Вдивлялась у стомлені, незнайомі, але чомусь рідні обличчя. І неждано-негадано побачила Зайцева.

— Аркашку! — сама не своя з радощів гукнула Варя і кинулась до нього, розштовхуючи ліктями натовп.

— Слухай, це вже якась містика,— збуджено заторохтіла Варя,— щоразу, коли я потраплю у безвихідне становище, ти наче з-під землі виростаєш.

— Таких випадків було тільки два,— уточнив діловито Аркадій,— я акуратно веду рахунок своїм добрим вчинкам. Вперше це трапилось, коли ми з Руді перевели тебе через слизький майдан. До речі, він тоді здорово втрікався в тебе з першого погляду. Ну, і ще раз, коли Лізочка захворіла на скарлатину, а я вчасно з'явився і викликав лікаря.

— А зараз ти рятуєш мене втретє.— І Варя взяла його попід руку.— Шалений день,— поскаржилася вона,— спершу жажливо бомбили, потім мене дратував отой старий буркотун, мій колишній начальник, а оце зараз — хулігани назустрічі... Боже, яка я рада, що зустріла тебе!

Адже ти проведеш мене до татка? Ми з Федьком домовилися, що, коли він чергує у своєму винищувальному, я ночую у татка. Заодно повечереємо.

— Чудова думка,— охоче дав згоду Аркадій,— особливо тоді, коли я чотири доби харчувався на окопах самим гороховим супом і патріотичними промовами.

— Ах, то ти просто з окопів?

— Ні, у даний момент з міськкому. Хіба Федько не встиг заскочити до тебе на роботу? Він так само був у міськкомі.

— А я аж до вечора просиділа у міськвно,— засмутилася Варя,— як жаль, що Федько не застав мене... А що ви там робили, в міськкомі?

— Те, що і всі: просились на фронт. Ну, скажи: на якого чорта мені ці окопи? Можна подумати, що німецькі танки злякаються, наїхавши на мої канали та ямки.

— І який же результат твоєї просьби?

— Не відсилають. Женуть кудись під Москву будувати укріплення. Але я ще брикатимусь.

— А... Федько? — спитала Варя, боячись почути небажану відповідь.— Адже він має броню...

— Та броню начебто обіцяли скасувати,— потішив її Аркадій,— а на фронт не пускають. Запропонували командувати ополченським підрозділом. А поки що твій благовірний і надалі ловитиме диверсантів. А чому ти так здивувалася? Хіба ти не в курсі діла, що Федько хотів розбронюватися!

— У курсі,— похмуро відповіла Варя, холонучи від думки, що до їх розлуки з Федьком лишилося зовсім небагато місяців, а може, й днів.

— Ходімо пішки,— запропонував Аркадій,— так і до ранку можна прождати. Та й це ж до твого татка, а не на Тракторний: хвилин за тридцять додибаємо.

Вони пішли просто по рейках, побоюючись тротуару, де після бомбардування могла звалитися на голову цеглина або шматок штукатурки. І, як на те, не встигли вони зробити кроків з п'ятдесят, із темряви виринув довгожданий трамвай. Вікна в ньому були незвично темними, і тільки біля таблички з номером тьмяно світилися два зелені вогники, наче котячі примружені очі.

Двері їм відчинила Леокадія Павлівна. У коридорчику було темно, вона чиркнула сірником:

— Аркашеньку! А я думала — Федько... Заходьте, заходьте, пригощу чаєм з грінками.

Варя перша похапцем пробігла повз двері кімнати, де колись жила Надія Василівна. Тепер там проживав літній холостяк, лікар швидкої допомоги. Від того дня, як Харків уперше бомбардовано, він зрідка ночував дома, і за дверима майже завжди було темно і безмовно. Кожного разу, коли Варя приходить сюди після смерті Федькової тітки, вона намагається якнайшвидше промайнути повз ці двері. Так у дитинстві вона довго не могла дивитися на спорожнілу клітку, з якої вони з Федьком випустили на волю дрозда.

— Аркашеньку, бідолашний, де ж ви отак чоботи закаляли? — сплеснула руками Леокадія Павлівна.— Ніби й дощу давно не було.

— На окопах,— відказав він, тупцюючи біля порога.— Чи нема у вас, тьотю Льюко, ганчірочки? А я, дурень, дивуюсь: чого це на мене в міськкомі всі так дивляться. А це не на мене, а на мої брудні чоботи.

Тільки тут, при світлі, Варя звернула увагу на те, як Аркадій одягнений: замість звичного елегантного піджака, на ньому була якась вицвіла толстовка, на ногах — чоботи, а на голові, на самім середголів'ї, кумедно стирчала шапочка-іспанка.

— І досі копаєте? — спитав Микола Макарович, виходячи з сусідньої кімнати. Він зневажливо позирав на Аркадія, смикаючи свою жалюгідну, відпущену за останні півроку, борідку.— Під Харковом копаєте? А де ж ваш «кордон на замку»? «Де замок», я вас питаю? — І, дождаючи відповіді, стояв, як півень, що рветься до бою, розчепіривши поли чесучевого піджака, набундючений, гостроплечий, кумедний.

— Колю! — кинула на нього Леокадія Павлівна благальний погляд.— Колю, не треба.— Вона була все така ж пишна, нестаріюча й рум'яна і досі сліпо закохана у цього сивіючого буркотуна.

— Паточкіних боїшся? — визвірився на неї Микола Макарович.— Німців бійся, а не якихось плетунів! Начхав я на всіх. Кричали, кричали: «Звільнили західних українців!» І от німцям усю Галичину віддали. Та що Галичину? Мінськ уже віддали! За Києвом черга... Дзвонарі! Бузотери!

— На кого це ви розкричались, маестро? — спокійно спитав його Аркадій.— Хіба я особисто відповідаю за оборону країни?

— Та не слухайте ви його,— шепнула Аркадієві Леокадія Павлівна,— пошумує і осяде: шипучка. Скидайте краще чоботи, я вам капці зараз дам.

— А де ви їх візьмете на мою ногу? — зареготав Аркадій.— У мене ж розмір ноги Петра Великого — сорок п'ять з половиною. Краще дозвольте босим трохи побути.

Посідали до столу, пили чай з рум'яними грінками, і знову Микола Макарович не давав нікому й рота розтулити.

— Ні, ви все-таки поясніть, товариші члени партії: на якій підставі мене залишають отут німцям на поталу? Чому я своєю шкурою маю відповідати за чиюсь безтурботність?

— Ну, чого ти так хвилюєшся, Коленко,— почала була Леокадія Павлівна,— якось переживемо, евакуюємося...

Але він ще дужче розприндився:

— А що, коли я не хочу звідси їхати! Оце тільки здихався ресторану, більш-менш пристойну роботу знайшов — і, дякую красно, тікай хтозна-куди, наче заць.— Рік тому Микола Макарович влаштувався на велозаводі керівником самодіяльного симфонічного оркестру і дуже пишався своїми здібними учнями.

Леокадія Павлівна увімкнула репродуктор. Зазвучала знайома пісня: «Три танкіста, три веселых друга...» Варя мало не заплакала. Все, все здалось їй жахливим, непоправно жахним: смішний у безсилому своєму обуренні батько, жалоба вікон, задрапованих чорним папером, і ця нікому не потрібна пісня про якихось неіснуючих веселих танкістів, котрих, може, і на світі нема. А тут ще невідчепна думка про майбутню розлуку з Федьком. Згадала чомусь, як Аркадій сьогодні її запитав: «А ти хіба не в курсі діла?» Ну, а коли в курсі, то що? Федір вірить: вона схвалює усі його рішення. А це ж усе брехня, обман. Коли він їй сказав, що хоче скасувати броню, Варя згодна була впасти перед ним навколішки, щоб не робив цього. Та ні, побоялася. І тут побоялася... А хіба вона не покривила душею, благословивши Федька на риск, коли той захищав Горбенка? І от має наслідки. Невже у такий страшний час йому і разу не спало на думку, що найголовніше в їх житті — це любов, це дитина, це вони самі, а не якась книжкова правда, може, й потрібна для майбутніх поколінь, але

та, що їм з Федором особисто нічого не дасть, нічогі-сінько.

Дошкульна образа опекла їй серце. Адже вона так його любить, так любить! А що за це у відповідь, що на заміну? Школа... Школа... Самоосвіта... Вічна війна з начальством, з такими небезпечними людьми, як Гусак,— ось його життя. А вона, Варя, мусить брати собі на плечі всю відповідальність за їхнє майбутнє. І він ще дорікав їй: навіщо пішла до райвно, чому догоджає вищестоящим чинушам? Яка чорна несправедливість: начебто вона самотужки спроможна боротися з усіма вадами часу!

Та невже всі такі, як Федько? Невже і хтось *інший* так само безтурботно забавлявся б її безмовним терпінням, приймав її жертви як щось належне і був би твердо впевнений, що ніде вона не дінеться?

Варя кинула погляд на Аркадія, і він його вловив і відповів здивованим, настороженим поглядом. Якесь шосте почуття підказало їй, що Аркадій зараз думає тільки про неї, хоча розповідав у цей час якісь окопні пригоди. Уже не раз у його надто бадьорому тоні, у блисків його чорних очей, у кожному русі їй вловлювалося, що він хоче їй неодмінно сподобатися. Вона це відчувала не лише з його віршованих присвят (їх би можна було взяти і за жарт), а саме у цій ненатуральній розв'язності з нею, в котрій угадувалась непевність закоханого.

І, підкоряючись звичці, що переслідувала Варю змалку,— хтозна-чого викликати в уяві щось дуже страхотливе, Варя подумала: «А що, якби не Федір оце був її чоловіком, а він, Аркадій». Отак, бувши дівчиською, вона часом викликала в уяві смерть батька чи матері, а у дівочтві ловила себе на таких думках, від яких потім відпльовувалась.

— Добре, що ти не маєш коханої жінки,— сказала вона Аркадієві,— не буде кому жалкувати за тобою, коли ти все-таки відпросишся і поїдеш на фронт.

— Коли б я тебе мав за жінку,— сказав Аркадій, дивлячись Варі в очі,— то зробив би усе, щоб ти була поруч зі мною. Або спершу убив би тебе, а тоді вже поїхав на фронт.— Він сказав це так серйозно, що всі, крім Варі, взяли це за жарт.

Запало недовге мовчання. З радіо передавали чергове невеселе зведення з фронтів. Аркадій позирнув на годинника:

— Що ж, дорогі мої, хоч у вас як у раю, але пора.

— Куди ви в таку темряву, Аркашеньку, лишайтесь до ранку,— запросила Леокадія Павлівна,— адже ваша мати не знає, що ви повернулися з окопів, отож і хвилюватись не буде. Я вам постелю на канапі.

— Для чого на канапі? — заперечив Аркадій, зрадівши з її запрошення.— Якусь газетку під ребра, оцю нотну папку під голову — і я вже сплю.

За півгодини він справді хропів на канапі, поклавши ноги на два приставлені до неї стільці.

III

Вечірне бомбардування зустріло Федора зненацька: він щойно прилаштувався на лавочці, у посадці, щоб по večеряти, коли на ТЕЦ завила сирена. Уся патрульна трійка: він, інструктор з штабу протиповітряної оборони Гикало і взятий Федором з власної ініціативи Лексійко Комар — як по команді, зіскочили з лавки. Але пішли не до сховища (звідси воно було далеченько), а до шосе, уздовж якого чорніли викопані нещодавно щілини. Дійшовши до шосе, вони стояли, дожовуючи бутерброди, і мовчки спостерігали за вечірнім небом, що поволі згасало. З заходу виразно чувся гуркіт моторів.

— Не треба стояти вкупі,— сказав Гикало,— а то як тюкне то відразу всіх трьох.— І він знехотя почвалав уздовж безлюдного шосе, поритого попереднім бомбардуванням. Федір з місця не рушив.

— А мені куди? — спитав Лексійко. Видно було, що йому неохота відокремлюватися від Федора. Хоча він був уже старшокласником і математику йому викладав інший учитель, але Федір і досі стежив за колишнім своїм улюбленцем. Лексійко частенько бував у нього вдома, і вони разом розв'язували складні задачі та філософствували про майбутні шляхи математики.

— Гаразд, лягай зо мною в оцю щілину,— дозволив Федір, і Лексійко відразу повеселів. Він не знав, як і дякувати Федорові: адже той поручився за нього в райкомі, і тепер Лексійко хоча й не за списком, але все-таки є бійцем винищувального протидиверсійного батальйону.

Перша хвиля літаків спалахнула на заході, осяяна багрянцем призахідного сонця, котрого тут, у Лосівському степу, вже не було видно.

— Чого ви чухаєтесь? — грубо крикнув Гикало з того боку шосе.— По щілинах лягайте! — І його виголена до дзеркального блиску голова щезла в кюветі. Виття літака раптом нависло над головою. Зачувся свист бомби. Федір і Лексійко припали до землі. Але бомба вибухнула за житловим масивом.

«Правильно радив, старий чортяка,— подумав про інструктора Федір.— Треба було вчасно ховатися». І все-таки ображався, що його, офіцера запасу, повчає людина, яка довгі роки присвятила мішеням та стендам, а справжнього пороху і не понюхала. Якби Федір не застряв у Харкові через цей демонтаж, він не мусив би вислуховувати чііхсь зауважень, а давно був би там, де його законне місце,— на фронті.

Остання багряна смужка на заході дожевріла, і над степом розповзлася імла. Усе там же, за житловим масивом, одна по одній розірвалися три важкі бомби.

— По макету шпарять! — весело гукнув Лексійко, висуваючи голову.— Чесне комсомольське: це у тій сторони.

«Невже по макету?» — подумав Федір і згадав дитячу дворову дражнилку: «Обманули дурака на чотири кулака!» Адже коли німці і справді бомблять по макету, значить, фокус удався. Тиждень тому учкомбінатівці під керівництвом двох архітекторів побудували в степу другий ХТЗ: там з'явилися позакріплені до високих стовпів контури фанерних покрівель, які точнісінько нагадували покрівлі справжніх цехів. А за Федоровою пропозицією ще й виставили віддалік чотири фальшиві димарі — наче ТЕЦ. Оце буде штука, коли німецькі льотчики «кльонуть» уже на цю принаду!

— Федоре Антоновичу!

— Ти навіщо вилазиш? — прикрикнув Федір на Лексійка.— Відбою ще не було.

— Федоре Антоновичу... там ліворуч — ракетник.

— Де?! — І Федір вискочив на волю з щілини, не звертаючи уваги на рокотіння нової залізної хвилі. Спочатку нічого не було видно, тільки перші бліді зірки у небі. Але ось десь там, біля бензосховища, де на запасних коліях стояли готові до евакуації цистерни з пальним, злетіла вгору ракета. Вона злетіла невисоко і тужмий упала на землю, безпорадно махнувши жовтогарячим гадючим хвостом.

— Осічка у гада,— констатував Лексійко.

— Пішли,— наказав Федір. І вони поповзли. На другому боці шосе до них приєднався Гикало.

— Бачив? — запитав він у Федора і показав на другу ракету, що злетіла так само невдало метрів за двісті від першої.

— Хіба їх там двоє? — поцікавився Лексійко.

— Помовч,— сказав Федір і скинув із себе прогумованого плаща. За житловим масивом вибухали нові й нові бомби, але вони, не звертаючи на них уваги, пробиралися до тулика і нарешті підповзли до цистерни, накритої маскувальною сіткою.

— Світи,— наказав тихо Федір, і Лексійко навів на колеса промінчик кишеневого ліхтаря.

— Стій! Руки вгору! — голосно наказав Гикало і наставив пістолета на людину, що всім тілом тулилась до заднього колеса. Федір підповз до неї з другого боку і накинув їй на голову плаща. Підштовхуючи затриманого пістолетами, Федір і Гикало привели диверсанта до густої посадки.

— Скільки вас там? — запитав Федір у затриманого, не відводячи пістолета.

— Ще один,— відказав той.

— Треба швидше й того брати,— захвилювався Гикало.

— А цього куди? — поцікавився Лексійко.— Поки приставим його на місце, того прогавимо...

— Правильно, пацан,— згодився Гикало,— цього треба — на місці.

— Не маєте права! — зойкнув затриманий і зробив поривчастий крок до кущів. Але, настигнутий ліхтарним промінчиком, цю ж мить зупинився. Це було змарніле людисько, вузькоплече й утле, у промашеній робочій спеціві.

— Хай мене судять... не маєте права,— закричав він, звертаючись чомусь до самого тільки Федора, очевидно вважаючи його тут за старшого,— я зможу буди корисним... ви пожалкуєте... я назву співучасників...

— Прізвище,— увірвав його Гикало,— ім'я, по батькові? Професія? Місце роботи? Рік народження?

— Гак... Савелій Лукич,— залепетав диверсант,— я даю згоду, хай судять... дев'ятого року, юридична консультація... не порушуйте радянських законів: хіба так можна, без слідства?! Четверта юридична консультація... відповідатимете за самосуд... завербований у се-

редині липня... Пожалійте! Маю трое дітей... відмінники навчання... Усі трое — піонери...

— Іменем закону і згідно з інструкцією про військовий стан у місті,— виголосив нервовою скоромовкою Гикало,— як старший опергрупи, засуджую колишнього радянського громадянина, а нині зрадника Батьківщини Гака Савелія Лукича, 1902 року народження, до найвищої міри покарання — розстрілу.— І, торкнувши Федора за плече, розслабленим від хвилюванням голосом наказав: — Виконуйте.

— Будьте ви прокляті,— у розпачі гукнув диверсант,— грабіжники з великої дороги... бандити...— Він упав навколішки і поповз на Федора, що огидливо відступив від нього на крок.

— Тож виконуйте! — роздратовано нагадав йому Гикало.

— А чому не ви самі? — закричав Лексійко на Гикала.— Чому має Федір Антонович?

— Мовчи, Лексійку,— сказав Федір. Він витяг з пазухи пістолета, котрого щойно сховав.— Підведіться! — наказав диверсантові. Той покірливо підвівся з землі, усе ще схлипуючи і не маючи сили не підкорятися цьому владному командирському голосові.

— Кругом! — і той повернувся.

— Світі! — наказав Федір Лексійкові. Спалахнув промінь і тремтливо застрибав на сутулій спині приреченого. По коливаннях променя видно було, як танцює Лексійкова неслухняна рука — міцна, юнацька рука, що звикла до турніка і гантелей, що з такою певністю писала на дошці складні формули.

Федір стрельнув. Ліхтарик згас. У гушавину темних куців загуло мертве тіло.

— Ти вже, брат, вибачай, що я на тебе це діло звалив,— сказав Гикало Федорові надтріснутим голосом,— не доводилось мені, розумієш, отак... живу людину...

— Між іншим, мені так само,— зауважив холодно Федір і, відвернувшись від Гикала, обійняв Лексійка за плечі.— Що, хлопче? Пожалів його? Чи, може, страшно з незвички?

— Огидно,— відповів Лексійко,— я ще і курки за своє життя... Але от вам слово... я їх навчуся вбивати. Вам теж було огидно, Федоре Антоновичу, я бачив. Я їх стрілятиму, як скажених собак. От подивитесь.

Другого ракетника їм схопити не пощастило: очевидно зачувши постріл, він утік. Та й надто вже довго читав Гикало диверсантові свій вирок.

IV

На світанку знову був повітряний наліт. Першою прокинулась Леокадія Павлівна. Розштовхавши чоловіка, кинулась до Варі: «Тривога!.. До сховища!..»

Але Аркадія ні вона, ні Варя ніяк не могли добудитися. Він кидався, щось мимрив спросоння і натягав на голову ковдру.

— Добре, ідіть собі,— сказала Варя, побачивши, що Леокадія Павлівна нервується,— я сама спробую розбудити його.

— Води... води на нього холодної хлюпни,— порадила Леокадія Павлівна і, схопивши якогось чемодана, виштовхнула заспаного Миколу Макаровича за двері.

— Аркадію... Аркашку... бомблять... прокидайся,— будила його Варя і бризкала на сплячого з кухля водою. Але він по-богатирськи хропів. Давши йому спокій, Варя сіла, знесилена, поруч нього на канапці: не кидати ж його тут самого!

Залізний рев котився у вікна. І знову, як учора, у райвно, її трусило і кануло від страху. Серце їй стискало протиприродне бажання: хай би швидше бомбили, краще вмерти, ніж отак дождати кінця. Сама не розуміючи, що робить, вона простягла тремтячу руку до маскувальної штори і смикнула за шнур: за вікном полум'яніли у млі освітлювальні ракети.

— Мамо... мамочко... Федю... боюся! — закричала вона вголос,— такою страхітливою здалась їй утикана отруйно-жовтими плямами ніч.

Від її крику Аркадій прокинувся, кинув погляд на вікно.

— Що? Бомблять?

— Швидше! До сховища! — схопила його Варя за руку.

— Для чого? — відказав він спокійно.— Ненавиджу ці житлокоопівські фамільні склепи. Почуваю себе там заживо похованим. А штору треба спустити: оштрафують.— Він піднявся на лікті і смикнув за шнур. Знову темрява.

— Що там з Федьком? — раптом скинулась Варя.

— Еге ж, бомблять ХТЗ,— зауважив Аркадій, прислухаючись,— сподіватимемось на його щасливу сорочку.— Й обережно обійняв Варю за плечі.

— Ти чому так тремтиш? Тобі холодно? — спитав він навмисно грубуватим тоном, за яким ховалася ніжність.

— Боюся,— призналася вона,— нічого не можу зробити з собою, Аркашку: аж умираю — боюся.

Він усе ще тримав на її спині нерухому, ніби скам'янілу руку. Та і в цій скам'янілості Варя відчула чисто жіночим чуттям ледве стримуване бажання. Хотіла було відсторонити його руку і не змогла: так їй було спокійніше.

Знову, як під час вечері, химерна думка охопила Варю, мов марення: а що, якби Аркадій, а не Федір був її чоловіком?

Кожним м'язом вона відчувала у собі владну силу над ним. Випустиш її, цю силу, на волю, і вона може задати в Аркадієві все, що досі для нього було найдорожчим: почуття обов'язку, порядність, здоровий глузд; чесність з товаришем. Варто їй схотіти, і вона миттю зруйнує це все і зробить з Федькового друга — запеклого ворога, з безтурботного парубка-холостяка — покійного їй невільника. І усвідомлення цієї шаленої сили не тішило її, а лякало. Була така мить, якась нікчемна частка секунди, коли вона мало не дозволила одним порухом м'яза розв'язати йому руки. І тоді трапилось би щось подібне до того, що сталося сім років тому, коли вона дала батькові мовчазну згоду віддати себе їй у жертву.

Але ось Аркадієва рука, не діждавши підбадьорення, ожила, і Варя схаменулася, підскочила, пересіла з канапи на стілець.

— Скажи своєму Федькові,— почула вона його притишений голос,— хай на все наплює, нехай їде з тобою і не залишає саму тебе, бо буде біда. Чуєш, Варю? Буде біда. Я відшукаю тебе на краю світу. Отак йому і скажи. Чуєш? Таких, як ти,— одна на мільйон. За таку можна що завгодно віддати, чим завгодно пожертвувати. Ти розумієш, що я тобі зараз кажу?

— Заспокойся, будь ласка,— сказала Варя, з полегшенням прислухаючись до відбійної сирени,— якщо хочеш, сам йому скажи про це, я не заперечую. Але зятям собі: чи поїде Федько на фронт, чи залишиться зі мною—

він мене ніколи не втратить, ні за яких обставин, хто б не шукав мене на краю світу.

Вона казала це тому з такою певністю, що знала: каже саму тільки правду. Навіть згодом, коли сирени відревли і Микола Макарович з Леокадією Павлівною повернулися із бомбосховища, Варя все ще з неприємним почуттям, навіть з відразою, почувала на спині чужу руку, що її випадково прилащила.

«Ні, я не зможу, довіку не зможу ні з ким, навіть коли б хотіла цього розумом, навіть коли б лишилась удовою,— подумала вона,— ні з ким і ніколи!» І Варя мерзлякувато знизала плечима від самої думки, що хтось, крім Федора, міг би торкатися її як мужчина. А подумавши так, відчула себе безпорадною, зв'язаною, приреченою на довічну страдницьку вірність.

V

Від тієї ночі минуло два роки війни.

Ледь розвиднілось, а спека вже налягла на місто, що не встигло охолонути за ніч, на його вічнозелені перспекти і вузькі кам'янисті завулочки. Здавалось, хиже сонце цілісіньку ніч, не знаючи сну, чатувало поза глухими дуванами старовинних кварталів, і не встигли люди продерти очі, воно кидалось на них, опікаючи виснажливим жаром.

— Ти куди? — підвелася Раїса Іонівна на своєму незграбному ліжку, яке стриміло посеред захарашеної мотлохом кімнати, мов катафалк, що застряг у грязюці.

— Спи,— роздратовано кинула Варя,— не виспишся, знову плакатимеш, що болить голова.

— Чому ти завжди така брутальна зі мною? — мляво поскаржилася Раїса Іонівна.— Невже ти ідеш на базар? Май на увазі, грошей залишилося тільки на те, щоб отоварити хлібні картки.

— Знаю без тебе,— так само роздратовано відказала Варя,— сьогодні одержу на атестат. У Лізочки третю добу поганий шлунок. Треба купити рису на відвар.

— Лягай, я сама піду,— неохоче запропонувала Раїса Іонівна,— за три тижні дістала нарешті вихідний і знову піднялася до світу.— Плутаючись у зібганій постельній білизні, вона заходилася розшукувати одягу, котру чомусь не складала звечора, як Варя, на стільці, а ховала під матрац.

— Кажу тобі, спи,— підвищила Варя голос, майже з огидою дивлячись на матір.— «І як тільки можна було так опуститися? — подумки обурювалась вона.— Ну, війна, ну, евакуація, жахлива тіснява, але щоб з ранку до вечора ходити нечесаною? У засмальцьованім халаті та спущених дірявих панчохах?! І це після її хваленого сухумського життя, коли мати, якщо вірити їй, одягалася за останньою модою і доводила до божевілля усіх знайомих грузинів!»

Найстрашнішим для Варі в евакуації було чекання пошти і ташкентський базар. Спершу найстрашнішою була пошта. Хіба це не тортури — тремтіти, поки дожидаєш листа від Федька; напівмлосний стан, коли бачиш поштаря, що йде до твого будинку, убивча мить, коли береш до рук довгожданого конверта і нелюдським зусиллям волі змушуєш себе упевнитись, що й цього разу адресу написано не чужим, а Федьковим почерком.

Але поштові жахи потроху розвіялися. Листи з фронту йшли їй хоч і подовгу, зате акуратно. Тон їх не був ані занепадницьким, ні штучно бадьорим. Відразу видно — писала листа людина, що вірить: повоює скільки там треба і повернеться до звичайного життя, до родини. Навіть у інтимній частині Федорових листів Варя жодного разу не відчувала того надриву, який свідчить, що той, хто писав оце, гине з відчаю і смутку: і серце його розривається від спогадів про втрачене щастя. У найніжніших рядках не схопила вона тієї хворобливої гарячкості, котрої надають своїм посланням з фронту люди, яких переслідує думка, що пишуть вони додому востаннє.

Звикши до тону Федорових листів, Варя непомітно для себе дійшла заспокійливих висновків: не такий страшний чорт, як його малюють, небезпека на фронті — річ випадку, а випадкові і в тилу не накажеш. Інакше — хіба міг би Федір писати їй такі спокійні листи?

Наприклад, в одному з них, надісланому ще з Курської дуги, він сповіщав їй, що все у них «по-старому» (тобто, що Федір із своєю ротою і досі валяється в окопі, а німців не відігнали назад ні на крок). І тут же він просив Варю подумати, щоб вона, повернувшись до Харкова, залишила свій райвно і знову пішла працювати до школи. «Зрозумій, моя рідна,— писав він,— адже ти, не розкуштувавши усіх радощів живого єднання з учнями,

вже потрапила до клітки, за канцелярський письмовий стіл».

А в іншому листі, порадувавши Варю звісткою про те, що вони успішно просуваються до Курська (в самому лише нічному бою, після якого написано цього листа, Федорів підрозділ утратив половину складу вбитими), він радив дружині не піддаватися на умовляння Раїси Іонівни і, коли закінчиться війна, не мучити Лізочку уроками музики. «Навіщо нам ця обивательська мода,— писав він,— коли у дівчини нема справжнього музичного слуху?»

Другим страховищем для Варі був ташкентський базар. Від перших днів евакуації він її вразив розкішною і жорстокою своєю неприступністю.

Потрапляючи сюди, Варя, що звикла ставитися до їжі, як до чогось другорядного, почувала себе жалюгідною, приниженою, нездатною позбутись дріб'язкової заздрості до тих, хто мав змогу досхочу втішатися цим запаморочливим їстівним багатством.

Ще перед її приїздом у Ташкент непрактична Раїса Іонівна спустила за безцінь усі придатні для продажу речі, а Варю зустріла істерикою: вони голодують.

Дістаючи пайок (Варя працювала у госпіталі секретарем-машиністкою) і грошове утримання на атестат, як офіцера жінка, вона розуміла, що багато з евакуйованих бідують тут ще гірше від неї. Але, тільки Варя потрапляла на ринок, усе у ній аж переверталось від злості на цей неприступний їй казковий добробут, від жалю до себе, змушеної лічити і перелічувати кожную копійчину.

Вийшовши з дому, вона несподівано зустрілася з підполковником Вельським, начмедом їх госпіталю. Він одразу ж примітив її з віконця допотопної емки, звелів шоферу зупинитись і вистрибнув з машини — чорновусий, рум'яний, надушений.

— От коли я вас упіймав у неслужбовий час, Варюню. На побачення вийшли?

— На жаль, на базар,— відповіла вона сухо,— ранкові побачення не на мій смак.

— Можна організувати й вечірне,— підморгнув він,— сідайте, підвезу. Я — на склад. Це майже по дорозі.

До ринку було далеченько, а сонце вже давалося взнаки, і Варя погодилася сісти в машину, хоча Вельський

був їй неприємний: занадто балакучий, аж надто люб'язний з усіма гарненькими жіночками.

Присунувшись до Варі упритул, начмед картинно зітхнув і спитав:

— Чому ви мене, Варюню, цураєтеся? Якесь брехло пустило чутку, ніби я Дон-Жуан. А я живу, як рак-пустельник.

— Одружуйтесь,— порадила Варя, відсуваючись.

— У мої тридцять п'ять років маю право зачекати до повної перемоги над ворогом,— сказав він і знову присунувся,— а то якраз одружишся, а тебе, сизого голуба,— на фронт, на передову. Ні, виробництво удовиць — не моя спеціальність.— І поклав їй руку на голе коліно.

Вона огидливо зняла цю пітну руку і тихо, але наполегливо сказала:

— Не треба. Мені це неприємно *фізично*.— Може, саме це убивче слово «фізично» і прохолодило начмеда. Він одразу відсунувся, і в його округлих очах зникли масні блискітки, а повні губи ображено скривилися.

— Не люблю, коли *роблять* із себе незайманих. Так би й сказали, що маєте когось.

— Для чого? Не вважаю за потрібне зводити на себе наклеп.

— Тоді поясніть: для чого *це* вам?

— Що — *це*?

— Отака... черничка поведінка. Гадаєте, ваш фронтвик там розгубився? Напевно, має собі якусь санітарочку.

— Якщо чоловік навіть матиме на фронті коханку,— уїдливо відповіла Варя,— ви мені не станете від цього приємнішим.— І попрохала шофера:— Будь ласка, зупиніть.

Розшукуючи ряди, де перекупники з-під поли торгували рисом і крупами, Варя йшла крізь надосінню розкіш східного базару. Злегка приборкане полотняними тентами, сонце шкірило зуби, просвічуючись крізь грона винограду. Грона ці були смарагдово-зелені, бурштиново-жовтогарячі та ніжно-рожеві, як несміливе світання. Накидані мальовничою горою на лотки, скороспілки гранати в гарячому шалі кровоточили із тріщин, а золотшерсті персики, що дрімали біля них, здавалися теплими живими звірятами, піддатливо м'якими навіть на око. Ширячи круг себе солодкий тлін, ніжились під сон-

цем очманілі з спеки дині, і в медові їх пахощі заплітався гострий дух шашликів.

Прибита спекою, Варя ішла повз неприступні для її кишені спокуси, лаючи себе — чому відразу не пішла до військкомату по гроші.

У м'ясному ряду величні, як древні божества, різники у чорних із сріблом тубетейках, блискавками-ножами спритно зрізали з баранячих туш тоненькі шаруваті шматочки м'яса і недбало кидали їх у підставлені кошики. Отут Варя і надибала на Гусакову жінку, Агнесу Трохимівну, котру поза очі зневажливо називали Гусачкою. Гусачці оце тільки зважили жирний шматок м'яса кілограмів зо два, і вона діловито пакувала його до великої плетеної сумки. Варя хотіла було пройти далі непоміченою, але Гусачка вже побачила її і замахала рукою:

— Голубонько, а мій вас по цілім місті шукає, вже і до госпіталю дзвонив. Сказали — вихідна. Мені загадував, щоб додому до вас пішла, ви йому для чогось негайно потрібні. Каже — задля ваших інтересів. Зараз же ходімо на роботу до нього.

— Добре, — погодилась Варя, дивуючись: навіщо вона так терміново знадобилася Гусакові?

Варя знала, що Гусак прибув сюди з Харкова, як і вона, не з якоюсь організацією, а у збірному ешелоні, тобто приватно. Здебільшого евакуйованим педагогам у Ташкенті не було чого робити, Варя тоді з великими труднощами влаштувалась у госпіталі. А Гусак відразу знайшов собі місце у відділі мистецтв і, невідомо на якій підставі, керував тепер усіма вивезеними сюди з України театрами. Він фундаментально засів на новому місці, зарекомендував себе «незамінним господарником» і був своєю людиною в інстанціях, від яких залежало постачання населення.

Варя кілька разів випадково зустрічалася з ним на вулиці. Він був люб'язний до неї: може, його мучило сумління за те, що коли Федора через Горбенка зняли з посади директора школи, то посів його місце. А може, навпаки, цією прихильністю підкреслював своє привілейоване становище. Хоч так, хоч так, їй і на думку не спадало, щоб він хотів щось зробити «задля її інтересів».

І все ж вона вирішила піти. Її вабила непевна надія, що Гусакові заманулося влаштувати її на спокійнішому місці, ніж госпіталь. А їй так осточортіло щодня ходити

через все місто на цю клятву роботу, що вона згодна була навіть принизитися перед Гусаком, аби вирватись із госпіталю.

Варя не помилилася. У напівтемному, затіненому щільними шторами кабінеті Гусак зустрів її просто з порога діловою пропозицією: до зарізу потрібний директор вільної філармонії. І його рука з короткими пальцями пройшлася по горлянці.

— Член партії,— одутле Гусакове обличчя поборжно витяглося і стало офіційно серйозним.— З досвідом адміністративної роботи.— Тут він зробив невиразного жесту рукою і сказав: — Гадаю, кращої від вашої кандидатури в цих умовах не знайдеш. Я уже попередньо подав про вас усі анкетні відомості. Тепер слово за вами.

Варя розгублено мовчала.

— Погоджуйтесь,— шепнула їй Гусачка, з заздрістю поглядаючи на стрункі Варині ноги,— на біса вам цей смердючий лазарет? — Але тут Гусак подарував жінці такий погляд, що вона, схопивши свою сумку, поквапливо ретирувалась з кабінету.

— Я б охоче,— сказала Варя,— але це так несподівано... Я ж ніколи не мала діла з філармонією, не знаю специфіки.

— А у райвно ви з дня народження працювали? — під'юджив її Гусак.— Специфіку, особливо у военний час, треба, голубонько, засвоювати з ходу. Я, наприклад, теж ніколи не мав діла з мистецтвом. І нічого. Кажуть, даю собі раду з ним. Ходіте, я покажу вам ваш кабінет. Філармонія у нас у цьому ж будинку, в протилежнім крилі.

Вони довго йшли гучним коридором, тоді спустилися на перший поверх, перейшли таким же прохолодним чистим вестибюлем і потрапили до невеличкої затишної кімнати. Варя сіла у плетене крісло, обдивилася: кремові занавіски... письмовий стіл... телефон... Яке це все було далеке від пропахлих карболкою госпітальних коридорів, від нелюдських криків, що долітали з операційної, від повсякденної тривожної близькості до далекої звідси війни.

— А де колишній директор? — поцікавилась Варя, внутрішньо погодившись на звабливу пропозицію.

— Вероніка Андріївна? А хіба ви її знаєте?

— Ні,— сказала Варя,— просто цікаво: чому раптом вільне місце?

— Розумієте... не знайшли ми з нею спільної мови,— сказав якимось туманно Гусак. І тут же поквапливо додав: — Тільки не подумайте, заради бога, що в нас було щось особисте. Я старих помилок не повторюю. Ні-ні-ні,— ошкірився Гусак,— сиджу на пісному за минулі гріхи.— І він пройшовся по кабінету, а Варя мимоволі стежила очима за його певною, самозадоволеною ходою людини, якій усе легко дається в житті, бо вона філософськи дивиться на все, що може зіпсувати їй настрій.— Надто високо ставила себе ваша попередниця,— сказав він, а сам походжав по кабінету,— мовляв, кандидат мистецтвознавчих наук і все таке інше. А в біографії, виявилось, є пляма. Чоловік її, полковник, попав до німців у полон. Потім якимсь чином пробрався до наших, ну, і, натурально, його запідозрили, засудили. А вона це приховувала, навіть листувалась з ним, коли він потрапив у далекі краї. А у мене тут, розумієте, ідеологічний фронт, репертуар і все таке інше. Відповідальність. Ми їй по-товариському радили — припинити листування з чоловіком. Інші у таких випадках заочно оформляти розлуку, а вона уперлась. Довелось їй піти геть. І то хай подякує: завдяки мені їй оформили звільнення за власним бажанням. Трохи згодом, коли пристрасті вляжуться, можливо, я її оформлю як концертмейстера.

«Яка це ганьба! — подумала Варя.— Пропонували зректися чоловіка!.. Хіба можна зректися коханого чоловіка?» Їй схотілося зараз же, негайно, побачити цю жінку, потиснути їй руку, підтримати дружнім словом. Але тут-таки вона згадала, що збирається сісти на її місце і що все буде точнісінько, як з Іваном Івановичем. «Чортовиння якесь! — жажнулася Варя.— Чому це мене весь час висувають за рахунок чийогось нещастя? Але я знову не винна ні в чому і не можу стати у пригоді цій жінці, хоч би й відмовилася від її місця. А вона, як Іван Іванович, неодмінно буде засуджувати мене».

— Я подумаю,— сказала Варя вголос, почувавши, що це понад її сили зараз іти оформлятися,— завтра я дам відповідь.

— Не зволікайте,— попередив Гусак,— місце привабливе, багато виїздів у колгоспи. Щодо пайка — нарікати не будете. Повірте, я хоч сьогодні міг би підшукати когось. Але хочеться допомогти саме вам: що там не кажіть, а землячка. Та й Федір Антонович хай би пересвідчився, що я людина *не злопам'ятна*.

По дорозі до військкомату Варя відчула таку роздвоєність, наче збагнула, що у ній живуть дві Варі. Здавна, трохи чи не змалку, вона чула їх нашіптування і корилася то тій, то тій і певна була, що панує над ними. А тепер її охопив сумнів: кого з них двох слухати?

Одна Варя, практична, черства, будь-що хотіла здихатися госпіталю з такою ж настійністю, як свого часу прагнула вступити на пільгових умовах до вищої школи. Друга, слабодуха, схильна до сентиментальності, а часом і до щирих поривань, соромилася за першу Варю так само, як свого часу соромилася за неї, дивлячись на батькові страждання, коли він покинув свою скрипку. А найдужче ця друга Варя боялася, як би Федір, бува, не помітив, що поряд із нею преспокійно існує черства егоїстка, а вона перед нею поступається на кожному кроці. Але тільки-но Варя увійшла до військкомату, обидві її підкажчиці одним голосом шепнули: «Усе дурниці, голівне, щоб Федько був живий, щоб ніколи не одержувати повістку в жалобній рамці».

Варя аж похолола, коли касирка замість видати їй гроші якось чудно подивилася на неї і попросила зайти до военкома. На щастя, до нього не було черги. Варя назвала своє прізвище, і він так само, як і касирка, трохи розгублено подивився на неї,

— Коляда? — перепитав він, і його рожеве обличчя веселуна посмутніло.

Замість відразу ж спитати, що з Федьком, Варя роздивлялася суто цивільну розповнілу постать военкома, його м'ясистий, усіяний віспинками ніс і баб'яче підборіддя. Думала: «Чому люди мають неоднакову долю? Чому мій Федько не міг би сидіти на місці майора, а той би зганяв собі жир десь на Курській дузі?»

— «Коляда Ф. А.»,— поворушив губами майор, уважно розглядаючи якусь картку,— річ у тім... що ваш атестат затримано.

— Мого чоловіка... його вбито? — спитала Варя, і обидві підкажчиці, що причаїлись у ній, злилися в поштивий жалобі.

— Ні, не вбито,— сказав майор таким тоном, ніби був незадоволений з того, що Федір живий.

— Його поранено? Тяжко? — кинулася до нього Варя.— Та кажіть же, нарешті, що з моїм чоловіком?!

— Річ у тім,— сказав майор, і на його добродушному обличчі відбилась ніяковість людини, що не любить казати у вічі щось погане,— річ у тім, що з вашим чоловіком трапилась велика неприємність на службі. Він порушив присягу, тобто свій військовий обов'язок. Ну і... його розжалували у солдати. Саме тому, власне, офіцерський атестат...

— Мого чоловіка — в солдати? — перепитала Варя, не вірячи тому, що почула.— Та йому ж нещодавно присвоєно старшого лейтенанта?..

— Річ у тім,— сказав майор, мабуть, неспроможний підшукати для відповідальної фрази іншого початку,— що трибунал засудив його до штрафного батальйону. Мені дуже прикро вам це сповіщати, але атестат у зв'язку з цим...

— Ах, до чого тут атестат! — обурилась Варя. Обое замовкли. Треба було йти. Вона це зрозуміла, але не могла отак просто піти, почувши таке несподіване і страшне повідомлення.— Що означає «порушив присягу»? — спитала вона.— Я знаю свого мужа, як саму себе: з нього не може бути ні боягуза, ані зрадника.

— Чому це неодмінно «зрадника»,— поспішив заспокоїти майор і замкнув до настільного сейфа картку, на якій, очевидно, був списаний увесь цей жах про Федора.— Часом,— сказав він,— трапляються збочення по лінії побуту. На жаль, і на фронті в окремих випадках практикуються випивони і ще деякі аморальні явища, що розкладають дух армії...

Варя слухала його воркотливу лагідну мову з неприхованим роздратуванням.

— Усе це не стосується мого чоловіка. Я за нього ручуюся.

— Навіщо нам здогадуватися? — зітхнув майор і подав Варі зронену нею хусточку.— Хоч так, хоч так, ми з вами тут нічого не вгадаємо. Трибунал — діло темне.— Видно було, що Варя йому сподобалася, і він був не від того, щоб присвятити їй ще якісь десять-п'ятнадцять хвилин.

— Я особисто, коли ще не був поранений, сам мало не потрапив під трибунал,— відверто признався майор, різне, знаєте, буває начальство. Довелось мені нагруб'янити одному хамові, що був вищий чином. Ось і припаяли дискредитацію. Якби своєчасно не відтяпало ногу, не маю сумніву, що попав би до штрафників.

Він вийшов на середину кімнати, щоб провести Варю до дверей, і тільки тут вона побачила, що замість правої ноги у майора — протез.

З військкомату Варя йшла бігцем, наче поспішала відійти якомога далі від того місця, де на неї звалилася ця страшна новина. Дійшовши до своєї вулички, вона відчула, що зовсім ослабла. Голова канудливо крутилась, ноги підгиналися.

Вона присіла на ящик біля дверей продовольчої крамнички, поруч сліпого узбека, що завжди тут вигрівався на сонечку у своєму ватяному халаті. З крамнички пахло смаженою бараниною і кислим вином: очевидно, продавці снідали. Оце тільки зараз Варя згадала, що й ріски в рот не брала від самого ранку, і здивувалася — чому їй досі не хочеться їсти, а тільки б напитися чогось, хоч би й з арика, аби не відчувати у пересохлому роті отруйно-гіркої слини.

«Штрафбатальйон... За віщо, за віщо?» — питала вона себе, неспроможна зібрати докупи випадкові думки. Як їй тепер триматися? Сказати про все матері чи приховати? А що буде з її новою роботою? Звичайно, її не візьмуть з такою анкеткою... Що за дурниці! Хіба річ у роботі? Але за що Федька могли засудити? І цікаво: чому вона зовсім недавно дістала від нього звичайного листа? Хоча правда, оце вже кілька листів прийшли з новою зворотною адресою: невже це польова пошта штрафбату? Хіба *звідти* дозволяють так часто писати? А що, як він тепер і зовсім не писатиме? Може, й краще, як не писатиме? Тоді можна буде приховати від Гусака, і все-таки... Та як їй не соромно думати тепер про якусь філармонію! Ні, все-таки поки що нікому нічого не треба казати.

Вона переступила поріг, маючи твердий намір усе приховати від матері, і тут побачила матір, що була вся в сльозах. І розгубилася: чого вона плаче? вже знає? звідкіля?

— Клавочка, бідна,— промовляла крізь сльози Раїса Іонівна,— оце тільки одержала листа... її чоловік загинув у повітрянім бою... І треба ж їй було йти заміж за льотчика! Збирається, бідолашна, добровільно на фронт... Добре, хоч не мали дітей.

За стіною тихо вила хазяйка-узбечка: чуже горе нагадало їй про своє. Рік тому під Москвою загинули її обидва сини-танкісти.

Варя машинально взяла листа від сестри з рук Раїси Іонівни, перебігла очима по рядках. Але і тоді власне горе здалося їй тяжчим. Хіба ж Клава кохала того хлопця, що повіз її на Північ, так, як Варя Федора!

— Мамочко, від татка є лист? — смикала її Лізочка. — Покажи, покажи... Я знаю, там укінці є картинка, він завжди для мене щось малює вкінці.

— Відчепись, — відмахнулася від неї Варя, — і піди умийся, гидко дивитися.

Цей день минув для Варі, як у чаду. Надаремно вона робила спроби опанувати себе: то бралася штопати панчохи, то прати. Сутінки захопили її в тому ж стані. «Штрафбатальйон, — повторювала вона у думці, лягаючи до ліжка поруч з дочкою, — штрафбатальйон... Яке бридке слово!»

Якось до їх госпіталю привезено скаліченого солдата: живого місця не було від осколків. Та навіть на операційному столі, зносячи нелюдські муки, він посміхався. Коли його спитали, чого він так радіє, солдат відверто сказав: «Поранення моє вважається за тяжке. Поранено в бою — отож змив пляму, спокутував кров'ю». Як з'ясувалося, він добровільно попросився на фронт з Колими, де з 1937 року відсиджував за якісь невідомі гріхи, а тоді воював у складі штрафбату. А будши пораним, піднісся духом: одужає і битиме фрїців не як штрафник, а як звичайний солдат. У його особистій картці у відповідній графі так і стояло: «Спокутував вину кров'ю». І, читаючи це амністуюче визначення, Варя й на хвилину не завагалася, а чи ж була в нього та провина?

Будні реальної війни, з усіма кричущими часом протиріччями, були просто неприступні її розумінню. І передусім, мабуть, тому, що ці суперечності досі не зачіпали її особистої долі. А все, що не стосувалося до Вариної особистої долі, якось само собою, без її лихої волі, випадало з кола її щоденних думок.

Для чого було Варі ще вчора дошукуватися таємних причин, з яких чужі люди час від часу потрапляли до штрафних батальйонів? Замислюватись над цим було б для неї так само безглуздо, як і сушити собі голову над проблемою народжування дітей у Франції. Її Федько, як ополченець, боронив Харків до останньої хвилини. Оце вже скоро два роки, як воює на передовій,

командує ротою, дістає нагороди. З якої речі вона мала була думати про якийсь штрафний батальйон?

Можна було труситися зовсім за інше: щоб він не загинув під час артельного, під бомбами, в атаках. Але не про те, щоб він не потрапив у штрафники! Стати боягузом Федько не міг. Не міг здатися у полон. Що ж з ним зчинилося?

«Лишається одне,— прийшла до висновку Варя,— а саме те, що висловив їй, як випадкове припущення, майор: не підкорився начальству, зневажив начальство, по-сварився з начальством. Тобто, як завжди, поліз боронити «правду», виводити когось «на чисту воду». Це він може, це в його натурі — завжди лізти на рожен».

І тільки Варя вчепилася за це можливе припущення, яке здавалося їй найвірогіднішим з усіх інших здогадів, в ній виникла глибока образа на Федора. Що дужче її серце стискалося від природного жалю до нього, то лютіше закипали в ньому протиприродна образа і злість. Як безтямно понівечив він усі її сподівання! Що з ними буде, коли він повернеться? Про те, що він зовсім може не повернутися, вона чомусь не подумала. Про філармонію тепер і мови бути не може! А без офіцерського атестата при її жалюгідному госпітальному пайку хоч останню сорочку продавай... Жінка штрафника: який жах, який сором!

...Якось, це було у травні минулого року, у їх-таки госпіталі сам собі смерть заподіяв один інвалід. Місяців, може, зо два перед тим, як йому ампутовано праву ногу, в нього закохалась одна санітарка, Галинка, негарна, але добросерда і лагідна дівчина. Під Києвом під час бомбардування вона втратила за день і батька, і матір. Інвалід, здається, Василь на ім'я, так само вірно її покохав, і вони мали одружитися по тому, як випишуть його з госпіталю. Але у Василя почалася гангрена, і йому відтято другу ногу. Якось уночі він приповз до сходового прольоту і кинувся з четвертого поверху. Саме цієї ночі Варя була у госпіталі, передруковувала якийсь терміновий звіт. З жахом і огидою слухала вона, як завжди тиха і лагідна Галинка, стоячи над закріпавленим тілом самогубці, кляла його найгіршими словами: «Звірюка ти, егоїст безсердечний, себе пожалів... А про мене подумав?!»

Щось схоже на відчайдушну Галинчину лайку, первопрчиною якої була її розчавлена жертвна любов,

ворухнулося і в Вариному серці. «Доводив щось ко-мусь,— так і хотілося їй крикнути у вічі Федорові, що потрапив у біду,— справедливість якусь боронив... а про мене подумав?»

І що дужче Варя роздмухувала у собі злість проти Федора, то втішнішою здавалася їй гострота її осуду: «Та як він насмілився отак безпардонно поведися і зо мною, і з дочкою, які можуть без нього загинути? Кому потрібна була оця його принциповість у божевільний наш час?»

І знову, як у дитинстві, на неї з темряви наповзло щось безформне, люте. Воно мекало і мотало рогами, ладне зжертї Варю з тельбухами, якщо вона тільки спробує пручатися, не пристосовуватися до його примх, що їх так зухвало нехтує Федір.

«Від самого початку я не повинна була йому догоджати,— умовляла себе Варя у своїй правоті.— Не повинна була мовчати, коли він так байдуже поставився до того, що його обминули на будівництві при нагороджуванні. І тоді, як він втратив посаду директора, захищаючи Горбенка. І коли воював з Гусаком, що вже сидів у директорському кріслі... Не треба було мучити себе, коли я слухала його докори за те, що пішла до райвно. І тепер не треба було вагатися, а відразу пристати на Гусакову пропозицію. Я сама в усьому винна, я сама Федька відпустила на фронт: усе боялася, щоб він не подумав, що я обивателька. А коли б я не догоджала йому, він би, задля нашого кохання, був обережнішим, огляднішим і тепер би оце не попав до штафного».

За марлевою завіскою, що відокремлювала вдень кімнату від вулиці, щораз густішала всипана ясними зірками чорна пуста неба. Убивче пекло середньоазіатського дня раптово змінилося на пронизливий холод. Від ближнього арика потягло гірською прохолодою.

Раїса Іонівна, крякчучи, підвелася із свого лігва і, відкинувши марлю, причинила двері, що цілий день були відчинені. Щезли пустельні зірки, і в кімнаті без них стало ще тісніше й нудніше, ніби разом з зірками щезла Варина остання надія — хоч коли-небудь повернутися до нормального людського життя.

«Навіть коли доля збереже мені його в тому пеклі,— подумала Варя,— і ми знову житимем разом, однак-

во — того кохання, того гарного передвоєнного кохання, у нас більш не буде. Звичайно, це смішно в такій ситуації цитувати першоджерела, але ніде від них не дінешся... *Буття визначає свідомість*. Але якого ми можемо сподіватися буття?»

Усе виразніше вона уявляла, що їй тепер доведеться жити з людиною скомпрометованою і, напевно, розчарованою в житті. Звичайно, з нього вийде жовчний заздрісник, нездатний збороти у собі недоброзичливості до тих, хто був спритніший і щасливіший від нього. І до могили, як то кажуть, вони матимуть щось схоже на цю халупчину, чадний примус, кривоногі стільці, а весь вільний час піде на принизливі підрахунки базарних копійок.

— «Іншим,— міркувала вона,— така доля судилася тому, що вони просто неспроможні вискочити з трясовини сіренького животіння. А Федір не матиме щастя через те, що для таких норовистих, як він, за нашого часу немає дороги. Та й за всіх часів вони собі скіли й гинули».

Немов у гарячці, Варя скочила з ліжка, відшукала олівця, зошит, сіла до столу й написала:

«Рідний мій Федю! Те, про що я дізналась,— жахливе! Якщо це трапилося не з твоєї вини, пробач мені за цього листа. Але мені здається, я майже певна, що ти сам розтопав своє щастя, наше щастя, наше майбутнє. Адже я чудово знаю твій шалений характер. Усе наше спільне життя я змушувала себе брехати, наче в усьому згодна з тобою. Чому? Бо любила тебе, кохала безтямно і тепер люблю, так люблю, що навіть, не дай боже, овдовівши, лишуся вірною тобі або помру. Та все одно я попереджаю тебе: те, що було, не повториться. Вірю, що ти вернешся живий і я змушу тебе (чуєш — змушу!) задля нашої любові жити по-людськи. І якщо ти вчинив якесь шаленство, показав свій характер, ризикуючи своїм життям і сім'єю, я прощаю тобі навіть це. Але прощаю востаннє. Попри всю мою любов, я не маю більше сили боротися з твоєю хворобливою пристрастю вишукувати справедливість там, де тебе і не просять. І якщо ти і надалі так робитимеш, ми станемо чужими, хоча повторюю — *ніколи і ні з ким*, крім тебе, я не матиму особистого щастя. Заклинаю тебе дочкою: будь розумним, бо інакше я муситиму робити все так, щоб не компрометувати себе. Коли це можливо, напиши швидше. Твоя Варя».

«Що це ти робиш? — заметушилася в ній сентиментальна порадиця.— Адже це ж не прощення! Ти сама йому написала, що знаєш його характер. Він ніколи його не позбудеться. Отож це маневр з твого боку, а по суті — це *зречення*».

«Ну і хай,— відповіла цинічно друга порадиця,— хоч як це сумно, але коли-небудь з цим треба кінчати: вічно пристосовуватися не можна».

Варя добре чула обидва внутрішні голоси і удала, що догоджає обом: не перечитуючи листа, вклала його в конверт, а вклавши, заплакала.

VII

За день перед тим, як виписатися з госпіталю, Федір одержав від Варі листа, що дуже його здивував. Він складався майже з самих знаків оклику, і зрозуміти з нього Федір нічого не зміг.

«Рідний! Єдиний! Пробач за вчорашнього листа! Викинь його! Я сама не розумію, що зо мною вчора було! Я мало не збожеволіла! Але тепер все минулося, все гаразд! Ми з Лізочкою дуже любимо тебе! Чекай великого листа з усіма подробностями! Зараз не маю сили! Усі здорові, навіки твоя».

«Що за чорт! — думав Федір, крутячись на койці вночі.— Звідки у моєї спокійної, розсудливої Варюхи така істерика? І куди подівся «учорашній лист», за який вона просить чомусь прощення? Останній від неї був днів з десять тому і нічим не різнився від усіх попередніх...»

Єдине припущення, на якому Федір зупинився, було те, що Варя якось дізналася про його поранення. А Федір хотів це приховати від неї. Мабуть, можна було і не приховувати. Але надто вже не хотілося хвилювати її такими дурницями: рана була легка, операція закінчилася добре, а вона там бозна-що могла уявити собі.

Та й поранено його якось безглуздо: не в обороні під Ізмалковом, де протягом доби не можна було вискочити з бліндажа навіть до вітру; не в бою за Щигри, коли Федір уперше подумав, що не вискочить звідти живий; і не у самих Щиграх, де він мало не згорів (мертво заснув після бою, не помітив, як німці кинули на село «запальнички»),— а відразу ж, як здобуто Курськ, біля польової кухні, під час роздавання обіду.

Серед ясного дня де не взявся німецький винищувач. Незважаючи на густий вогонь зенітних кулеметів, він спікірував на кухню і різонував по ній кулеметною чергою. Трьох солдатів поранено, кухаря вбило, а Федорові зачепило праву ногу.

Вісімнадцять днів байдикував він у госпіталі, почував себе, як казали лікарі, «молодцем», писав Варі бадьорі листи, і оце вам, будь ласка, така істерика!

Півночі він крутився, але перед ранком заснув, а поспавши, заспокоївся. Вирішив: хай тільки добереться до своєї частини, відразу ж надішле Варі великого листа, заднім числом сповістить про своє поранення і як слід полає за нерви.

Федір скинув у санпропускнику госпітальну робу, убрався в офіцерську форму і відразу ж відчув: отепер він здоровий. У дворі госпіталю (до війни тут містився райвиконком) його чекав віліс, що приїхав по нього, — весь у крейдяній пудрі. Побачивши Федора, що стояв на ганку, знайомий чорновусий молдаванин-шофер дав вітальний довгий сигнал, ігноруючи комічну для прифронтової зони об'яву: «Зберігайте тишу!»

Сліпуче літнє сонце доклало усіх зусиль, щоб скрасити смутну картину свіжих руїн: кинувши оком на зруйноване містечко, Федір у першу мить помітив не обгорілі кістяки будинків, а позолочені сонцем гостроверхі тополі і сліпучо-білі крейдяні кручі.

Віліс по-котячому лагідно замурчав, і всі одужуючі, що грілися у дворі на сонечку, відірвалися від карт і подивились услід Федорові — хто співчутливо, хто з заздрістю, а хто з потаємним страхом: адже не всі, як він, поривалися на передову, що скалічила їх.

Виписуючись із госпіталю, Федір знав, що повертається до своєї роти, як у рідну сім'ю. Ветерани, які залишилися живі, пам'ятали його тут командиром взводу, тоді політруком, а в останній час — командиром роти. Тому він анітрохи не здивувався, що забирати його з госпіталю прибула ціла делегація: і його улюбленець, командир першого взводу Костик Асанов, і політрук Венгеров, відчайдушний чолов'яга й невичерпне джерело анекдотів на «одеську тему», і навіть *сам* старшина Сагайдаченко, який підкреслював на кожному кроці, що найбільш обтяжена на війні людина — це він.

Не здалося для Федора несподіванкою і те, що на честь його одужання так святково прибрано обідній стіл. Його накрили в просторій хатині, де розквартирувалося ротне начальство, і страви, що прикрашали його, могли бути предметом заздрості будь-якого фронтовика: на п'яťох — три банки американської свинячої тушонки, картопля в мундирах, домашньої випічки хліб і у глечичку — самогон. Досі в урочистих випадках доводилося пити роздобутий у зенітників смердючий технічний спирт.

Але квітів він не сподівався. У відрі святково білів грубенський сніп ромен-зілля, обставлений голубими, як Варині очі, волошками. Квіти зворушили Федора і водночас засмутили. Він одразу збагнув: це все Льолька, закохана в нього по самісінькі вуха санітарка, та сама, що витягла його у Щиграх з вогню. Федір не знає — як відповідати на Льольчині почуття. Вона шукає будь-якого приводу, аби заскочити хоч на хвилику до нього, дивиться на нього то шаленими, то ніжними очима і сохне від його офіційного тону. А навіщо йому міняти цей тон? Хай краще Льолька одумається.

Тепер, сидячи насупроти Федора, Льолька спідлоба дивиться на нього своїми розкосими татарськими очима, а на неї стиха поглядає смуглявий красень Асанов. Ось вона, по праву єдиної жінки у цім товаристві, розкладає на тарілочки свинячу тушонку. Тарілочки Льолька випросила у хазяйки хати, вислухавши перед цим, що хазяйчину дочку напередодні війни премійовано в районі, як найкращу доярку, сервізом, а теперечки і саму її фріци завезли до Німеччини, і сервіз уполовинили, песиголовці.

— Як тобі наша нова резиденція, товаришу фельдмаршал? — питає у Федора Венгеров. — Хіба ж не затишок, на грані комфорту? Завісочки, тарілочки і, — показав очима на Льольку, — навіть дамське товариство. Коли б не треба було поспішати до твого Харкова, їй же богу, я б тут хоч з місяць побув. Якби сюди замість білих гір та наше Чорне море — і не гірше, як біля Одеси.

Федір кинув погляд у вікно: і задоволено відзначив для себе, що, поки він лежав у лазареті, схожа на білого ведмеда гора, та сама гора, що перед його пораненням була десь попереду, тепер опинилася в тилу. Еге ж, помітно пресунувся фронт у напрямі до Харкова,

Тепер залишалося здобути Белгород, і Федір радів, що вчасно вийшов з госпіталю, бо візьме в цьому наступі участь. А тим часом їхня дивізія стояла у другому ешелоні, на відпочинку: надто великих втрат вона зазнала у битві за Курськ.

— Повторимо? — запропонував Венгеров і налив усім ще по півкухлика.

— Вам, як нашому ідейному керівникові, слід було б утриматися, — зауважив Асанов чи то серйозно, чи то жартома. Він знав, що Венгеров не полюбає його.

— З політичної точки зору, — примружився Венгеров, — тепер уже просто мушу підняти чарку ще раз. Адже перший тост був за старшого лейтенанта? То, значить, другий — за перемогу. Хоч і треба було навпаки.

— Не пийте, — шепнув Льолі Асанов, — це вам не личить. — Але вона навіть не подивилася на нього, демонстративно випила до дна і сказала Венгерову стиха:

— Краще б за старшим лейтенантом дивилися: йому після операції, мабуть, стільки пити не можна.

— Дорого нам обійшлися ці висоти? — спитав Федір у Асанова, кивнувши на крейдяні вершини, що білили поза вікном.

— Як кому, — відказав той ухильно, — німці просто шаленіють. Кажуть, вони виставили проти нас отут усю свою четверту танкову армію і ще два десятки дивізій...

— І зветься увесь цей ярмарок — група «Кампф», — додав Венгеров, — за чверть мільйончика чистокровних в оцій групі я ручуся. І з неба нас лупцюють — тільки держись. У фріців на цій дільниці щонайменше тисяча літаків.

— Далі буде нелегше, — зітхнув Федір.

— Ого! — І Венгеров розпатлав свою вогненну руду шевелюру. — Окопалися, мерзотники, кілометрів на двадцять углиб. А яка місцевість? Гидота — місцевість.

— Дуже, дуже гарна місцевість, — втрутилася Льоля, після другої порції спиртного її розвезло, очі ще більше повужчали, а брови збіглися в одну чорну лінію, — хіба мужчини розуміються на природі і взагалі на красі?

— Так, так, — сказав Федір насмішкувато, — річки... струмочки... рочки — куди як мальовничо! Ще й лісочки

навкруг. Начебто господь бог створив усе це навмисне для оборони. Ану спробуй виколупати німчуру з цих лісів та ярів.

— Проте, мабуть, виколупаємо,— озвався небалакучий старшина,— під Курськом, чував я, вони так само дві тисячі літаків мали і танків не менше. Але нічого, вибили.— Він говорив так розсудливо, і весь його вигляд, від статечної лисини до парадно наваксованих чобіт, був такий акуратний і мирний, що, здавалося, війна не має з ним нічого спільного. Але всі присутні не раз бачили Сагайдаченка у роботі і тому зустріли його прогноз без посмішки.

— Ясно, що виб'ємо,— підтвердив Венгеров,— але мусимо попрацювати.

— А як у нашій роті?.. Які тут втрати? — нарешті наважився запитати Федір про те, що так його непокоїло ще у госпіталі. І весь напружився, чекаючи відповіді. Адже останній бій за це містечко, де вони оце обідають, відбувся без нього.

— Та нічого. Цього разу тільки трошечки потрапило,— недбало сказав Асанов.— Я думав — ріжки та ніжки від роти полишаться, адже фрїци під час контратаки уклинилися до наших позицій на чотири кілометри. А тут, розумієте, такий результат.

— Спасибі, Костику,— сказав Федір,— війна війною, а людей берегти треба.

Вузьке бліде обличчя Асанова осяяла холодна посмішка.

— Це *вам* спасибі, товаришу старший лейтенант.

— А йому за що?— зробив Венгеров здивовані очі.— Він на лазаретній койці «козла забивав», коли ми на гірки дряпалися.

— Як за що?— заперечив іронічно Асанов, але очі його залишилися холодними.— Старший лейтенант якось говорив, що народився у сорочці. Це помітно: і втрати в його роті менші, ніж у інших, і взагалі шалено щастить. Навіть там, де йому це непотрібно,— і скоса подивився на Льолю.

Венгеров діждався, поки Асанов, Льоля і старшина, попрощавшись, вийшли з хати, і присів на койку до Федора.

— Лежи, лежи,— сказав він, куйовдячи свою руду копицю,— звик там у госпіталі відлежуватися, використуй останні хвилини, у нас не поспиш.

— Ну, то кажи вже, що там у тебе? — підбадьорив його Федір. Він знав, що коли політрук особливо запально куйовдить шевелюру, то збирається сповістити щось неприємне.

— Тут таке діло,— сказав Венгеров,— доведеться тобі, Федю, завтра відвідати Особливий відділ. Учора знову звідти один «артист» на мотоциклі приїздив. Я йому пояснюю: командир роти у госпіталі. А їм, розумієш, уже відомо, що тебе сьогодні виписують.

— Їм усе відомо,— буркнув Федір.

— Я вже і так і сяк міркував,— зітхнув Венгеров, зачісуючи волосся,— якого їм дідька від тебе потрібно? — Його білоброве, усипане червоним градом ластовиння обличчя було таким наївно здивованим, що Федір вирішив його заспокоїти.

— Ну, чого ти, Яшо, відразу панікуєш? Адже туди викликають не лише задля кляузних справ. Що там не кажи, а контора солідна.

— Кинь ти мене агітувати,— розізлився Венгеров,— ось подивишся: це вже вони мають на тебе донесення. Але що тобі можна пришити? Анекдотів ти не любиш, по лінії побуту — чистий як скло; біографія — теж: в оточенні не був, у полоні не був, родичів на окупованій території нема...

— Здається, тесть залишився у Харкові,— сказав Федір.

— Це не причина... І з втратами в нашій роті веселіше, ніж в інших. Нічого не втямлю.

— Коли викликають, то пояснять,— сказав Федір невпевнено,— а втім, дідько їх знає.

Другого дня Федір повернувся з Особливого відділу похмурий, сердитий.

— Що, вгадав я? — спитав його Венгеров.

— Аж ні,— сказав Федір,— хіба їх зрозумієш? Водять тебе, водять: «Які у вас стосунки з дружиною? Чи нема у вас знайомих однофамільців? Чи зберігаєте всі листи від дружини?» Поки що відпустили з миром, побажали успіхів у бою і порадили чомусь негайно надіслати жінці підбадьорюючого листа. Не інакше, як моя благовірна настрочила до мене щось занепадницьке, а цензура зацапала.

Федір не помилився. Під час його розмови з представником «Смершу» у столі в останнього лежав розпечатаний Варин лист, той самий лист, що вона його написала за день перед тим, як її терміново викликано до ташкентського військкомату, вручено гроші на атестат і попрошено пробачення за прикру помилку: виявилось, що у Ташкенті проживала жінка іншого офіцера, іншого Ф. А. Коляди, а той Коляда за якісь не відомі Варі гріхи і потрапив під трибунал, а звідти у штрафний батальйон.

VIII

Тарілка репродуктора чорніє на глиняній голій стіні. Тягуча мелодія повільно тече у безмежність, Раїса Іонівна намагається щось читати, але радіо їй заважає. Варя вдає, що не помічає благальних поглядів матері. Оце вже кілька днів, як вона не дозволяє і на хвилину вимкнути радіо: боїться проминути сповіщення про звільнення Харкова.

— Мамо, хлібця!— просить Лізочка плаксивим голо-
сом.

— Сьогодні ми з'їли свою норму,— педантично пояснює Варя,— тобі вже шість років, ти повинна розуміти, що йде війна і треба бути терплячою. Ось папа прожене фашистів із Харкова, ми повернемось додому, і всього буде доволі, як до війни.

— А папа має дуже великий автомат? — цікавиться Лізочка.— Фашисти його злякаються?

— Спи,— говорить Варя,— і покинь жувати холодну картоплю. На ніч їсти шкідливо.

— Ця музика доведе мене до божевільні,— не витримує Раїса Іонівна,— коли твій батько грав на скрипці щось східне, я завжди тікала геть з дому.

«А втекла,— кортить Варі сказати,— до Сухумі, де «східне» грають на кожному кроці». Але вона мовчить: навіщо виявляти ще раз своє роздратування?

— Поясни мені: чого ти ждеш? — не вгаває Раїса Іонівна і підводиться з стільця. З-під засмальцьованого халата у неї видно нічну сорочку, розчовгані капці шарудять по підлозі. Хо́да в Раїси Іонівни стала важкою, старечою, хоч вона не така вже й стара і ні на що не хворіє. Єдине, що її мучить,— це смуток за щедрою їжею. Нова Варина робота у філармонії хоча була і лег-

шою, ніж у госпіталі, але не такою вже «годувальною», як розписав це Гусак.

— Не турбуйся,— каже Раїса Іонівна, доїдаючи після внучки картоплю,— коли на фронті трапиться щось визначне, то миттю дізнаєшся про це і без радіо. Але я особисто не чекаю нічого. Котрий день — і все те ж саме: «На підступах до Харкова...» Не розумію, скільки можна тупцювати на підступах? Гляди, як би не повторилося знов, як у лютому: тільки-но здобули Харків і відразу ж назад віддали.

— Не каркай, будь ласка,— уриває її Варя,— і не смій вимикати радіо.

Тиждень тому Варя загадала: коли вона не прогавить звістки про Харків, то в них із Федьком усе буде по-старому, і він ніколи не дізнається про той ганебний лист. Адже міг він десь загубитися? Або потрапити до рук не Федькові, а тому Коляді, з яким сплутав Федька якийсь військовий чинуша? Ах, ну чом вона встигла того дня відправити лист!

Дожидаючи добрих вістей, Варя всіма силами прагнула викреслити, випекти з пам'яті свій необережний вчинок. Єдиним рятунком від страху, що лист потрапить до Федора, було зовсім не думати про нього.

І Варя всі свої думки зосередила на можливому поверненні до Харкова.

Ніколи вона раніше не уявляла, що зможе так скучати за його закуреними вулицями, маловодними річечками, непоказними будинками. А тепер кожен садок, кожна вуличка окреслювались у пам'яті, як щось світле, щось таке, з чим пов'язані її перші тривоги і радощі...

Нарешті останні вісті. На жаль, мати вгадала: і досі ще наші «на підступах». Голос диктора суворо-поважний. Слухаючи його, неважко уявити, скільки ще проллється крові, поки він дістане право сповістити врочисто, що Харків теж звільнено від фашистів. Тим же стриманим тоном диктор пояснює, чому наші війська затрималися на підступах: верховне командування німців робить усе, аби втримати Харків. В одному з наказів німецької ставки Харків названо «воротами України».

«Страшно уявити собі,— думає Варя,— що всі ці «тигри», «фердинанди», усі ці важкі гармати і бомби — проти мого Федька...» Раптом її вражає запізніла думка: як це він міг протягом двох років так спокійно писати

їй про всі ці жахи? І знайшла на це найпростішу відповідь: та він, мабуть, жалів її, жалів, бо любив. А вона...

Що — вона? Який злочин вона вчинила, щоб отак потерпати? Цебто, злочин, звичайно, мав місце: фактично вона його зреклась. Але в яким стані? Адже, буває, наймужніші люди під тортурами втрачають розум і виказують таємниці? Адже не кожен здатний відкусити собі під час тортур язика!.. А хіба її життя у Ташкенті — не довгий ланцюг дрібних та виснажливих тортур? Згадати хоча б той день, коли вона, мов у гарячці, написала йому...

А що було того дня? Злість на неприступний для неї базар? Та ні, річ не в цьому... А в чому? Може, в тому, що до неї причепився нахаба, який вважав її здатною зрадити чоловіка? Ні, і не це. Просто вона відчула в той день, що більше — так не може...

А Федір, той міг? В окопах, в атаках, шохвилини зустрічаючи смерть? Ну, а самотність, напівголодні будні, нудьга? Може, це ще гірше від смерті? Але ж і в цьому винен не Федько, а війна!.. А для чого він пішов від неї на війну? Чому не евакуювався з учкомбінатом? «Як це чому? — заперече вона собі.— Хіба він один такий був? Тисячі... Десятки тисяч... Вона сама дала тоді згоду, щоб він залишився в ополченцях, щоб до останнього подиху...» Дала згоду? А може, це була не згода? А може, вона через силу підкорилася його волі?

Вона і перед тим побоювалась перечити йому, коли він важив своїм життям. Чого боялася? Як це — чого? Що він розлюбить її... Розлюбить? Та невже йому мало було її ніжності, її нічим не заплямованої голубиної вірності? Невже він так і не оцінив до кінця її пристрасті, нерозтраченої навіть у думках? Її жіночої звабності, що зробила Федора з несміливого парубійка справжнім мужчиною!

І коли вона того згубного дня, шалена від образи на його одвічну невдячність, согрішила і листовно зреклася його, то хіба вона зреклася кохання? Неправда! У ті хвилини вона зреклася не почуттів, а виснажливої і ганебної гри, під час якої день у день пристосовувалась до фанатичного його егоїзму. Звичайно, це був егоїзм з його боку: завжди чинити так, як йому хотілося, незважаючи на себе задля інших, і водночас забувати, що цим самим він не зважає на неї!

ІХ

Комарині сутінки, як настирливий зумер, дзижчали Федорові у вуха, закрадалися у душу нез'ясованою глухою тривоگوю. Щось загадково-зловісне пересторогою ховалося в цьому упертому дзижчанні — ненаростаючому і невгаваючому, народженому у непорушній імлі очере-ту.

Федір сидів на кособокому незручному пеньку,— дере-во це було не зрубане, а підгнило і впало само. За це свідчили численні гниляки, що блимали химерним сяй-вом під ногами у Федора.

Дивне чуття байдужості до всього огорнуло його в ці хвилини. Здолана силою волі утома, яку він відчув удень, у розпалі бою, непомітно перетворилася на те фізичне отупіння, коли на людину не впливає нічого, навіть страх смерті, і замість усіх інших почуттів до неї приходять нелюдська витримка, котру може урвати хіба тільки смерть.

Йому не хотілося ні спати, ні їсти, ні віддавати накази, ані виконувати їх, тільки отак непорушно сидіти на незручному пеньку і слухати безконечної симфонії перед-болоття.

Ще годину тому лучна западина, що стелилася за яром, була полем жорстокого бою. Ще годину тому Фе-дір щохвилини здригався від огидного хрякання мін, прислухався до кулеметної тріскотняви і наче з болю кривився, коли до його слуху долітало недружне, виму-чене «ура» солдатів його роти. Разів, може, з вісім за цей день він піднімав їх в атаку, і щоразу атака захли-налася, і вони, притиснуті до луговини вогнем, повзли на животах від купини до купини, відсапуючись і від-пльовуючись від болотної комашні, витираючи об жор-стку траву змокрілі чола, злизуючи з губ краплини гір-ко-солоного поту.

Ще годину тому німці, що окопалися за колією, поли-вали цю западину свинцем, а тепер тут була тиша, при-несена сутінками тиша, та ще надокучливе дзижчання комарів, та жаб'ячі рулади, мов дерев'яні тріскачки.

Рівно годину тому роті автоматників, якою команду-вав Федір, пощастило вибити німців з першої лінії око-пів. Ця лінія трьома Г-подібними зигзагами обіймала яр, поза яром був будинок відпочинку «Васищеве» і трохи далі — залізничний роз'їзд. От за цей роз'їзд і

вели вони бій. Здобувши його, треба було перерізати лінію Харків — Зміїв, якою німці безнастанно підкидали свіжі сили та боеприпаси.

Яр, де оце розташувалася майже вся його рота, був звивистий і глибоченький. Під прикриттям темряви це було досить безпечне місце, незахищене хіба що від навісного вогню мінометів. До того ж, дно яру, як виявилось було сухим: дощові потоки, що перетинали його, утікали рівчаками до річки, а між ними було доволі місця, щоб присісти або навіть прилягти, не ризикуючи викачатися у глині.

Нагорі, понад яром, у відбитих у німців окопах, Федір залишив один тільки перший взвод, де й досі був за командира Асанов. Там він зосередив мало не всі станкові кулемети, що були в його роті, і наказав встановити міномет. «Треба було б і тут окопатися»,— подумав Федір, але з наказом не поспішав. Він і сам не розумів — чому саме: чи то йому раптом схотілося всупереч своїй бездоганній уставній пунктуальності відкласти обов'язкове негайне окопування і дати змученим солдатам перепочити, чи то його зупинило якесь передчуття.

У вологій задусі запахтіло тютюновим димом. «Хоч би нагорі не курили, там же в них усе на видноті»,— вивела Федора з його байдужого стану турботлива думка. Він звів голову. Нагорі було темно — ані вогника; ні іскорки над брустверами окопів. «Молодчина Асанов,— подумки похвалив свого улюбленця Федір,— з дисципліною у нього краще, ніж у всіх. Недарма ж Венгеров якось жартома сказав, що у Костечка під час рукопашного бою солдат перед тим, як пирнути німця багнетом, неодмінно відкозиряє ефрейторові...»

Федір як звів голову, щоб подивитися на окопи, так і не опустив її. Сливе нічого не бачив, а все-таки вдивлявся у темряву, що так тонко дзвеніла комашнею, і ні про що не міркував, просто дивився на чорне серпневе беззоряне небо.

Раптом світла плямка замиготіла над бруствером. Федорові здалося, що вона посувається із сходу на захід. Ракета. Чому ж так повільно? Придивився: це ж зірка! Безмежно далека, безіменна зірочка, може, перед цим затінена хмарою, звільнилася з пут і замиготіла на нічнім небосхилі. Вона була така ніжно тремтлива і чиста, така чужа тому, що творилося під нею. Федорові навіть полегшало на душі, коли він дивився хоч на щось не-

причетне до кулеметної стрілянини, до канудливого запаху трупів, що валялися там і тут на поритій осколками вологій луці.

«Невже,— подумалось йому,— може таке бути, що й Варя оце дивиться з ним разом на ту саму зірку.— Але відігнав цю думку: — Дурниці! По-перше, у Ташкенті інший час, і взагалі там усе інакше. Але Варя — все та ж **ґама!**» І йому схотілося примусити себе згадати про неї так, як він згадував завжди у важкі хвилини на фронті: давши волю ніжності, спогадам про її голубі, наївні подитячому очі, про трепет її слухняного тіла. І вперше не зміг — перешкодила думка про той дивовижний лист: чому він був таким лихоманковим? Що змусило її написати того, іншого, затриманого цензурою листа? І чому вона просила пробачити за нього?

Навколо Федора у п'яті ворушилися, лаштуючись на короткий відпочинок, солдати. Хтось майже поруч нього матюкався крізь зуби, мабуть, старшина Сагайдаченко. Надвечір той сам перев'язав собі рану на лівій руці: вважаючи її нікчемною і рішуче відмовився від Льолиної допомоги.

Дзенькаючи підвішеним на ремені казанком, підійшов зв'язківець Коптев, інтелігентний задумливий юнак, який чимсь нагадував Федорові Лексійка.

— Товаришу старший лейтенант,— доповів Коптев,— зв'язок із штабом батальйону налагоджено,— і підсунув до нього ящика з польовим телефоном.

— Ви, коли тягли лінію, теж так бриньчали казанком? — спитався Федір.— Зараз же як слід підв'яжіть його.

Але це зауваження він зробив майже автоматично, навіть не розчув, чи відповів йому Коптев «слухаюсь», чи промовчав.

— Запалиш, фельдмаршале? — кроків за два від Федора спалахнув вогник носогрійки. Поруч з ним присів навшпиньках Венгеров.

— Давай, коли є,— Федір витяг з кишені штанів газету.

— Дивізіонку не рви,— попросив Венгеров,— в останньому номері мої вірші. Ще не читав?

— Слабкі вірші,— засмутив його Федір,— якесь курзуверзу,— і відірвав від газети клаптика.

— Визнаю,— зітхнув Венгеров, насипаючи Федорові у підставлений папірець тютюну,— мій землячок, одесит

Едуард Багрицький, писав трохи краще: «По рыбах, по звездах проносить шаланду, три грека в Одесу везут контрабанду». Але в нього суцільна романтика, а у мене — будні війни.

— З буднів війни поети так само змайструють романтику,— зауважив Федір,— і тепер уже стараються. Але це не для мене. Про війну треба писати років через сто по війні, будь вона проклята.

Федір поклав руку на польовий телефон, і, ніби відповідаючи на його дотик, як дух, загнаний до коробки, відгукнувся позивний зумер.

— Так... Я — «Орел»... «Орел» слухає,— сказав Федір у трубку і поморщився від тріскотні в трубці.— Завдання те ж саме? Зрозумів... У шість нуль-нуль, слухаюсь... Ясно... Слухаюсь. Доповім. Відключаюсь.

— Знову ти з ним преподобишся? — спитав Венгеров, коли Федір поклав трубку.— Послав би ти його до такої бабусі, штабного пацюка.

— Верзеш, Яшенько, дурниці,— неохоче заперечив Федір,— дисципліна є дисципліна.

— А я б, тобою буди, послав,— наполягав Венгеров,— подумаєш! Два тижні командує батальйоном, а засвоїв такий тон, наче він принаймні Кутузов. А Кутузов у нас, коли хочеш знати, це ти, Федьку. Я тобі це як політрук говорю. Солдати вірять у тебе навіть з якимсь містичним відтінком. Хто-хто, а я знаю настрої в роті, будьте певні. А того піжона по блату призначили.

Нового командира батальйону чомусь не полюбляли в ротах. Він був молодий, необстріляний, на фронт потрапив уперше перед наступом на Белгород, коли Сорок перша гвардійська після Курської битви поповнювалася свіжими силами. До того ж, як розповідав новий комбат, його рідний дядечко був якийсь велике цабе у Генштабі і міг би його залишити в себе. Але племінник виявив патріотизм і добровільно попросився на фронт. Усе разом узятє викликало у більшості офіцерів цього батальйону упередження до новачка як до «білоручки» й «вискочня», і всі вони твердили, що батальйоном повинен був після Курська командувати Коляда, та його обминули. А сам Федір ставився до нового командира не краще й не гірше, ніж до його попередника, який відбув до глибокого тилу після важкого поранення в обидві ноги.

Єдино важливим для Федора на війні було виграти її у фашистів. І все, що сприяло цьому, він приймав не-заперечно, лишаючись байдужим до таких дурничок, як тон вищестоящих начальників, їх любов чи байдужість до нагород, а тим більше не зважав на те, як ставились до нього особисто.

Він, як і Венгеров, чудово розумів, що новий комбат трошки хизується, наївно підкреслюючи свій добровільний прихід на передову, але накази командира батальйону були, на його думку, ділові, в бою він тримав себе хоробро і непогано знав теорію військової справи. «А коли так,— говорив собі Федір,— то нема чого теліпати язиком, а треба якомога точніше виконувати накази комбата і просуватися уперед».

— Мовчиш, красна дівице? — розізлився Венгеров.— Вважаєш, що політрукові непристойно роздмухувати в тобі марнослав'я? Ну й дурень. Хай мене в солдати розжалують, але я завжди боронитиму справедливість. А те, що тобі не дали командувати батальйоном,— це несправедливість.

— Найбільша несправедливість,— сказав Федір, пихкаючи тріскучою цигаркою,— це те, що фашисти ще й досі на нашій землі. Зокрема у Харкові.

— Ні, з тобою не договоришся! — покрутив головою Венгеров.— Ти не жива людина, а якийсь ченчик партійний.

— Ти ж сам п'ять хвилин тому запевняв мене, що я Кутузов? — під'юджив його Федір.

— Одне одному не заважає. Талановитий полководець теж іноді може бути п...ом.— У це зневажливе єврейське слівце Венгеров вкладав свій особливий зміст, нагороджуючи ним і дурнів, і таких добродушно-наївних людей, яким був, на його думку, Федір.— Згадай,— наступав на нього Венгеров,— як цей вискочень з серйозним виразом обличчя пояснював нам недавно стратегічну обстановку: «На Харківському напрямі діють ворожі танкові дивізії СС — «Райх», «Вікінг», «Мертва голова», «Велика Німеччина...» Можна подумати, що це було для нас відкриттям. Адже ми разом з ним усе це чули у Белгороді, на дивізійному партактиві, від генерала.

— Дивізія «Велика Німеччина» була тоді найстрашніша,— зауважив Федір,— а тепер вона не така вже й велика: наші під Орлом їй здорово всипали... А проте німці міцненько вчепилися за Харків.

— Правильно! Але для чого про це дудіти у вуха на кожному кроці? — все ще кипів Венгеров. — Нам хоч так, хоч так просуватися уперед. Якась каламуть у голові від усіх цих «вікінгів»... Дзвонар він, от і все, твій комбат. А тобі — аби начальством вважався, уже він для тебе й авторитет, уже ти й лапки задрав догори, хлопчик-паїнька.

Федір не відповів ані слова на це, і Венгерову здалося, що він йому дошкулив. Федір слухав Венгерова, ледве стримуючи роздратування, що увесь час зростало в ньому. Раніше він був терплячим до тих, хто на відміну від нього на власній шкурі скуштував жорстоких несправедливостей часу, за які вважав і себе відповідальним.

І все ж лихоманкова гарячковість Венгерова, який тиснув Федора носом у вади, які він бачив і сам, дратувала його очевидною недоцільністю. Слухаючи резонні скарги Венгерова, Федір погоджувався з ним, але не міг позбутися думки, що тепер, на війні, усі ці теревені — не більше, ніж *слова*. А він органічно не терпів слів, що не викликали за собою конкретної дії.

Від перших днів війни у думках розлюченого відступом Федора захиталися перед очима велетенські тарелі уявних терезів. На одну з цих шальок (її можна було б назвати Чашею сумнівів) лихі сили кидали гирю за гирею: висування на командні пости пустопорожніх людей і сам відступ, що так заперечував те, у що Федір свято вірив до останнього мирного дня: «Битимем ворога на його території».

Однак дивне діло: хоч якими заважкими були оці гирі, друга шалька терезів (її слід було б назвати Чашею віри) і на волосину не опустилася з тієї височини, на якій вона була від самого Федорового підвального дитинства. У чорні дні відступу він, як на диво, дивився на цю гордовито непорушну таріль і питав себе: «Що це? Моя куряча сліпота? Природжена дурість страуса, який ховає під крило голову під час небезпеки? Чи щось зовсім інше?» Звичайно, багато чого лежало на чаші його віри: і переселення з підвалу, і ліквідація безробіття, і будівництво Тракторного, і переорані тракторами одноосібні смужки селян, і лампочка Ілліча, що спалахнула по хатах. Але й це здавалось йому недостатнім для того, щоб так уперто стояти на своєму: адже на

Його очак дехто з друзів, яких він широко поважав, здригнувся у важкі дні випробування.

І от тепер, на дні яру після важкого бою, в чеканні нових, не легших боїв Федора наче осяяло: та це ж на Чаші його віри — він сам! Так, він сам — Федір Коляда, колишній «пралин небіж». Які ж чортові гирі можуть на цих терезах перетягти його самого! Поки він думає, дихає, поки існує — ніщо не спроможне похитнути його віру у те, без чого він і сам не людина, а жалюгідна тіль людини, живий труп, порожнеча. І говорити йому тепер про якісь несправедливості, хай навіть найстрашніші, вимагати від нього нині острахів і зітхань — однаково, що запропонувати людині, яка схопила свого ката за руку, щоб вона відпустила на хвилину цю руку з сокирою і прийняла порошки від задишки.

— Ось на таких безсловесних і їздять,— закінчив Венгерів свою в'їдливу тираду, не чекаючи від Федора відповіді.

— Чого ти хочеш від мене, сто чортів твоєї матері,— зовсім несподівано для Венгерова вилаявся Федір,— думай з мене хочеш вивернути? Може, мені скорчити ображену пику і піти до німців у полон за те, що мене не підвищили у чині? Тепер треба воювати, фашистів громити, боронити владу Рад. Стоятиме вона на місці — розберемося потім, що й до чого. А не стоятиме — усім нам каюк. *Усьому на світі* взагалі каюк. Зрозумів?

— А як ти гадаєш, Федьку, чи здобудемо завтра роз'їзд? — раптом без жодного переходу запитав Венгерів, з пошаною і трохи здивовано подивившись на Федора.

— Повинні здобути,— відповів той не дуже упевнено,— якщо не здобудем, вони нас назад у забайраччя відкинуть.

А сам подумав: «Треба було б не завтра, а сьогодні спробувати, просто-таки зараз, нагло, уночі». І від цієї думки він увесь напружився, наче збудився бадьорий після доброго сну.

З Федором так не вперше траплялося: задубіє від спеки, від безсоння, й тоді йому здається, що все навкруг відбувається поза його волею і участю: звідкілясь ізгори спускають накази; якимсь чином, самі собою рушають на німців наші війська; і хоч би що зробив Федір на

своїй непомітній ділянці, це нічого не додасть до могутнього руху, названого у пісні «священною війною».

Але варто йому було «відчутти свою ділянку», як полюбляв висловлюватись новий комбат, і все у ньому було готовим до руху неприборканого і нестримного. Прояснявались думки, народжувались сміливі рішення, у змученому тілі відновлювалися втрачені сили.

Федір викликав до себе Асанова, наказав йому негайно надіслати до Васищєвого надійних розвідників. Поки повернулася розвідка, він сплав солодко і міцно, наче вдома. За ці дві з половиною години йому привиділись уві сні не страхіття, а навпаки, щось дуже приємне, домашнє, що саме — він, прокинувшись, не міг як слід пригадати. Пам'ятав одне: сидить він на Сумській, у перукарні, у кріслі і бачить себе в дзеркалі — сміхотливі карі очі, що дивляться з мильної піни, і хвилясту каштанову шевелюру.

«Цікаво, чи змінився я так, щоб це стало помітно для Варі?» — запитав себе Федір. У надтріснутому люстерку, перед яким він голився останні два роки, нічого не можна було розібрати: надто вже було воно затуманеним. Мабуть, трохи глибшими стали зморшки коло уст, і не кучерявиться більше волосся. Та й ніс якось чудно витягся: дуже схудло обличчя.

І ще він згадав, що йому приснилася зірка. Вона пливла до нього не у небі, а шарудливим очеретяним верхів'ям і була не зеленкувато-жовтою, як та, яку він бачив над бруствером, а синьою-синьою. І він зачудувався у сні і подумав, що зроду не бачив такої синьої зірки.

— Прибув у ваше розпорядження. — Перед ним стояв струнко Асанов. Він доповів, що розвідка повернулася і привела «язика». Вірніш, не «язика», а якогось серба. Цей серб здався у полон добровільно і дає показання, що німці поспішно евакуюються з будинку і кидають окопи.

— Особисто допитаєте полоненого? — спитав Асанов.

— Відставити, — схопився Федір, — відправте його до штабу полка. Хай старшина конвоює, йому все одно треба в санбат. За чверть години виступаємо, — і схопив телефонну трубку.

Рівно за п'ятнадцять хвилин яр, що був примовк, заворушився, зашепотів притишеними голосами, Федір так і гадав: комбат схвалив його рішення — наступати

вночі. Отож Федір не помилявся: у цьому необстріляно-му півникові жив дух неабиякого тактика...

Комарине дзижчання розчинилося у чваканні солдатських чобіт. Розсуваючи очерет, Федорова рота ішла першою. За нею, з флангів, по луговині просувалися інші роти: до нічної атаки на будинок відпочинку виступав увесь батальйон.

Зайшовши по горло у болотяну зарость, Федір відчув, що голова злегка паморочиться: перед очима усе поплигло, загойдалося. Він на мить замружив очі і побачив невидимий у темі рогіз — кожну стеблинку зокрема і на кожній оксамитовий набалдашник. Отаким він бачив цей рогіз, коли приїздив сюди з Варєю вихідного дня до її бабусі. Набалдашники хитнулися перед його зажмуреними очима, і він побачив, що на кожному відсвічувала голуба зірка.

«Здобудемо роз'їзд — треба буде виспатись як слід», — подумав Федір і змусив себе розплющити свинцеві очі. Освітлений шербатим місяцем, перед ним голубів берег Уд, той самий берег, на якому хвилин за десять мав розпочатися нічний бій.

Х

Будинок відпочинку, а за ним і роз'їзд, що за нього останні три дні батальйон вів безрезультатні виснажливі бої, цієї ночі було здобуто майже без утрат. Нічна сутичка звелася до перестрілки з кулеметним прикриттям німців. О третій уночі комбат телефоном привітав Федора з успіхом і подякував за ініціативу, тобто за те, що він своєчасно скорегував помилкові відомості дивізійної розвідки. Згідно з її даними у цей район до німців прибула на підкріплення могутня дивізія СС, сформована у Криму.

Венгеров тріумфував. «Це, Федьку, все в тому, що ти маєш інтуїцію. Без інтуїції ні в якому мистецтві, в тому числі й у військовому, не допоможе теорія. А безкрилий практицизм — тим паче. Воно ніби й дурничка — нюхом учути, що треба було їх трахнути вночі, а який результат!»

Та ледве розвиднілось, усім стало ясно, що противник схитрував. Поступившись сливе без бою стратегічно важливим роз'їздом, німці залишили його під своїм невисипущим контролем. Вони закріпилися на ближчих

висотах і тепер могли тримати під прицільним вогнем і сам роз'їзд, і западину, що стелилася навкруг.

Щоправда, німецький обер-ефрейтор, не серб, а інший, що попав у полон під час нічної перестрілки, стверджував, що німці драпонули, доставши від своєї розвідки відомості про те, ніби вранці до цього району прибувають радянські самохідні гармати і танки. Але від цього ніхто не зрадив.

Усім, крім німців, було відомо, що танкове підкріплення, якого тут справді чекали, перекинуто на іншу ділянку фронту, до Мерефи, а самохідки, скорочуючи шлях, засіли кілометрів за двадцять звідси у розмитій дощами долині.

Хмари юрмились на сході, і світання запізнилося. На німецькій висоті було тихо. «Дожидають, поки розвидниться,— подумав Федір,— на початку війни вони не дуже зважали на погоду, били з усіх видів зброї, хоч яка там була видимість, а тепер, мабуть, приперло, заощаджують боєприпаси, хочуть вести лише прицільний вогонь».

Федорова рота зайняла передній рубіж між головною висотою і роз'їздом. Не дожидаючи наказу, солдати квапливо окопувалися. Тепер їх не доводилося підганяти: надто очевидною була перевага ворожих позицій над доволі беззахисним становищем роти, що потрапила на відкриту місцину. Не окопаєшся — голови не сховаєш.

Кидаючи бліндажі і траншеї, німці встигли їх замінувати. У цьому на гіркім досвіді переконався один необережний солдат, який, замість окопуватися, ускочив до німецької траншеї.

«Оце так Кутузов! — з гіркотою подумав про себе Федір.— Оце так інтуїція! Уперся, наче бик, в одну ціль: захопити зненацька й здобути роз'їзд. А про те, як його потім утримати,— не потурбувався. Може, і вірно доповіла дивізійна розвідка, може, й справді до німців прибуло поповнення, тільки воно не тут, на роз'їзді, а за прикриттям висот, у селі. Пересвідчаться фріци, що нас тільки батальйон і що не маємо жодних самохідок,— і нароблять з нас котлет. Ех, чорт!»

Як завжди, коли Федорові на війні не щастило, польовий телефон безнастанно йому нагадував, що начальство його не забуло. Поки все добре, не дїждеш дзвінка, а тепер оце, за якихось тридцять-сорок хвилин, уже

кілька разів дзвонив командир батальйону: вперше, коли привітав, а решту разів — коли розкумекав, що рано було вітати, і хвилювався за наслідки операції. Потім двічі дзвонили з штабу полка, лаяли Федора за «самодіяльність» і «партизанщину». І, нарешті, Федір почув у трубці голос самого командира дивізії, генерала Цветкова. З усіх, хто дошкуляв Федорові телефоном, це була єдина людина, що його не привітала і не вилаяла. Федір пояснив це тим, що невдача із самохідками, які загрузли в болоті, утримала генерала від спокуси уже звалити на Федора. «Чекайте підкріплення. Сподіваюсь на вас. Утримайте за *всяку ціну* свій п'ятачок». Оце і все, що сказав генерал.

Він таки полюбляв образні вислови, їхній генерал. І дуже пишався, коли вся Сорок перша гвардійська повторювала його меткі словесні знахідки. З «п'ятачком» йому теж пощастило: згодом ця галявинка біля роз'їзду офіційно була найменована у військово-мемуарній літературі не плацдармом, не дільницею фронту, а саме так, як він сказав тоді Федорові по телефону, — «п'ятачок», начебто це була площадка для танців.

Федір викарбував генералові звичне «слухаюсь» і, поклавши трубку, окинув очима солдатів. Погляд його зупинився на Вусові, найстаршому віком і найдосвідченішому в роті солдатів. Устромивши в мокрий суглинок саперку, прудкий худорлявий Вус, зібгавшись, пірнув до свіжовідритого окопу, полежав там з хвилинку, примірявся, а тоді, висунувши голову, підморгнув Федорові: підходяща могилка.

Федір любив веселих солдатів: той, хто перед лицем небезпеки зберігає здатність жартувати, тяжкої хвилини не зрадить. Але на Вусів жарт він не відповів звичайною посмішкою. Усі ці поквапливо пориті щілини і справді могли стати для бійців під вогнем з висоти швидше могилами, ніж укриттям. «Утримати... за будь-яку ціну», — повторив він подумки наказ генерала. Кожного разу ці звичні на фронті слова мали свій особливий зміст для тих, хто їх мусив виконувати. Часом їх вимовляли за звичкою, не замислюючись, чи виконають їх, часом для того, щоб піднести дух, але знаючи заздалегідь, що успіх забезпечений. А в цій ситуації «за будь-яку ціну» означало, що Федорова рота повинна, прикипівши до окопного дна, вилежати під ураганим вогнем, а може, і відбивати ворожі атаки під цим вогнем, аж поки або при-

йде підкріплення, або жодного солдата у цій роті, ані самого Федора не залишиться живим...

Світанок обережно розсував хмари тремтячими пальцями променів. Понад Удами і над сонним заріччям нерухомою завісою все ще висів непроглядний туман.

Під урвищем правого берега Уд, окрім роти Федора, заліг увесь батальйон. Придані до батальйону дві гаубиці і три міномети разом із штабом батальйону залишилися поки що по той бік ріки. Саму тільки роту Федора за наказом комбата, як з усіх найнадійнішу, висунуто на підступи до висоти, щоб у разі ворожої конратаки вона прийняла на себе перший удар. А в разі вимушеного нашого відступу вона мала прикрити його охоронним автоматним вогнем.

«У разі відступу...» Федір виразно уявив собі цю ганьбу: відступити під якимсь Васищевим, коли на всьому фронті ми наступаємо. Віддати назад якийсь «п'ятачок», коли виграно битву на Волзі, здобуто Курськ і Орел і тут, зовсім поряд, звільнено Кочеток і Чугуїв.

Ні, це було неймовірно. Цього неможливо було уявити собі. Перед очима у Федора за два роки війни в руках у наших солдатів замість старомодних гвинтівок з'явилися найновішого зразка автомати, скінчилося німецьке панування у повітрі. А «катюші» нагнали на цих «чистокровних» такого жаху, що на саму думку про них німці починали пошепки клясти свого фюрера.

І все-таки *це* могло нині трапитися. Якщо кримська дивізія німців і справді вже в цьому районі, їх батальйонові доведеться скрутно.

Міркуючи так, Федір не втрачав самовладання, але й не втішав себе оптимістичним «подолаємо усі перепони» або «для наших героїв нічого нема неможливого». Він добре знав, що вся ця, висловлюючись мовою оркестрантів, гучна мідь існує для суто невійськових людей. Він давно розумів, що ефектно померти — це ще не значить перемогти і що навіть для героїв буває багато чого неможливого, коли цим героям випадають обставини від них не залежні. Ну, хоч би тоді, коли, крім волі до перемоги, треба ще мати й самохідні гармати.

Розвиднілося. Солдати вже встигли позалізати в окопи, а Федір із своїм ординарцем та Венгеровим — у німецький бліндаж, знешкоджений нашими саперами. На щастя, у бліндажі були дві оглядові щілини і дві амбразури, що дивилися і на висоту, і на річку.

Федір витяг бінокля і приставив його до щілини. На головній висоті, найнебезпечнішій для них, промайнуло кілька постатей німецьких солдатів. Ліворуч від бліндажа, поміж висотою і березовим гаєм, на пагорбі стирчало самотнє дерево — стара розтріпана акація, якої вже торкнулася жовтизна, віщуючи осінь. На сукуватій безлистій гілляці, ніби величезний стручок, чорніло тіло повішеного. Над ним, як на традиційних батальних картинах, кружляло гайвороння.

Федір посилив бінокля і за іншими висотками побачив село. Там, мов жуки, вовтузились якісь замасковані автомашини, а може, й танки. «Невже я так промагнувся,— гриз себе Федір,— невже прийняв ворожий маневр за відступ? Щось не віриться... Невже німці, мавши поповнення, раптом залишили роз'їзд тільки тому, що наполохались чутки про наші самохідні гармати?»

— Гадаєш, вони пересвідчатся, що в нас нема підкріплення, і підуть у наступ? — запитав його Венгеров, дивлячись і собі у бінокль на висоту.— Гадаєш, їх кримська частина встигла вже прибути?

— А дідько їх знає,— відповів Федір,— я на місці їх командування не марнував би часу і не відступав би й на крок. А при підтримці з висот негайно ударив би на нас. Та й уночі не допустив би нас форсувати річку. А вони допустили. Нічого не розумію.

Він завжди, за скрутних обставин на фронті, ставив себе в думках на місце противника.

Притримуючи рукою міцно прив'язаний до ремня казанок, у бліндаж увійшов зв'язківець і поставив на цементній підлозі польовий телефон. Федір посміхнувся.

— Зараз ви б могли і не підв'язувати так ретельно казанка: хвилин за десять почнеться таке, що власного голосу не почуєте.

Але *таке* почалося не за десять хвилин, а в ту ж мить.

Спершу з висоти гримонули гармати. Фашисти били по лівому березі Уд, по байраку і забайраччю. Мабуть, вони не знали, що основні сили батальйону причаїлися під прикриттям правого берега, і вважали, що сюди висунуто лише незначний авангард. Наші гаубиці стримано відповіли. Але їх рідкі постріли загубилися у гуркоті ворожої канонади. Очевидно, ворог прийняв наш стриманий вогонь за військові хитрощі і, щоб перевіри-

ти справжні сили противника, ще дужче посилив обстріл, підтримавши артилерію мінометами. Це пекло тривало понад годину.

— Чому вони нас досі на атакують? — спитав у Федора Венгерова. «Тому, що моя правда: їм нема ким атакувати»,— відповів йому Федір у думці. А вголос сказав:

— Подивимось. Може, виявляють наші вогневі точки.

Ще збігла година. Шалений вогонь з висоти не вгавав. Але Федір помітив, що німецькі кулемети мовчали, міномети знизили темп, лише артилерія шаленіла так само.

— А що собі думає наш учений комбат? — запитав роздратовано Венгерова.— Хай тільки німці перенесуть вогонь на цей берег, і від батальйону залишиться мокре місце.

— Яшо,— сказав Федір, не слухаючи його і не відриваючи від щілини бінокля,— Яшенько, друже, я так і знав. За висотою жодного руху, найменшого скупчення військ, жодної ознаки готування до атаки. В них поки що є артилерійські боєприпаси. А людей у них — чортма, головою ручуся! — І, схопивши телефонну трубку, Федір гаркнув крізь гуркіт: — Дайте «Чайку»... Товаришу комбат... я «Орел»... Підтверджую нечисленність противника... Поповнення до них ще не прибуло... Дозвольте силами взводу промацати головну висоту... За операцію відповідаю особисто...

— Зараз твій комбат почне погоджувати з штабом полка,— іронічно посміхнувся Венгерова і, збивши на потилицю пілотку, нервово потріпав шевелюру.

— Виконуйте,— почув Федір у трубку голос комбата, і, діставши бажану відповідь, він послав ординарця в окоп до Асанова. Чекаючи на нього, тер долонею щетинисте підборіддя. Подумав: і справді, не завадило б йому поголитись.

Чисто виголений, застебнутий на всі гудзики, незважаючи на спеку, у гімнастюрці, що виблискувала білим підкомірцем, перед Федором струнко стояв Асанов.

— Вільно,— посміхнувся Федір очима,— бачиш, Костику, цю симпатичну висотку? — І він кивнув на оглядову щілину.

— Точно так.— Асанов навіть поглядом не удостоїв щілину: він ненавидів марні балачки. Адже висота і так в усіх на очах. Фамільярний Федорів тон так само драгував його. У ввічливо докірливому погляді Асанова прозоро світилося: «Якщо ти старший від мене чином, то й тримайся, як належиться. Саме... як *старшого* я і шаную тебе. А поляскувати мене по плечі, мов хлопчиська, я не дозволю».

Але Федір не міг угадати його думок. Він щиро любив Асанова і зовсім не знав, що цей замучений жадою слави двадцятичотирьохлітній хлопчисько, який мало не молився на Федора як на досвідченого фронтовика, водночас тайкома завжди заздривав йому невсипущою заздрістю славолюба з пересічними здібностями, що мріє стати видатною особою.

— Висоту треба взяти.

— Штурмом? — спитав Асанов.

— Так.

— Це ... наказ?

— Так. Скільки у твоєму взводі бійців?

— Зо мною п'ятнадцять.

— Маєш прапор,— Федір вийняв з пазухи шматок кумача і простяг його Асанову.— Як тільки піднесеш його замість фашистського, підтримаємо тебе ще двома взводами. Але я певний, що там, на висоті, доведеться тільки оперативно ліквідувати вогневі точки і все буде гаразд. Артилеристи і мінометники здебільшого не спеціалісти у рукопашнім бою. А крім них, видно по всьому, на висоті нікого нема. Ударимо з лівого флангу.

Асанов мовчав, не рушаючи з місця. Ніздрі його нервово роздмухувались. На матових щоках розлилися багрові плями.

— Дозвольте, товаришу старший лейтенант, взяти участь у штурмі як *рядовому*.

— Ти... що? — не повірив Федір тому, що почув. Але опанував себе.— Я вас не зрозумів, товаришу молодший лейтенанте,— сказав Федір, намагаючись бути ввічливим, хоча все у нім кипіло.— Ви відмовляєтесь командувати своїм взводом?

— Костику, не піжонь,— попросив загрозово Венгеров, і ластовиння на його обличчі спалахнуло багряними іскрами,— це ж, пробач за грубість, дешева піжонство. Як це так — рядовим, коли ти — командир?

— А так,— відказав Асанов, змірявши політрука убивчим поглядом,— що я дивлюся на речі реально. Не знаю, як інші, а я не берусь підняти свій взвод під ураганним вогнем.

— Це чому ж не берешся? — спитав Венгеров.— Не довіряєш бійцям? Хто не підніметься? Вус? Та він, як Тарас Бульба, на смертному вогні горітиме з люлькою в зубах: запорожець. Чи, може, Баранчук? Його жінку фашисти згвалтували, матір спалили живцем, він голіруч на німців полізе... Чи цей твій колишній карний злочинець не підніметься... як його? Мамочкін? Він хвоста трубою держить, хоче штрафбат замолити, за нагородами ганяється...

— Вам легко філософствувати, товаришу політрук,— сказав Асанов,— ваша справа,— ідейне керівництво. А для мене це... Та що там казати! Усе моє майбутнє може загинути. Коли взвод не виконає цього ризикованого наказу, мій командирський авторитет упаде до нуля.

— А коли,— запитав Федір,— наш наступ на роз'їзд, усі ці три дні безперервного бою упадуть до нуля? Усі наші жертви будуть ні до чого, і бойове завдання — теж до нуля? Це — вас не обходить? Аби престижем не ризикувати? Ні, Асанов, якщо вас коли-небудь зроблять генералом, то винятково за те, що ви дуже хотіли ним стати. Інших причин до цього я, вибачайте, не бачу... Ну, добре,— він кинув оком на телефонну трубку, але вирішив цього разу обійтись без комбата.— Позичте мені дві гранати,— попросив він Асанова,— командувати вашим взводом під час наступу на висоту буду я. Сподіваюсь, це не принизить вашої військової амбіції?

— Аж ніяк,— процідив крізь зуби Асанов,— я не наміляюсь ні в чому бути вашим суперником: я не народився у сорочці.— В його лютих очах стояли сльози.

— Залишаю замість себе вас,— сказав Федір, звертаючись до політрука.

— Добре, добре,— відповів по-цивільному Венгеров, і рвучко потиснув Федорові холодну від хвилювання руку.

— Яшо,— сказав Федір,— я сподіваюсь на те, що німці помітять наше просування не просто до висоти, а в бік лісу і вважатимуть нас за дезертирів. Якщо вони раптом візьмуть нас на приціл, дайте по нас фальшиву кулеметну чергу. Тільки благаю: не доручай цього діла

Файзуліну. Боюсь, його снайперське серце не витримає, і він різоне в ціль, а не понад головами.

— Зробимо,— сказав Венгеров,— а щоб був повний порядок, я це зроблю особисто.

За півгодини перший взвод услід за Федором виринув з окопів і поплазував до лісу ще вогкою від недавнього туману травою. Поміж солдатів був і Асанов. Він не схотів залишатися, хоча Федір дозволив йому це зробити. Федір знав, що так воно й буде: солдати Асанова підуть за ним. Він і на хвилину не мав у цьому сумніву. І за Костиком вони б так само пішли. Але страх за офіцерський престиж поставив Асанова у безглузде становище, і от він повзе услід за Федором, і Федір відчуває на потилиці його ненавидячий погляд. Зараз би подумати про життя, яке може щосекунди увірватися. Або принаймні про німців, що на висоті: чи багато їх там? Чи помітять вони вчасно цей взвод? Чи подумають, що це дезертири, які тікають до лісу?

Але Федір зараз думає тільки про Костика. Звідки в нього ця болячка, ця дурна люта заздрість? Чому він заздрить, цікаво? Тому, що Федір, не боячись за свій «престиж», пішов до солдатів і звичними словами пояснив, що саме від кожного треба? Чи, може, він заздрить тому, що Федір начхав на такі дрібнички, як несвоєчасне присвоєння звання, а Костик ночами не спить через це?

Так само було і з тим інструктором у спецбатальйоні, коли той не схотів бруднити руки об диверсанта і доручив розстріляти його Федорові, а потім ще й злував на нього, Федора. І Варин батько свого часу позаздрив йому за те, що він передовик будівництва, нібито комусь була закрита дорога на чорнороби.

«Одна річ,— думав Федір,— коли, наприклад, негарна жінка заздрить красуні або безголосий — співакові. Тут хоч є якась логіка: заздрять, бо не можуть повік самі стати такими. Але заздрити людям, які роблять те ж саме, що й ти можеш зробити, це вже чорт знає що!..»

Снаряди, виючи над головами тих, що повзли, пролітали так часто і так низько, що здавалося — треба тільки підняти руку, і намацаєш тужаву струну, яка гуде понад луками. Взвод уже відповз метрів за сто від окопів, а німці начебто й не помічали його і все посилювали вогонь. «Так і є,— говорив собі Федір,— вони не

шкодують снарядів, хочуть притиснути батальйони до землі і тримати його так, аж поки до них не надійде поповнення. А тоді вони підуть в атаку і повернуть собі цей роз'їзд. Коли б вони зараз мали потрібну їм живу силу, то не марнували б снарядів, а давно перейшли в контрнаступ...»

Федір ще на світанку засік кулеметні точки противника: їх було розташовано тільки на лобовому і на правому схилах, а лівий схил, той, що від лісу, був оголений. «Цікаво — чому оголений? — міркував Федір.— Може, в них у лісі є танки? Або вони сподіваються на те, що поміж лівим схилом висоти і лісом — болото? Нічого, поповзем і болотом, несхоже, щоб воно було глибоким: простим оком видно на купині сліди коров'ячих ратиць...»

Та ось, уперше за цей ранок, пущений з висоти артилерійський снаряд розірвався не за річкою, як усі попередні, а на цьому боці, у лузі.

«Що це? Намацали наших під цим берегом чи до нас пристрілюються з гармат? — запитав себе Федір.— Коли й справді до нас, то в них і з мінометами, і з кулеметами сутужно: бережуть на крайній випадок. Де видано, щоб по жменьці солдатів стріляли... з гармат?»

Ще кілька снарядів розірвалося на цій березі поза спинами тих, що повзли, здійнявши на сипучій косі руді смерчі піску та суглинку.

— Недоліт! — гукнув Федір і подивився назад, на бійців. Наказав: — Розсипайтеся! Напряма — березовий гай...

Він ледве стримувався, щоб не розсміятися вголос, так йому було втішно від думки, що німці полюють за ними з гармат. Ще один снаряд гахнув зовсім близько від Федора, оглушивши його на мить і засипавши піском.

— Пристрілюються, сучі діти,— пробурчав Вус, що повз майже поруч із Федором,— і снарядів, бач, не шкодують, ніякого тобі режиму економії!

У цей час над головами в них засвистіли кулі, що летіли не з висоти, а від річки. Бійці поприпадали до землі.

Федір посміхнувся: це відкрив вогонь політрук. Помітивши це, німці припинили пристрілку, а Федір повів бійців далі, обходячи висоту, до березового гаю, що білів трохи ліворуч. Починалось болото. Один-єдиний пу-

щений по них німцями снаряд не розірвався. Він плюхнувся у воду, здійнявши стовп рудої твані.

— Купають німці своїх поросят,— зауважив Вус, витираючи рукавом гімнастюрки обличчя.

Гай був зовсім близько. Вигнувшись уздовж болота підковою, він одним своїм краєм підступав до висоти впритул. На це й розраховував Федір: дістатися гаю, а звідти взяти приступом лівий схил висоти.

Вже поперед гаєм, на узліссі, стояла самотня акація, та сама, яку Федір бачив перед цим у бінокль. Він підповз до неї ближче і звів очі. І відразу ж опустил: страхитливим було обличчя повішеного,— обросле клочкуватою бородою, безоке, подзьобане гайворонням.

Але він подолав раптову відразу і ще подивився: на грудях у мерця висіла невелика фанерка. На ній було виведено вже злинялими буквами: «Смерть партизанам!» Очевидно, старий висів тут давно: тіло витяглось, мотуз на шиї ослаб, босі ноги із скрюченими синіми пальцями майже торкалися болотяної трави. Не усвідомлюючи, для чого це йому, Федір підвівся на повний зріст, зірвав з трупа табличку і побачив на розхристаних грудях татування: смішного лубочного коника, а на ньому верхи бійця у будьонівці. Вмить воскресло дитинство: Юр'ївська вулиця, безпритульник Вушанчик, клієнт з орденом Червоного Прапора на грудях, а потім — суд. Звичайно, це був він, той самий будьонівець, що стрельнув з пістолета в Арчіла, а потім на суді відмовився від Федькових фальшивих свідчень, навчивши Федька шанувати престиж тієї влади, за яку будьонівець проливав свою кров. «Якщо я і сьогодні залишуся живий,— сказав собі Федір, ховаючи фанерку на грудях,— ми поховаємо вас, дядечку, з почестями. Ми дамо над вашою могилою артилерійський салют».

І побачив у цю мить, як із гаю, з густої ліщини, виповзло на гусеницях бронестраховище: довготіле, присадкувате, чорне, несхоже ні на танк, ні на самохідну гармату, ні на що, бачене Федором за два роки війни. Зловісно повільно воно розгорнулося і пішло на Асанова, не стріляючи, тільки човгаючи гусеницями по болотяній траві.

— Притискайся до землі! — крикнув Федір Асанову.— Відповзай, відповзай! — Але Асанов не чув його. А може, й почув, та не схотів підкоритися.

Він рвучко підвівся з землі і кинув на чудовисько в'язку гранат. Не долетівши до цілі, гранати лягнули у воду. Тоді чудовисько спинилося і плюнуло на Костика рідким вогнем. Навкруги спалахнула сира трава, і за якусь секунду на тому місці, де стояв Асанов, корчилося щось безформне й звугліле.

— Костику! Костенько...— вихопилось у Федора.— Так он воно чим клятї фашисти забезпечили лівий схил висоти: у гаю вартував вогнемет!..

Піднявши тупого носа, ніби принохуючись до горілого, вогнеметна бронемашина ще раз плюнула на болото, а потім на дерево з повішеним. Федір ледве встиг відповзти. Хтивє полум'я викручувалось, повзло в усіх напрямках, відгороджуючи собою висоту від болота. Солдати і Федір лежали долілиць у густім баговинні, до них наближався вогонь. «Що, Федьку, капут?» — спитав себе Федір. Він ніяк не міг примиритися з тим, що отак, без жодного тобі опору, без ніякого бою, згорить живцем або задихнеться від диму. І, прагнучи хоч ковтка свіжого повітря, підвів трохи голову. І побачив: на чудовиську прочинився люк, а над ним блиснув металевий шолом. Чи то водій вогнемета був з тих вояк, що хизуються, чи сам він задихнувся у череві залізної своєї труни? А може, вважав, що уже розквитався з купою нахаб, котрі майже долізли до висоти, яку він вартував, і не хотів себе позбавити втіхи — на власні очі побачити їх скрючені останки? Так чи інакше, але цей німець наважився виткнути голову з люка у найменш підходящий для нього момент.

Федір не прийняв ніякого рішення. Він і не міг цього зробити: надто короткою була мить, за яку все відбулося. Тулуб його якось сам собою, ніби пружинний, скинувся над димом, над вогнем, над зчорнілою травою; рука сама зірвала з ременя гранату і метнула в шолом, що блиснув над люком. Спершу Федір почув вибух, а тоді вже збагнув, що зробив.

Укрита димом, здригаючись на холостому ходу чорним тілом, машина не посувалася з місця і більше не плювалася вогнем. Тоді Вус, що встиг підповзти до неї, вскочив через люк усередину і там розквитався з другим фашистом.

Підпалена вогнеметом трава утворила для тих, що повзли, димову завісу. Несамовите «ура» примусило німців тікати. Вогнемет, що палав у долині, ще додавав їм пані-

ки. Кидаючи гармати, вони котилися тильним схилом просто у болото. А ефрейтор Георгадзе, захопивши один з німецьких кулеметів, поливав утікачів їхніми ж кулями.

У западині, що розділяла пагорб надвоє, Федір надбав літнього німця. Той стояв біля гармати навколішках і тримав перед собою, як святий образ, кольорову фотографію білявої дівчинки з голубими очима. Щойно Федір уклав двох німецьких кулеметників, які тікали від нього, але тут він рішуче одвів автомат.

— Тохтер... майне тохтер,— белькотів німець, заливаючись сльозами. Він був лисий, вусатий і геть весь у глині. Тримаючи перед собою, як щит, фотографію, лепетав:— Гітлер — шайзе... Гітлер — капут!

Федір уже встиг оббігти його, коли почув за спиною короткий зойк і хрипіння. Він обернувся: лисий німець осідав на траву, як мішок, голова його звисилась набік, і з перерізаного горла дзюррила кров. Поруч, вирячивши на Федора жовті шалені очі, стояв боець Мамочкін, майже безчоллий, вилицюватий незграба. Пучком трави він діловито витирав закривавлений ніж. «Стерво ти,— мало не вихопилось у Федора,— вурка, убивця, карник смердючий... Може, саме цього німця і не треба було зараз рішати». Але не сказав нічого: точилась війна, їх було тільки тринадцятеро. Їм треба було за будь-яку ціну здобути цю висоту.

Трохи пізніше, коли висоту до краю вже очищено і найвищий на зріст у цьому взводі ефрейтор Георгадзе заліз на вершину і, зірвавши німецький прапор, на тому ж древку водрузив наш, Федір сунув руку за пазуху і, намацавши під гімнастюркою щось тверде, шершаве, згадав, що на грудях у нього й досі лежить фанерка, котру він зірвав із мертвого Білоброва. Федір витяг її, подивився ще раз на розмитий дощами напис — «Смерть партизанам»,— кинув у вогонь. Підпалена вогнеметом трава, потріскуючи, розгорялася дедалі дужче.

Федір поглянув у бінокль. Малі висоти мовчали. Крім роз'їзду, Федорові звідси було видно і будинок відпочинку і піщаний берег ріки. Тут вони з Варєю не раз підсмажувались на сонці, пірнали, каталися на човнах. Та Федір не впізнав тепер цієї місцевості. Для нього вона й досі була «п'ятачком», який треба було обороняти згідно з генеральським наказом — за будь-яку ціну. І думав він оце тільки про одне: «Нарешті роз'їзд під нашим контро-

лем. І, коли до німців навіть прийде поповнення, можна буде звідси розсіяти його нашим прицілним вогнем».

Але німці поповнення так і не діждалися. Надвечір для підтримки батальйону сюди підійшли довгождані самохідки. Вони остаточно розчистили місцевість, подавили всі вогневі точки противника, а вже на світанку сто шістнадцятий гвардійський полк пішов у наступ уздовж залізниці, у напрямку до Жихаря, і рота Федора залишила свій «п'ятачок».

XI

«Слався, великий наш руський народ...»

По клавішах б'є, акомпануючи хорovій капелі, Вероніка Андріївна, та сама Вероніка Андріївна, що її знято з посади директора філармонії і оформлено тепер концертмейстером. Вона думає про чоловіка, що поневіряється у «далеких краях», і з відчайдушною силою б'є по щербатих клавішах розладнаного рояля. Обличчя її бліде, по щоках течуть сльози, і вона не витирає їх.

«Слався!»

Нервові тонкі пальці видобувають з рояля акорди. Ці акорди повинні, доконче повинні, що б там не було,— замінити наймогутніший у світі оркестр. Нехай фінальний урочистий хор з «Івана Сусаніна» звучить тепер так, як на це заслуговують обпалені битвами безсмертні воїни Степового фронту, що вчора уночі визволили Харків.

«Слався, великий...»

Суто цивільні на вигляд хористи стоять на естраді, як по команді «струнко», витягаючи зморщені шиї. Усі вони або за віком, або за станом здоров'я не попали у солдати, але в кожного чи то син на війні, чи дочка зробилась удовою-солдаткою, чи стару матір замордували фашисти.

«Слався!»

Не один з цих співаків, що втратили голоси на відкритих площадках і від напівголодних пайків, невдовзі повернеться, осиротілий, але гордий нашою перемогою, щоб доживати свої дні серед рідних, визволених руїн, котрі мають колись невдовзі знову стати Харковом, Києвом, Запоріжжям, Маріуполем...

«Слався!»

На лавах, що стоять одна коло одної, так тісно — не встромити й костура між ними; на візках для безногих і просто так, долі, підібгавши затерплі ноги й простягши

протези, сидять поранені, сидять інваліди. На їх стрижені забинтовані голови, на порожні рукави госпітальних халатів, на погорблені окопами і лазаретними койками спини щедро спадає світло увімкненої заради свята великої люстри. Осяяні нею обличчя здаються особливо виснаженими, блідими.

Поранені дивляться на хористів і не помічають, не бачать їх напружених ший, їх поношених піджаків: вони слухають захриплі голоси і не помічають, не чують ані хрипоти, ні фальшивих нот, ні вбогої квалості цього мандрівного хору. Перед очима недавніх бійців постають дороги, якими котиться оця струджена слава, що діймає до сліз, утілена в звуки, згарища сіл, розірвані на залізні шмаття мости, хисткі переправи під ворожим вогнем і неблаганна команда «вперед», з якою вони зріднилися. Там, за Дніпром, за Дінцем і за Доном, на привольських узгір'ях, сплять вічним сном їхні товариші, бойові друзі, що не підкорилися цій грізній команді в ту єдину мить, коли перестали вже дихати.

Тонкі пальці падають на покірні їм клавіші. Ні, не на клавіші, а на трепетні від гіркого щастя серця: а все-таки, хлопці, недарма, не заздра — і оті переправи, і безіменні могили в степах, і протези, і рвані рани, і випечені вибухами очі.

«Слався!»

Не десь там заду, коло дверей, разом з обслуговуючим персоналом, а у першому почесному ряду, поміж начполітом і начальником госпіталю, сидить сяюча, збуджена Варя. У кінці цього ж ряду, на половинці стільця, обійнявшись із стареньким хірургом, примостився начмед. Він не дивиться на співаків, поїдає Варю очима: краечком ока вона це бачить. Ну і нехай. Вона вдає, що не помічає його поглядів. Не він один дивиться на неї, як на героїню дня. Сьогодні вона двічі іменинниця. По-перше, Московське радіо передало нарис про подвиг на «п'ятачку» коло Васищевого, де згадувався і Федір, а по-друге, усі в госпіталі знають, що це саме вона, нещодавно непомітна секретар-машиністка, а нині директор філармонії, організувала тут шефський концерт, присвячений визволенню Харкова.

Ще до початку концерту начальник госпіталю довго тис їй руку, а після концерту прочитають офіційну подяку співакам і їй собисто. І внизу, у ідальні, вже понакривано столи: відбудеться невеличкий банкет для учасників

концерту. Хористи будуть їй вдячні: Варина попередниця рішуче відмовлялася від частування після шефських концертів.

Усе було б якнайкраще, коли б не кисла фізіономія Вероніки Андріївни. Варя заздалегідь знає, що та не вийде на сцену, коли оголошуватимуть подяку, і не піде на банкет. Дуже жаль. Але до чого ж тут Варя?

«Слався, великий наш руський народ...»

Із старенького приймача, завдяки якому при німцях Леокадія Павлівна у комірці під страхом смерті слухала передачі з Москви, линуть могутні врочисті звуки: хор із «Сусаніна» виконують зведений хор і оркестр московського Великого театру і Всесоюзного радіо.

«Слався, великий...»

«Просто дивно, як це він вистояв,— думає Федір, підходячи до знайомого будинку,— адже все навколо поруйновано».

І ось він сидить навпроти Леокадії Павлівни, і ось уже позаду її перші сльози і перші уривчасті розпитування. «Де ж це Микола Макарович?» — хочеться йому запитати. Але вона мовчить і не відводить від Федора очей, наче не вірить, що це справді він шойно постукав у двері і сидить поруч з нею за ломберним столиком, на якому колись великодушно програвав Миколі Макаровичу в шахи. Хвилини із п'ять, як він увійшов, а їй здається — минуло багато годин, а вона ще ніяк не наважиться, не набереться сили, щоб сказати усе... Ну як після такої радісної зустрічі вимовити це слово — «убито»? Як про це сказати, коли з відчинених вікон лине переможна музика, коли на балконах квіти і на вулицях стільки народу?.. Але все-таки треба казати.

— Федечку! — вона ніяково дивиться на нього, смикає з'їдену міллю стару хустку.— Засмучу я тебе з першої зустрічі,— її губи затремтіли,— сама я лишилася на світі.

Ні, це не було для Федора несподіванкою. Не мусило бути несподіванкою. Він мав відразу зрозуміти, що Миколи Макаровича більш нема серед живих. Якби він був живий — жодна війна, жодні труднощі не перетворили б тітоньку Льюку на таку стару бабу: не урочисто срібна, а брудно-жовта сивина і безбарвність порожніх очей. А проте він здригнувся, почувши: «Убили його німці на Тракторному».

Десь у куточку душі, в глибинах свідомості Федора, поки ще вона дивилась на нього й мовчала, гніздилася довірлива думка, що все буде добре, тишило ні на чому не обгрунтоване сподівання, народжене лише тим, що він пристрасно й широко бажав: хай усі друзі й рідні будуть живі та здорові, коли він прийде у своє визволене місто. Надто довгою і надто кривою була його дорога сюди, щоб відразу ж, на порозі, зустрітися з такою бідою.

— Убили,— повторив він машинально,— на Тракторному...

— Еге ж, на Тракторному, Федечку,— підтвердила Леокадія Павлівна, і в цьому звичному, ніби буденному тоні Федір відчув усю глибину її горя.— Ти вже, мабуть чув: вони там тисячі людей понищили... Недостріляних, як мертвих, закопували. По кілька днів рови ворухались.

— Не треба,— вихопилося у Федора. Вона замовкла. І йому стало соромно, що він відмовився слухати. Усе, що він витерпів за два роки і за останні дні, — битва під Курськом, пойняті пожежею Щигри, штурм висоти, — усе це здалось йому незначним у порівнянні з муками беззахисних людей, котрих і він, і всі такі, як він, хто мав зброю в руках, залишили в цім пеклі. Зруйноване місто, яке він шойно перейшов пішки, стояло в його очах спотворене, захарашчене уламками руїн, спаскуджене вивісками німецьких кав'ярень і приватних крамничок, що розплодилися за німців. Чоботи його були червонясті від цегляної куряви, на плечах білили сліди штукатурки, що сипалась на нього із попалених будинків. Скільки треба зусиль, скільки терпіння, щоб знову побачити той Харків, який він будував у незапам'ятні роки, коли був іще цивільним...

Радіо змовкло: Федір вимкнув його. Але у відчинене вікно з інших квартир залітав хор із «Сусаніна», що без кінця повторював у ці дні:

«Слався!»

Федір подивився у вікно. Він дивився не для того, щоб побачити щось, а тільки б не зустрітися з неживими очима Леокадії Павлівни. За вікном на зруйнованому будинку висіло арматурне плетиво балкона, а на ньому, на одному з прутів, причепилося якимсь чудом квіткове коритце із крученим паничем.

Федір подивився на годинника: він відпросився в начальства до 17-ї години, а тепер тільки чотирнадцята. Колись, до війни, Леокадія Павлівна славилася своєю гостинністю. Нині вона сиділа нерухома, зів'яла, і на її щоках вигравали зловісні шафранові плями. Як же вона була не схожа на квітучу тітоньку Льюку, що пригощала Федора хрусткими грінками.

Він розгорнув пакета, що приніс із собою, і мовчки поставив на стіл дві банки тушкованої свинини, а поруч поклав пакуночок з пиляним цукром.

— Спасибі,— байдуже подякувала Леокадія Павлівна,— тепер, я гадаю, буде легше з продуктами. А то, Федечку, і макухи було ніяк дістати. Підеш до спекулянтів на «мінйялівку», дають за нове простирадло пригорщу висівок. От і живи. Соняшникове насіння мене рятувало: виміняю за чашку від сервізу пригорщу та й гризу цілий день.

Вона взяла тушонку і цукор, заховала в буфет. На столі лишилася газета, в яку були загорнуті гостинці. Федір так поспішав, що не встиг її прочитати. Він скося глянув на газету, на першій сторінці були вірші:

Пусть Харьков разорен, пусть он полуруина,
Неповрежденного пусть нету в нем угла,
Ю в нем родная Украина
Залог победы обрела...

Вірші відомого поета здалися йому ненабагато кращими за вірші Венгерова, що були у дивізіонці. Але ці чомусь зворушили Федора.

— І як же я, Федю, схибила,— сказала Леокадія Павлівна, повертаючись до столика і сідаючи поруч Федора,— треба було й мені пристати до смертників, а я бух на асфальт, знепритомніла. Затягла мене двірничка до підвороття. Коли отямилась — пізно вже було.

— За що вони його? — спитав Федір. — Відмовився працювати на них?

— Та ні, працював. Треба ж було якось існувати. Але на скрипці не грав. Паточкін за німців кафетерія відкрив, запрошував його, куди там! Але він — нізачо. Та й я була проти: кого звеселяти? Микола Макарович на німецький цвинтар найнявся грабарем. Мріяв: «От повернуться наші, відповідатиму в анкеті на запитання «Що робили в окупації?» — «Копав могили для німецько-фашистських загарбників». До лиха він за два роки накопав тих могил. Партизани й підпільники майже щодня

йому давали роботу: то тут, то там фашиста порішать. А згинув він через Алика, через Горбенкова синочка.

— Як? — здивувався Федір.— Хіба Фаїна Ісаківна не встигла евакуюватися?

— Не встигла, Федечку. Горбенко ж подався на фронт, а вона бігала, бігала з трьома дітьми, так і не знайшлося для неї місця в ешелоні. Хто з установою поїхав, хто мав знайомство, то влаштувався, а були й такі, що за грошки дістали місця... А решта — як хочете. Адже й ми з Колею отак залишилися. Всю Україну, Федечко, не можна було вивезти: на сорок мільйонів не вистачило б жодного транспорту.

— Ви їх переховували у себе з дітьми?

— Ні. Хіба ж у нас сховаеш таку велику сім'ю? Самого тільки Алика. Фаїна Ісаківна з дочками подалась у Безлюдівку, там мала друзів. Адже ні вона, ні обидві дочки на єврейок зовсім не схожі: світлоокі, русяві. А хлопчисько — горбоносий і чорний, як жук. Отож і попросила вона, щоб ми Алика, як свого племінника, узяли... Я ж його бачила, коли він був ще зовсім малим. Пам'ятаєш — у тридцять восьмому? Горбенко саме тоді через Гусака без роботи сидів, і ти з ним та з усією його родиною до нас приходив, я вас обідом частувала... Як ми з Колею за два місяці звикли до хлопчика! Ніхто б не сказав, що йому лише п'ять років: уяви собі — у шахи грати навчився, всі фігури вже знав, слово честі... Тож треба було — виказала його німцям якась падлюка. Я спершу подумала на сусідку, на Паточкіну, але потім упевнилась, що ні. Вона хоч і плетуха, і колишня непманка, а любить дітей... Налетіло на нас уночі гестапо: двоє німців, а третій наш — поліцай. Ти його знаєш, між іншим: двірнички нашої син, Гринько, він колись від служби у Червоній Армії ухилився та був за це у засланні... Побачили німці Алика і з ножем до горла: «Чия дитина?» Пояснюю:

«Племінник мій з Донбасу, на прізвище Сокирко». Це я їм своє дівоче прізвище сказала. «А чому має такий ніс?» — причепився німець. Тут Коля не розгубився: «Звичайнісінький, каже, ніс, як у багатьох», — і киває на другого німця. А в того, замість носа, справжній гачок через губу висів...

І що ж ти гадаєш? Посміялись, пішли. Але взяли з нас розписку, що ми завтра уранці поведемо Алика на перевірку до якогось колектора чи селектора... Ну, я тієї ж

ночі його на Качанівку, до нашої колишньої шкільної технічки. Вона самогон варила, то німці до неї не дуже чіплялися... Хотіли й ми десь перебути цю ніч, та якось не надумали — де саме.

Приходять уранці гестапівці, побачили, що Алика нема, і ну Колю топтати ногами. І мене гумою оперезали. «Жидів, — кричать, — приховуйте». А поліцай попередив: Не викажете хлопчиська, самі підете на Тракторний». Виштовхнули нас на вулицю, а тут якраз і колона через Харківський міст. Стогін та зойки...

«Не треба!» — мало знов не вихопилося у Федора. Але він пересилив себе і слухав далі.

— Зроду я нікому не заздрила, а тут уперше позаздрила, — краєчком білих губ гірко посміхнулася Леокадія Павлівна. І було у тій посмішці більше горя, ніж у відвертих сльозах. — Тітці твоїй, Федечку, позаздрила за те, що вчасно померла. Неможливо було на цю колону дивитися: старі люди... жінки, малі діти... кожному на спині нашіто жовту зірку, в руках — вузлики, валізки... У німецькому наказі було: з речами йти. Отож бідолахи й потішали себе сподіванням, що коли з речами, то, значить, ведуть не на смерть. А стогін такий розлягвся, такий плач. Перед цим, днів, може, за п'ять, нашою вулицею на той же Тракторний партизанів гнали. Усіх жильців поліцаї примусили дивитися, як їх повз наш будинок на розстріл женуть. Так ті, Федечку, співали. Їх прикладами б'ють, чоботами топчуть, вони геть у крові, а співають. «Катюшу» співали, «Війну народну» співали і нашу, українську, «Гей, нумо, хлопці...»

«Мало, мало я нищив отих звірюк», — терзав себе Федір, холонучи від зненависті, і був уражений, раптом відчувши, що однаково, як і фашистів, ненавидить карного злочинця Мамочкіна, який зарізав отам у западині лисого німця.

— Підвівся Коля з землі, — вела далі страшну свою сповідь Леокадія Павлівна, — його перед цим німець кулаком на асфальт повалив, і сам, не чекаючи примусу, — до колони. Посунув плечем якогось дідуса та й пішов. Хотіла і я, бач, до нього, та ноги підігнулись, знепритомніла. Розповідала потім двірничка, що, як і партизани, мій Микола Макарович, ідучи на смерть, заспівав. Навкруг і стогін, і плач, а він співав на весь голос. Але якщо не бреше двірничка, то не щось там революційне, а якусь дурницю співав: «Німець, перець, ковбаса, купив

шкапу без хвоста...» Не знаю, звідки він узяв оту пісню... Надумала я собі, Федечку, того ж дня з життям покінчити. Не змогла. Зайшла аж на п'ятий поверх, постояла-постояла на площадці,— нема моєї сили через поруччя перескочити. Не всі, значить, на таке здатні, хоч би й жити набридло. Отож і живу.— І вона посміхнулася винувано, а очі її не сміялися.

— Ну, а де той хлопчик... Він живий? — спитав Федір.

— Алик? Живий. На горищі його переховала технічка. Виросте, візьми його, Федечку, до себе у клас. От побачиш — математик з нього буде. Уже змалку великі здібності має. Я ж скільки років у школі, і все з малюками. У мене на них гостре око, не помиляюсь ніколи... Не відшукаємо матір — візьму його за сина. Оце збиралася сьогодні на Качанівку, а тут саме ти... Боже мій, учора на майдані Дзержинського дивилась, дивилась! Народу походилося — сила. А я дивлюсь та дивлюсь: може, тебе побачу між військових?.. Аж ти саме й нагодився. Значить, чуло моє серце... Яка ж це радість для мене, Федечку! — І вона ніжно погладила його по руці. А виглядаєш ти добре, тільки схуд. Чи, може, на сонці зазмаг, то так здається. Не поранило тебе, Федечку?

— Та так... Трошки.

— Загоїлось?.. А взагалі як тобі на фронті? Я й не спитала, здуріла з радощів. Нагороди маєш?

— Як і всі,— відповів Федір і махнув рукою.— Воюємо.

Другого дня той же хор, що співав учора в госпіталі, виступив у славнозвісному приміському колгоспі «Кизил Узбекистон». І знову пристрасно біла по клавішах заплакана Вероніка Андріївна, і напругом витягали жилаві шиї співаки, і в першому почесному ряду, поміж секретарем райкому і головою колгоспу, сиділа щаслива Варя. Концерт влаштовано на свіжому повітрі, просто на бавовняній плантації. На землі, ближче до імпровізованої естради, посідали півколом молоденькі узбечки. Вони церемонно тримали на колінах свої маленькі міцні смугляві руки, і, дивлячися на них, не вірилося, що гори укладеної в тюки бавовни, котрі височіли поблизу, зібрано цими маленькими дівочими руками.

«Слався, великий!...»

Після концерту у правлінні колгоспу відбувся святковий обід. І поки сивоусий довготелесий голова, приклав-

ши за східним звичаєм руки до грудей, дякував Варі за шефський концерт, вона мимохіть милувалася мальовничим столом. Перестиглі гранати і персики та виноградні грона, що перевисали через глиняні вази,— усе це було ще яскравіше і знадніше, ніж на ташкентському базарі.

А Федір у цей час писав до Варі листа. Він сидів на нарах у товарному вагоні на запасній колії і писав їй смутного листа про загибель її батька, радісного листа про те, що з Харкова їхня військова частина виступає на захід.

Попереду ще були незчисленні «п'ятачки» і плацдарми. Попереду був Берлін.

Частина п'ята

1956

I

Зачувши дзвінок, що сповіщав про закінчення останнього уроку, Федір, за звичкою, що вкорінилась з довоєнних років, подумав — чи прийшла вже Варя додому. Але відразу ж відігнав цю думку: останніми роками їх щоденні зустрічі перестали бути святом.

«Мабуть, висиджує якесь чергове засідання,— міркував Федір, одягаючись в учительській,— а може, задля такого дня і вибереться додому трохи раніше».

До війни вони з Варєю регулярно відзначали річницю з дня їх весілля, а після війни — оце вперше. Сьогодні була вже двадцята. Не срібне весілля, а все-таки... Завжди вони відзначали цю подію удвох, якщо не рахувати присутності Лізочки. Навіть Раїсу Іонівну спроваджували цього дня кудись у гості. Добре, коли б і сьогодні вони з Варєю залишились удвох...

І що тоді? Федір уявив собі підкреслено-зосереджене обличчя дружини, що схилилася над електродуховкою, її ненатурально нервозну заклопотаність під час готування вечері, і йому стало аж лячно якимось, моторошно. Чому вона, залишаючись із Федором віч-на-віч, усіма силами прагне удати тільки турботливу господиню, лише його

жінку? Чи не прагне вона цим самим уникнути серйозних розмов? А може, намагається приховати від нього гордість, що так з неї і пре, гордість із того, що вона посідає видатнішу посаду, ніж Федір, і завдяки цьому має більші вигоди?

Цю гордість (а точніше — пиху) він помітив ще тоді, як прочитав останнього Вариного листа, що одержав у Кюстрині, де після штурму Берліна стояла Федорова дивізія.

«Федечку,— писала вона,— до твого повернення я приготувала чудовий подарунок: мені дано квартиру в Будинку спеціалістів. Пам'ятаєш? Це у районі Держпрому. Там переважно живуть професори і відповідальні працівники...»

Сама назва будинку примусила тоді Федора поморщитися: кого-кого, а Варю аж ніяк не можна було залічити до спеціалістів у тій галузі, в якій вона подвизалася після війни: чи ж то багато вона розуміється на мистецтві?

Коли ж він побачив нову квартиру, то й зовсім зніяковів: аж три кімнати? На чотирьох? У напівзруйнованому місті? Чи не занадто навіть для працівника виконкому?.. У Вариній присутності він розпрощався на вокзалі з майором, що повертався до родини, яка жила по війні у підвалі. А тут — їдальня... кабінет... спальня... Ні, сюди не запросиш у гості цього майора. І багатьох таких, як він, не запросиш — посоромишся.

Та зайшовши до цієї нової квартири і побачивши Лізочку, що бігла йому назустріч, Федір тоді про все чисто забув. Він притис доню до грудей (була ж малятком, як він залишив її, пішовши на фронт) — гінку, довгоногу, що здавалася йому на війні якоюсь гарячковою вигадкою. І от він підняв її на руки і притулив до себе, теплу, трепетну від безмежної недитячої радості, у якій ще гніздилася невгамовна спрага — туга за батьком.

Варя теж йому здалася тоді колишньою Варєю, що раптом ожила з мрії, з листів та спогадів. Яке це було щастя — та мить!

Перша незручність зeszла у той день, розчинилася в хаотичних, але хвилюючих спогадах, то веселих, то скорботних: про Лізочку, коли вона була ще «крихіткою» і «зайком»; про Аркадія, що в одному з фронтових листів признався таки Федорові у своєму безодвітному коханні до Варі; про небіжчицю Надію Василівну, про загиблого

Клавиного чоловіка, про Миколу Макаровича. І, нарешті, навіть найскорботніше потонуло у майже нереальному відчутті воскреслого щастя, коли пізно уночі вони уклалися з Варєю в ліжко.

Простуючи слизьким від сльоти тротуаром, Федір силкується викликати у собі відчуття безхмарної радості від першої повоєнної зустрічі з жінкою — і не може. Щось безбарвне, непроникливе перевисло між тим далеким чуттям і сьогоднішнім днем, і Федір безсилий розгледіти крізь цю пелену оті Варині очі, що світилися так щиро тоді, оту її посмішку, яку вже забув.

«Надаремне пішов я Клочківською, — думав Федір, — краще б обійти по Сумській: там менше халуп, веселіше йти...» Майже тринадцять років минуло відтоді, як він побачив руїни рідного міста, а їх привиди й досі постають перед його очима. У такі дні він з особливою насолодою блукає вулицями і майданами, подовгу зупиняється біля відновлених будинків і новобудов, і тоді похмурі видива згасають. На розі Річного провулка Федір зустрівся з Комаром-старшим (молодший десь зник безвісти). В евакуації на Уралі Комар-старший дістав вирозку шлунка, отож довго хворів, а по війні пішов з ХТЗ. Тепер він завідував виробництвом у якомусь ремісничому училищі, а жив, як і Федір, у районі Держпрому. Незважаючи на те, що Комар частенько здибував на вулиці Федора, він ані разу не обмежився тим, що кивнув головою, а неодмінно зупинявся хоч на кілька хвилин.

— Ну, що новенького? — спитав Комар для початку. — Дідами робимось? — І ошкірився у беззубій посмішці. Залікувавши шлунок, Комар помітно роздався ушир. Поруч із ним Федір здавався струнким юнаком.

— Зуби треба вставляти, професоре, — порадив Федір, — відразу помолодієте.

— Та часу ж нема! — відмахнувся Комар. — Жінка теж мене лає за це. І ще за те — чому з заводу пішов: надто багато клопоту з діворою, багато нервів трачу. А от же цікаво!

— Звичайно! — гаряче підтримав його Федір.

— Ну, вам трохи легше, — зауважив Комар, — маєте зовсім інший контингент. У вас усі старшокласники, без п'яти хвилин студенти. Чи поміж них так само трапляються шибеники?

— Буває, — посміхнувся Федір.

— Важка у вас дисципліна, Федоре Антоновичу,— похитав головою Комар,— я оце коли в зв'язку з хворобою на Уралі пішов з ливарного цеху і на токаря став переучуватися, так заодно вирішив готуватися до вечірньої школи. У ливарному, там сяк-так можна і без наук обійтися, а у токарстві то розмітку треба зробити, то з кресленням розібратися. Отож як почав я вашу математику гризти, мабуть, на ній і зуби поламав. Просто дивуюсь — як це мій Лексійко засвоював її без особливих зусиль.

— Ваш Лексійко не просто «засвоював» математику,— сказав Федір, спохмурнівши,— він мав справжній талант.

— Це так. Тямущий був,— погодився Комар.— А ви його ще згадуєте іноді, Федоре Антоновичу?

— Ще б пак, поміж повоенних моїх учнів є, звичайно, здібні. Але такі, як ваш Лексійко, іще не траплялися. Коли б не війна — був би тепер ученим.

— Нічого не вдієш,— сказав Комар,— по всьому видно: загинув хлопчина.— І Комар з неприхованою ніжністю подивився на зграйку галасливих хлоп'ят, що пробігли повз них.— Відважний він був, відчайдушний. Пам'ятаєте, як він з вами у винищувальному батальйоні орудував? Це скільки ж йому було б тепер? Тридцять років? Подумати тільки... А от ви старший від мене роками, Федоре Антоновичу, а ще зовсім не сиві.— І Комар, трохи зсунувши на потилицю капелюха, провів долонею по білій чуприні.— І комплекція у вас підходяща... А я на ногах цілий день, а жирію. Лікарі визначають — обмін речовин.

Йому, мабуть, хотілося довше постояти з Федором. Оце згадали про Лексійка, а ще б можна побалакати про ті незабутні дні, коли вони будували Тракторний. Але випадало прощатись.

— І так щоразу,— поскаржився Комар,— усе бігцем та бігцем, нема коли душу відвести з рідною людиною. А живемо мало не поряд... Суєта суєт, як казав наш піп у селі.

Федорові відчинила Раїса Іонівна. Одного ключа має Варя, другого — теща, третього — дочка, а він ніяк не збереться замовити собі четвертого, отож і дзвонить у двері, як гість.

— А Варя ще не прийшла,— роблено засмученим тоном сповіщає Федорові теща,— дзвонила, що затримає-

ться у Музкомедії. Там перегляд нової оперети... Варенька боїться, що не випустять завтра прем'єри... Потрібна кардинальна переробка.

По очах Раїси Іонівни, з її тону, з усього добре видно, що вона рада-радісінька підкреслити ще раз перед зятем: Варя начхала на всі його дивацтва і знайшла собі місце у житті. І Раїса Іонівна має можливість після Вариного дзвінка або з її записочкою красуватися в будь-якому із місцевих театрів, у директорській ложі, і звідти обсервувати «простих смертних», що сидять за гроші на звичайних місцях.

— Я сподіваюсь,— каже Федір, вішаючи мокрою плаща на гачок,— що наша Варвара Миколаївна дасть режисерові керівні вказівки і вистава буде врятована... А Лізочка де?

— В інституті на репетиції.

Оце ще біда! Ніяк Федір не може примиритися з тим, що Лізочка все-таки пішла до театрального: адже ніяких даних не мало дівчисько, навіть у шкільній самодіяльності була ані риба ані м'ясо. «А куди ж мені скажеш іти? — спитала його Лізочка, коли він спробував заперечити проти її театральної кар'єри.— По-перше, мені легше буде з іспитами, бо там у мами знайомство, а по-друге, я не збираюся бути, як ти, *звичайним* учителем».— «А ти сподіваєшся стати *надзвичайною* актрисою?» — роздратовано спитав її Федір. Дочка на те подарувала йому зневажливий погляд: «Татусю, не сміши мене. Тепер усі прагнуть чого-небудь *такого...*» Але чого саме «такого» всі прагнуть, вона так і не сказала. Та Федір її зрозумів. Ще до війни він, полохаючи наросвітських святенників, воював у себе в школі проти того, що дітей настроюють на занадто «високу хвилю», коли говорять про їх майбутнє. Легендарні пілоти... славнозвісні музики... світові вчені... А що, як не з кожного виростуть Чкалови, Ріхтери, Ландау, що тоді? Песимізм? Розчарування життям? Начебто нам з неба повинні падати ковалі, рахівники, лікарі, трактористи...

Тепер це, здається, зрозуміли... Тобто зрозуміли у державному масштабі. А от деякі матусі ніяк ще не можуть примиритися з азбучною істиною, що й звичайне може стати піднесеним, якщо його *незвичайно* любити.

А втім, Варя так само була спочатку проти театрального інституту. Але ж надто швидко піддалася. А тепер вони з Варєю мають свіжий клопіт на голову: нічого не

можуть зробити з дочкою, щоб та не дружила з оцим жевжиком, з оцим Савочкою Кролем, який вважає, що він — пуп землі, а решта, за його висловом, є шлак суспільства.

З нахабством, яке Лізочка вважає самотністю, Савочка мало не щодня годинами товчється у їх домі, обідає, вечеряє, палить Федорові цигарки і при цьому тримає себе так, наче робить господарям своєю присутністю велику ласку. Нині еротичні віршики він називає «вершиною поезії», а дочці, уявіть, усе це до вподоби...

Отже, Варя приймає виставу, а дочка в інституті на репетиції. Обідати без них (а тим паче — удвох із тещею!) Федорові не хочеться. Він відкраяв собі скибу хліба, помазав повидлом і пішов до наріжної кімнати. Усі в домі, крім Федора, чомусь називають цю кімнату кабінетом. А від кабінету тільки й того, що письмовий стіл. Навкруги столу — два великі шифоньєри, дві тумбочки, трельяж і незручна ультрамодна канапка, на якій навіть не ляжеш з ногами.

Федір сідає на канапку і витрушує з портфеля на придиваний столик учнівські зошити, перед цим поприбиравши з столика десятків зо два запрошувальних квитків. «Цирк», «оперета», «філармонія»... «виставка картин», — читає Федір, переглядаючи квитки. І скрізь вона встигає, і скрізь висловлює свою авторитетну думку.

Жовчність, яку він усе частіше відчуває в собі до Варі, часом просто лякає його: а що, коли це в нього дріб'язкові заздрощі? А що, коли його дратує саме те, що не на його, а на її ім'я надходять оці численні офіційні запитання? Що на дверях, на мідній табличці, як у приватного лікаря на вивісці, вигравірувано не Ф. А. Коляда, а В. М. Коляда? Ці ж ініціали стоять у телефонному довіднику і в ордері на квартиру? Та ні... які це дрібниці!

То звідки ж узялося їх відчуження — таке в'їдливе, що, навіть лежачи з Варєю в ліжку, він часом не має сили збороти його, і тоді вони, залишившись удвох, під однією ковдрою, подовгу мовчать і засинають, кожне думаючи про своє, як сторонні.

Але щоразу, коли він приходить додому раніше від Варі, то, підкоряючись звичці почуттів, по-старому чекає на неї. Тепер оце він перевіряє контрольні з алгебри, з головою впірнув у копітку роботу, а звичне почуття на-

стороженого чекання не залишає його і на мить. Аж ось стукнули вхідні двері, задріботіли паркетом підбори. Федір скинув на лоба окуляри, стрепенувся: вона.

— Федір дома? — чує він з коридорчика Варин голос і поспішає назустріч.

Трохи розповніла, трохи зів'яла, та все ще приваблива, Варя шумливо вривається до квартири, кидає на стілець туго напханого портфеля і, підійшовши до Федора, цілує його в чоло і в обидві щоки.

Так було і перше.

— Ти без мене не обідав? — питає вона, задоволена тим, що знає: нізачо не сяде він без неї за стіл.

І так було перше.

Але про те, що вона робила цілий день, які в неї були на роботі неприємності, радощі, про це ані слова. І його вона за школу теж не розпитує.

Оцього перше не бувало.

Колись вони, тільки-но ступивши на поріг, навперебій сповіщали одне одному шкільні новини. Але це було ще перед тим, як вона пішла до райвно. Федір тоді вже помітив, що Варя почала уникати розмов про свою нову службу. А нещодавно прийшла уся в сльозах з театрального інституту і вперше за всі ці роки поскаржилася чоловікові, що старшокурсники недвозначно натякнули їй на те, що вона ні греця не тямить в сценічному мистецтві. Але Федір навіть не спробував чимось її утішити. Він знав: хоч саяк, хоч так, а не піде вона з відділу мистецтв, не покине свого офіційного письмового столу...

— Зараз ми трошки перекусимо,— весело говорить Варя, надягаючи фартушок,— а бенкетуватимем увечері.— І витягає з портфеля дві пляшки коньяку і вино.

— Отак багато? — дивується Федір.— Хіба когось запрошено, крім Аркадія з дружиною?

— Я так і знала, що ти мене гризтимеш,— каже засмучено Варя,— розумієш... Мое начальство хотіло затягти мене ще на один перегляд, у ляльковий театр, і я просто мусила признатися, що в нас з тобою річниця. До речі, є телеграма від Клави з Владивостока. Оце зустріла на сходах поштарку. Молодчина Клавуся, не забула нашої дати...

— Ти... запросила Гусака,— і Федір червоніє від обурення,— цю скотину ти покликкала на наше свято?

— Федечку, не забувай, що ця «скотина» була моїм

начальством, уже не кажучи за те, що я йому багато чим завдячую.

— Мене це не обходить! — кричить Федір. — Не обходить, та й годі! — Він розуміє, що безглуздо скандалити через те, що вона запросила Гусака. Адже погодилась Варя працювати під його керівництвом і анітрохи не соромиться цим. Але Федір усе-таки сердиться. Нехай як собі хоче ставиться до цього хвалька у своєму відділі мистецтв, але не змушує Федора грати перед ним гостинного господаря. Для всього є межі.

— Гаразд, — зітхає Варя. — Коли ти наполягаєш, я зараз же йому подзвоню, скажу, що ти захворів, або ще вигадая що-небудь...

Проте до телефону вона не поспішає і, чогось доживаючи, дивиться благально на Федора.

— Нехай, наплювати. Хай приходить, — безнадійно погоджується Федір, — кінець кінцем мені це абсолютно байдуже. — Він почуває, що справді йому це байдуже. Все одно настрої на цілий вечір зіпсовано. Ілюзію їх колишньої злагоди розвіяно, і треба бути дурнем, щоб намагатися відродити її, наполягаючи на своєму.

— А тітка Леокадія прийде? — запитує Федір, аби змінити тему.

— Ні, — каже Варя, — я була в неї, вона себе погано почуває... Ти ж знаєш її забобони: відмовилась після батькової смерті від найменших розваг.

II

Ніякої репетиції в інституті у Лізочки не було. Просто вона пообіцяла Саві, що заскочить до нього після занять на новосілля. Нарешті він має окрему кімнату, і вони зможуть зустрічатися, не промокаючи до кісток десь у скверіку і не відсиджуючи по два сеанси в кіно. Звичайно, вона розуміє: побачення в окремій кімнаті блискавично наблизять той день, коли батькам доведеться дізнатися, що вона і Савочка кохаються. Але їй же не чотирнадцять, а слава богу, вісімнадцять з гаком, і рано чи пізно вони повинні зрозуміти, що Лізочка — людина самостійна.

Кімната, на яку Сава нещодавно дістав ордера, була в новому будинку, за турбінним заводом, у районі Дослідного поля. Лізочка не бувала ще в тих краях. Якось відбулася в них у десятирічці екскурсія на ХТЗ, і вона

проїздила трамваєм повз Дослідне поле, але не звернула на нього жодної уваги. З чужих слів Лізочка знала, що так зветься селекційна станція, де славнозвісний академік Юр'єв провадить якісь свої агрономічні досліді. Але яке це відношення мало до Лізочки? З батькових розповідей вона чула не раз і про те, що, коли батько був молодий (невже таке могло бути?), отут, проти електро-механічного заводу, замість парку був цвинтар, а замість теплоцентралі — якісь дореволюційні халупи. А ще далі, там, де тепер аж до Тракторного і ген за Тракторним, простяглися заводи — станкобудівний, підшипниковий, «Електротяжмаш», — стелилося голе поле. А коли батько працював на Тракторобуді, то ще й турбінного не було. Заводи з їх складними верстатами, що стомлювали Лізочку під час шкільних екскурсій своєю нудною незрозумілістю, здавалося їй, перебувають не в тому ж місті, де Будинок спеціалістів, театральний інститут і ресторан «Люкс», а в іншій, незнаній країні, про яку в газетах друкуються довгі статті з приводу раціоналізації виробництва й виконання планів.

У дитинстві Лізочка не раз чувала від матері, що коли вона погано вчитиметься, то її віддадуть до ремісничого училища, а тоді — на завод. А коли батько, зачувши це, кричав на маму, що саме з ремісничників і зростають справжні люди, Лізочка думала: «Ні, мама краще знає — що зле, а що добре. Адже й квартиру по війні дали їй, а не татові, і на врочисті міські вечори до президії запрошують її, а не татка, і на трибуну у Жовтневі і Першотравневі дні маленьку Лізочку завжди водила мама, показуючи міліціонерам глянцеvu перепустку. А татко з своєю школою завжди крокує під час демонстрації у звичайних колонах, як *усі*».

Була друга година дня. Робітники і заводські службовці поспішали на зміну, і Лізочку так затисли у трамваї, що вона, стоячи на одній нозі, пошкодувала, чому не наважилася добиратись пішки або не зупинила таксі. Вона збиралася зійти на першій-таки зупинці, але якийсь хлопчина галантно поступився задля неї місцем, за що Лізочці довелося цілу дорогу слухати, як з нього кепкували товариші: «Бабуся стійма стояла, то ти хоч би оком повів, а красуньку побачив, відразу — сідайте, будь ласка!»

Лізочка, слухаючи це, червоніла і відверталася, хоча їй не так і прикро було це почути: хто б не називав її

красунькою — чи однокурсники, чи випадкові попутники у трамваї,— їй однаково було це приємно.

Вийшовши з трамвая, Лізочка разом з юрбою пройшла уздовж рейок кроків, може, сто до прохідної турбінного. Розпиталася — аж вона вийшла раніше, ніж треба: мусила ще й до наступної зупинки човгати грязюкою. Геть забризкавши болотом панчохи, Лізочка ковзала по дошках тимчасового тротуарчика, поки дісталася до п'ятиповерхового будинку з потрібним їй номером: він самотньо стирчав серед пустки, захарашеної брукотом і будівельним матеріалом.

Сава дожидав її в під'їзді. Вони поцілувалися, не звертаючи уваги на жінок, що розвішували білизну на мотузах, натягнутих поміж турніком і трансформаторною халабудою. Побравшись за руки, Сава і Лізочка забігли крутими сходами на п'ятий поверх. Однокімнатна квартира пахтіла свіжою фарбою, духмяною чорною кавою і мокрою тирсою, яку Сава не встиг прибрати після штукатурів. У мініатюрній кухоньці на газовій плитці безладно громадився брудний посуд, та й у кімнаті був не менший розгардіяш. Побіля тахти стояв перекинутий «на попа» чемодан, що правив і за столика, і за стільця, а книжки валялись просто долі.

Вони мовчки посідали на тахту, обнялися.

— Оце мій барліг,— обвів Сава руками кімнату і поцілував Лізочку в губи,— мабуть, після твоєї ізольованої у нагірнім районі вона не викличе захоплення. Але і цю я дістав просто чудом.

— Цікаво, яким? — спитала Лізочка.

— Краще не розпитуй.— Його сірі очі з зеленкуватим відтінком ще дужче позеленіли і сердито примружились.— Кажучи чесно, я цю житлоплощу «наліво» купив. Ну, дав одному фраєрові в зуби відступного, щоб швидше змотався кудись у Ростов. А він переоформив ордера на мене. По знайомству, звичайно, або теж дав комусь у лапу. Усе це огидно, але іншого виходу не було: адже не могли ми з тобою вічно зустрітися на вулиці?

Лізочку трохи образило, що він, поцілувавши її під час зустрічі, поводить себе холодно. Навіть руку з її плеча забрав і сидить як чужий. А вона, дурна, хвилювалася, чогось чекала від цієї згубної і радісної хвилини, коли вони залишаться удвох!

— Хочеш кави? — запропонував він.— Є ще булка з ковбасою. Щоправда, черства. Можна розмочити.

— Не хочу,— пробурчала ображена Лізочка.— Ти... не радий мені? Я невчасно прийшла?

— Май на увазі: до мене усі можуть прийти невчасно, крім тебе.— І Сава посадовив її на коліна.— Усе що я маю в житті,— це ти і моє хворе самолюбство. Та від останнього, як відомо, радощів — нуль цілих нуль десятих.

— А від мене все-таки є? — спитала Лізочка, трохи кокетуючи. Тільки-но вона опинилася на його колінах, відразу ж заспокоїлася, звеселіла і взялася перебирати його попелясте волосся, що здавалося при тьмяному освітленні сивувато-сріблястим.

— Ти вже читав у театрі свою п'єсу? — спитала вона, хоча знала заздалегідь, що саме він відповість.

— Ні,— ще дужче спохмурнів він,— я ж казав тобі, що й не збираюсь читати. Не такий я дурень, щоб не розуміти — п'єса моя безталанна, і сам я не маю хисту. Ніякого драматурга з мене не вийде. І режисер би не вийшов. Отож надаремне твоя матінка так вчитувала мені за те, що я пішов з інституту. Єдине, що я вмію робити натхненно,— це любити тебе. Більш нічого. Хоч би й треба було, не зумів би навіть повіситись.

— Не верзи дурниць,— і Лізочка затулила йому долоною рота,— тільки й робиш, що дратуєш мене.— Вона пересіла з його колін на тахту.— Отепер дай мені кави, будь ласка. І бутерброда, якщо можна.

Він вийшов до кухні, а Лізочка, дожидуючи його, дивилася у вікно на сіре мокре поле, що зливалося з сірим мокрим небом, обтиканим сірими мокрими хмарами.

«Треба на нього якось вплинути, якось його підбадьорити»,— думала Лізочка. Вона вже не вперше про це думає, але що зробити, не знає. І, дивлячись на похмурий, схожий на сутінки день, вона, щоб не сушити собі голови відганяє неприємну думку і вертається до приємної: сьогодні вони на цілий вечір уперше залишаться вдвох. Тільки вдвох. І від цієї перспективи вона відчуває хвилюючий холодок невідомості.

Савочка приніс каву у гарних сервізних чашечках і на уривку старої газети бутерброд з ковбасою. Вона з апетитом узялася їсти, присьорбуючи з чашечки.

— Ну й смачно,— похвалила вона,— і взагалі, як нам добре отут! І, будь ласка, не псуй мені сьогодні настрою. Я чомусь певна, що кінець кінцем ти влаштуєшся.

— Влаштуюсь? — Він зухвало струсонув попелястою гривую, а його сірі очі знов зазеленіли від роздратування. — Яке мерзенне слово! У тому й секрет, що я волю не *влаштовуватись*. Хіба не міг би я закінчити інститут і податися кудись режисером у заштатний театр? Або прийняти на себе сан сільського клубного проповідника? Або сяк-так закінчити аспірантуру і годувати різних дуреп азбучними істинами в галузі лицедійства?

— Щиро дякую! — Лізочка скочила з тахти і зробила низький реверанс. — То я, по-твоєму, дурепа, що навчаюсь у театральному?

Він не відповів.

— Я зрікся цього, — вів далі Сава, — і пробував піти шляхом, до якого закликають газети. Я зробився токарем. І що з того вийшло? По-перше, нудьга. По-друге, я зрозумів, що безглуздо віддавати максимум часу гвинтам і гайкам, а мінімум — тому, що тобі подобається. Хіба ж я винен, що не маю *таланту творчого*? Зате я маю *талант споживацький*. Не смійся. Не кожен здатний талановито сприймати те прекрасне, що створили великі поети, композитори, митці, будівничі... Для більшості байдуже, чи існували на світі Бетховен, Пушкін, Ван-Гог. Їх цілком задовольняє наявність естрадних романсів, джазу Рознера і листівок типу «Привіт з Алушти». То нехай і милуються цим «у години дозвілля». Туди їм і дорога. А я хочу купатися у мистецтві, хоча і нездатний посувати його уперед. Чому ж я замість цього неодмінно мушу десь ще влаштовуватись?

Лізочка не знала, що відповісти. Їй було шкода Сави, такого чуйного до неї, вродливого, розумного і такого непристосованого до нормального людського життя. Коли б він заносився в хмарах, удавав невизнаного генія та ще й богемив, як деякі стилиаги, вона б нізащо не покохала його. Вона б його навіть зневажала. Але він чесно признавався, що ні на що не претендує, і його філософія не здалася їй ані позбавленою здорового глузду, ні небезпечною для неї. А ще — їй дуже подобалося його м'яке волосся і великі округлі очі, ніби завжди чимсь здивовані, і стомлене витонченою втомою обличчя людини, що спізнала у двадцять три роки всю марноту людського буття. Мало не з благоговінням прислухалась вона до його низького голосу з оксамитними вібраціями і думала: «Ох і помиляються ж мама і тато, вважаючи його нігілістом і циніком! А він навмисне їм

читає уголос сороміцькі віршики, аби подратувати їх, а насправді закоханий у Пушкіна, у Верлена, в Маяковського, у Блока. А найголовніше те, що він кохає її. Насправжки, без жодної пози, не боячись навіть сентиментальності, не замислюючись про можливу прозу їх майбутнього спільного життя. Ніхто, крім неї, не знає, які ніжні слова він шепоче їй і нітрохи не соромиться «старомодності» тих слів. І інші дівчата, хай навіть найефектніші в інституті, для Сави взагалі не існують: єдиною королевою світової краси він вважає її. «І все ж як іти за нього заміж,— питає себе Лізочка,— коли він попри всі свої привабливі риси абсолютно ніде не хоче працювати?»

— До речі,— каже вона так, ніби шойно згадала про це,— ти міг би керувати самодіяльним драматичним гуртком. Навіть двома. Звичайно, за гроші. Моя мама тобі допомогла б влаштуватися десь у робітничому клубі...

— Знов «влаштуватися»! — перебиває Сава.— І що з цього вийде? Одна бездарність у поті чола заходиться виховувати з чесних трудяг нову когорту бездарностей?

Лізочка ніяковіє:

— Але ж треба якось... жити?

— Ти хотіла сказати: існувати? Це резонно. І огидно. Ненавиджу боротьбу за існування.— Він схопив її руку.— Чому, ну чому тільки випадкові обранці, що їх природа нагородила щасливою здібністю творити прекрасне, дістали право на довічне свято у цім буденнім житті?! Чому я не можу, не дбаючи про штани і квартплату, досхочу втішатися віршами, музикою... тобою? Так, так: день і ніч дивитися у твої очі, лічити у них незліченні золоті цятки, пестити ці руки, схожі на живі лебедині шії, цілувати ці ямочки, від яких я божеволію?

Він гладив її руки і цілував на ліктях ямочки — поривчастий, щирий, пахнучий чорною кавою, тютюном і міцними духами, від яких вона мало не задихалась, тулячись обличчям до його грудей.

— Ні! — і він звільнився з її обіймів.— Я на це права не маю. Я, виявляється, мушу все це робити у «вільний від роботи час», як щось необов'язкове, другорядне... Нонсенс! Запроторити кудись на задвірки свою молодість, свою пристрасть, свої перші почуття і розважатися ними на рівні з культпоходом в кіно, грою у доміно

і «болінням» за команду «Торпедо». Хіба це не справжній цинізм?

— Якщо глибоко проникнути в це,— сказала Лізочка, заворожена навалом його відвертих признань,— може, ти й маєш рацію. Але у твоїй філософії я не бачу жодного виходу! Має бути якийсь вихід, а ти нічого не пропонуєш? Адже не можна взяти на облік усі яскраві натури, що кохаються у мистецтві, і за це посадовити їх замолоду на пенсію! Треба якось пристосовуватись до реальності...

— А як я не хочу пристосовуватись? — нахмурився він.— А як я протестую проти твого хитромудрого «якось»?

Лізочка знову хотіла обійняти його, а він не дався, почав бігати кімнатою з кутка в куток.

— Людина, котрій не дано вічності не тільки фізичної, а навіть умовної, у вигляді посмертної слави, має право на егоїзм. Отже, я егоїст. Я кохаю тебе одну, хочу тебе одну, милуюсь тобою одною і не допущу, щоб це кохання «протікало у вільний від роботи час». Коли б я жив на світі років на двісті раніше, я б зробився конквістадором, подався б десь у море під чорним штандаром на піратським фрегаті... і пограбував би чийсь маєтки, і загарбав якісь чужі землі, аби засипати тебе з ніг до голови самоцвітами. Потім я захопив би необжиті острови і безбожно обдурював дикунів, вимінюючи в них золоті грудки за скляні буси. А коли б і цього було мало для того, щоб оселити тебе у палаці з щирого золота, я б навчився ловити негрів і продавати їх у рабство...

— Збожеволів? Що ти верзеш? — злякалася Лізочка.— Невже ти думаєш, що я могла б покохати работорговця?

— Ще й як! Кажуть, гроші не пахнуть. Кохання так само не пахне. Воно існує незалежно від буденного животіння, і бруд цього животіння не пристає до нього, якщо воно по-справжньому царює в душі.

— Проте,— посміхнулася Лізочка,— ти тепер без піратського фрегата називаєш мене своєю королевою, а сам не маєш за душею нічого, і я навіть не зрозумію, на які кошти ти існуєш?

— На матусині,— відповів Савочка,— це я тобі можу пояснити, коли ти така цікава. До речі, це вона заплатила готівкою за купівлю цього барлога. І меблі сюди придбає: у неї грошенят вистачить.

— Хіба вона в тебе академік чи генеральська вдова?

— Майже вгадала: вдова, тільки на жаль, не генеральська. Батько загинув під Курськом у чині молодшого сержанта. А матусина академія — Благовіщенський базар і промтоварні крамниці. Одне слово, не буду приховувати — спекулює родителька: фахівець з дефіцитного краму... Вас це не шокує, ваша величність?

Лізочка не знайшла що відповісти, але їй було неприємно почути таке про Савину матір. Вдома батьки завжди з неприхованою зневагою говорили про спекулянтів.

— Вчора, — правив далі Сава, — у нас з матінкою відбулася філософська розмова. «Що ти, — питається, — гадаєш далі робити?» — «Нічого, — відгукнув їй, — не гадаю». — «А на які грошики збираєшся жити?» — «На ті ж, — відказую, — що й перше: на твої». — «А що, коли я, — питається, — раптом помру або мене запроторять у тюрму?» — «Раптом, — відповідаю, — може і воднева бомба розірватися над Харковом. То що ж я мушу, дожидаючи вибуху, заздалегідь лізти у сховище?» — «Я, — каже, — пішла на це брудне діло, щоб зробити з тебе людину, а ти байдики б'єш, свиня». — «З брудних діл, — пояснюю, — як правило, люди не виходять, а переважно — свині. Припустимо, я піду на завод, братиму, скільки належить токареві або слюсареві, одружуся, підуть діти, зустрінуться на шляху якісь труднощі, — то що я тоді маю робити, щоб із моїх дітей вийшли люди? Так само коло брудних діл заходжуватись? А вони й собі отак учинять задля своїх любих нащадків? І так без кінця? Ні, пробачте, шановна матінко, — заявляю, — або треба, щоб усе було *чисте*, або не морочте голови і гроші — на бочку».

— Послухай, це страшно, отак, як ти з матір'ю, — жахнулася Лізочка, — хоч яка вона є, але ж і справді це, мабуть, заради тебе... Мабуть, був такий важкий час...

— Не визнаю я цих «заради», — розкричався Сава. — А як інші вдови дітей виховували? Адже у цей «важкий час» хтось орав землю, стояв коло верстата, копав канали, коли моя матінка на чорному ринку торгувала краденим? Нехай тепер не відбрикується. Я її не просив, щоб вона мене народжувала на світ, та ще й не від генерала, а від сержанта, за якого і пенсії пристойної не сплачують.

— Ти повинен... ти мусиш зробити все,— перебила його Лізочка,— щоб твоя мати кинула спекулювати.

— І не подумаю,— відповів він, аж блідий від навальної злості,— пальцем не ворухну! Її все одно не перевиховаєш, а мені неохота дожидатися, поки ми з тобою, як висловлюються деякі предки, «станемо на рівні ноги», «увіб'ємося в колодочки» і все таке інше. Надто довго доведеться ждати, моя радість... Або ще є перспектива одружитися, а тоді вдвох сьорбати одну порцію супу в студентській їдальні, заощаджувати на кіно і ходити у драних шкарпетках. Хочу кохання. Хочу у житті свята. Хочу зараз же, цієї хвилини, поки мені ще не треба замовляти вставні зуби і бігати до аптеки по пілюлі проти статевого безсилля. Коротше, чи ти згодна завтра перебраться до мене? Хоч ні, не завтра, а в кінці тижня, коли матінка видасть гроші на меблі.

Лізочка з жахом і захватом дивилась на нього і навіть на хвилину не припускала думки, що могла б розлучитися з ним — з таким люблячим, здатним заради неї на найухваліші вчинки. Вона серйозно вірила, що він і справді міг би стати задля неї піратом. І все ж сумніви ворухилися в її душі навіть тепер оце, коли вона про себе вирішила бути з ним поруч усе життя.

— А я б, тобою будши,— порадила вона,— наполягала, щоб твоя мама покинула це... Однаково не можеш ти вічно висіти на її шиї, а ми б жили поки що у нас.

— Що таке — «поки що»? — спитав він ніби спокійно, але вже готовий до контрнаступу.— Чи не поки твої батьки доведуть мене лекціями на моральну тему до божевілля? А навіщо тобі божевільний чоловік під лікарським доглядом, коли ти маєш змогу милуватися ним без свідків?.. Якщо хочеш потурбувати своїх добродійних батьків, то хай одне з них організує моїй матері липову довідку про те, що вона працює десь прибиральницею або за сторожа. Це для міліції, а то її можуть виселити з міста, як дармоїдку.

Він повернувся до Лізочки на тахту, стиснув її в обіймах, та так, що їй відразу ж потерпи руки й ноги і пересохло у роті. Але Сава навіть не поцілував її, випустив з рук, відсунувся.

— Ану тебе зовсім! І справді здурієш з тобою. Знаєш що, Лізо? Краще йди, моя мила. На вулиці сутеніє, ми вдвох, в організмі сумбур... Не хочу я, щоб *це* отак у

нас починалося. Краще тікай, а то візьму та й не пушу тебе звідси назовсім.— І, підвівшись з тахти, увімкнув світло.

III

Прийшовши додому і побачивши на вішалці чужі пальта, Лізочка здогадалася, що у батьків гості, майнула до спальні і сіла у своє улюблене «бабусине» крісло. Настрій був у неї непевний. З одного боку, ще й досі трохи паморочиться голова від обіймів, а з другого — Савочка завжди збивав її з пантелику своїм чудернацьким ставленням до життя. Воно, це ставлення і приваблювало Лізочку, і лякало її. Пристрасть до екстравагантності щільно перепліталась у ній з життєвою тверезістю, і остання все дужче переважала.

Вона взяла в руки «Три товариші», роман Ремарка. Цю книжку читали із захватом — Лізочці дали «Три товариші» у бібліотеці лише на два дні. Вона саме дійшла до того місця, коли безробітні друзі благородно жертвують єдиним джерелом свого існування — старим автомобілем «Карлом», аби врятувати від смерті туберкульозну Патрицію. І тут Лізочку окликнула Раїса Іонівна.

— Завжди ти перебиваєш на чомусь цікавому,— грубувато сказала Лізочка. Вона любила бабусю, що догоджала змалку усім її примхам, але змалку ж засвоїла від матері оцей роздратовано-зневажливий тон.

— Лізонько, доведеться тобі піти до гостей.

— Ще чого... Без мене обійдуться.

— Не дурій. Сьогодні батько з матір'ю відзначають своє свято... Двадцятиріччя.

— Двадцятиріччя?! — Раптом Лізочка з жахом уявила собі, як вона, розповніла, з гусячими лапками під очима, відзначатиме якесь ювілейне весільне «річчя» з лисіючим Савочкою, який на той час стане для неї не омріяним, не коханим, а таким же звичайнісіньким родичем, яким батько зробився для мами. Як на нього мама чекала, коли вони були у Ташкенті! Як блідла на очах, одержуючи від батька з фронту листи! А тепер, прийшовши з роботи, мимохідь цмокне його в лоб і зараз же біжить до телефону... «Ні,— думає вона,— правду казав її Савочка: треба жити тільки сьогоднішнім днем, поки ти молодий, безтурботний і не обтяжений

найогиднішою властивістю людини: звичкою до звичайності».

— Оцю надягнеш чи голубеньку? — Перед Лізочкою стоїть Раїса Іонівна, тримає в руках сукні на вибір.

— Яка різниця?.. Ні, краще голубеньку,— дає санкцію Лізочка.— Але тоді пошукай мої бежеві туфлі.

— Не забувай,— воркотить Раїса Іонівна,— що там товариш Гусак з дружиною. І ще якась київська шишка. Будь особливо ввічливою з товаришем Гусаком. Чуєш, Лізочко? Оце ж його знято з посади, а на те місце маму призначено.

— А мені що за діло?

— Дурна. Коли він був маминим начальником, то чимало робив для нас корисного. Незручно відразу ж виявляти до нього байдужість... А потім... хто зна, може, він ще проб'ється... Ти слухаєш мене чи ні?

— Гаразд. Обійдусь без інструкцій.

— Оце й справді шедевр мистецтва! — театральню вигукну Гусак, побачивши Лізочку.

— Як їй личить голубе! — підтримує чоловіка Гусачка, ховаючи під стіл свої тумби-ноги у вже немодних панчохах з чорною п'ятою.

— Але на вас, Варваро Миколаївно, анітрохи не схожа. Викапаний батько.

— А хіба це погано? — каже Гусачка, кидаючи на нечисто виголеного Федора критичний погляд. І розтягає рот у ненатуральній посмішці. Ця вимучена, ненависна Варі посмішка ще дужче підкреслює природжену неусміхненість тих недобрих очей.— Кажуть люди, що коли донька у батька,— зауважує Гусачка,— то буде щасливою.

— Наша має бути подвійно щасливою,— посміхається Варя,— адже батько народився в сорочці! — І, спохватившись, звертається до дочки:— Я й забула... не познайомила тебе з товаришем Палієм.

Молодик, що скромно сидів у куточку коло радіоприймача, підвівся зі стільця і зробив крок назустріч Лізочці.

— Представник ЦК комсомолу,— відрекомендував його Гусак.

— Сергій,— сказав гість і глянув на Гусака докірливо. «Не те щоб красунчик,— подумала про нього Лізочка — але нічого, не ординарний.— Їй сподобались виразні і водночас м'які очі молодого чоловіка. А у вилицю-

вату, наче вирізьбленому з каменя обличчі вгадувались рішучість і мужність.

— Ось бачите, а ви пручалися, не хотіли з нами йти,— підморгнув Гусак Палієві з запобігливою посмішкою,— признайтеся: боялися, що доведеться нудьгувати з старими? А тут такий сюрприз! — І, звертаючись до Лізочки, Гусак поштиво поінформував:— Сергій Олександрович візьме участь у відборі молодіжних самодіяльних колективів для республіканської олімпіади.— І, звертаючись до всіх: — Ото вже побачимо нашу молодь! Справжню радянську молодь, без оцієї, знаєте, західноєвропейської гнилизни... Співають народних пісень, танцюють наші рідні танці, і наплювати їм на джази і на усяких Ремарків...

— А ви читали Ремарка? — спалахнула Лізочка.

Гусак загрозово подивився на неї, але відповів доброзичливо:

— Не читав, серце моє, і не читатиму. Бо ж мені з преси відомо, що у тих його романах саме пияцтво і песимізм.

— Гадаю, що ви помиляєтесь,— заперечив Палій, дивлячись тільки на Лізочку,— мені, наприклад, герої «Трьох товаришів» подобаються не за те, що вони багато п'ють, а за їх щирю дружбу, за людяність. Без цих достоїнств навіть найбільш «ідейно витримані» стають сухарями.

Лізочка подарувала Палієві вдячний погляд, а Гусачка поспішила чоловікові на допомогу:

— Чи вип'ємо ми нарешті за молодих, чи ні? — запитала вона, занепокоєна несподіваним креном розмови.

— Аркашка треба було б зачекати,— сказав Федір,— і що за звичка завжди спізнюватись!

— Він вранці дзвонив,— шепнула йому Варя,— і сказав, що не зможе прийти,— губи її ображено затремтіли,— як завжди, його тендітній Вітусі болить голова.

— Жаль,— і Федір помітно спохмурнів,— щоправда, вона в нього серйозно хворіє... Ускладнення після грипу... А може, дзенькнути йому ще раз, на всякий випадок?

— Навіщо? — різко заперечила Варя.— Якщо він не знайшов часу для старих друзів у такий день, то й не треба.

Хоч Варя ніколи не любила Аркадія, а тим паче не збиралася за нього заміж, вона й досі не могла йому

пробачити, що після тих любовних віршів, котрі він їй присвячував перед війною, і тих листів, що писав у Ташкент, Аркадій, одружившись, не відчуває себе нещасливим і зворушливо-ніжно ставиться до своєї хворобливої, не дуже гарної з обличчя дружини.

— Федоре Антоновичу... Варенько! — підняла Гусачка бокала.— Досить вам секретничати... За ваше сімейне благополуччя! Рідко у наш час можна зустріти таку дружну парочку...

Усі випили. Гусак гукнув: «Гірко!» — і Федір з Варєю поцілувалися. Потім, навіть не перепочивши, підштовхувані щоразу Гусаком, вони пили за Лізочку, за Раїсу Іонівну, за самодіяльне мистецтво, за мир у всьому світі, і коли все той же невтомний тамада виголосив тоста «за нашого столичного гостя», Палій не стримався і підкусив його:

— Це вже майже як у Ремарка, що ви його так зневажаєте: усе п'ємо та п'ємо. Хоч би паузу зробити...

Федір увесь час мовчав, пускав повз вуха тупі Гусаків дотепи; щебетання Гусачки з Раїсою Іонівною, що відразу ж знайшли за столом спільну мову; набридливі Варині припрошування «покуштувати індички» або «не забувати про грибки». Він пив не з чарки, як усі, а з місткої срібної стопки, подарованої йому Варєю на честь повернення з фронту, і відчував, що голова обважніла і що йому стає нестерпно самотньо і сумтно.

А чому, власне, самотньо? Адже з ним Варя, з ним дочка, обидві живі та здорові, він повернувся до них не сліпий, не безногий, — хіба не про це він мріяв на фронті? Звідкіля ж це почуття невдоволеності, образи, двоїстості? Приходячи додому (вже не перший рік Федір це помічає!), він наче залишає по той бік порога своє справжнє життя і надягає на себе маскарадний костюм: удає, що радіє з Лізоччиних успіхів у театральному інституті, хоча не вірить в ці успіхи, умовляє себе, що холод відчуженості поміж ним і дружиною — явище вікове і не більше. Але це ж брехня. Він чудово знає, що річ не у тім!

Хіба в тому біда, що вони постаріли? Хіба ж не так само ніжно він любив би її посивілу, з найглибшими зморшками коло очей, як і ту, молоду, білолицю, що залишив її сорок першого року? То що ж утрачено за ці літа розлуки? Яка ниточка урвалася — і нічим її кінців не зв'язати? Адже й до війни вони з нею не говори-

ли, залишаючись удвох, про щось надзвичайне. Та було у тих розмовах щось важливе, необхідне, як повітря, воно рятувало від сірості й робило їх найближчими і найріднішими у світі людьми.

То як же він прогавив той день або мить, що зробили їх з Варєю чужими? Ні, він тепер нізашо не розповідатиме їй про своїх старшокласників і мовчатиме про те, який він щасливий бо нарешті викладає *справжню математику*. Навіть здійснення їх спільної мрії,— те, що він після демобілізації закінчив вечірній пединститут,— навіть це не стало для Варі її особистою радістю. То невже ж усе лихо в тому, що вона змінила професію? Ні, хай би вона була артисткою, лікарем, ким завгодно, однаково — усе було б, як і перше, коли б...

«Що — коли б? — спитав себе Федір. І несподівано відповів: — Коли б вона лишилася *чесною*. Адже його і досі так само хвилює те, що й колись, а їй давно усе байдуже. Аби десь хтось не поморщив носа, аби міцніше сидіти на своєму теплому місці і бути певною, що ніхто тебе не жене».

І Федір згадав, як минулого року Варя отут, у оцій самій кімнаті, щиро лаяла нову п'єсу одного драматурга, а потім з нещирим захопленням боронила цю ж таки безпорадну п'єсу на обговоренні у театрі і в пресі тільки через те, що автор її був обтяжений почесними значками і титулами...

Не дочекавшись наступного тосту, Федір наповнив собі ще одну стопку. Ним опанувало почуття, схоже на те, що примусило його колись змолоду упитися з ревнощів. Тоді це була хлопчача наївна вихватка: він побачив Варю з чужими хлопцями і сказився. А тепер? Як це зветься тепер, коли Варя своєю несплямованою вірністю назавжди відучила його ревнувати? То чому ж і тепер усе в ньому аж кипить від думки, що хтось відбирає в нього дружину? Він позирнув спідлоба на Гусака, і той видався йому напрочуд подібним до одного з карикатурних непманів із «Бегемота» чи «Смехача», яких Федір бачив, коли був ще Федьком. Чого вартий хоч би цей конусуватий живіт, що випирає з штанів! А грушоподібні шоки!.. А пухкенькі ручки, які зроду не тримали ані кирки, ні гвинтівки! Федір утупив у нього свинцеві від горілки очі, силкуючись збагнути — за що ж саме він найгірше зневажає і ненавидить цього нічим не примітного в його житті людиська?

Минулі полюбовні Гусакові пригоди мали б викликати у Федора напівзабуту огидливість, не більше. Навіть те, що Гусак колись цькував бідолашу Горбенка (так той і не повернувся з фронту, мабуть, загинув), хоча й залишило у Федоровій душі глибоку відразу, але й вона за ці роки стьмяніла. А у сьогоднішній ненависті Федора до Гусака було щось гостре й свіже і змушувало стискати кулаки.

Гусак поліз до кишені піджака і, перед тим, як покласти на стіл цигарки, вивалив на нього сірники, блокнота і якусь брошуру. Федір кинув на неї оком: «Матеріали XX з'їзду КПРС». «Ач, «вивчає!»— сказав собі роздратовано Федір. І згадав, як другого дня після Двадцятого з'їзду Гусак прибіг до них пізно увечері — наполоханий, жалюгідний, прибитий.

А родинне свято тривало. Раїса Іонівна тільки й робила, що міняла на патефоні пластинки. Лізочка з Палієм тупцювали на паркетному клаптику поміж вікном і сервантом. Варя прибирала посуд. Гусачка, не стираючи з лиця посмішки, то заздрісно поглядала на Лізичні струнки ніжки, то з докором на чоловіка, що не відводив очей від тих ніжок.

Пластинки закінчилися, і відразу стало помітно, що нема про що розмовляти.

— Ану, послухаймо, як розкладається світова буржуазія,— сказав Гусак і підсунув крісло до приймача. Це був його незмінний дотеп на всіх вечірках. Він його проголошував перед тим, як ловити по радіо західну музику. У різнозвучній колотнечі мелодій, що вихоплювалися з приймача, під рукою Гусака звучали то уривки симфонії, то окремі фрази з кантати про мир, то приспів жартівливої української пісні.

— Годі тобі крутити,— просичала Гусачка.— Нехай собі грає! — Але Гусак усе крутив та крутив, перебираючи хвилі і станції.

Раптом, змивши тягучий східний мотив, до тріску ефірних розрядів прилучилися чіткі слова, вимовлені стриманим низьким чоловічим голосом:

«...Я знав товариша Коляду з серпня 1943 року».

— Це про васищевський п'ятачок»,— шепнула дочці Варя,— це про нашого татка.

«З того часу,— проказав далі голос,— відколи ми майже разом потрапили з ним до штрафного батальйону...»

— І зовсім не про татка,— сказала розчаровано Лізочка і потянулась до важеля. Та Варя схопила її за руку.
— Я хочу послухати.

«...Не говоритиму зараз про себе,— лунав далі голос,— я хочу згадати добрим словом одного з відданих справі Леніна комуністів, я хочу вам розказати, товариші радіо-слухачі, про людину з чистим сумлінням — Федора Андрійовича Коляду...»

— Федора Коляду?! Який збіг! — вигукнула Гусачка.— Коли б ще й по батькові...

— Будь ласка, тихше,— майже грубо обірвала її Варя,— ви мені заважаєтє.

«...Коляда був чекістом,— повідав голос із приймача.— Коли ми дізналися, що новий штрафник — колишній слідчий, дехто зловтішався: «Туди, мовляв, тобі й дорога, на власній шкурі скуштуєш, що воно за штрафбат». Але від перших же днів ця людина майже усіх нас привернула до себе відвертістю, щирістю і безприкладною відвагою. Скоса дивилися на нього тільки колишні карні злочинці: до цих він ставився з неприхованою зневагою, хоча й поділяв з ними спільну долю. Під Бобровом мені й Коляді наказали знешкодити одне мінне поле. Не слід було б робити цього у сутінках, ще й без спеціальних приладів. І обидва ми підірвалися: я втратив ногу, а його поранено осколком у живіт. Він помер не відразу, а другого дня, у госпіталі...»

Федір, слухаючи, здавалось, дрімив. Але він не дрімив: сидів із заплющеними очима і бачив перед собою то охоплені пожежею Щигри, то вогнемет на болоті, то лисого німця з перерізанім горлом. З Варєю творилося щось неймовірне: на чолі виступив піт, очі до болю напружено вдивлялися у зелене вічко приймача, ніби хотіли роздвитися там незнайоме обличчя загиблого штрафника, про якого вона ні разу не згадала за всі ці роки. Лізочка позирнула на матір і аж злякалася — такою та їй здалась мертвотно-зеленою, приголомшеною. Гусачка, та зовсім не слухала радіо, а тільки вдавала, що слухає, аби догодити хазяйці. А сама прикидала в умі, скільки Варя витратила на сьогоднішнє частування. Гусак, розвалившись у кріслі, втішався душевним спокоєм. Палій скоса позирив на Лізочку, і варто їй було вловити на собі його погляд, вона опускала очі і внутрішньо посмі-

халася. Раїса Іонівна варила на кухні каву, і звідтіля долітало її мурчання: наспівувала собі під ніс якоїсь модної естрадної пісеньки...

«...Ми воювали з Колядою плече в плече, аж поки підірвалися разом на міні,— сповістив далі голос.— Нас навіть мали за друзів, але він ні разу і слова не зронив про те, що його знято з роботи й покарано. Я дізнався про це аж тоді, коли санітарка принесла мені зім'ятого зошита і сказала, що перед смертю Коляда просив передати його мені. На першій сторінці стояло: «Хай коли-небудь мої друзі та рідні дізнаються правду — за що я, старий чекіст, попав на війні до штрафників. Ти,— звертався він далі до мене на ім'я,— говорив, що — письменник. Якщо матимеш нагоду, використай у романі чи у повісті цей життєвий матеріал...» Звичайно,— голос у радіо осікся,— я коли-небудь про це напишу. А тепер вважаю за свій обов'язок оголосити записи загиблого бойового товариша без будь-якої літературної обробки, такими, як вони потрапили мені до рук...»

У приймачі зашелестіли листки, що їх гортала невидима рука. Федір і досі сидів із заплющеними очима.

— Мамо,— сказала півголосом Лізочка,— це ж про іншого, а не про татка!.. Може, ми все-таки пошукаємо музику?

— Правильно,— підтримав її Гусак,— і послухаємо, як розкладається світова буржуазія.

Він, мабуть забув, що вже використав сьогодні цей дотеп.

— Товариші, кому кави? — спитала Раїса Іонівна.

— Тихше, прошу вас,— звела на неї Варя розгублені очі,— дайте дослухати...

Сторінки у приймачі відшелестіли.

«Ось ці записи»,— сповістив тихо голос.

IV

«У липні 1943 року до мене привели хлопця років вісімнадцяти. Наша розвідка затримала його, коли він, перейшовши лінію фронту, скидав із себе в куцах німецьку форму і переодягався у цивільну, що була в його речовому мішку. У німецькій пілотці він мав зашитого під під-

кладкою комсомольського квитка на ім'я Олексія Онисимовича Комара...»

— Лексійко! — скрикнув Федір і схопив Варю за руку.— Ти чула: це був Лексійко!

Вона нічого не відповіла.

«...Він стверджував, що у лютому попав під Харковом до «котла», коли захлинувся наш невдалий наступ, потім був у полоні, тут же, під Харковом, з полону втік, пробрався у село Льодне, зв'язався з комсомольським підпіллям. Там, у Льодному, підпільники начебто допомогли йому перевдягтися у німецьку форму, у ній він і пробрався до своїх. Я спитав його — для чого перевдягався. Він пояснив це так: свої помітять здаля німця, що перейшов лінію фронту, і, не розібравшись, застрелять. Це було правдоподібно. Та й взагалі я чомусь з перших його слів був певен, що хлопець не бреше...»

— Він і не брехав ніколи,— підтвердив Федір, звертаючись до приймача.

«...Чуття у нашій професії,— відповіло йому радіо,— дуже важлива річ. Я завжди пам'ятав, що розстріляти людину найлегше, розібратися важче. Другого дня я ще раз збирався допитати Комара, але він рішуче відмовився відповідати на мої запитання. Виявляється, навіть не поінформувавши мене, мій начальник сам його допитував цілу ніч. Це була людина, з якою я ніколи не міг знайти спільної мови: він вважав мене за гнилого ліберала, а я його — за кар'єриста й вискочню. Після кожної сугічки з начальником я давав собі слово, що піду на передову, але шкода було розлучатися з органами, в яких я працював іще хлопчиськом за Фелікса Едмундовича... З усього було видно, що нічний допит, якому піддано Комара, мав неправильний характер: хлопця травмувано. Він заявив мені, що йому тепер усе ясно: його вважають за зрадника, йому не ймуть віри, і він не хоче більше відповідати ні на які запитання. «Підпиши, що відмовляєшся давати показання,— сказав я і посунув до нього бланка з заготованим текстом. Саме тоді, на іншому документі, що лежав на столі, він побачив мій підпис. «Ваше прізвище — Коляда?»— спитав він і аж просвітів. «Так,— відповів я,— хіба тобі знайоме це прізвище?» — «У нас у школі викладав математику один Коляда,— відказав він,— Федір Антонович. Якби він був зараз отут, він би мені повірив. Він мене знав як своїх п'ять пальців. Він з моїм старшим братом будував у

Харкові Тракторний завод, а я з ним обороняв Харків сорок першого року...»

— Так, це було на майдані Дзержинського,— сказав Федір, звертаючись до Палія, що вже не дивився на Лізочку, а напружено слухав. І повторив: — На майдані Дзержинського. Він, як і я, був народним ополченцем...

«Хлопець ніби на очах переродився. Здавалося, той факт, що я випадково мав те ж саме прізвище, що і його улюблений учитель, змусив Комара змінити до мене упереджене ставлення. Він сів до столу, написав потрібні показання і вкінці приписав: «Товариші, коли будете у Харкові, заскочте у село Льодне, це недалеко від станції Червона Баварія, спитайте там комсомольців, про яких я писав у протоколі. Ще раз нагадую прізвища: Маруся Кисляк, Федько Руденко, Василь Бугрименко і Грицько Лялюк. Коли я з полону утік, вони мене ховали. А потім, як почалися облави в селі, Маруся заманила одного есеївця на город, а хлопці були у засідці. Там вони його і порішили на вгороді, там і закопали. А мене одягли в його форму. Він, сволота, був зо мною однаковий на зріст, тільки трохи ширший у плечах. Якщо ці хлопці живі, прошу переказати їм мій комсомольський привіт і сказати, що я пробився до своїх, отож вони дарма ризикували. А про те, що тут вийшла помилка, в тому разі, коли мене розстріляють, не треба їм нічого казати. Хай вважають, що я пропав безвісти або що німці вбили, а то їм буде дуже досадно». Прочитавши цю ширу приписку, я остаточно пересвідчився, що даремно відразу ж повірив Комарові. Його показання я того ж дня подав своєму начальникові. Але той уже встиг доповісти... що ним, моїм начальником, встановлена особа Комара, як шпигуна і що він, мій начальник, вважає, що для прикладу всім іншим потенціальним зрадникам — єдиний захід у даному випадку — розстріл. Мені запропоновано підписати такий висновок. Я категорично відмовився. Мені пригрозили трибуналом. Я сказав, що оскаржу. Я не міг посилати на смерть людину, будучи внутрішньо певним її невинності. Я не міг цього зробити, хоч би мені самому довелось померти. Так учив нас Дзержинський. На світанку Комара розстріляно, а я, після військового польового суду, розжалуваний був у рядові, потрапив у штрафний батальйон. У Ташкенті я маю евакуювану дружину, старший син на Сахаліні у флоті, я хочу, щоб вони дізнались про це...»

— Отак,— прошелестівши останнім листком, вимовив голос з приймача,— загинув справжній чекіст,— справжній більшовик Коляда...»

— Досить! — сказав хрипко Федір і вимкнув приймача.— Більше він нам нічого не скаже, цей письменник. Лексійка нема, і чекіста Коляди теж немає.

— Усі ми з вами за тих часів ходили, як по розпеченому вугіллю,— зауважив Гусак, позіхаючи,— слава богу, як кажуть, що скінчився той проклятий час.

Він вимовив ці слова таким тоном, ніби сказав: «слава богу, що скінчилася літня спека», або «осінні дощі», або ще щось звичайне, з приводу чого говорять, аби щось сказати, і ніхто на це бурхливо не реагує. Саме так поставилися до його зауваження і Гусачка, і Варя, і Лізочка, і Раїса Іонівна. Навіть Палій, здавалося, пустив його слова повз вуха: принаймні непомітно було, щоб Гусак потряс його цією фразою. Гусакові слова сприйняв Федір. Обличчя йому аж перекошилося люто, на шиї напнулися жили. Він, ледве стримуючи бурю, що кипіла у нім, звів на Гусака ненавидячі очі і визивно, нарізаючись на сварку, спитав:

— Хто це «ми всі» і який це «проклятий час»?

Гусак знітився і не знав, що відповісти. Знизав плечима, обвів запитальним поглядом присутніх: я, мовляв, його ж, дурня, підтримав, а він на мене ж навалився... Варя очам і вухам своїм не повірила. Невже Федір «перебрав» за столом? З ним цього раніше не траплялося.

— Ти тепер маєш такий вигляд,— звернулася вона до чоловіка, спробувавши видати за жарт його випад,— ніби хочеш когось із нас проковтнути живцем....

Федір навіть не позирнув у її бік. Він остаточно втверезився і не мав сумніву в тому, що вибух його ненависті до Гусака викликано не з п'яних очей, а саме кинутими ним мимохідь словами: «проклятий час». Саме у них, у тих словах, що видалися усім, крім Федора, ординарними і не вартими особливої уваги, відкрилася йому таємниця, що так мучила його всі ці роки,— таємниця його відчуженості від Варі.

— Я вимагаю від вас ясної і відвертої відповіді,— підвищив він голоса, але не до крику, а до вольового наказу,— який саме час ви дозволили собі назвати «клятим» і на якій підставі?

— Федоре Антоновичу... дорогий,— ледве вимовив сторопілий Гусак. Підвівшись, він стояв з опущеними руками, як підсудний на допиті...— Це ж азбучна істина... Невже мені треба зараз отут, за столом, переказувати відомі партійні документи?

— Ні, ви своїми словами,— наполягав Федір і так само підвівся,— про який час іде мова?

Губи Гусакові трусилися.

— Говорячи таким чином,— виправдовувався він, соромлячись своєї розгубленості,— я мав на увазі цілком певний відрізок...

«А Тракторний, на якому я клякнув на вітрі,— заперечив йому подумки Федір,— а місто моє, за яке я сто разів помирав і все-таки виборонив його з ворожих лап? А отакі, як я, пралині діти, котрих мій час поробив людьми,— це тобі що?» Але сказати це вголос Федорові не ворухнувся язик: це було б схоже на самовихвалання. А він навіть у такі хвилини не міг би себе змусити вихвалитись. Та й добре знав, що такі, як Гусак, його ж, Федорові, достоїнства залюбки розцінюють як нескромність, як хизування. Мабуть, надто багато він перестраждав і надто багато зробив, щоб усе це, зібране в одну цілість, не здавалося хизуванням для тих, хто зробив куди менше або й зовсім пальцем не ворухнув, коли це не стосувалося особистих вигод. І тому Федір тільки спитав:

— То що ж, по-вашому, усе, що ми робили, корові під хвіст? Славословили, та й годі?

— Але, Федоре Антоновичу,— промимрив благально Гусак,— ми ж говоримо з вами про різні речі! Я мав на увазі не наші досягнення,— вони незаперечні,— я дозволив собі так оцінити порушення законності, атмосферу взаємного недовір'я... Хіба ж ми з вами, жертви того часу, не маємо права проклинати його, звичайно, для того, щоб почати все по-новому, в світлі нових рішень?

— Хамелеон! — стьобнув його Федір.— Адже ви самі були донощиком.

— Ходімо звідси!— І Гусачка потягнула чоловіка за рукав.— Ще не вистачало вислуховувати образи... і від кого? Сам же кланявся низенько...

Гусак стояв як розіпнутий. Страх, що неухильно його переслідував,— як би не передати куті меду, не переступити межі обережності,— не дозволив йому отак собі просто піти, не спростувавши обвинувачення.

— Федю,— попросила Варя,— отямся, ти мушиш просити пробачення.

— Це кошмар! — знизала пишними плечима Раїса Іонівна.— Він ще й бешкетує!

Лізочка, червонючи від сорому за батька, принишкла у кутку, уткнувшись обличчям у штору. Палій якось чудно подивився на Гусака, і на лиці його відбилася зневага.

— Федоре Антоновичу,— важко дихаючи, видавив із себе Гусак. (Він і сам не розумів, для чого принижується перед цим Колядою, що не являє для нього тепер найменшої небезпеки і не обіцяє ніякої користі).— Федоре Антоновичу! — повторив він немов під гіпнозом, не бачачи перед собою нічого, крім суворих Федорових очей. У цих очах Гусакові ввижалися тисячі і тисячі. Усі вони лютими Федоровими очима дивилися оце на Гусака, і він підсвідомим, майже тваринним нюхом чув, що мусить перед ними якось виправдатися, переконати їх, що він, прагнучи над ними піднятися, згоден часом і принизитися, коли йдеться на лихе.— Федоре Антоновичу,— Гусак обливав сухі губи,— я людина маленька: що з мене питати? Чому ж я мушу тепер відповідати? Ну, помилився, ну, мовчав, ну, перестраховувався. Коли що й помічав — писнути не смів... Але ж я не сам такий був! Ось і Варвара Миколаївна, та й ви... Я, не докоряючи вам, боже борони, але хіба ж ви, Федоре Антоновичу...

— От що, Гусак,— увірвав його Федір,— я вже все зрозумів. У будь-який час, за будь-якої влади вам аби прилаштуватися. Вигідно вам буде — станете коло бога апостолом. Іншого від вас зажадають — дасте згоду добровільно підсмажувати на сковороді грішні душі. Отож судити вам про наш час — не дано.— І Федорові здалося, що юрба гусаків розбіглася по всіх закутках. І кожен з них щось шалено кричав, позираючи на шпартгалку. А потім ці гусаки, товплячись, посідали до столу і об'їдалися, вихоплюючи один в одного жирні шматки.— Ви,— вів далі Федір,— у нашому часі вишукували все, що було в нім найгіршого. І пристосовувались до цього найгіршого. Скажімо відверто, залюбки пристосовувались...

— Це наклеп! — ніби отямившись, крикнув Гусак.— Наклеп і дешева демагогія!.. А от партія нас навчає... Але зустрівшись очима з Палієм, збавив тон.— Ех, Анто-

новичу,— понад силу змусив себе лагідно звернутись до ненависного йому Федора,— ну, чого нам сваритися? Обидва ми виходимо з гри. Та й не тільки ми — все наше покоління. Що було — загуло. Тепер молодим дорога,— кивнув він на Палія,— чи ж неправду кажу, комсомоліє?

Палій похмуро мовчав. Варя, опустивши очі долу, думала про щось своє. Лізочка посміхалася вимушеною посмішкою, котра здалася Федорові жалюгідною, аж бридкою. Всі почували себе так, після того як Федір вибухнув, неначе сталося щось непоправне, і кожен оцінював — яку ж він грає роль у тому, що сталося.

— Мабуть, начулися про мене усяких дурниць? — жалібно запитав Гусак у Палія.— А ви не вірте. Коли хочете знати, мене знято з посади не з якоїсь поважної причини, а так... Ще сто років сидів би на цьому місці, коли б змінилася ситуація. Просто зараз наше покоління не в моді.

— По-моєму,— сказав стомлено Федір,— тут немає чого філософствувати: вас знято з конкретним формулюванням за відсутність професійної кваліфікації і за схильність до склоки.

— Припустимо,— погодився Гусак,— але ж, повірте мені: відтепер ні мені, чорненькому, ні вам, біленькому, не бачити командних постів. Бо ми вже не з цієї епохи.

— Помиляєтесь,— втрутився Палій,— Федір Антонович з цієї епохи. Він завжди на командному посту. Незалежно від того, чи воює, чи вчителює, чи він робітник, чи міністр.

— Хіба про мого батенька і в ЦК комсомолу знають? — здивувалася Лізочка.— Чим же він так прославився?

— Тим, що все своє свідоме життя виховує молодь.

— А ви серйозно вважаєте, що молодь і справді хтось може... *виховувати*? — спитала Лізочка. В її тоні було стільки дешевого позування, стільки вульгарного зухвальства, що Федір ледве стримався, щоб не дати їй ляпаса.

— Уявіть собі,— сказав Палій, намагаючись говорити спокійно, хоч сам аж сплотнів від злості,— уявіть собі, що молодь можна виховувати. Нормальну молодь, звичайно.

— Нормальну? Тобто — сіреньку?

— Сирість ніколи не була нормою для нашої молоді. Ні за часів юності вашого батька, ні зараз. Проте ви й без мене це чудово знаєте, просто вам хочеться подискутувати...

— Звичайно, знаю: будівництво в тайзі... комарі... мухи... комахи... по коліно в болоті... як це зветься — романтика?

— Лізочко, донечко,— звернувся до неї Федір несподівано ніжно.— Сторонні можуть подумати, що ти — нігілістка. А ти ж у мене ніяка не нігілістка. Ти просто — папуга.

Ліза раптом заплакала. Федір відвернувся від неї, а сам невимовно зрадів цим сльозам.

— Поплачте, поплачте, це для вас корисно,— сказав Палій, підійшовши до Лізи, і шепнув так, що більше ніхто не почув, окрім неї: — Я б на вашому місці не те що заплакав, провалився від сорому під землю, почувши таке від батька... від такого батька, як ваш.

Федір повільно, важкою ходою вийшов з кімнати у коридорчик і зірвав з вішалки плаща. Тоді переступив через кепку, що впала йому до ніг, і — за двері.

— Не треба,— попрохав він Варю, що вибігла за ним слідом на площадку,— не ходи за мною. І не турбуйся. Я не п'яний. Я піду до Аркашка, там заночую.

На вулиці переїщив дощ.

V

Охоплений думками, простував він серединою безлюдного майдану, оточеного уважними очима прожекторів. Сірйй, схожий уночі на велику скелю, Будинок промишловості миготів багряними вогниками телевізійної вишки, що виносилася над ним у тумані. Яскравими ланцюжками вікон ряхтів крізь дощову сітку відбудований готель «Харків».

Федір зупинився, обвів майдан очима. П'ятнадцять років тому він брав участь у битві за місто. За оточене, фашистами закривавлене місто. В битві його надихала не наївна віра в чудеса, а біль втрати, втрати того, що так довго здавалося йому непорушним.

Тоді люта образа замінила йому віру в звитягу, яка прийшла пізніше, а спершу тільки жевріла в ньому, оглушена незбагненним горем. Це був нерівний поєдинок: наші трілінійки проти многозарядних автоматів

ворога; старомодні ручні гранати проти його мінометів; нечисленні зенітки проти фашистських літаків, що котились над містом хвиля за хвилиною; наспіх відбудовані з брухту дві танкетки проти полчищ гудеріанівських танків.

А наші величні, але малорухомі танки КВ залякли, укриті пробоїнами, десь біля Дніпра, що його влітку перейшли німці. І Київ уже здано, і на Холодній горі було чути вночі стрілянину. Це все у жовтні, уже тоді, як демонтували і повезли на північ заводи, і поїхав з ХТЗ старший Лексійків брат, і вслід за матір'ю та Лізочкою евакуювалася Варя, і Тридцять восьма безсонна армія тримала на околицях Харкова тяжку оборону, заощаджуючи останні боеприпаси і розраховуючи не на те, що відкине ворога, а на те, що хоч трохи затримає.

Федір згадав, як, стоячи в лавах поряд з Лексійком на майдані Дзержинського, слухав промову начальника міської оборони. Поблискуючи скельцями окулярів, генерал з броньовика говорив, що тепер уся надія на них, ополченців. Що саме вони, ополченці, не повинні допустити німецького прориву з боку Белгородського та Олександрівського шосе. І, слухавши його сильний голос, цей повійськовому твердий, але вже не дуже певний голос, усі ці повдягані у демісезонні пальта і ватяники суто цивільні люди — слюсарі, конструктори, ковалі, вчителі, адвокати — стискали в руках гвинтівки зразка 1891 року, намацували привішені до ременів гранати і не мали сумніву, що все виконають. Помруть, але виконають, не допустять, затримають, здійснять неможливе.

Поміж них Федір був один з небагатьох, котрі знали, що ополченцям не втримати ворога. Але в ці хвилини і він сліпо вірив у неможливе. Вірив так само, як і необстріляний Лексійко... Він мав короткозорі очі, цей майбутній Лобачевський, але соромився носити окуляри в строю і тому бачив, мов крізь туман, броньовичок з генералом. А пухлі Лексійкові губи були напіввідкриті, і тому він скидався на довготелесу дитину, і над зламаним козирком його картуза задерикувато поблискувала бляшана червоноармійська зірочка...

Федір повільно йде майданом, і його проводжають зосереджені очі прожекторів. Він згадує: вранці 24 жовтня 1941 року на правому березі набряклої від рясних дощів Лопані, від Рибного базару, застрекотіли німецькі автоматники. Невдовзі, прорвавши знекровлену оборону 216-ї

стрілецької дивізії, німці з гиком вдерлися на Клочківську. Річним провулком і спуском Пассіонарії вони вперто просякали до Будинку проектів, на той самий майдан, де три дні тому генерал промовляв до ополченців. Опівдні майдан Дзержинського був уже густо засипаний товченим склом шибок. Невидимі кулі вищали над сірим асфальтом, і над цим пустельним простором, вздовж і впоперек пронизаним кулями, наче вулкан, чорно й чадно димів спотворений кістяк Будинку проектів. Отут, поміж Будинком проектів і Будинком промисловості, накопичувалися з полудня німці. Звідси вони методично обстрілювали з мінометів та дрібнокаліберних гармат будинок обкому і частину Сумської. Але самих німців не було видно. І Федір подумав тоді, що їх, мабуть, лякає видовище величезного майдану без жодних укриттів.

Група четвертого батальйону ополченців, у складі якої були Федір та Лексійко, пробиралися повз Держпром до Будинку проектів, перебігаючи від під'їзду до під'їзду. У цій групі, крім п'ятнадцяти гвинтівків, було ще два ручних кулемети. Одного кулеметника, токаря з велозаводу, Федір (він у групі був старшим) залишив у недобудованім корпусі Промакадемії. Звідси, з підворотні, той мав, у разі потреби, прикривати відступ їх групи вогнем. Другого кулеметника, дамського перукаря з Басейної, вбило відразу ж під час перебіжки з дев'ятого під'їзду у восьмий. Його кулемета разом з дисками Лексійко звалив собі на плече. «Я зумію,— запевнив він Федора,— я його вивчав на військових заняттях».

«Що він думає про нас?» — спитав себе Федір, чуючи за собою Лексійкові обважніли від тягаря на плечах кроки. Кажучи «про нас», він мав на увазі і себе, і небіжчицю тітку, і Варю, і всіх, хто обіцяв отаким Лексійкам щасливе мирне життя, а якщо ворог нападе, то негайну перемогу над ним. І ще він розумів під цими словами свій грізний і величний час, той самий час, на який Варя по-тай од Федора скидала усі свої особисті образи.

Федір зупинився в кінці майдану і стоїть, ніби не наважується вийти з магічного кола прожекторів, при світлі яких йому так добре видно усе, що було того далекого незабутнього дня. Ось його група, і досі ще не помічена німцями, дісталася мети: ще одна остання перебіжка — і перший під'їзд. Далі — відкрите місце, Будинок проектів і німці. «Федоре Антоновичу, а що, коли я почастую їх з верхнього поверху?» — спитав Лексійко. І тут

майдан сповнився страхітливим виттям: це в зоопарку ревла негодована дві доби звірина. «Якщо ми відходитимем,— подумав Федір,— то Лексійко не встигне збігти додолу». «Федоре Антоновичу,— наполягав Лексійко,— я тут наймолодший, найспритніший, я перебігатиму од вікна до вікна, з поверху на поверх, і німці подумують, що тут кілька кулеметників... Це ж здорово цікаво!..»— «Іди,— дозволив йому Федір. А у думці додав:— Прощай...»

Федорова група вела перестрілку з німцями рівно стільки часу, наскільки вистачило патронів. Коли Федір почав відводити уцілілих бійців (трое загинуло) через вулицю Барбюса до яру, з четвертого поверху по фашистах застрочив кулемет. Німецькі автоматники, що вже бігли на повний зріст до Держпрому, поприпадали до асфальту, і багато з них почали відповзати назад. А кулемет уже захлинався у сусідньому вікні, а трохи згодом поверхом вище. Коли Федір з рештками групи (було вбито ще троє) опинився на Шатилівці, де він мав дістати поповнення, йому все ще здавалося, що він чує настирливу тріскотню кулемета, який переміщується од вікна до вікна, з поверху на поверх. Він тоді навіки попрощався із Лексійком. А Лексійко загинув зовсім не того дня і зовсім не від ворожої кулі.

Федір важко ступає по розпливчастих променях прожекторів, відбитих у мокрому асфальті, наче йде по хистких мерехтливих шпалах. «І Гусак, він так само,— говорить до себе Федір,— коли б він опинився на місці того, і він розстріляв би Лексійка, без жалю, без вагань, аби похвалитися перед начальством, як він хвацько ловить шпигунів... Ну, а Варя?»

Ця несподівана страшна думка змушує Федора здригнутися. Кажуть, що іноді перед смертю людина викликає в свідомості за якусь мить найяскравіше із пережитого, і тоді, ніби крізь попіл зотлілих спогадів, пробиваються іскри воскреслого живого вогню. Отак і тепер любов його до Варі перед тим, як згаснути назавжди, освітилася нещадним викриваючим сяйвом прощальних хвилин. Ні, не міг він і перше не бачити, як у нього відбирали його подружжя. Не ту жону, що посміхалася йому, коли він повертався з роботи, не жінку, що пестила його, що годувала своїм молоком їх доньку, а вірну його думкам, його сподіванням дружину, здатну, як і він, на будь-які тортури, аби не торжествувала у світі неправда. А чи мав він

таку дружину? Та невже припустити найстрашніше... Ні, ні, очевидно, що мав. Але він, засліплений її подружньою вірністю, її жіночою ніжністю, не побачив, не почув, коли її викрадали в нього. Як же так? Адже помічав він замолоду, коли ревнував свою Варю, найменші ознаки, що натякали на її здатність стати чужою? Вистачило ж у нього зухвалості мало не з кулаками полізти на суперників навіть тоді, коли він не був певний, що вона любить його. Чому ж так кволо реагував він на інші ознаки її іншої зради, хай тоді ще не значні, але такі, що ховали в собі трагічну небезпеку розриву? Чому обмежився незлостивим бурчанням, коли вона, раптом кинувши улюблену справу, за чиеюсь протекцією подалася у начальнички? Як він смів промовчати, коли помітив, відчув, що Варя нещиро підтримала його бій за Горбенка: адже він ще тоді побачив у її очах погано прихований страх! То хіба ж не своїми руками він щодня віддавав її гусакам? Він тепер згадує, що, тікаючи від одвертої відповіді, Варя не раз скрутної години так само, як схоплений ним сьогодні за горлянку Гусак, усе валила на час: «Зрозумій, що в наш час», «У такий час...» У який?!

Адже в той самий час, який проклинає Гусак, одні місили на морозі бетон, умирали на барикадах Мадріда, ловили шпигунів на кордоні і не жадали за це нічого. А другі, прицінившись заздалегідь, вихоплювали за своє славослів'я найжирніший шматок, догоджаючи тимчасовцям-пройдисвітам, аби тільки хоч якось підвестися і не бути в строю рядовими. То як же він міг не помітити, що Варю давно вже тягло не до Федора, а до цих-от тимчасовців!

З безлюдної Сумської він звертає до скверика, що біля Скляної струмини. Маленький, ніби льяльковий, водоспад здався безглуздом під осінньою зливою. Мокрим купинням бруківки Федір спускається з Пушкінської вулиці на набережну. За мостом потьмяніло, м'яко і сумовито світилася вулиця його дитинства і юності. Він передумав іти до Аркадія. Він надумав навістити Леокадію Павлівну.

VI

— Як усе сталося жахливо... як соромно за батька! — вихопилось у Лізочки, коли за Федором хряпнули двері. Варя їй не відповіла. Знесилена, опустила у крісло

біля приймача, для чогось увімкнула його і безтямно стежила за тремтячим зеленим вічком. З ненастроєного приймача, наїжджаючи одне на одне, вихоплювались пісні, вірші, завивання. І за всім оцим хаосом Варі виділися покопані снарядами окопи і мінне поле і на ньому згорблена постать не знайомого їй Федора Коляди.

«На його місці міг бути мій Федько,— дорікала їй настирлива думка,— а я його зреклася».

— Чому ти вдаєш, що не чуєш мене? — визивно запитала в матері Лізочка.— Аж злість бере, коли ви одне одного бороните — тільки тому, що ви старші. Обридла ця батьківська кругова порука. Скажи лишень сама: адже це непристойно, те, що батько вчинив? Чорт із ним, з тим Гусаком. Я сама його терпіти не можу. У нас всі в інституті його зневажають. Заявиться і починає давати вказівки. Невіглас і вискочень... Але все одно батько був неправий. Як йому язик повернувся — не десь на зборах, а в своєму домі, у вузькому колі...

— І головне,— втрутилася Раїса Іонівна, прибираючи посуд,— можна подумати, що цей час йому щось путне дав! Пустопорожні слова.

Варя і на це не відказала ані слова.

«Треба повернути, треба щось повернути,— точила їй мозок невідступна думка,— але боже мій, що ж саме? Що я маю зробити? Покинути геть відділ мистецтв і піти знову до школи учителькою? Безглуздо, наївно... і пізно». Вона вже й не пригадує, як їй хотілося працювати вчителькою. То що ж їй зробити, щоб Федько знову ставився до неї, як перше? Добути до пенсії і присвятити себе родині, дочці? Ця думка здавалась їй привабливою і рятівною. Оце піде Лізочка заміж, і Варя глядітиме внуків... Цікаво, чи помітила Лізочка, як на неї дивився цей хлопець з ЦК комсомолу?

— Ви з татком лаєте мого Савочку за нігілізм,— сказала Лізочка,— а він вам чисту правду казав, що історія — це смердюча помийниця. І нема чого в ній копірситись. Треба її геть закидати і на цім місці поставити щось корисне, наприклад, громадський нужник.

— Яка ж ти дурепа,— не дивлячись на дочку, зронила майже пошепки Варя, усе ще безтямно, хоч і напружено, стежачи за миготінням зеленого вічка,— а отой твій Савочка — справжнісінький покидьок.

— Надаремне ти на нього так грубо,— спалахнула Лізочка і тут же вирішила, що зараз найслухніший

момент, щоб сказати матері усе.— Надаремне тому, що з отим «покидьком» я цими днями одружуюсь.

Варя, звичайно, почула те, що сказала їй Лізочка, але зміст тих слів до її свідомості дійшов не відразу. Так, буває, рідня вмираючого сприймає невблаганний лікарський вирок.

— Одружуєшся? З Савочкою? — перепитала Варя, холонучи від свідомості, що вона це справді почула.— Облиш свої жарти,— сказала вона, всіма силами намагаючись говорити спокійно,— саме сьогодні я хотіла поговорити з тобою про те, щоб ти зовсім не зустрічалася з ним.

— Он як? Чому, коли це не секрет?

— А тому, що він дармоїд. Учора я випадково дізналася, що цей твій рицар висить у матері на шиї, а мати спекулює на базарі... Тобі це відомо?

— Уяви, що відомо.

— І як ти... реагуєш на це?

— А ніяк. Не вважаю за потрібне навіть сушити собі голову. Важливо, що він мене любить.

— І ти вважаєш, що оці його почуття найважливіше у твоєму житті? — запитала Варя соромлячись за те, що голос її тремтить.

— Принаймні,— зміряла її Лізочка співчутливим поглядом,— це куди важливіше від того, що ви з батьком так довго вважали сенсом життя.

— Що ти маєш на увазі? — спитала розгублено Варя.

— Усякі підлабузницькі промови, які ви проголошували тридцять років підряд.

— Хоч ти покинь, заради бога, політику,— поморщилася Раїса Іонівна.— Йди собі спати. Я б замкнула двері на ланцюжок, але боюся, що батько протверезиться під дощем і всіх розбудить, як прийде.

— Послухай, Єлизавето,— і Варя з острахом подивилась на радіо, що й досі гуло,— говори отак за кого хочеш, але не за батька. Хто-хто, а він на це не заслужив. Він усе, що міг, віддав...

— Ти сама казала бабуні, я чула,— відпариувала Лізочка,— що тато непристосована до життя людина.

— Як до якого життя! — крикнула Варя і відчула, що зараз же негайно, цієї хвилини, для порятунку дочки має стати її прокурором, а вона перед нею — підсудною.

Безліч жалюгідних, нікчемних турбот, отих уже забутих турбот, що тайкома від чоловіка вона повсякденно протиставила його тяжким і великим турботам, спресувалися тепер в один огидний клубок, цей кім'ях давив їй на горло і не давав продихнути. Кожна з її удаваних перемог над ним була свого часу майже непомітною поступкою перед чимсь великим, від якого вона не ждала собі нагород. Але, зліпившись в одну гидку цілість, ці дрібниці зараз зв'язали їй руки, затулили їй рота. І от вона, безмовна, безсила, розгублена, стоїть перед дочкою, перед своєю єдиною дівчинкою, котра гине... так, на очах її гине!

У приймачі щось завищало, загуркотіло, і Варя на мить побачила в вічко підводу з бідонами, а за нею батька та його відморожені руки. Вона кинулась до приймача, але перед тим як вимкнути шаліючий джаз (ніби вітром зірвало залізо з покрівлі чи десь стався вибух), ще раз побачила мінне поле: це той, другий Федір, підірвався на міні...

— Якщо, на твою думку, життя,— останнім зусиллям волі змусивши себе говорити спокійно, промовила Варя,— якщо наше життя це не щось корисне для інших, а просто так... аби примоститися, прилаштуватися, а на все інше плювати...

— Найістотніше у нашому житті — це любов,— сповістила їй Лізочка. Це визначення суті життя здалося їй разуче новим, і тому дивилась вона на матір переможно-зневажливо.— А якщо це головне, то на решту мені і справді плювати. Спекулює його матуся? І хай. Через це він мене менш не любитиме.

— Ти... розумієш, що говориш? Чи ти просто дражниш мене? — спитала тремтячим голосом Варя, обеззброєна цим неймовірним цинізмом. Усі припущені нею за життя угоди з совістю, компроміси з сумлінням здалися їй після цих доччиних слів чимось мізерним. Але вже за хвилину, осмисливши їх, вона зрозуміла: різниця хіба в оголеності формулювань, а по суті — те ж саме. Це було так прикро, так боляче, що хотілося набити дочці по щоках, замкнути її в чулан, змусити силою викинути геть з голови оцю гидоту. Від образи, від злості, від розгубленості Варя зайшлася плачем. Лізочка, не поспішаючи, підійшла до неї.

— Мамулю, не плач, адже все одно ти зо мною погодишся. Ну, що, крім кохання або хоча б крім спогадів

про минуле кохання, залишилось у вас з батьком? Ваші промови на зборах? Виконання планів? Трудові подвиги? Усе пішло в непам'ять. А ваша особиста любов якоюсь мірою лишилася жити. І хоч би як мій Савочка не ставивсь до суспільства та до його мінливих законів, але коли він справді мене любить...

— Та зрозумій же,— судорожно обняла її Варя, ніби боялася, що неспроможна самими словами утримати дочку від згубного кроку,— зрозумій: лишаючись байдужою до всіх, окрім себе, людина по-справжньому не може любити... А коли навіть і покохає, то рано чи пізно звичка до компромісів приведе її до страшної трагедії: вона й любов свою зрадить, коли доведеться задля неї важити своїм дрібним благополуччям.

— Вигадки! — звільнилася з материних обіймів Лізочка.— Це все у тебе не з життя, це з газет!

— Ні, з життя, з життя, з життя! — закриваючи повні сльозами очі, повторювала Варя, як заклинання.— Ти вже повір мені, донечко, я це знаю, я це знаю *напевне*.

«Якщо Федько повернеться, якщо він не покине мене,— говорила собі Варя,— хай буде, що буде, я йому все розкажу, і про той лист розкажу. Хай він усе знає, хай судить».

VII

Федір прокинувся о шостій без чверті. Піднявся на лікті, побачив за вікном не сірі звичні контури будинку Держпрому, а щось незнайоме і водночас добре знане, наче давно і багато разів бачений сон: освітлену вуличним ліхтарем верхівку безлистої осінньої тополі. Щоразу, коли він у дитинстві і в юності пізньої осені чи взимку прокидався ще до світанку, то бачив це осяяне химерним світлом голе верхів'я.

— Не спиш, Федечку? — він обернувся. За письмовим столиком сиділа Леокадія Павлівна. На носі окуляри, в руках самописка, перед нею аркуш паперу. Останнім часом він бачився з нею нечасто і тільки-но зараз помітив, яка вона зробилася сухенька, зморшкувата, мала.

— Іще трошки б поспав,— лагідно, як до дитини, сказала вона Федорові,— тобі ж треба на восьму?

— На дев'яту. Але треба ще додому заскочити. Вони гадають, я в Аркадія. Може, дзвонили йому.

— Тоді вставай. Чаю поп'ємо, та й підеш. А я листа пишу. Не спиться пенсіонерці.

— Колишнім учням відповідаєте? — спитав Федір, одягаючися під ковдрою.

— Ні... Це тим учителям пишуть, що старші класи ведуть. А я тридцять п'ять років з малятами. Поки школу закінчать, уже й забули за тебе. Ось тебе, мабуть, згадують, тобі, мабуть, пишуть.

— Мої щось нікуди далеко не їдуть, — сказав Федір, — одні в інститутах, а другі тут-таки, у Харкові, порозходилися по заводах. Ну, а місцевих листів писати вчителям, очевидно, не прийнято.

— Аликові пишу, — зітхнула Леокадія Павлівна, — ледачий він у нас на листи.

— Він і досі ще в Мінську? — спитав Федір.

— Так, із матір'ю, там же всі її родичі, вона до них по війні переїхала. Сама часто до мене пише, а от Аликові все часу нема: то заліки, то практика... Він же до медичного вступив, а я гадала, піде у точні науки.

— Нічого. В медицині теж точність потрібна.

— Скучаю за ним, — зітхнувши, призналася Леокадія Павлівна, — усе згадую, як він жив коло мене, поки мати не знайшлась. Фаїна Ісаківна аж сорок п'ятого про себе дала знати. От і чайник закипів, — сказала вона тим же незмінно оповідним тоном, що нагадував Федорові тітку Надію. Вона теж, не змінюючи інтонації, могла урвати будь-яку розповідь і зробити Федькові зауваження, щоб не гриз олівця. І взагалі тітка Льока, зовсім не схожа зовні з його тіткою, чимось завжди нагадувала таки йому Надію Василівну.

— Щось мені марудно на душі, тьотю Льока. Не так у нас з Варєю, як було, — несподівано для самого себе признався Федір.

— Нічого не зробиш, голубе, — і вона розуміюче подивилася на нього, — нічого не вдієш: надто ви з нею різні. Замолоду воно непомітно буває.

— Але ж любив я її, тьотю Льоко...

— Не треба про це, Федечку. Коли вже ти про це у минулому часі говориш, краще й зовсім не треба. Я от Миколу Макаровича так само любила. Ну, звичайно ж любила, — сказала вона, немовби відповіла собі на хвилинний сумнів, — ми б з ним самотніми були одне без одного. А бувало, — ставав як чужий. Навіть страх мене поймав. Чужий, та й годі. Чесна була з нього людина і

добра. Але він вимагав часом для себе... тобто від народу, вимагав більше, ніж давав йому. А треба спершу дати, а тоді вже... Це хто яку натуру має. А ти, Федечку, я давно бачу, більше даєш, ніж береш. І не ображайся за це. Інші з таким характером давно у братських могилах лежать. Чи ж мало їх і на війні, та й тридцять сьомого... А ти ось живий, на білий світ дивися, дівчору навчаєш. Чого тобі ще? Недарма ж ти, як кажуть, народився у сорочці.

Вона пильно подивилась на Федора, і чомусь їй здалося, що він чекає від неї якогось признання. Майнуло на мить: «Може, сказати йому? Може, сказати, нарешті, всю правду — про відморожені руки Миколи Макаровича, про страшну Варину таємницю: про те, якою ціною записала вона колись себе дочкою робітника?» І сама ж відсахнулась від цієї думки: навіщо? Стільки років мовчала, сподівалась — Варя сама про все скаже... А може, вони ще порозуміються? Скажеш Феді, а тоді — як же буде з Лізочкою? Як вони, ненавидячи одне одного, рятуватимуть її? Ні, не можна, не можна.

— Про дочку мало дбаєш,— сказала Леокадія Павлівна,— чужих виховуєш, а на своїй хреста поставив, чи що?

Федір аж на лиці змінився.

— Ви давно її бачили, тьотю Льоко?

— Давно чи недавно, а картина сумна... Ти скажи мені, Федю... чесно скажи: віриш чи ні, що не все пропало, що знайдеш спільну мову з дочкою?

Він відповів не відразу. З пекучою гіркотою згадав учорашній вечір, Лізочку, її награну, дешеvu іронію, пустопорожні слова, що їх не хотілося заперечувати, а просто б не слухати, заткнути вуха й не слухати. І тут же уявив її інакшу, згадав, як по-дитячому широко обрзилась, коли назвав її папугою.

— Вірю,— твердо сказав Федір, відповідаючи цим не стільки Леокадії Павлівні, скільки собі. Вже не перший рік він хотів запитати себе про це і все не наважувався.— Вірю,— повторив він і відчув, що цим упевненим «вірю», узяв на плечі ще одне нелегке зобов'язання, ще один добровільний тягар.

Федір напився чаю і, поцілувавши тітку Льоку, виїшов на вулицю. На голові в нього кумедно стовбурчився старий капелюх Миколи Макаровича: тітка Льока не дозволила йому йти, не покривши голови.

Ще темно було. Назустріч Федорові один по однім гримотіли трамваї, що поспішали до заводського району. Там, у тумані, трохи просвіченому далекими ліхтарями, ревли басовиті заводські гудки.

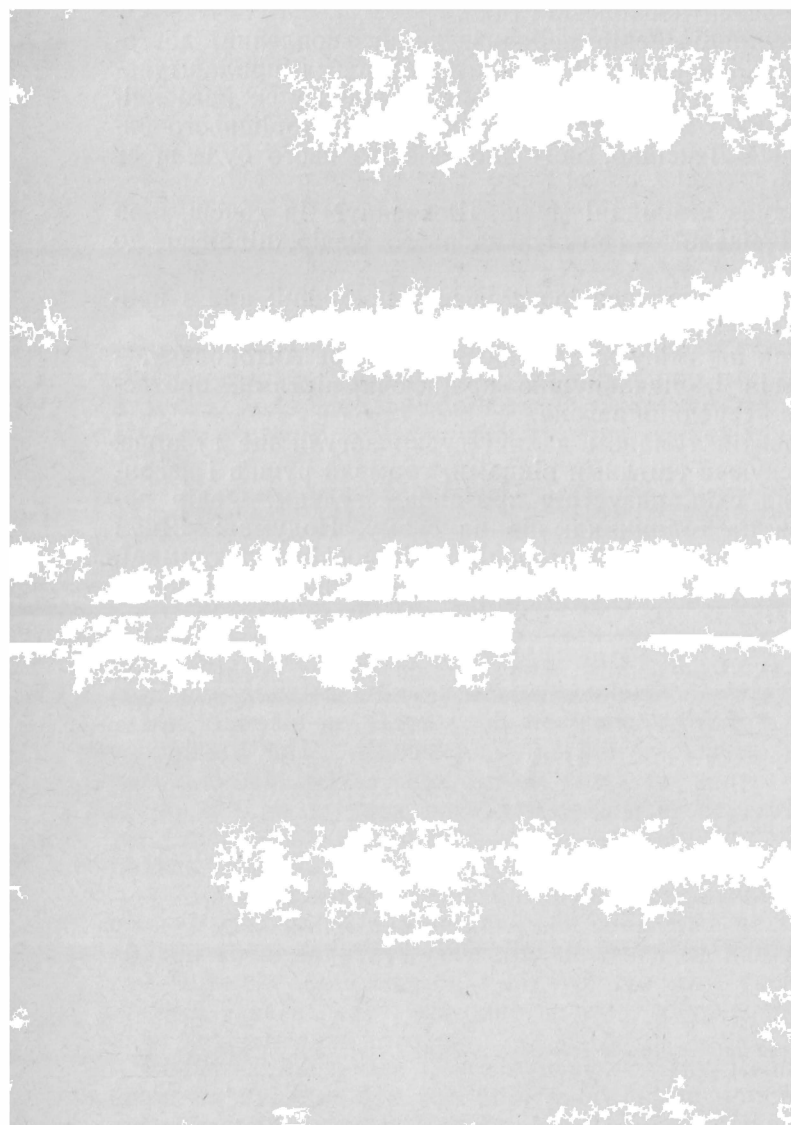
На зупинці Федір побачив, як вузькоплечий, довготелесий хлопчина усіма силами старався прилаштуватися на слизькій приступці. Федір відразу ж його впізнав: один з найкмітливіших його учнів торішнього випуску. Не Лексійко, звичайно, але і з цього буде щось путяще.

— Зараз же зійди! Чуєш, Шевченку? Чи хочеш, щоб ноги відрізало? — гримнув на нього Федір, підбігши до трамвая.

Хлопець озирнувся, розплився у посмішці, але з приступки не зійшов.

— Так на зміну ж запізнююсь, Федоре Антоновичу, — кинув він і, відчайдушно працюючи ліктями, протиснувся до середини вагона.

В повітій туманом далині гудки загули ще гучніше. Поблискуючи світлими вікнами, трамвай рушив і загримотів на схід, назустріч призивним гудкам. Федір подивився на годинника: пів на сьому. Подумав: «Якби ясніша година, у тій стороні, куди поспішали трамваї, вже світанкова заграва багрянела б над Лосівським степом»,

Остання хмарина

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА

Діюві особи:

Аллен Ройс — мільярдер, 65 років.

Клер Ройс — на екрані телевізора, 35 років.

Клан — сенатор, 45 років.

Адам — негр, мажордом Ройса, 50 років.

Генріх Шульц — колишній учитель німецької історії,
50 років.

Берта — його дружина, 42 роки.

Отто — їхній син, 20 років.

Дієго, він же Вальтер Бруннер — німецький фізик,
друг Шульца, 40 років.

Ма (Мері) — дружина Дієго, 25 років.

Дік — брат Ма, 12 років.

Матрос.

Старший у панами.

Хлопці в панамах, матроси.

Сібілла

Старий Хо

Хлопчик

Дівчинка

} — мешканці острова Всіх Святих.

Француз

Італієць

Іспанець

} — робітники-емігранти.

КАРТИНА ПЕРША

Вечірні хмарочоси, які просвічують крізь сітку дощу. В центрі вуличний телефон-автомат. Біля автомата Дієго з трубкою в руках.

Дієго

Алло, алло!

Чорт забери! Можливо,
Забув я номер... Ні. Звичайно, цей.
Дзвонитиму всю ніч, а додзвонюся.

(Тулячись до стінки).

Такий же дощ хльостав, коли ми з ним
Удвох тікали з табору. Було це
П'ятнадцять літ тому... Нарешті хтось...

(В трубку).

Мені потрібний Генріх Шульц...

Не можна?

Не може підійти? Але чому?

Хвилиночку...

Пробачте. Ви — дружина?

Ви — Берта Шульц. Звідкіль я знаю вас?

Я друг його. Що? Спить? То розбудіть,

Штовхніть у бік.

(Регоче).

Або з відра — водою!

Як прізвище моє? Для чого вам

По телефону? От що, фрау Берта,

Скажіть-но чоловікові: примчав

Дві тисячі чотирнадцятий номер

І жде біля аптеки. Запишіть:

Дві тисячі чотирнадцять... Та що ж це?..
Знов трубку кинула...

Алло! Алло! Алло!

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Скромна квартира Генріха Шульца. З вікон видно яскраво освітлений палац Ройса. Отто ліниво крутить радіоприймач. Берта зі злістю кладе телефонну трубку.

Отто

Хто це дзвонив?

Берта

Якийсь пройдисвіт, синку.

Отто

Кого питав він?

Берта

П'яний, от і все.

Б'є стінний годинник.

Одинадцять.

Отто

Я чую. Не глухий.

Берта

Додому йшов би...

Отто

Га? Куди? Цікаво!

А де мій дім? На пристані? В нічліжці,

В халупі, що для мене ви зняли

На авеню бродяг і проституток?

Тут буду спать.

Берта

Не можна. Знаєш сам.

Бос наказав, щоб мешкали службовці

Тут без родин. Мене — і то женуть.

Отто

Бос наказав! Старий маньяк шаліє,
А всі мовчать догідливо. Ганьба!
Дай грошей, мати. Я... куплю книжок.

Берта удає, що не чула.

Ти що? Хіба не чуєш?

Берта

Був би радий,
Що батько при роботі, що його
Шанує бос, не гонить геть, як інших;
Ми тут не рік, не два —
дванадцять літ,
Немов у бога в усі... Йди додому.

Отто

А гроші?

Берта

Нащо знов?!

Отто

(скипів)

Піду куплю
Собі в нічному барі молитовник.

Берта

Не соромно? Не гріх таке казати
При матері? Невдячний, безсоромний...

Отто

Чого соромитись? І дякувать за щоб?!

Берта

Спить батько. Тихше.

Отто

Ні! Не батька сон
Оберігаєш ти. Адам тебе лякає.
А що? Не так? Безсовісний лакей
Всіх придушив у цім проклятім домі.
Чорт з ним. Піду. Дай грошей.

Б е р т а

І не жди.

О т т о

Тобі добраніч, мамо.

(Укладається на дивані).

Б е р т а

Отто, Отто!

Ну, пожалій, ну, не дратуй мене...

Для чого відкладаєм цент за центом

Ми з батьком так ощадливо? Скажи!

Для щастя сина, задля тебе, синку!

А ти...

(Плаче).

Ти безсердечний...

О т т о

Досить, мамо...

Не плач. Я не люблю. Давно пора

Поговорить з тобою нам одверто.

Для чого рідній мові ви мене

Навчали змалку? Навщо ти співала

Мені пісень, що спородили жаль

За милим Рейном, за зеленим Гарцем?

Навіщо батько дозволяв читати

Мені книжки, як порох, вибухові,

І от сурмить в ріжок одважний Тель,

І Гейне вірш гримить, як барабанщик,

Мене додому кличе, в рідний край,

В Німеччину... Дай грошей... Чуєш, мамо?

Спротивився мені цей пошлий рай

Безкрилих обивателів. Дай грошей

Хоч на дорогу...

Б е р т а

Ні! Про це забудь.

Я вивезла тебе за море з пекла,

З пожарища, з біди. А хто сказав,

Що завтра у Німеччині, в Європі

Не вибухне війна? Тут спокійніш.

Отож сиди...

Отто

Так нудно ж...

Берта

Всім не свято.
Чи, думаєш, нам з батьком до смаку
В цім негостиннім домі животіти
І знати, що в порту єдиний син
Простий робочий? Потерпи ще трошки,
Ось купим діло...

Отто

Діло? Горе й сміх!
Шнурками торгувати? Комірцями?
Ну що ти запропонуєш мені
На жалюгідні гроші? Місце клерка?
Майстерню вічних пер чи, може, бар
Деś на шосе, пудний, як царство боже,
Де буду я за стойкою жиріти
З подругою безбарвного життя?

Дзвонить телефон.

(Бере трубку).

Алло! Він спить... Ні, син його... Звичайно!

Берта

(намагається вирвати трубку)

Не смій! Хай батько спить.

Отто

Здуріла ти!

(Кричить).

Прокинься, батьку!

Вибігає заспаний Генріх.

Там... біля аптеки...
Дві тисячі чотирнадцятий...

Генріх

Що?!

(Вириває в Отто трубку).

Ти... Вальтер? Боже!
Вальтер, Вальтер! Де ти?
Біля аптеки? Я біжу, біжу...

(Кладає трубку, хапає шляпу).

Це неймовірно... Вальтер!
Вальтер Бруннер!
Невже це правда?

Б е р т а

Одягнись. Там дощ.

Г е н р і х

Такий же дощ хльостав, коли ми з ним
Із табору тікали...

(Вибігає).

О т т о

Як могла ти
Не розбудить...

Б е р т а

Забула.

О т т о

Це брехня!

Б е р т а

Не смій на матір так... Хіба ж я винна?
Бос нам приймає гостей заборонив.

О т т о

Дві тисячі чотирнадцятий номер...
Забула ти? О боже! Де межа
Невдячності? Врятований не хоче
Пустить до себе в дім рятівника,
Хоч завдяки йому живий зостався...

Б е р т а

Колись був рятівник. Колись... А зараз
Занапастити може. Та невже
Його посміє батько запросити?
Адже це заборонено! Безглуздо
Таким хорошим місцем ризувати
Хоч би й заради дружби. Я їх знаю,

Цих давніх друзів. Їм все позичай,
Немовби Генріх Шульц на службі в Ройса
І сам мільйони має.

(До сина).

Дай-но спокій,
Покинь приймач, бо лусне голова
Від лементу цього. Іди.

О т т о

Хвилинку...
Я гостя буду ждять.

Б е р т а

Скандалу діждеш.
Адам наскочить, де тебе ховати?
З ним кепські жарти... Не займай сигару.
Це подарунок батькові. Забув?
Сьогодні свято пам'ятне: річниця
Від того дня, коли він втік...

О т т о

Точніш,
Моя шановна матінко! Річниця
Від дня, коли одважний Вальтер Бруннер,
Якого не пустила ти в свій дім,
Порятував нам батька. Ніс на плечах
Крізь джунглі дротяні й виття вівчарок
І прикривав од хижих язиків
Прожекторних собою...

Мамо, мамо!

Що володіло ним в ту ніч глуху,
Коли він рятував півмертве тіло
Учителя історії, з яким
На волі не стрічався, а в неволі
Собі на збиток, наче брат, ділився
Ковтком останнім бруквяної юшки?
Що володіло ним в ту ніч глуху?

Заходять Генріх і Дієго.

Г е н р і х

Ось він. Ось він... Ось він... Моя рідня...
Моя дружина... Син... Мій хлопчик Отто...
Ти батька повернув йому...

(До Берти й Отто).

Цілуйте
Його святії руки...

Дієго

(дуже зніяковілий)

Та покинь...
Про це вже досить, Генріх...

Генріх

Ні, не досить!
Що мушу я сказати?.. Як назвати
Тебе? Товариш? Друг мій?
Мало, мало!

Нема таких імен...

(Витирає сльози).

Розкис... Пробач.
Ах, Берто! Обійми його скоріше...
Й ти, синку, теж... Гаразд...

(До Дієго).

Сідай, сідай...
Ні, ні, сюди. Отут зручніш. Стомився?
Приляжеш? Може, кави? А вина?
У Берти є десь пляшечка, я знаю...

(Берті).

Ти пам'ятаєш? Тисячу разів
Тобі казав про нього я!.. От бачиш...
Вона не дасть збрехати... Й ось він сам:
Мій рятівник, мій побратим, мій Вальтер...

Дієго

Не Вальтер, ні: про Вальтера забудь.

Генріх

Ще чого! Скоріше неньку з батьком
Забуду, ніж тебе...

Дієго

І все ж — забудь.
Безслідно десь загинув Вальтер Бруннер,
В Німеччині, в концтаборі...

Генріх

А... ти?

Дієго

Інакше я зовусь за океаном.
А як — хіба не все одно? Я тут.
Ми вижили. Ми раді, що зустрілись.
Це головне.

Берта

Як дивно! Звати вас
Повинні ми... без імені?

Дієго

Для чого?
Звіть просто: друг. Хіба я вам не друг?

Берта

Це так. Але... Звичайно, ви пробачте...
Звичайно, ваша справа... Тільки час
Такий непевний зараз... Сподіваюсь,
Ви... не червоний?

Дієго

Що ви!

Кольори

В політиці для мене нецікаві.
Зате в житті всі барви я люблю,
Які дарує нам природа-мати.

Генріх

Гаразд, гаразд... Для тебе згоден я
І сам навік лишитись безіменним.
Не прізвище, не ймення, а душа
Говорить про людину... То сідай же,
Про себе розкажи... І пий вино.
Дешево, та... в скупій господині
Й цього, бува, розжитись важкувато.

Берта

Ох і жартуєш! Краще б ти сказав,
Що бідність наше горе, а не скупість.
(Ставить на стіл пляшку і келихи).

Г е н р і х

П'ю за життя.

(Наливає).

О т т о

За дружбу!

Д і е г о

За любов!

Так... За любов...

Чи згадуєш ти, Генріх,
Безхмарний, затишний липневий день,
Коли привіз нас в трюмі шведський транспорт
Сюди, за океан. Скінчився наш
Пекельний шлях поміж життям і смертю.
Ти службу тут знайшов.

Г е н р і х

А ти чомусь

світ за очі подався.

Д і е г о

Пам'ятаю,
Журився ти, чекаючи вістей
Від жінки із Німеччини, де правив
Останні дні кривавий блазень — Гітлер —
І бомби руйнували рідний край.
А я? За чим журився? Про віщо думав
Бездомний сирота? Кого я звав
За океан, на берег цей примарний,
Вигнанець, що не мав ані роботи,
Ні мрії, ні кохання...

Г е н р і х

Я просив,

Щоб ти зі мною залишився, Вальтер...

Д і е г о

Я не про те. Вернувшись до життя,
Подумав я, що більш життя немає,
Що світ людський жорстокий безнадійно...
І подвигів не вартий. І подумав:
Хіба ж не краще вік прожить недовгий
Безвісним блукачем, коли нема
Ні спогадів, ні сподівань...

Г е н р і х

Ах, Вальтер!
Не говори так, Вальтер... Вибачай.
Не говори так, друже. Я про тебе
Начувся трохи. Спогадів нема!
Прибіднюватись так тобі не личить.
Ти змолоду був на порозі слави
Й відмовився від неї, як герой,
Щоб не служити варварам...

О т т о

Це правда?!

(Кидається до Дієго).

Спасибі вам...

Ви — німець. Ви — земляк...

Такі ось німці можуть перед світом
З нас пляму змить.

Б е р т а

Ну, годі!
Як легко ви забули гарний тост!
Адже наш друг пив за любов, здається?

Д і є г о

Так. За любов.

Це слово я з пісень

І з віршів чув, не беручи до серця.
І тільки там, на острові незнанім...

Г е н р і х

На острові?

Д і є г о

Ось бачиш: знов секрет...
Є острів тихий в Тихім океані.
Я там живу. Ніхто, крім вас, про це
Не зна й не буде знати. Я ховаюсь.
Не бійтесь, фрау Берта: не зробив
Нічого я злочинного й до бунту
Не закликав нікого. Я боюсь,
Щоб хтось тихцем або насильством грубим
Не змушував мене віддати мій труд
Для знищення людей. Тому й ховаюсь.

Отто

Ваш труд?.. Це — зброя?

Дієго

Так. В руках злочинця
Це зброя смерті. В чесних же руках
Мій винахід без боротьби й без крові
Всім людям рівно щастя дасть.

Отто голосно сміється.

Чому

Смієшся ти?

Берта

Додому йди!.. Жахливо
На нього вплинув порт...

Генріх

Ти що? Здурів?

Отто

Не буду більш... А вам хіба не смішно?
«Без крові — щастя всім!» Це що ж таке?
Машина щастя?

Дієго

Зник... безслідно шез
Учений Бруннер. Замість нього — інший:
Майстерний водолаз, меткий мисливець,
Ловець тварин підводних... Він щасливий,
І щастя в тім, що не самотній він.

Генріх

Он як! Женився, значить? Ну й чудово.
Живить здорові. Не питаю — хто,
І не розпитую — яка. Вітаю.
З законним...

Дієго

Ні. Про неї розкажу.
Я зву мою кохану — Ма. Це символ
І материнства, й першого життя
Людського на планеті, перше слово
Людського немовляти. Мати! Ма!
Коли ми з нею стрінулись уперше,
було їй двадцять...

Б е р т а

Он як?

Д і є г о

Що літа!

Нема різниці, вірте, поміж нами
Ні в почуттях, ні в чистому жаданні
Безмірно милуватися красою...
Лише любов відчувши, зрозумів я:
Так ось воно — життя! І в серці знов
Воскресла давня мрія... Тільки люди,
Які страждають, люблять, зрозуміти
Собі подібних можуть і для них
Піти на смертний подвиг.

О т т о

Смертний подвиг...
Хіба в наш вік ще є така любов?

Б е р т а

(до Отто)

Додому йди. Повторювать набридло,
Що ввечері бувати можуть в нас
Самі службовці. Гості — боронь боже!

Д і є г о

Пора й мені?

Г е н р і х

Сиди. Ми будем тихо,
Ти ж, синку, йди...
Ось вип'єш і... Стривайте!
Я, може, сплю? І наша зустріч сниться?
І от схоплюсь, почувши: «Свині! Встать!»
І стану до кістлявої шеренги
В смугастому своєму балахоні?

(Скандує).

Хвилини, хвилини, хвилини,
Як роки, як роки, повзуть.
І дні набігають безбарвні,
І ночі — мов чорний мазут.

Дієго
(стаючи поряд)

Та, зуби зціпивши,
не плачте, брати,
Коли ваше тіло
калічать кати.

Обидва

Встати!
Лягти!

Встати!
Лягти!

Мовчіть, не плачте, брати,
Коли ваше тіло калічать кати.

Дієго

Все тіні, і тіні, і тіні,
І голод, і холод, і ніч
В бездонному вирі страждання
Зі смертю завжди віч-на-віч.
Та, зуби зціпивши,
не плачте, брати,
Коли вашу душу
терзають кати.
Терпіть, не плачте, брати,
Не вб'ють наші душі
прокляті кати!

Генріх

Так ми співали...

Дієго

Ледве-ледве чутно.

Генріх

Беззвучно майже...

Дієго

Навіть не губами...

Генріх

А стуком серця...

Дієго

Шарудінням ніг
по куряві шосе...

Генріх

Ми так співали...

Дієго

Вірячи у дружбу...

Генріх

І вижили...

Дієго

І винесли на волю

Свої серця для Правди і Добра!

Генріх

В неволі цю таємну пісню склав
Хлопчина із тринадцятого блока.

Дієго

Нема його.

Генріх

Розстріляно тоді,

Коли був знищений десятий кожний

За те, що хтось у таборі з воріт

Зірвав фашистську свастику... Дев'ятим

Я був тоді.

Дієго

Я восьмим...

Отто

А за щó

Попав той хлопчик в табір смерті?

Генріх

Дивно!

А я за щó в те пекло вскочив? Десь

Необережно бовкнув при колегах,

Що фюрер наш невіглас і нездара.

Не знав же я, що зрадник поміж нас.

Берта

«Не знав, не знав»... Надалі будеш знати!

(До Отто).

Синочку! Не барись...

Отто
(до Дієго)

Прощайте, друже...
Я залюбки вас слухав би до ранку,
Та мушу йти: женуть.
(Зіткнувся в дверях з Адамом).

Адам
(до Генріха)

Пробачте, сер...
Без стуку увійшов... У вас так шумно.
(До Отто).

Ви досі тут? Хіба приємно, сер,
Коли вас виганяють?

Берта
(до сина)

Бачиш, Отто!

Отто виходить.

Адам
(киваючи на Дієго)

Це хто такий? О, неймовірно, сер!
Хіба не досить дозволу дружину
Лишити з вами тут? Останній раз
Попереджаю, сер бібліотекар.
Наплачетесь без місця. Містер Ройс
Сторонніх не потерпить.

(Виходить).

Дієго

Ти пробач...
Не думав я, що тут у вас так строго.

Генріх

Тюрма!

Берта

Помовч!

Генріх

Фортеця! Монастир!
Домівку наче маю, а бездомний.

Немовби й при роботі, та скажи:
Для чого це, коли хазяїн...

Б е р т а

Генріх!

Г е н р і х

Говорять всі, що він... теє...

Б е р т а

Облиш!

(До Дієго).

Не слухайте... Він боса поважає,
І містер Ройс його шанує теж.
Дай бог всім німцям тут, за океаном,
Таке життя, як в нас... А що гостей
Не вільно нам приймати — це нестрашно.
Погано без роботи та без хліба,
А без гостей...

Г е н р і х

Та годі вже...

Д і є г о

Іду.

Не хочу вас підводити...

(Берті).

Два слова

Сказати йому дозволите?

Б е р т а

(ображено)

Будь ласка...

Та пам'ятайте: Генріх все одно

Мені розкаже...

(Виходить).

Д і є г о

(схвильовано)

З чого й починати?..

Дванадцять літ з очей гонив я сон,
Підстьобував, як міг, ледачу пам'ять,

Відроджував свій винахід старий:
І формул ланцюжки, і піраміди
Складних обчислень — труд, що я спалив,
Коли зробивсь нацистом підлий Раббе,
Професор мій...

Генріх

Ти плюнув їм в обличчя
І під тортурами мовчав.

Дієго

Нарешті
Діждався волі й вірити не хочу,
Що згине марно відкриття моє,
Що світ навек воєнною чумою
Заражено...
І от в адресу Націй
Об'єднаних листа я надіслав.

Генріх

І все відкрив?

Дієго

Ні, друже. Тільки стисло
Суть пояснив. Але відкрию все,
Коли контроль встановлять міжнародний
Над відкриттям моїм і оголосять
Про цей контроль у всіх газетах світу!

Генріх

Ти підписав листа?

Дієго

Поставив я
Своє імення справжнє: Вальтер Бруннер.
Воно і тут відоме, знаю це,
Але адреса невідома... Генріх...
Нам жить не двісті літ, і я не знаю,
Чи відповіді скорої діждусь,
Чи взагалі діждусь... У водолаза
Робота небезпечна...

(Дає пакета).

Ось поглянь...
Це карта острова, і ось між скель те місце,
Де формули і креслення сховав я.

Коли відчуєш — смерть не за горами,
До сина хай перейде таємниця.
Від сина до онука... Буде час,
І острів мій безвісний покоління
Благословлять...

Г е н р і х

Для мене це звучить,
Неначе казка... Та тобі видніше.
І, Вальтер, я клянусь...

(Ховає на грудях пакет).

Б'є годинник. Заходить Берта.

Б е р т а

Який скандал!
Опівночі ворота замикають.

Д і є г о

Прощайте, фрау Берта.

Б е р т а

(сухо)

В добрий час.

Г е н р і х

Я проводжу.

Дієго і Генріх виходять.

Б е р т а

О боже! Ну хіба
Неправду говорила я? Безглуздо
Таким зручним, таким спокійним місцем
Для балачок пустих ризикувати!

З а в і с а

КАРТИНА ТРЕТЯ

Стіна вкрита полицями з книжками. На ній біла пляма — величезний телевізійний екран. Під екраном мікрофон на нікельованій ніжці. Повільно йде Генріх з оберемком книжок і журналів.

Жіночий голос з репродуктора
Шульц... Містер Шульц...

Генріх зупиняється.

Включіть екран, будь ласка.

Генріх натискає невидиму кнопку,
й на екрані з'являється Клер.

Генріх

(в мікрофон)

Я слухаю вас, місіс Ройс.

Клер

Хело!

Я не хотіла вас попереджати

За допомогою Адама. Вам

Відомо, сер, про що?

Генріх

(звертається до екрана, забувши про мікрофон)

Про що? Не знаю...

Клер

Не чую вас.

Генріх

(в мікрофон)

Пробачте...

Клер

Дуже жаль,

Що некмітливий ви. Час зрозуміти:

Я вами невдоволена...

Генріх

(до екрана)

Мій син...

Мій Отто ночувати більш не буде...

Клер

Не чую вас.

Генріх

(в мікрофон)

Я вам кажу, що син...

К л е р

Облиште сина. Ройс вам все прощає.
Та більше я не потерплю, щоб ви
Дивацтвам чоловіка потурали,
Надмірна чесність шкодить. Так, мій сер!
Ройс вимага від вас літературу,
Яка його нервує дуже.

Вам

Давно я наказала цю гидоту
Спалити потихеньку! Містер Ройс
І так вже хворий. Ми його повинні
Оберігати. Вам би знати слід,
Професоре, що ваша роль — патрона
Втішати, розважати...

Г е н р і х

(до екрана)

Місіс Ройс...

К л е р

Не чую вас. І слухати не хочу.
В конторі вам вперед за рік заплатять.

Г е н р і х

(у мікрофон)

Вперед? Чому?

К л е р

З сьогоднішнього дня
Ви вільні, сер, від служби в цьому домі.

Зображення на екрані щезає.

З а в і с а

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Бібліотека Ройса. Балкон із стелажками.
Ніяких меблів, крім грубої лави і стола.

Г е н р і х

(ідучи вниз по східцях)

Вона мене звільнила. А за що?
Так ось яка ти, доле? Врятуватись
Від смерті, щоб конати жебраком?

І все це — нагорода за страждання?
За чесність нерозумною мою?
Ні! Краще бути в ці часи злочинні
Пройдисвітом, злочинцем, шахраєм...
Входить А д а м. Ставить на стіл залізного кухля
і тарілку з сухарями.

А д а м

Ви тут іще, професоре? День добрий.

Г е н р і х

Для мене він недобрий.

А д а м

Що робити!
Так наказала місіс Ройс.

(Пошепки).

Вона

Француза привезла на ваше місце...
О! Йй би дати волю... Буде тут
Вслід за французом молодий іспанець,
За ним — угорець, а тоді й сам чорт...
Як тільки бог прощає...

Г е н р і х

Все одно.

А д а м

Ви білий, сер...
І мучить страх мене...

(Ковтає пілюлю).

Г е н р і х

Ах, іноземець в Штатах — той же чорний!

А д а м

(протягає коробочку)

Дозвольте пригостити... Сумнів, страх
Знімає в мить одну...

Г е н р і х

Скажіть, Адаме,
Вершителю волінь всевладних босів,

А вас, вас не жахає невідомість?
Господарів прихильність — не обман?

А д а м

Сер, нам невільно ставити під сумнів
Ні бога, ні господарів. Їм дано
Вирішувати нашу грішну долю,
Як їм завгодно...

Г е н р і х

Навіть без закону
Й без суду вішать чорних?

А д а м

Нагадаю,
Як білі, сер, вас, білих, нещодавно
палили в крематоріях. Та ви,
Наскільки це відомо, не повстánням,
А втечею життя порятували.
Такий наш світ: хто дужчий — той нас б'є
І вішає, а ми йому — ні слова.
Бо сподіваємось, що долі вдар
На ближнього впаде, а не на тебе.
Такий наш світ, сер Шульц.

(Виходить).

Г е н р і х

Такий наш світ...
Як жить мені? І що сказати Берті?
Вернутися в Європу, де пожар
Знов жевріє зловісно?.. Та нізáщо!
Під старість — на вулкан? Не можу я
Ще раз подібне пережити...

Заходять Р о й с і сенатор К л а н.

Р о й с

(До Клана).

Прошу.

(До Генріха).

Я жду вас, Шульц. Підбірку про Китай
Закінчено, я думаю?

Г е н р і х

Не зовсім.

Р о й с

Коли?

Г е н р і х

(*різко*)

Коли? Не знаю, що й сказати,
Хіба вам не відомо? Адже вранці
Мене звільнили...

Р о й с

Хто?

Г е н р і х

Дружина ваша.

Р о й с

Ідіть працюйте поки. Я чекаю.

Генріх іде на балкон.

(*До Клана*).

Сідай, сідай на лаву. Що? Не звик?
А доведеться, братику, зикати,
М'яке змінить помалу на тверде,
Солодке залишити для гіркого,
З вершини — в прірву...

К л а н

Ройс... не поспішай.
Далеко ще до прірви. Наживёмось.

Р о й с

Не певен я...

Сідай, сенатор Клан.

Ти здивував мене своїм візитом.
Герой! До того сміло завітав,
Кого усі вважають божевільним!
І ти вважаєш так?

К л а н

По правді, Ройс...
Живеш ти трохи...

Р о й с

Як?

К л а н

Ну... трохи дивно.
Скрізь в тебе протиріччя...

Р о й с

Де? Назві.

К л а н

Чи варто?

Р о й с

Варто.

К л а н

Що ж... Почну з Адама...
То гроші ти даєш на ку-клукс-клан,
Який лінчує негрів без закону,
То негра так наблизив, що кругом
Всі білі в домі нарікають.

Р о й с

Он як?
Оце і все?

К л а н

А меблі? Анекдот!
Стоїш, як стовп. Нема на чому сісти,
Крім лави дикунів. А сухарі?
Для чого їх гризеш демонстративно
На злість дружині й повару?..

Р о й с

А ще?
Ще називай ознаки божевілля!

К л а н

Для чого так...

Р о й с

Бо я — не дипломат.

К л а н

І дуже жаль. Ним бути необхідно
В наш вік.

Р о й с

Буть дипломатом? Брехунцем?
Я б їх мітлою всіх...

Почав ти з негра,
І з сухарів, і з меблів. Крутиш, брат,
Хитруєш ти, сенаторе. Боїшся
Сказати в вічі, що так стурбувало
Святий синкліт: Ройс грошей не дає?
І ви його за це оголосили
Шаленим? Я ж не дам. Ні centa вам не дам.
На що давать? На безнадійних дурнів,
Що галасують про кінець Росії?
Чи на плетуху «Вільною Європу»,
Яка бруднить, як послідом, ефір
Рекордами брехні? Не дам віднині
Йї на шпигунів: вони, погану шкуру
Рятуючи, нас продають. Не дам
І на дрібних злодюжок емігрантів,
Які на мій молились гаманець,
Вважаючи його бездонним. Годі!
На ці дурниці грошей я не дам.

К л а н

Але цей шлях найбільш тверезий!

Р о й с

Страус
Обрав собі такий же шлях. І ми
Його за це дурним вважаєм птахом.

А д а м

(на порозі зі згортком)

Сер, згідно з розпорядженням, кравець...

Р о й с

А-а! Мій костюм.
Поміряєм. Чудово.

*(Забирає згорток, відпускає жестом Адама.
Скидає піджак і одягає синю робочу одягу).*

В цій одежині завтра я в Конгрес
З'явлюсь. Нехай побачать оптимісти,
Що Ройс готовий до подій. Коли,
Проспавши мить ворожого удару,

Ви будете труситись коло ніг
Зухвалих переможців і, звичайно,
Очам своїм не вірити — скажу:
«Що ж? Аллен Ройс копати канали може,
Він знав давно, що прийде час ганьби».

К л а н

У тебе кепський настрій...

Р о й с

От так диво!
А в тебе кращий? Радує тебе,
Що Індія прокинулась? Весь Схід
Зробився мов їжак — не доторкнешся,
Не купиш, не приспиш... Радієш ти,
Що руські, зализавши свіжі рани,
Давно забули про пайок голодний,
Глузують з нас зухвало, осідлавши
Покірні їм зірки?

К л а н

Зажди, зажди.
Не перебільшуй. Їм до нас далеко.
Не просто, Ройс, роздітих одягти,
Бездомним дати житло у країні,
Зруйнованій нищівною війною,
Та ще ж і не одною. Я не вірю,
Що давній азіатський руський хаос
Більшовики порядком зроблять. Ні!
Приречені вони.

Р о й с

Ти не хлопчисько
І мусиш пам'ятати, скільки літ
Ми тішимо себе... Згадай ці строки
І не втішайся.

К л а н

Аллен! Потерпи.

Р о й с

Не можу більш.
І якщо ми й надалі
Збираємось злочинно зволікати,
Себе рекомендую як взірець:

На воду й хліб сідайте і привчайтесь
Спать на твердому і носить дрантя,
Щоб легше потім нам було звикати
До тих близьких і страховинних літ.

К л а н

Я знаю, Ройс, про що ти. Не гадай,
Немовби ти один мудрець. Погодься:
Прямий удар, одвертий хід ва-банк
Сьогодні неможливий.

Р о й с

Неможливий?!
Ні, годі ждять. Вершина — або прірва.

К л а н

А раптом — прірва? Як розрахувати
Страшний стрибок і як вгадать кінець?
Минули й не повернуться часи,
Коли твій дім вважався недосяжним,
Бо ядерний разючий бумеранг
Стократною вернутись може смертю!

Р о й с

Ні, голову, як страус, не хова
Ні яструб, ні орел, біду зачувши.
Нагострить він і дзьоба, й пазури
І ворогу шугне назустріч перший!

Дзвонить телефон.

(Бере трубку).

Хто? Не приймати. Не прий-ма-ти. Ні.

(Кладе трубку).

Американський Комітет. Для дурнів
Пуста розвага. Жалюгідний фарс.
Доводити мені, що емігранти
Повалять комунізм! О боже мій!
Навкруг самозакохані безумці!

*(Біжить до книжкових полиць і кидає одну
за одною книжки на стіл перед Кланом).*

Ось Маркс... ось Енгельс... Ленін...

Бачиш, Клан?

Крамола? Ні. Страшний, тверезий розум,

Ось їх предтечі — Людвіг Фейербах...
Ось найдревніші... Геракліт. Як мудро!
«В один потік ніхто не ступить двічі».
А добрий янки черконув пером,
Всіх вилаяв і спить собі спокійно.
Та я не сплю. Не можна зупинить
Ходу сторіч майбутніх. Нас змітає
Нової ери вітер...

Дзвонить телефон.

К л а н

(бере трубку, слухає)

Доктор Пайч.

Р о й с

Здоровий я, скажи. Його пілюлі
Мені допомогли.

К л а н

Здоровий він.

(Кладе трубку).

Р о й с

Ось подивись.

(Виймає з шухляди стола коробочку).

А він не дурень, цей аптекар дійшлий,
Що на таку гидоту взяв патент.
Епохи пульс відчув і от лікує
Мене і негра в той же самий спосіб.

(Читає).

«Від кволості, від втоми, від зневір'я».
Та ще й від страху. Ось він, справжній страх!

(Кидає пілюлі на підлогу).

Поміж сліпих край прірви бути зрячим
І слухать, як глухі та невидючі
Товчуть про нашу міць. Тим часом Схід
Не блідне з переляку. Ні! Я — Ройс,
Син Ройса, Ройса внук і з ворогами
Зживатись не збираюсь.

Адам
(у дверях)

Сер, сніданок...

Ройс

Скажіть, що я пайок свій з'їв.

Адам іде.

Клан

Пайок?!

Ніяк не звикну до подібних жартів.

Ройс

І все ж таки промовчав ти, чому
Прийшов до мене. Адже є причина?

Клан

Звичайно, є... Але така смішна,
Що й говорить не варто. Пам'ятаєш,
Я згадував колись в розмові Раббе...

Ройс

Тепер він — містер Вульфелд? Хитрий шваб!

Клан

А головне, що він корисний німець,
Та на сьогодні ще його проект
Не хоче Рада атомна прийняти.

Ройс

Що за проект? Ракета?

Клан

Просто дощ.

Ройс

Як... дощ?

Клан

На вигляд дощ собі звичайний
І падає з цілком звичайних хмар.
Та річ у тім, що радіоактивна
Є в ньому речовина й може він
При меншій дозі бути благодійним,
При більшій — смертю. Смішно?

Р о й с

Може, й ні...

К л а н

Був навіть дослід невеличкий. Страшно
На наслідки дивитись.

Р о й с

Дослід був?

К л а н

Експеримент... Усе проблематично,
Хоча й привабливо... Не треба і війни!
Лише покірні нашій волі хмари —
І гине все в приреченім краю,
Немов на нього впала кара божа!

Р о й с

І ти мовчав? Е, ні... Не вірю я.
І якщо це хоча б на півпроцента
Не вигадка маньяка, то чому...

К л а н

Проект не в дії? Надто фантастично.
Немає ґрунту для подібних витрат.
Ти правий. В нас верхівка розучилась
Відважно ризкувати.

Р о й с

І дарма.

К л а н

У керуванні хмарами затримка.
А зарядить їх просто. Доктор Раббе
Не в силі дві задачі розв'язать.
Однак на світі є один учений,
Який би міг зробити справжнє чудо
Ї летючих оболоків табуни
Погнать туди, куди ми їм накажем.

Р о й с

Він що... Живий?

К л а н

Здається. Рік тому
Він надіслав в ООН свою заяву...

Ройс

І я не знав?

Клан

Він хоче свій проект
Здійснити під контролем міжнародним.

Ройс

(дуже збуджений)

Ну, це ще ми подивимось... Контроль!
Таке ми чули...

Хто він? Де він зараз?

Клан

Приховує адресу.

Ройс

А ім'я?

Клан

Гарячий ти... Мені від зайвих свідків
Заяву пощастило приховати
Не задарма. А я не Крез.

Ройс

Ось чек.

Це мало? Ще бери. Тепер — ім'я.

Клан

Не знаю...

Не варто й починати. Все одно
Не згодишся ти, Ройс, на авантюру,
Тим часом тайну я розголошу.

Ройс

Ось третій чек.

Клан

Диви, як загорівся!
Я навіть і не думав. Просто так
Хотів тебе розважити хоч трохи,
А ти не в жарт...

Ройс

Ми досі в ланцюгах
Сліпого недовір'я до епохи.

Над прірвою звисаючи, не плач
За мідяками, що летять з кишені...
Це мій девіз... Імення говори.
Його шукати будем.

К л а н

Вальтер Бруннер.

Р о й с

І Раббе знав його?

К л а н

Чи Раббе знав!
Він учня геніального в концтабір
В свій час загнав на муки, а тепер
Не дасть без нього ради...

Р о й с

Де цей Раббе?

Де ця падлюка?

К л а н

Розумієш, Ройс...
За Раббе я несу відповідальність...
Під наглядом цей шваб.

Р о й с

Четвертий чек?

(Кидає чек).

Вези його до мене.

К л а н

Він чекає
У внутрішній вітальні. Там зручніш
Бесідувать про фантастичні речі.

Р о й с

Тоді ходім...

Ну, що ж... Як риск, то й риск!

На сходах з'являється ніким не помічений Генріх.

Іду ва-банк, з безумством побратавшись.

(Зупиняється).

Мільйон тому... Мільйон — хто сповістить,
Де заховався вчений Вальтер Бруннер!

(Виходить разом з Кланом).

Генріх

(мов у гарячці)

Мільйон тому, хто сповістить... Мільйон...
Де Вальтер Бруннер...

Я не помилився,
Він так сказав...

О боже мій! Мільйон!

Завіса

КАРТИНА П'ЯТА

Частина палуби. Біля рампи — поручні. На них
рятівне коло з написом: «Ундіна». Матрос з
чорною пов'язкою на оці грає з Отто у шахи.

Матрос

(співає, переставляючи фігури)

Бєбі, голубко Бєбі,
Я відпливаю в далекий край,
Бєбі, будь ласка, Бєбі,
Мене не зраджуй, не забувай.
Бєбі! Мені не треба раю,
А тільки бути з тобою знов.
Бєбі! Ах, серце грає,
Коли згадає твою любов!

(Програвши, змішав фігури).

Отто

Тут легше... Вітерець. Ну й широчінь!
В каюті батька зовсім загойдало.
А ти нічого, брат?

Матрос

(недоброзичливо й насмішкувато)

Нічого, брат.

Отто

Звичайно. Звик. Чи ти не знаєш часом,
Що воно за острів Всіх Святих?

Матрос

Такий, як інші.

О т т о

Все ж таки цікаво:
Чого б це Ройс пустився мандрувати
В таку далеку путь. Які роботи
Затіяв він?

М а т р о с

Не знаю.

О т т о

І мені
Там вигідну посаду обіцяли
В конторі... Хоч контору не люблю,
Та треба заробити... Слухай, хлопче,
А з острова, куди ми пливемо,
На Гамбург чи не ходять пароплави?

М а т р о с

Не плавав я туди. Літав, бувало.

О т т о

Що? Гарне місто?

М а т р о с

Я його бомбив.

О т т о

(засмучений)

Бомбив? Так, так. Бомбив.
Війна, звичайно.

М а т р о с

Все. Відбомбився.

(показує на пов'язку).

Плаваю тепер.

О т т о

Жалієш?

М а т р о с

Тут не кепсько теж.

О т т о

Цікаво.

А скільки платить Ройс?

По палубі проходять хлопці в панамках.

М а т р о с

Гей, відчепись,
Я бачу, ти хлопчина язикатий,
А тут за це дістанеш по зубах.
І прощавай. І все.

О т т о

Свобода слова?

М а т р о с

Ну, ти... Не забувайся. Розважай
Політикою тих, що у панамах.
Раз плюнуть їм — зробити свіжий труп
З балакуна.

О т т о

В панамах? Це ж матроси?

М а т р о с

Звалився з неба? Е-е! Та ти хитрун.
І сам з таких? Ні, сер, не буде діла.
Шукайте собі дурнів. На гачок
Мене вам не зловить. Мовчу як риба.

(Іде).

Берта тягне Генріха за руку.

Б е р т а

Скоріше на повітря!

(До Отто).

Поможи.
Підтримай батька. Бач, його канудить
Від цих скажених хвиль.

Г е н р і х

Хіба од хвиль?

(Вбік).

Від самого себе.

підводить батька до поручнів, той спирається на них і бай-
дуже дивиться у далечінь,

О т т о

(до батька)

На острові я зможу за півроку
Зібрати на шифскарту?

Генріх знижує плечима.

Б е р т а

Отто! Знов?

Яку тобі шифскарту ще потрібно?
Коли контракт скінчиться, нас назад
Безплатно привезуть.

О т т о

Назад?!

Б е р т а

Не думай,
Що відпущу в Німеччину. Тепер
Ми будемо тут як вдома.

*(Виймає з дорожньої сумки кольоровий
рекламний альбом).*

Вибирай,
Який тобі будинок до вподоби?

О т т о

(гортаючи альбом)

Всі до вподоби. Та, на жаль, не наші.

Б е р т а

Вважай, що наші! Нам таку роботу
На острові дасть містер Ройс, що ми
Не будемо скупитись.

О т т о

Просто казка!
Як подобішав бос! То виганяв
З роботи батька, то назад покликав;
То ночувать мені заборонив
З батьками, то з собою взяв на острів...

Б е р т а

Тсс...

(Відкриває альбом).

Краще поговоримо про те,
Який будиночок придбати.

(До чоловіка).

Генріх!

Мені б хотілось цей... Ти подивись:

Мансарда... і висока гостра криша...
Нагадує він батьківський наш дім,
Де Отто народився... Неодмінно
Край ганку дві ялини посаджу,
Щоб все, як у Німеччині...

Отто

Ерзац?
І тут ерзац. Хіба ж не краші, мамо,
Від цих ялинок на чужій землі
Тюрінгії моєї рідні хащі?

Берта

Облиш. Там руські.

Отто

Руські... Ну то й що ж?
Хіба ж не ти сама розповідала,
Що руські нас не скривдили, коли
Містечко зайняли? І навіть хліба
Дали тобі... Я вірю, доживем —
Роз'їдуться чужинці по домівках
І будуть іноземці тільки в гості
До нашої країни приїздити.
Забудуться і чвари, і незгоди,
І навіть війни...

Берта

Ах, ти фантазер!

Отто

І говоритимуть на всій планеті
Про мирних німців з гордістю, з любов'ю,
З пошаною...

Е, хисту, жаль, нема!

А то б я вже Німеччину уславив
Якимось... Чорт зна чим... І сам не знаю!
На Місяця б в ракеті залетів
Чи винайшов би ліки проти раку...

Берта

А може, скоро і прославим.

Отто

Хто?!

Б е р т а

Ми з нашим другом Бруннером.

О т т о

Як?.. Мамо!

Б е р т а

Друг батька врятував. І наша черга
Віддячити йому. Отож везем
Йому такі новини...

О т т о

Що ти кажеш!
То ми — до друга?

Б е р т а

Знай же: містер Ройс,—
От благородний чоловік, їй-богу! —
Не пожалів мільйонів: цілий острів
Купив, щоб там без клопоту наш друг
Довіршив геніальний задум...

О т т о

Дивно!
Щоб Ройс... Жартуєш, мабуть... А скажи,
Про намір Ройса звідки вам відомо?

Б е р т а

Читать газети треба. Подивись.
(*Дає Отто газету*).

Переконайся. Ось.

О т т о

Ого, як крупно!

(*Читає вголос*).

«Учений Бруннер надіслав в ООН
Проект слухняних хмар»...

«Кінець пустелі».

«Слухняні хмари фінансує Ройс».

«П'ять врожаїв на рік».

Б е р т а

Оце так слава!
А Вальтер, мабуть, і не зна нічого...

На острівку тім, кажуть, і газет
Не продають...

О т т о

Стривайте! В чому справа?
Адже це «Таймс!» Недільний «Таймс». І я
Читав його на бєрезі... Звичайно!
І пропустив? Як міг я пропустити?
Там не було...
Та я ж, здається, взяв
З собою цей недільний «Таймс». Цікаво!
Піду в каюту. Може, там...

(Іде).

Г е н р і х

Ганьба!
Що наробив я, Берто!

Б е р т а

Та нічого.
Не вкрав ще, слава богу, і не вбив.

Г е н р і х

Адресу друга виказав...
Я зрадив...

Б е р т а

Ні, сповістив. І бідний риболов
Забагатіє...

Г е н р і х

Берто! Я — злочинець,
Ти, ти в усьому винна. Ти мене
Сльозами засліпила, отруїла
І посварила з совістю.

Б е р т а

Тобі
Вони клялися... А найбільш сенатор,
Що помислів воєнних в них нема,
Що тільки острів буде під секретом.
І то лиш поки дасть експеримент
Нам наслідки хороші.

Генріх

Розумію.

Тут все цілком логічно. Мова йде,
Як видно, тільки про престиж держави...
Хай під секретом острів... Та ввесь світ
Дізнатися про мирний намір друга
Повинен зараз, бо нізащо Вальтер
Не згодиться, щоб тайно...

Берта

«Вальтер, Вальтер...»
А ми при чім? Газети є — і все.

Генріх

А що, коли...

Берта

О, не мудруй.

Генріх

Я мушу
Сказати йому...

Берта

Нікому. Не посмієш.
Ось медальйон. Поклала я колись
Сюди отруйну ампулу.

І досі

Вона зі мною. Зараз доля нам
Всімхнулася. На нас звалилось щастя,
Одержимо мільйон, коли назад
На материк повернемось. А може,
Ти хочеш знову стати жебраком?
Подумай же, подумай... Може, Генріх,
Ти не боїшся, що помститься Ройс?
То знай же: ось отрута...

Отто

(вбігає)

Неймовірно!

Я, мабуть, збожеволів... Був і щез
Недільний «Таймс»... Адже я пам'ятаю.
Він був...

(до Генріха).

А де ти взяв газети?

Г е н р і х

Я?

Б е р т а

Що значить, де він взяв? Купив, звичайно!

О т т о

Де, де купив?

Г е н р і х

(не дивлячись синові у вічі)

Я їх купив... в порту.

Німа сцена. Насвистуючи, проходять хлопці
в панамах.

З а в і с а

КАРТИНА ШОСТА

Острів Всіх Святих. Світанок. Углибині океан. На його тлі халупа на палях. Нагорі, на площадці коло входу, Ма укладає в чемодан строкату латану білизну. До халупи йде старий Хо, тримаючи в руках старомодну рушницю, перев'язану посередній ганчіркою.

М а

(весело)

Гей, дядю Хо! Ми завтра звідси їдем.
Чи прийдеш попрощатись?

Х о

От біда,
Назовсім?

М а

Так.
В Детройт або в Чікаго...

Х о

А де Дієго? В морі?

М а

Зараз спить.
Та скоро вже до скель Блакитних піде
В останній раз сьогодні...

Х о

Ну й відважний!
Один в такий коловорот. Немало
Загинуло мисливців там.

(Простягає Ма рушницю).

М а

Ізнов?
І позавчора? Й вчора? І сьогодні?
Дієго не рушничний майстер...

Х о

Доню!
Він все уміє. Ти вже попроси.

М а

Гей, Хо! Адже це п'ята. Признавайся,
Чи ти не робиш бізнес на Дієго?

Х о

Як ти могла подумати!

М а

Пробач.
Це ж я жартую.

(Бере з-за дверей дробовика й віддає його Хо).

На, тримай, готово.

Х о

(роздивляється дробовик)

Ач... Ти дивись. Полагодив, зумів!

*(Вішає дробовика на плече, а принесену
рушницю передає Ма).*

Не сердься. Хай допоможе на прощання.

Ма бере рушницю.

Згодяться нам рушнички. Десь я чув,
Забув де саме, гарну приповідку:
«В руках тубільця ржавий карабін
Здолає танк чужинця».

М а

*(роздивляючись рушницю, скинула ганчірку,
й рушниця розпалася на дві частини)*

Ох і мотлох!
Не віриться, що хтось...

Х о

Запам'ятай:
Не бачив сивий Хо на світі рук
У ремеслі руках Дієго рівних.

(Іде).

М а

(укладаючи речі, співає)

З милим, з милим жити буду
Без турбот, без турбот,
З милим всюди, всюди, всюди
Без турбот, без турбот.
Нам би тільки бути вкупі,
Та кохатись, та дружить —
І в палаці, і в халупі
Дуже добре буде жить.

(Роздивляється стару сковорідку).

Узять чи ні?

(Кидає в чемодан).

Прихопимо. Згодиться.

(Співає, утрамбовуючи чемодан).

Хай хоч дощик мов з відерця —
Я з тобою, моє серце,
Нам не смутно під дощем,
Ми від нього не втечем!
Про кохання не забудем,
А сховаємось і будем,
Так! Сховаємось і будем
Цілуватись під плащем!

(Побачивши острів'янку з дитиною, збігає вниз).

Гей, тітенько Сібілло, чи до нас
Ти завітаєш? Завтра від'їжджаєм!

С і б і л л а

Надовго ви?

М а

Назовсім!

С і б і л л а

Отаке!

А хто ж нас лікуватиме? Дієго
Давав хлоп'яті порошоків гірких,
І він одужав, бачиш...

М а

(зітхнувши)

Що ж робити!

Тут злидні...

С і б і л л а

Постривай... А як же ви
Поїдете? Ще пароплав не скоро.

М а

Мотор зібрав Дієго. Попливе
До острова Рятунку, заночує,
Тоді до Санта Бетсі й звідтіля
До Чорних скель, а там вже близько траса...

(Тріпає дитину по голові).

Ну, Том, прощай. Ти не забудеш Ма?

*(Бере дитину на руки, дістає з кишені
фартуха грудочку цукру).*

А солоденьке любиш? Ах ти, милий...

На сходах угорі — Дієго, з грубим зошитом в руках.
Мовчки милується з Ма.

М а

(пригортаючи дитину до себе)

Він любить Ма:..припав до неї личком..

С і б і л л а

Ач, як малих ти любиш. А чому
І досі ще не мати?

Д і є г о

*(ледве ховаючи ласкаву усмішку, красномовно
позирає на Ма)*

Боїмося

Ночей безсонних. Нещасливих днів,
Коли нема й скоринки...

С і б і л л а

Та страшніше
Безплідність, аніж голод! Бо ніщо
На світі, крім каміння, не існує
Без вічного продовження. Ось море
Під вітром родить хвилі. Зграї хмар
Народжує нам небо...

Д і е г о

Ма! Ти чуєш?

(До Сібилли)

Скількох ти мала?

С і б і л л а

Семеро. Так, так.
Їх семеро було. Останній вижив.
Коли ж і цей, рятує нас небо, теж...
То народжу я восьмого, а може,
Й дев'ятого...

Д і е г о

І так — усе життя?

С і б і л л а

Так, поки чоловік ляга зі мною
І ще є сила плід в собі носить.

Д і е г о

І в дітях будеш вічна!

М а

Він це завше
Казав мені...

С і б і л л а

А ти?

М а

А я йому
Перечила спочатку, та рішила...

(Обіймає Дієго).

Д і е г о

Ми сина ждем.

С і б і л л а

Благослови вас бог.

(Іде).

Д і е г о

В дорогу, Ма! Пора, маленька Мері!
Я згоден, що безглуздо ждять і ждять.
Мовчить ефір. Я рік чекав. Напевно,
Забуто ймення Бруннера. Лежить
Моя завітна мрія десь у сейфі,
А може, й зовсім спалена давно,
Як вигадка пройдисвіта...

М а

(горнеться до нього)

Любов'ю
Ми будем жить. У нас вона міцна...
Це теж велике щастя?

Д і е г о

Правда, рідна.

М а

Не багатьом так пощастило. Глянь:
Усі сваряться, б'ються. Ми ж ні разу
Не посварились. Вірно?

Д і е г о

Раз... Чи два...
Найбільше — три.

М а

А я й не пам'ятаю!
Любов сильніш од наших свар. Ніщо
Її вже не затьмарить. Ти повинен
Минуле все...

Д і е г о

Забути? Але як?
Ось мій проект. Із сховища недавно
Його я взяв. Завітних сторінок
Не так багато. А ночей безсонних...
І знову я обчислюю, і знов
Перевіряю все...

Ма

Ти спиш так мало.
Ти навіть трохи схуд.

Дієго

Як добре жить,
Коли хтось лагідний тобі говорить
Із острахом: «Ти навіть схуд».

Ма

Щасливий ти?

Дієго

Хіба сама не бачиш?

Ма

Спасибі, милий.

Дієго

Дякуєш? Мені?
Це я тобі вночі й удень повинен
Повторювать: «Спасибі, Ма!»

Ма

За що?

Дієго

За все, за все, за все! За те, що очі
Твої мене турботливо пильнують,
За те, що пестять руки і пісні
Твої в годину смутку звеселяють!
За те, що поруч ти, за те, що, Мері,
З'явилась ти на світ...

Ма

Не вмю я
Так красно говорити, Вальтер... любий...
Дієго мій...

(Обіймає його).

Ось всі мої слова.

Дієго

Мені й не треба більшого.
Не думай,
Що просто я упертий був, коли

Так довго не хотів покинути острів.
Ти розумієш, Ма, й повітря тут,
І берегів рельєф — все дуже вабить
Мене... Для чого, знаєш. Але ждять,
Як видно, більш нема чого. В дорогу!

(Нерішуче дивиться на зошит).

А що ж із ним робити? Взяти з собою?
І знов не спати до світання? Знову
Ждять, ждять і ждять?

А може...

(Удає, що хоче розірвати зошита).

М а

(хапає його за руку)

Ні... Не смій!

Д і е г о

Ма... Що з тобою?

Як ти зблідла, Мері!

Та це ж я в жарт...

М а

Жорстокі жарти.

Д і е г о

Ма...

М а

Я розумію все... Хіба без мрії
Своєї проживеш? Загинеш ти,
Помреш з нудьги, й кохання не врятує,
Не допоможуть пестоші...

Д і е г о

(глибоко вражений)

Пробач.

На сходах з'являється скуйовджений, заспаний Дік.
В руках у нього радіонавушники на довжелезному шнурі.

Д і к

(дуже схвилюваний)

Дієго! Слухай...

М а

Дік! Пішов би вмився,
А то спросоння крутиш...

Д і к

Я впіймав
Не станцію, а наче передатчик...
Здається, з пароплава... Йди сюди,
Та швидше, швидше... Тут про дощ чарівний
Передають... Послухай...

Д і є г о

Як?! Про дощ?

*(Кидається нагору, вихоплює з рук Діка
наушники, слухає).*

Нема.

Д і к

Адже було, було!

Д і є г о

А звідки
Тобі відомо, що якийсь там дощ
Мене цікавить?

Д і к

(зняюковіло)

Ви вночі з сестрою
Так голосно про це...

М а

Підслухав, Дік?!

Д і є г о

(розчаровано віддає наушники)

Тобі приснилось.

Д і к

Ні, я чув, повірте...
Хіба ж я сплю?

М а

Напийся молока
І вчи уроки.

Дієго

Швидше, Дік!

Дік

А в море

Мене хіба не візьмеш?

Дієго

Вчи урок.

(подивившись на сонце).

Ану, годуй, хазяечко, сніданком!

(Обіймає Ма і йде з нею в дім).

Дік

(пише крєйдою на дверях цифри, примовляючи)

Пмножить п'ять на сто... П'ятсот? Ого!
П'ять доларів на сто — п'ятсот. Солідно!
Коли б цей чарівний маленький хрестик,
Знак множення, і гроші збільшив теж
В моїй кишені...

Вбігають діти острів'ян — хлопчик і дівчинка.

Х л о п ч и к

Гей!

Д і в ч и н к а

Гей, сину моря!

Х л о п ч и к

Новини є!

Д і к

Нема часу!

Д і в ч и н к а

Все кинь!
Біжи до бухти Птиць...
Туди недавно
Причалив пароплав...

Д і к

Як... пароплав?
А забожитись можете?

Х л о п ч и к

Хай нігті
Корінням стануть на ногах, і в землю
На вічні віки відтоді вросту.

Д і в ч и н к а

А щоб мені вода зробилась прісна
Солоною у роті...

Х л о п ч и к

Зранку він
За рифами... на якорі...

Д і к

Та ну вас!
Три місяці й три тижні треба ждять
До пароплава. Наче я не знаю?
За рік він тут буває двічі...

Х л о п ч и к

Ні!
Це зовсім не такий...

Д і в ч и н к а

Весь білий-білий,
Як ребра Білих скель...

Х л о п ч и к

Ми там були...
Багаті пасажири розкупили
Моїх плямистих черепах...

Д і в ч и н к а

А я
Ім спродали усі разки намиста
З зубів акули...

Х л о п ч и к

Ось... дали газет...

Д і к

Як? Без завдатку?

Х л о п ч и к

Ми за півгодини
Іх спродали штук сто...

Д і в ч и н к а

І чорні, й білі
З охотою беруть газети...

(До Ма, що з'явилася).

Ма! Візьми газетку!.. Десять центів!

М а

(взяла газету, пробігла очима)

Боже!

Про нього це...

(Вихопила в дівчинки ще кілька газет).

І тут... і тут... і тут...

Д і в ч и н к а

А гроші, Ма? Тут десять штук...

М а

(дає гроші)

Ось... долар...

Діти побігли.

Д і е г о

(в дверях)

Ма! Що з тобою?

М а

Страшно... В мить одну
Таке неждане... пароплав... газети...
Про тебе тут...

Ні, милий, не про тебе —
Про Бруннера.

(Простягає газети).

Д і е г о

Ти... мариш?

(Схопив газети).

Що за чорт!
Французькі ось... англійські...

Мері, звідки

Ти їх взяла?

Дік

Ну, що? Я не збрехав?
І тут про дощ!

Дієго

Очам своїм не вірю!
Та подивись же, Мері! Ось... Росія!
Росія теж свій голос подає...
Контроль всесвітній, міжнародний... Бачиш?
Весь світ. Весь світ. Весь світ. Я переміг!
Ма, одвернись... Я плачу, Ма...

Ма

Як страшно...

Дік

Не бійся, Мері...

Дієго

Золоті слова!
Позаду — страх. Лишилась тільки радість:
Тріумф, звитяга над одвічним злом —
Убогістю... Держись, старенька Земле!
Не вічно людство крихтами втішати,—
Була скупа, віднині будеш щедра!
Пустеля стане садом. На ланах
Без ліку буде колос наливатись,
Всім вистачить. Всіх нагодуюм. Це
Нам дасть чарівний дощ. Мій дощ.
За мене — людство!

Завіса

КАРТИНА СЬОМА

Ройс с бамбуковою палицею в руках мрійно дивиться на карту світу. Клан, розвалившись у плетену кріслі, грає на скрипці щось пристрасне і ніжне. Безшумно входить Адам. Ставить на стіл підноса, накритого серветкою, й виходить.

Клан

(відклавши скрипку, зриває з підноса серветку й голосно сміється)

Сніданок добрий! Кожен раз боюся,
Що знову почастиєш сухарями...
П'ю, Ройс, за твій нормальний апетит!

Р о й с

Хто б міг повірить!

Ні, не ображаюсь
На тих, що сяли чутки про мій
Неповний розум. Тільки божевільний
Наважився б на цей зухвалий крок,
У безвість кинувши мільйони...

К л а н

Рано

Святкуеш, Ройс. Ти нетерплячим став
І легковірним.

Р о й с

Клан! Твій кислий скепсис
Мене лише смішить.

К л а н

Хвалько! Хвалько!
Хто Бруннера знайшов і хто придумав
Увесь цей блеф з газетами? Без них
Нам не зробить би рибака Дієго
Творцем слухняних хмар...

Р о й с

Не набивай
Собі ціну, сенатор. Ти одержиш
За все сповна... Я бачу їх у сні —
Важких хмарин масиви олов'яні
Повзуть на Схід, несуть в собі загибель,
Підкорені моїй могутній волі...
Вже близько час, коли ми кинем їх...

(Тиче палицею в карту).

Сюди... й сюди... І потім — до Уралу...
Все далі й далі...

К л а н

Ти не віриш, Ройс,
Нам, дипломатам. До мети своєї
Іти без нас надумав, навпростець.
Та раджу я: не уникай зигзагів.

Р о й с

Чого тобі, лисице?

К л а н

Не скупись.

Дай грошей на мою нову виставу,
Купи Голодний острів.

Р о й с

Не куплю!

Ще п'ять мільйонів викинуть на вітер
Лише для того, щоб наївний мрійник
Потішився два тижні?

К л а н

Мусить він

Повірить нам. Хай життєдайний дощ
На острові сусідньому, що слушно
Голодним зветься, зробить чудеса.
Хай Вальтер Бруннер власними руками
До мрії доторкнеться. Хай п'янить
Його отруйне зілля марнолюбства —
Тоді він наш.

Р о й с

І так він наш.

К л а н

Е, ні!

Він ще мовчить, але в очах — підозра.
Йому довести треба, що добро
У нас на думці...

Р о й с

Згоден. А газети?

К л а н

Йому їх мало. Радіо мовчить.
І це нервує Бруннера.

Р о й с

Включайте
Наш екстрапередатчик.

К л а н

Із ООН
Чекає він інспекцію...

Р о й с

Набридло
Запобігать без міри перед ним,
Святих удаючи. У двісті тисяч
Мені фальшиві стали папірці,
Що стверджують, немовби ти, мій друже,
Інспектор із ООН.

К л а н

Він ще питав,
Чому весь час під вартою наш острів.
Як пояснить?

Р о й с

Подвійний гонорар
Йому признач нехайно.

К л а н

Ти — наївний.
Ти забуваєш, Аллен, що не все
На світі продається...

Р о й с

Що?

К л а н

Є люди,
Які цінують погляди дорожче,
Аніж багатство...

Р о й с

Клан! А ти — ханжа!

Дзвонить телефон.

(Бере трубку).

Алло!
Не чую... Раббе? Що? Не вірю.
Та як він смів!

(Опановує себе).

Примусимо. Гаразд.

(Вішає трубку).

Я панькатись не буду з ним. Є межі
І для занадто чесних.

К л а н

Що там, Ройс?

Р о й с

Він припинив роботи, цей ваш геній.
Хай бог мене простить. Наступна ніч.
Його кісткам і жилам нагадає
Забуте пекло табірних ночей.

К л а н

Це негуманно, Ройс.

Р о й с

Та що ти кажеш!

К л а н

І зовсім нерозумно. Ми його
Не змусимо насильством відступити
Від совісті й від поглядів...

Р о й с

А я
Не хочу догоджати йому. У вічі
Скажу, чого нам треба. Якщо він
Збагне, що це не жарт...

К л а н

Навряд чи Бруннер
Боїться смерті.

Р о й с

В нього є сім'я...
І він один на острові пустельнім,
Поміж людей, нам відданих. Що може
Один — супроти зброї? Що один
Супроти страху за сім'ю?

Хай світом

Ще не володію я безмежно,
Але хоча б істотою одною,
Людським кволим, беззахисним — можу?
Скажи, чи можу?!

Чути галас юрби, вигуки.

Р о й с

(прислухається)

Що це? Чуеш, Клан?

К л а н

Сиди. Я подивлюсь.

*(Смикає шнура, й карта світу підіймається,
як штора, відкриваючи вікно).*

Юрба тубільців...

Ну й лихо. Бідолашний поліцейський!..
Його збивають з ніг!.. Твоїх панам
Не бачу я... Ах, ось вони! Чудово!
Пішли дубинки в діло...

Словом, Ройс,

Все це, на жаль, не схоже анітрішки
На вияв нижних почуттів.

Р о й с

Спитай,
Чого їм треба?

К л а н

Важко. Галасують,
Немов папуги дикі. А-а! Диви...
З'явився губернатор... Промовляє
Запально до юрби... Ач ти який!
Зумів їх вгамувати. Щось та вмів!
Розходиться юрба... А він сюди
Якусь чортиху тягне чорношкіру...

(Допомагає Ройсу підвестися з крісла).

Дозволь тебе позбавити сьогодні
Від зайвих хвилювань. Хоч раз повір
Мистецтву дипломатів.

Ройс іде до другої кімнати. Заходить А да м.

А д а м

Сер, пробачте...
Там цей ось... Шульц.

(Клан жестом наказує)

А д а м
(пошепки)

Сер, там внизу був бунт.
(Ковтає пілюлю й виходить).

З'являється Генріх.
Він тягне за руку Сібіллу.

К л а н

Що це таке?

Г е н р і х

Не гнівайтесь, сер Клан,
Що я її привів... Живого свідка
Я мусив показати вам...

К л а н

Мені?!
Як спало вам на думку, гер професор,
Вдиратися до боса в дім? Чому
Під вікнами юрба галасувала?
Ви — губернатор, влада, і за це
Відповідать повинні...

Г е н р і х

Я — людина.

К л а н

Ні, справді?

Г е н р і х

Мій обов'язок святий
Боротися за справедливість.

К л а н

Слушно.

Г е н р і х

Сібілло! Розкажи отут докладно,
Як хлопчик твій помер...

С і б і л л а

Ні, я піду,
Я краще геть піду...

Г е н р і х

Сміліш, Сібілло!

С і б і л л а

Помер він на світанку, бідний Том,
До себе взяв Христос його...

К л а н

В чім справа?

С і б і л л а

Я в бухті Птиць його купала, сер...

К л а н

Він утонув?

Г е н р і х

Та ні! В цей час у море
Йшла біла пара із цехів підземних...

К л а н

Це нешкідливо.

С і б і л л а

Може... Всі говорять,
Що пара та отруйною була.
Мій хлопчик став чорніти. Спершу нігті,
На другий день зробилось тіло все,
Як шкура леопарда...

К л а н

Що за байка!

«Говорять всі...» Хто — всі?

Г е н р і х

Наприклад, син.

Він стверджує, що хлопчик вмер у муках
Од випарів тих радіоактивних...

К л а н

Ви бачили дитину?

Г е н р і х

Ну, звичайно!

К л а н

А син ваш?

Г е н р і х

Ні. Йому сьогодні вранці
Я розповів докладно...

К л а н

А чому
Тоді ж не сповістили нас?

Г е н р і х

Я думав...
Спочатку з'ясувати... Та пішли
Чутки поміж людей...

К л а н

Це — чорна віспа.

Натискає на кнопку дзвінка.
З'являється С т а р ш и й у п а н а м і.

Негайно у районі бухти Птиць
Нехай встановлять карантин суворий.
Там віспа. Зрозуміло?

С т а р ш и й

Ясно, сер!

К л а н

Всіх зовні підозрілих передайте
Під пильний догляд доктору Клейстону.
І щоб до ночі...

С т а р ш и й

Ми роботу знаєм.

(Хоче йти).

К л а н

Ні, постривайте... Поки я піду
Та босові з'ясую, в чому справа,
Потіште губернатора. Давно
Просив він, щоб йому ви розказали
Про Джіма із Чікаго.

(Іде).

Г е н р і х

Я... просив?

С т а р ш и й

(сідає верхи на бильце крісла, зухвало)

Про Джіма? Можна. Він робив на бойні,
З червоними злигався і попав
До нас у гості. Не хотів, пройдисвіт,
Поплічників своїх назвать. Тоді
Ми ножичком його полоскотали...

(Показує ножа).

Та Джім мовчав. Тоді годинки дві
Над вогником потримали його ми,
Підсмажуючи п'яти. Джім мовчав.

Г е н р і х

Що він верзе! Я й слухати не хочу...

С т а р ш и й

Був хлопець хоч куди... Не те, що ви,
Сер губернатор. Проти того Джіма —
Що ви таке? Курча! Він міг бика
Вмить кулаком залізним оглушити.
А біцепси...

(Пробує м'язи Генріха).

Ех!.. Це ж у вас — кисіль...
Ну, накачали ми водою Джіма,
Й зробивсь він, як пухир. Та все мовчав.

С і б і л л а

Рятуй нас, боже!

К л а н

(входячи)

Що? Поговорили?

*(Киває Старшому, той, ошкіривши зуби,
виходить).*

Г е н р і х

Це чорт зна що!.. Сер Клан..

К л а н

Хвилинку, Шульц.

(До Сібіллі).

Твій син помер од віспи. Розумієш?
Затям: од віспи! І до того ж він
У бухті Птиць ніколи не купався.
Й не бачила ти пари. Це усе
Наплутав губернатор Шульц.

Г е н р і х

Дозвольте...

К л а н

Наплутав губернатор. Повтори.

С і б і л л а

Од віспи Том помер... і в бухті Птиць
Його я не купала...

Г е н р і х

Як! Сібілло!

К л а н

(дає гроші Сібіллі)

Це все тобі.

С і б і л л а

Благослови вас бог!

К л а н

І якщо бовкнеш ти щось зайве — Джіма
Згадаєш із Чікаго...

С і б і л л а

Що ви, сер!

Хай зробиться язик в моєму роті
Отруйною гадюкою...

К л а н

Іди.

С і б і л л а, задкуючи, виходить, нишком кидає
гроші на землю.

Г е н р і х

Я зрозумів.

Та змилуйтесь!

Вже досить

Того, що спотикнувся... А тепер

За кроком крок штовхаєте мене ви
Від злочину до злочину. Ні, ні!
Більш я не дам вам згоди...

К л а н

Ваше право
Себе тримати з гідністю, як Джим.

Г е н р і х

Утік я від тортур...

К л а н

Від них тікати
Я раджу і надалі вам.

Д і е г о

(вдирається, відштовхуючи Адама)

Де Ройс?
Мене... мене посміла ваша варта
Не пропустити в цех...

Скрізь гомонять

Про випадок смертельний...

Отто! Отто!

Його там не пускають.

К л а н

Всюди ви
Як рицар з неодмінним зброєносцем.
Адам! Хай увійде Отто.

Д і е г о

Розкажи,
Як негренья померло.

К л а н

Нам відомо.
Не витрачайте часу. Губернатор
Вжив відповідних заходів. Хлоп'я
Скосила чорна віспа.

О т т о

Що?!

Генріх
(збиваючись)

Так точно...
Вже ствердила медична експертиза...
Це — віспа...

Отто

Батьку!

Дієго

Але бухта Птиць!
Там цех підземний...

Клан

Ах! При чому бухта!
Як з'ясувалось, бідне негрнятко
В ній зовсім не купалось...

Отто

Батьку?!

Генріх

Я...
Я переплутав... У Гадючій бухті,
Сказала негритянка. Я ж забув.

Дієго

(до Отто)

Ти сам дитину бачив?
Що? Не бачив?

Отто

Від батька я почув.

Дієго

А ти ж казав...

Отто

Я думав, Вальтер...
Я і сам не знаю,
Як вийшло це у мене... Я хотів,
Щоб більше вірогідності...

Клан

О юність!
Фантазія!

Дієго

Ти... ти мені збрехав?!

Отто

Тут щось не так... Спитаю у Сібілли!..

(Вибігає).

Дієго

Як він злякав мене. На десять літ
Постарів я... Ви тільки зрозумійте:
Мікрозаряд смертельним не буває!
І я, здригаючись, подумав: Вульфельд,
Мій помічник, десь схибив... Досі він
Не помилявся. Золоті руки.

Клан

Ваш ум і руки Вульфельда — ось скарб,
Коштовніший від скарбу Аладіна...

Дієго

(думаючи про своє)

Для хмар моїх іде заряд мізерний...
Ця бухта Птиць скоріше для старих
І немічних могла б рятунком бути,
Ніж для дітей загибеллю. І я —
Мені це страшно вимовить — подумав.
А що, як Вульфельд...

Клан

Наслідок скорботний
Концтаборів! Я розумію вас.
Ви стільки там пережили, мій друже!

Дієго

І все ж я вимагаю: хай мене
Негайно пустять в цех підземний. Мушу
Я особисто перевірити...

Клан

Всюди
Відчинено вам двері. Але в цех
Пустити вас, де смерть на кожному кроці?!
Немає помилок? А раптом щось...
Ні, Бруннером ризикувати не будемо!

Але душевний спокій ваш дорожчий,
Ніж логіка. Дав згоду містер Ройс
На витрати нові. Купить він хоче
Голодний острів. Хай над ним проллється
Ваш перший дощ,

багословенний богом.

Дієго

Наш перший дощ...

Ось, ось моя мета...

Якби ж мені дожить.

Клан

Працюйте, Бруннер.

Світ жде від вас чудес.

(До Генріха).

Шановний Шульц,

В розмові мирній друга заспокойте,

А подумки пригадуйте частіше

Чудні пригоди Джіма із Чікаго.

Дієго і Генріх виходять.

Входить Ройс.

Ройс

Я чув усе.

Клан

І хто з нас переміг?

Не так вже й просто з Бруннером...

Ройс

Можливо.

Клан

І не самотній він. Ти згоден, Ройс?

Ройс

Молодший Шульц тебе турбує?

Клан

Що ти!

Про нього все відомо. Він дружив

Колись в порту з матросом підозрілим,

Було, що навіть підписи збирав

Під закликком якимсь комуністичним

Про заборону атомної зброї...
Курча, до героїзму схильне. З ним
Неважко розквитатись... Але всіх
Не прибереш з дороги, не примусиш
Живих мовчати про життя.

(З пафосом).

Ніколи
Світ не жадав так миру!

Р о й с

Добродійність
Вам личить, сер!

К л а н

Такий двадцятий вік,
Що навіть тигр без білих рукавичок
До жертви лапу не простягне, ні!
А ти гарчиш... Це, друже, непристойно!
І так фінал ми наближаєм швидше,
Ніж думали. Сховай же пазури
Й не заважай терплячим дипломатам.

Р о й с

Куплю Голодний острів.

К л а н

Друже! Чек?

З а в і с а

КАРТИНА ВОСЬМА

Голодний острів. На передньому плані частина маї-
сового поля. Велетенські стебла вищі від людини.
На узгір'ї, за загородкою, частина квітучого пасо-
виська. На ньому казково великі та яскраві квіти.
Вдалині туманна синява океану. Внизу — чорно-
шкірий. Він майже голий. На шиї великий мід-
ний хрест. На узгір'ї — червоношкірий. Сидить
навпочіпки перед опудалом — горбоносим потворним
птахом. Опудало прикріплено до жердини. Поруч
нього виблискує мідний таз.

Ч о р н о ш к і р и й

(ледь-ледь пританцьовуючи, співає імпровізований
псалом на мотив пісеньки матроса про Бєбі)

Боже, святий наш боже,
Ти царство маєш на небесах.

Боже, всевладний боже,
Ти навиваєш на грішних страх...

Червоношкірий
(перébиваючи зичним голосом)

Уру! О священна, безсмертна Уру,
Я думав, що з голоду скоро помру,
Ох, ох, висихали і луки, й поля,
Самих нам мурашок родила земля.

(Падає ниць перед опудалом).

Чорношкірий
(скориставшиися з паузи)

Боже! Ти гнів змінив на милість
І чудодійний нам дощ здобув!
Боже, як все змінилось,
Мої молитви Ісус почув!

Червоношкірий
(зі злістю б'є в таз. З викликом)

Уру! О пророчая птице Уру!
Твій дощ життедайний врожаєм зберу.
О Уру!

Чорношкірий
Й не соромно тобі, сусідо, птиці
Молитись дохлій? Адже бачиш сам:
Відзначив бог мое довготерпіння —
Дошем священним землю напоїв.

Червоношкірий
Живіт од сміху лусне. Ну, та й дурень!
Небесній порожнечі шлеш молитви...
Дала нам дощ розумниця Уру,
Мене почула й землю оживила.

Чорношкірий
(махаючи кулаками, наближається до сусіда)

Твоє чудне опудало — не бог.
За нас страждав Христос.

І, щиро вдячний
За те, що прадід мій з ярмом на шії

В його святую віру перейшов,
Він випросив цей дощ у Саваофа!

Червоношкірий
(хапаючи каменюку)

Твій блідолиций бог лінчує вас.
І на його хресті вас, чорних, палять.

Чорношкірий

Ждуть вічні муки, грішнику, тебе!
В смолі кипіти будеш на тім світі!

Червоношкірий

Гляди, коли б на цьому не спекли.

Чорношкірий

Рятуйся! Білі, білі йдуть...

Червоношкірий

Прокляття!

(Тікають).

Слідом за Старшим, приходять хлопці в
панамках. Усі тримають праву руку в кишені.

Старший у панамі

(турляючи ногою жердину зі священною Уру)

Гей, не прогавте, хлопці. Тут торік
Був заколот... Як тільки що — стріляйте.

Проходять. Невдовзі чути кілька пістолетних по-
стрілів в тому напрямку, куди пішли хлопці в па-
намах. З протилежного боку вибігає Дік.

Дік

Сюди! Дієго! Ма!

(Міряється з маїсовими стеблами).

За десять літ —
І то не доросту. Оце так дощик!

(Пірнає в маїсові хаці).

Дієго тягне за руку Ма. Побачивши розквітлі
луки й поля, вони зупиняються, вражені.

Дієго

Маїс! Маїс! Дивись, який маїс!

М а

А квіти! Що за квіти! Мов у казці...

Дієго зриває величезну квітку й, пустуючи, надіває на Ма, як капелюшок. Знявши, вона підносить її над Дієго, як парасольку. Потім вони, побравшись за руки, весело крутяться.

Д і є г о

Ти згадуєш цей острів? Тут були ми
Літ п'ять тому. Хотів ділянку я
На нім купить. За півціни ту землю
Хазяїн віддавав... Безсилий ґрунт
Родити відмовлявся, бо волога
Пішла кудись у надра... Навкруги
Кипіли міриадами мурашки
І нищили посіви...

М а

Їх нема?

Д і є г о

Їх знищив дощ.

М а

Твій дощ!

Д і є г о

Мій дощ. Той самий,
Що силу повернув сухій землі...
І ось я тут. Як хочеться гукнути
На всю планету: «Люди, ви всесильні!
Я вірив в вас даром».

М а

В себе — теж!

Д і є г о

І в себе — теж...

Яке безмірне щастя,
Що родом я не пташка-щебетуха,
Не одноденний крихітний метелик,
Не слон — могутній велет, здатний жити
Сто літ нудних...

Як добре, що в мені
І кров людська, й душа людська, і воля,

Що є в мені казкова дивна сила,
Одним лиш людям притаманна: мислить
І здійснювати помисли свої.
Літає птиця? Ми літаєм вище.
Пірнає риба? Глибше можем ми.
Хто, хто, крім нас, людей, свій гострий погляд
Одважно кине в ніч епох минулих?
І хто з живих наважиться, крім нас,
Будучину зухвало наближати?!

Д і к

(вистромивши голову з маїсу)

Сюди! Дієго! Ма!

На узбережжі
Танцюють коло вогнищ і червоні,
І чорні... І вино там п'ють...

Д і є г о

Ходім!

І потанцюєм з ними. Дуже скоро
Бенкетувати буде так весь світ!

(Тягне за собою Ма).

Дієго, Ма і Дік виходять.
Спираючись на руку Отто, входить Генріх.
Він важко дихає.

Г е н р і х

Стривай-но... Вальтер!
Де там... Не догнати.
До нього знову юність повернулась —
Так він зрадив. А ти: «Обман, обман!»

О т т о

Невже повірив ти, що Ройс мільйони
Для щастя людства кидає?

Г е н р і х

Не став
Під сумнів те, що безсумнівно. Бачиш:
Голодний острів квітне.

О т т о

А скажи,
Чому під охороною наш острів,

І нишпорять всю ніч прожектори,
Й чому втекти ніхто не може звідси?
Скажи мені: чому ефір мовчанням
Обходить подвиг друга? Поясни,
Хто помічник його, цей таємничий
Професор Вульфелд, і скажи, чому
Обличчя під пов'язкою ховає?
Хіба не підозріло це?

Г е н р і х

Скажу.
Оточено наш острів, бо так треба,
Бо, кажуть, скрізь червоні шпигуни...

О т т о

А де ж контроль той міжнародний?

Г е н р і х

Кажуть,
Що Клан — його інспектор офіційний.
Про це писали в пресі...

О т т о

У якій?!!

Двоє тубільців вносять на ношах Берту.
Вона сходить на землю, відпускає жестом носіїв.
Піду до нього... Ех, коли б знайти
Мені вдалось недільний «Таймс», той номер...

(Іде).

Б е р т а

Навіщо відпустив його? Безглуздо
Себе поводить Отто.

Г е н р і х

Берто... Слухай...
Я зрозумів: газети, що сюди
Ми другу привезли... і вся ця помпа —
Обман, облуда. Правду каже син...
Хитрує Ройс... Півсвіту в небезпеці.

Б е р т а

Чи не зібрався рятувати світ?
Над головою небо у ракетах,

Від бомб учбових стогне океан.
А він злякався хмар! Яка різниця,
Від чого світ загине? Ми живі,
І слава богу.

Г е н р і х
(з пафосом)

Ні! Антигуманна
Оця твоя доктрина!

Б е р т а
(розізлившись)

Ну і ну!
Так от куди людей приводить звичка
Усе скидати на ближніх? Я давно
Помітила, мій янголе чутливий,
Що залюбки у затишку сидиш
За спинами чужими. І за ґрати
Потрапив ти не так, як Вальтер, ні!

Г е н р і х

Отямся, Берто...

Б е р т а

Просто за зубами
Не вмів тримати язика й попав
У мученики...

Г е н р і х

Досить! Досить! Досить!

Б е р т а

Тепер ти друга зрадив...

Г е н р і х

Замовчи!

Б е р т а

І все звалити вирішив на Берту?

Г е н р і х

Забула ти про бога. Пожалій..
Я мучусь так!..

Б е р т а

Ти мучишся? Чудово.
Відкриєм тайну Вальтеру. Мовчиш?
Жаль грошенят?

Г е н р і х

Язик не ворухнеться
Зізнатись другу в злочині моїм.

Б е р т а

О! Не біда. Я поможу. Газету,
Яку наш бідний Отто загубив,
Я викрала і добре заховала.
Ось він, недільний «Таймс», тримай міцніше.

(Витягає з сумочки газету).

Ти правду кажеш: тут нема і слова
Про те, у що повірив Вальтер Бруннер.
І хай тільки побачить Отто — він
Вагатися не буде.

Г е н р і х

Ні. Не буде.

Б е р т а

А ось і син.

(Сує Генріху газету).

Аж легше на душі...

На сцені Дієго, за ним Отто.

Д і є г о

Ти, хлопчику, набрид мені.

О т т о

Я про́шу —
Повірте. Цілий рік до цих людей.
Я придивлявся. Помилки немає:
Вас обманули.

Г е н р і х

Отто!

Б е р т а

(чоловікові)

Тсс... Помовч!

(Відводить його вбік).

Отто

Вас одурили...

Дієго

Факти. Факти. Факти.

Отто

Іх ще нема. Та серце в грудях є,
Воно горить бажанням — благородний
Ваш труд убивцям не віддать.

Як жить

І як спокійно спати? Геній німців
До злочину схиляють... Все життя
Віддати згоден я, щоб ваші хмари
Не смерть, а щастя людству принесли.

Дієго

Отак і буде, хлопчику.

Отто

Не буде.

І п'ять, і десять врожаїв на рік
Ройс прибере до рук, не дасть голодним.
Коли ж не буде грошей в бідахів —
Утопить збіжжя в морі.

Дієго

Намовляєш

На людство ти. Не хочеш зрозуміти:

Бувають люди добрі і погані...

Я — багатій. Везуть з материка

Моїй дружині сукні найдорожчі,

Нам збудували дім новий. Та я

Хіба змінився? І твоя родина

Живе тепер заможнo, а батьки

Не стали кровопивцями...

Отто

То в чім же,

По-вашому, секрет?

Дієго

Ми — чесні.

Отто

Ви?!
Коли безчесним чесні підкорились —
Копійки варта чесність така!
А поки на землі існує бідність,
Багатим я не вірю.

Дієго

Хто тебе
Навчив цій лютій зненависті?

Отто

Вчило
Мене життя. Я чув, як у порту
Про це не раз робочі говорили.

Генріх

Червоним віриш ти!

Отто

Будь проклятий той час,
Коли я загубив недільний «Таймс».

Дієго

Що загубив?

Отто

Не варто й говорити,
Ви все одно не вірите.
Та знайте:
Газети, що привіз вам містер Ройс.
Підроблені.

Дієго

Наклепнику!

Берта

Не смійте
На сина так...

*(Пильно дивиться на Генріха, але той
не рушає з місця).*

Отто

Наклепник я? Ну, що ж...

Дієго

(зняковілий, розгублений)

Як тяжко у відрадне щось повірить,
Як легко віру сумнівом убить.
Ні... я стомився... Як же не стомитись?
Рік не минув, а зроблено... Дивись

(кидається до Отто).

Що зроблено? Чи можеш ти збагнути —
Тут все мое життя... Признайся, Отто:
Ти про газети вигадав? Скажи,
Що вигадав, погарячився в спорі...
Ну, змилуйся! Йде мова про життя...
Що ж ти мовчиш?

(До Генріха).

На всіх він намовляє!

Берта кидається до сина, обіймає його,
ніби хоче захистити від удару.

Підроблені газети?

Якщо він,

Не дай господь, мене переконав би,
Що знову зрада...

Отто

Радіо ви чули?!

Ага! Не чули! Чом ефір мовчить?
Хіба в наш час можливо, щоб ні звуку
По радіо про відкриття всесвітне?

Дієго

Я працював цей рік, мов той маньяк...
Заборонив приймач вмикать...

Отто

А інші?!
Ніхто ж не чув!

Генріх

(очі — долу)

Чому? Я дещо чув...
Париж передавав... Я по-французьки
Не дуже... Але прізвище було...
У сенсаційнім тоні: Вальтер Бруннер!

Дієго

І ти мовчав?

(До Отто).

От бачиш: батько чув!

Генріх

І Берта чула...

Отто

Батьку! Це неправда!

Для чого ти...

Дієго

Коли неправда це...

(Пильно дивиться Генріхові в очі).

Коли б дізнався я, що це неправда...

Генріх

(протягає руку з газетою)

Вальтер!

Дієго

Анічого

Не пожалів би: ні ночей безсонних,

Ні друзів, ні близьких...

Генріх жмакає газету.

Але я вірю,

Духовний світ — ось справжня суть людини.

Одних збагачує свавільна доля,

А інших в бідність кидає. Та всіх

Одне бажання мусить об'єднати:

До ідеалу прагнення.

Отто

Брехня!

Дієго

Отруений він злістю.

Отто

Вам дорожче

Мізерне марнослав'я більш, як совість!

(Вибігає).

К л а н
(входячи)

Шкодá, що у таких батьків поважних
Злочинний син...

(Бере Дієго під лікоть).

Назад вертатись час.

Берта і Генріх стоять приголомшені. Вбігає М а.

М а

Як весело! Я теж там танцювала...
І випила от стілечки... Я п'яна!

(До Клана).

Ах, сер, коли б ви чули, сер, які
Чудні псалми виспівують там чорні...

(Наспівує).

Боже, ти гнів змінив на милість
І дощ священний нам з неба да-ав... ,
А це не бог, а любий мій Дієго!

(Цілує Дієго, потім хапає за руки його і Клана).

Додому! Відсвяткуємо цей день!

На сцені лишаються тільки Генріх та Берта.

Б е р т а

Злочинний син...

Наш хлопчик... Наше щастя...

І змбвчав ти?

Хто змалечку йому

Торочив: «Чесним будь.

Правдивим будь»?

Ми, Генріх!

А треба нам було йому твердити:

«Будь зрадником, негідником...»

Г е н р і х

(озираючись)

Благаю...

Тут вуха скрізь...

Б е р т а

І пазури, і зуби!

Генріх тремтячими руками запалює сірника
й віддає газету вогню.

Я теж цього хотіла... боягуз!

З а в і с а

КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

В центрі задньої стінки чорною плямою загра-
ване віконце. Бігають сліпучі промені прожекто-
рів. На оберемку соломи ниць лежить Отто.
Світловий танець триває кілька секунд. Потім
прожектори гаснуть, і залишається тьмяно миг-
тати лише одна лампочка під казенним дротяним
ковпаком, що звисає з-під стелі.

О т т о

(підводячи голову, протирає очі)

Як я любив веселий, світлий день
На волі там. І як тремчу од світла,
Коли воно в руках катів...

Тюремний,

Ледь видний нічнийок, здаєшся ти
Зорею рятівничою! Подовше
Світи собі в кубельці дротяному,
Не раячи очей, а то недовго
Знетямитись від болю.

Г о л о с Д і к а

Отто! Отто!

О т т о

Мене хтось кликав?

(Кидається до вікна).

Дік! Ну й чортеня...
Як ти пронюхав? Як проліз?.. Ховайся...
Идуть вартові... Коли б я тільки встиг
Записку передать...

(Простягає крізь ґрати записку).

Лови! Й Дієго

Віддай у руки. І нікому більш...

(Прислухається).

Пішов... Побіг...
Я думав — лиш в романах
Такі щасливі випадки бувають...

(Тупає ногою).

Гей, ледарі! Чи не здається вам,
Що арештант у темряві нудьгує?

Входить К л а н.

Сер Клан! Мені тут смутно.
Дайте світло!

(Співає).

Дівчина до мене прийшла,
Гарна та весела була.
Цілий день співала,
Ніжно цілувала
Так, що нас, хлоп'ят, з ума звела.

К л а н

Продовжуйте. Мотивчик веселенький!

О т т о

Співається на волі краще, сер.
Я думаю, пора мені на волю,
Набридло без повітря...

К л а н

Містер Ройс
Вас дуже просять, Отто: якщо правда,
Немовби «Таймс» недільний, котрий ви
Сюди на острів Всіх Святих завезли,
Загублено, — зробіть велику ласку,
Переконайте Бруннера у тім,
Що ви пожартували, що усюди,
В усіх газетах на материку
Про наміри його миролюбиві
Читали ви... Як бачите, від вас
Ми жертв не вимагаємо великих.
Зробіть же так, бо дуже непокоїть
Ученого підозра ваша дивна.

О т т о

Продовжить пісню ви просили? Добре!

(Співає).

Я дівчисько широко кохав,
Ревнував, не раз лупцював...
Тара-тірі-ра-та-ра,
Тіра-та-ра-тіра...
Далі я забув, як співав!..

К л а н

Мій хлопчику, не треба... Розумію...

(З іронією).

Тортури не лякають! Навіть смерть
Ви згодні піснею зустріти...

О т т о

Що ви!
При чому смерть? Я, сер, збираюсь жити.
Адже дівчатко гарне тільки в пісні,
А я хотів насправді...

К л а н

Ви — мудрець.
Розумник ви... Про це ж вам нагадати
Збирався я. Що значить двадцять літ
Для юнака в двадцятому сторіччі?
Весь світ — мов той вулкан.
Дурниця й гріх
Плекати вам надію на майбутнє —
Воно як прірва чорна. Тож не варт
Робитись Дон-Кіхотом... Хто згадає
І хто оцінить подвиг ваш кумедний?
О, якби хоч на мить ви уявили,
Який невдячний світ — не віддали б
Йому з життя юнацького й хвилини...
Ви зрозуміли?

О т т о

О! Я зрозумів
І можу повторить урок немудрий.
Вам хочеться, щоб, смерті боячись,
Я наближав її, немов зайчатко,
Що змію лізе в пашу. Щоб з усіх
Легенд одну обрав я: про Іуду,
І шанував би зрадника за бізнес,
Глузуючи з наївності Христа?!

Вам хочеться, щоб я, двадцятилітній,
Цурався Прометея, чий вогонь
Нас гріє і нагадує нам досі,
Що даний він ціною смертних мук
Безсмертного титана... Зрозумів я,
Чого вам треба, сер. Але ще й інше
Помітив я: мене ви боїтесь!
Задумали ви злочин проти людства,
І я напав на слід. Який скандал!
Сенатор упада коло хлопчиська,
Бездомного бродяги-чужоземця...
Хіба це не забавно?

К л а н

Пам'ятай:
Сенатор Клан терплячий. Але грубість
Не пробачає...

О т т о

Сер! Я вдячний вам!
Для чого ж грубість? Про подібне щастя
Не мріяв навіть: у моїх руках
Такий, як ви, мерзотник! Навіть більше —
Такий, як Ройс...

К л а н

А я тебе уб'ю
Раніше, ніж ти думаєш, зайчатко.

О т т о

Щасливчик Отто!
Ну скажи, за щб
Тобі так щиро посміхнулась доля?

К л а н

О-о? Мелодрама?

О т т о

Ні, не буде Бруннер
Служить вам. Ні! Не буде! Він мені,
Мені повірить...

*(Клан стріляє в Отто з пістолета, той
падає мертвий).*

З'являються хлопці в панамах.

К л а н

Тіло киньте в море.

З а в і с а

КАРТИНА ДЕСЯТА

Новий будинок Дієго. Відкритий хол-тераса.
Нагору ведуть східці. Внизу стоять Сібілла,
старий Хо, хлопчик і дівчинка, з ціка-
вістю роздивляючись будинок.

Х о

Не зле багатим бути! Ну й будинок!
Хто знати міг, що раптом поталанить
Так біднякам...

С і б і л л а

За добрії серця
Нагородив їх бог.

Х о

Не пам'ятаю,
Щоб я вчинив за вісімдесят літ
Хоч трохи зла, а де ж та нагорода?

Сходами збігає весела М а в нарядному платті,
модно зачесана.

С і б і л л а

(улесливо, співучим голосом)

Ме-ем!
Привітатъ вас хочемо...

М а

Нарешті!
Я думала, мене забули ви.

С і б і л л а

(оглядаючи Ма)

Ох, як це гарно!

М а

Я вже трохи звикла.

С і б і л л а

До щастя при звичаїтись не диво,
З бідною зжитись важче...

М а

Бідний Том...
За ним жалкую досі, як за рідним.

С і б і л л а

А де малий?

М а

Його погодувала,
Й заснув мій Вальтер, мій маленький син.
З'являється Берта, штовхаючи поперед себе
візочок із немовлям.

Б е р т а

(дивлячись на немовля)

А ось і ми... А ми вже спать не хочем...
Відкрили очки...

(Помітивши Сибіллю і Хо, різко).

Мила!.. В чому річ?
Приїдуть зараз гості. І господар
Замкнувся десь...
Хто ж буде їх приймати?

М а

Я зараз...

(Дає дитину Сибіллі).

Подивись... Кирпатий носик...
І оченята... сині, як волошки.

С і б і л л а

Що, я була права? З ним веселіш?

М а

Життя без нього — не життя: пустеля!

Б е р т а

(відбираючи дитину, роздратовано)

Чотири б'є... Вже пізно!

С і б і л л а

Час іти...

Х о

Скажи Дієго: Хо йому бажає
Удачі скрізь...

М а

Не забувайте нас!

Хо і Сібїлла виходять.

Б е р т а

Як це необережно, моя мила,
Казна-кому віддать дитину в руки...

М а

(ніяково)

Сібїлла дуже любить нас.

Б е р т а

Пора

Мінати звички, серденько. Інакші
У вас тепер є друзі.

Де ж мій син?

Три дні не бачу Отто. Ну й біда!
Напевно, п'є з тубільцями, ледащо...
Біда, як грошенята є...

М а

Без них

Ще гірше, місіс Берта!

Б е р т а

Чиста правда!

Ось ви убрались трохи — не впізнати:
Красуня, й годі.

М а

Ця суконька личить
Мені?

Б е р т а

Звичайно, личить!

М а

А кольє?

Б е р т а

Вам личить все. Ви молода і гарна.

(Дивиться в люстерко).

Ох, і мені літ двадцять би назад
Таке убрання пишне. Навіть зморшки
Не так помітно, і нема в очах
Ні смутку, ні турбот, які нас старять
Без часу, без пори...

М а

(схиляючись над дитиною)

Він плаче? Спи,
Ріднесенький...

Б е р т а

(похитуючи візочок)

Не плач. Ти будеш жити,
Не знаючи турбот про хліб щоденний.
Багатство — все. Нехай там хоч війна
(Щур їй, проклятій!) — знайдеться притулок
Для тих, хто може все купити.

М а

Спи,
Мое дурне зайчатко, а матуся
Співатиме... Тобі це до смаку?

(Наспівує).

Хлопчику маленькому
Ми збудуем хатку,
Буде коло хатоньки
Пряничне зайчатко.
Будуть у тій хатоньці
Стіни шоколадні,
Вікна шоколадні,
А двері — мармеладні...

Входить служниця і забирає дитину.

На батька схожий? Правда?

(Зітхнувши).

Знов Дієго
Не бачить сина цілий день. Бувало,

Коли дитину ждали, все питав:
«Чи скоро, Ма?» Зі мною мріяв разом,
Як будемо ростить його... А нині,
Я вам скажу, як другу, місіс Берта,
Аж плачу іноді... То піде чоловік
В свою лабораторію, то мовчки
Сидить, до радіо припавши... Може,
Не любить сина він?

Б е р т а

Любїть дітей
Не так буває просто, як здається...
От що... Скажіть... Запитання мое
Вас може здивувать...

М а

Питайте сміло!

Б е р т а

А що, коли б для сина довелось
Пожертвувать...

М а

Для сина?
Чим завгодно.

Хай скажуть: «Мері! Руку відрубай,
Щоб був щасливий»,— відрубаю.

Скажуть:

«Дай очі випекти». Я відповім: «Печіть!»
І навіть все життя...

Б е р т а

Але померти
Не так і важко.

А скажіть-но, Мері,
Що вам дорожче: совість чи ваш син?
Чи ви могли б зробити свідомий злочин
Для щастя сина?

М а

Як це зрозуміти —

«Для щастя сина?»

О! Коли б я знала,

Що буде він щасливий...

(Задумалась).

Тільки — ні!
А раптом він дізнається, що мати
Вчинила підлість, і тоді мене
І долю прокляне...

Б е р т а
(у розпачі)

Хіба повинен
Дізнатись він про все?!

Входить Дієго.
Блідий. Неголений. Очі блищать.

Д і є г о
(роздумливо)

Ані півслова
Про нас в ефірі... Царство таємниць
Замучило мене. Наш вік двадцятий
Нагадує середньовіччя!

(Пауза).

Хто він,
Оцей колега Вульфельд?..

Ну, нехай
Пов'язку таємничу не скидає,
Бо вибухом спотворений, як кажуть,
Під час експерименту... Та чому
Він уникає зустрічі зі мною?

(Берті).

Де Отто ваш?

(Не діждавшись відповіді).

Досадно, що хлопчину
Образив я. Одверта в нім душа.
А це в наш час велике диво. Диво?
Чи вірно це? Хто сміє з нас судити
Про все сучасне людство? Звідкіля ми
Берем свої думки? З отих статей,
Що гендлярі майструють?

Десь далеко
За видноколом пінявим — народи,

Не знані мною. Схід! Величний Схід!
Мільйонів рух у сяйві легендарнім,
Мов про́кид дня нового. Крізь туман
Газетних байок раптом він у космос
Ракету кида і дивує світ
То подвигом, то думкою пророка.
А ми товчем носами псалтирі
Сумнівних вчень і, як стару молитву,
Повторюємо: «Варвари».

А хто
Світ врятував од свастики?

(До Берти).

Уперше
В розмові з вашим сином я відчув
Колючий сором за невдячність чорну,
Якою нагороджуємо часом
Своїх рятівників...

Берта зніяковіла.

М а

Дивись, Дієго!
Дік... Дік біжить...

Він так летить, немовби
За ним услід сто тигрів...

По калюжах...
В костюмчику новому... Добре, Дік!
Ти будеш без солодкого...

Вбігає Дік. Майже падає — такий зморений.
Він весь заляпаний грязюкою.

Д і к

Дієго!

(Простягає записку).

Тобі...

(Берті).

Ваш син...
Його катують...

Б е р т а

Отто!

Д і к

Там... Містер Клан...
Мене помітив він...
Стріляв... Піду, сховаюсь нагорі...
(*Біжить нагору, за ним — Ма*).

Б е р т а

Рятуйте!
Його уб'ють... А може... пізно вже?
За що?
Спалив же Генріх цю газету...
Недільний «Таймс»...

Мій Отто!

(*Вибігає*).

Д і е г о

(*раптом все зрозумівши*)

Тільки смерть
Відкрила двері правді.
(*Озирається з жахом*).

Що це? Грати?

Усюди грати? Хаші дротяні?
І виходу нема.
І скрізь — вівчарки...
І свастика павуча...

Заходять Клан і кілька підозрілих осіб.

К л а н

Містер Бруннер!
Ось репортери. Дайте інтерв'ю.

З а в і с а

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

Ніч. Ланцюжком проходять із смолоскипами слідом за Старшим хлопці в панамах.

(*Співають, присвистуючи*).

Гоп, гоп, тра-ля-ля-ля,
Крутиться злякано
бабка Земля,

Канючить: «Ох, змилуйтесь:
я вже стара».
Нічого, терпи, поки лусне кора.
Сьогодні гуляєм,
А завтра — петля.
Тра-ля-ля-ля-ля-ля!

(Проходять зі свистом).

На сцені — Дієго, озирається, як зацькований звір.

Дієго

Ма... Ма... Вони пішли...
Скоріш... Сюди...

Ма

(входячи)

Надворі ніч...
Дієго... Сил немає...
Додому час...

Дієго

Додому? Ні... цей дім
Для нас малий...
Нам треба вдвоє більший.
Щоб місце там було для шпигунів,
Які за мною стежать...

Ма

Щось я змерзла...
Міцніше обійми маленьку Ма...

Дієго

(обіймає її)

Послухай, Ма...
Але не сердься. Мушу
Тебе спитати: здатна ти рискнути
Із острова втекти?

Ма

Звичайно, милий!
Тікаймо звідси. Цур їм, ненажерам,
З їх хмарами й багатством їх злочинним.
А варту ми підкупим. Адже все
Продажне в цих панів.

Дієго

На жаль, це правда.

(Пауза).

Тебе й дитину Хо перевезе
В протоці поміж скель Розчарування.
І Дік pomoже. Адже звуть хлоп'ятко
Недаром Сином Моря.

Ма

Як? А... ти?

Дієго

Не можу зараз я покинуть острів,
Вони півсвіту думають зробити
Пустелею! Ма! Зрозумій! Там — діти...

Ма

Ти мусиш бути з нами.

Дієго

Десь пізніш...
Тут справи є.

Ма

А ти нас не покинеш?
І... де ми стрінемось?

Дієго

(смутно)

Де стрінемось? Прощай.
Хо жде давно...

Ма

Як? Зараз же? Відразу?

Дієго

Не зволікай.

Ма

Нам треба речі взять...

(Іде, потім повертається).

Хоч з сином попрощайся...

Дієго

Ні! Не буду,
Це понад силу. Йди.

Ма

Ми ждем тебе
На острові Троянд... Ми ждем!

Дієго

Прощай, кохана!

Ма йде.

Навік прощай...

Але так треба: бачу,
Як тисячі таких же матерів
Мені у вічі дивляться і просять
За немовлят

і тягнуться до мене
З надією дитячі руки...

З'являється група робітників.

Стійте!

(Заступає їм дорогу).

Гей, стійте! Ви — куди?

Перший робітник

До тещі в гості.

Другий робітник

(до Дієго)

На зміну, сер.

(Тихо першому).

Ти з глузду з'їхав, пень?
Адже це Вальтер Бруннер!

Третій робітник

Ах, Дієго!

Перший робітник

Пробачте, сер...

Другий робітник

Ідемо до роботи.

Дієго

Ви родом звідкіля?

Перший робітник

Я — італієць.

Другий робітник

Іспанець я.

Третій робітник

Француз.

Дієго

Відкрию вам

Зловісну таємницю... Тут готують

Для багатьох країн загибель.

Перший робітник

Ну-у?

Другий робітник

Біда, їй-богу.

Третій робітник

А плескали, наче

Якісь там хмари, щоб земля родила...

Дієго

Це все обман.

І сам я, сам я теж

Облуди жертва.

Поспішайте, люди,

Тікайте з цього острова. Це я,

Я, Вальтер Бруннер, я ваш друг, Дієго,

Так раджу вам: тікайте!

А без вас

Ні Ройс, ні бог, ні пекло

неспроможні

Зробити щось...

Перший робітник

Це, може, й вірно, сер...

(*Озираючись*).

Та не кричіть, а то ще як почують...

Другий робітник

І треба йти...

Запізнюємось, сер.

Дієго

Як? І тепер ви згодні працювати?

Перший робітник

Тут добре платять нам.

За десять літ

Уперше я дістав роботу. Вдома,

В Італії, вже з торбою ходив...

Другий робітник

В Іспанії не краще.

Третій робітник

Нам платили

В Алжирі, в легіоні, так, як слід,

Але ж страшенна спека... й колотнеча

Знялася там...

Дієго

А чи відомо вам,

Що на землі, з якої ви втекли,

На тій землі, в якій і піт, і кров

Батьків і матерів, де предків ваших

Могили незабутні, є серця,

Всю кров віддати згодні, щоб вітчизну

Від смерті врятувати?

Мовчите?

Ну що ж. То й вас не жаль.

Перший робітник

Прощайте, сер.

Другий робітник

Прощайте.

Робітники пішли. З'являється Сібілла
з кошиком в руках.

Дієго

Стій! Ти куди?

Сібілла

Рятуй тебе всевишній
І весь твій рід від лиха.

Ночі й дні

За тебе я молюсь. Ти чоловіка
Так добре влаштував. Оце несучи
Йому поїсти трохи. Слава богу,
Не голодуем більше.

Дієго

Зупинись.

Хай кине цю роботу.

Віриш ти,

Що я ваш вірний друг?

Сібілла

Аякже, сер...

Аякже, любий брате...

Дієго

Пам'ятай же:

Не віспа вбила хлопчика твого...
Все чисто знищать випари жахливі:
Маїс і прісну воду. Йі ваші діти
Потворами родитись будуть. Вам
Покинуть острів треба.

Сібілла

Я, Дієго,

Скажу про це усім.

(Іде).

Дієго

(вслід)

І не барись!

С і б і л л а

Я всім скажу, хоча б і довелось
Загинути, як бідний Джим з Чікаго.

Чути пісню хлопців у панамах. Дієго
ховається в тінь. Вони проходять, вимахуючи
смолоскипами. Назустріч їм Генріх. Побачив-
ши хлопців, він лякливо сторониться. Стар-
ший зухвало підносить до його обличчя смоло-
скип і, недбало кивнувши, проходить далі.

Д і є г о

*(виходить з затінку й переступає Генріху
дорогу)*

Отут ми й поговоримо.

Г е н р і х

Я, Вальтер...
Я тут... Я тут шукав тебе...

Д і є г о

Мовчи. Від себе ти, добродію, тікаєш,
Та легше розлучитися навіки
Із тінню власною, ніж утекти
Від совісті нечистої.

Г е н р і х

Ти — батько...
Пробачить мусиш ти...
Для щастя сина
Негідником я став, бо не хотів,
Щоб вмер він жебраком.

Д і є г о

Ти знов лукавиш.
Твій син загинув.
В розпачі від горя
Твоя нещасна жінка. Але ти
Вчепився у життя, якому ймення —
Багнюка невилазна.
Жабо, геть!
Не вірю я, що батьківська турбота
Негідника зробила з тебе. Ні!
Ти народився ним.

Генріх

Ах, так? Ну що ж...

Тоді і я скажу, а ти послухай.

Безгрішний Вальтер Бруннер!

Він живцем

До раю пнеться, сміло відцуравшись

Чужих гріхів. То знай же, Вальтер, знай —

Ти теж і боягуз, і навіть зрадник!

Дієго

Я — зрадник? Я?!

Генріх

Що? Ріже слух? Так, так!

Ти сам дістав із сховища при свідках

Всі формули свої і розрахунки

Й до ніг поклав убивцям.

Що? Мовчиш?

То як же ти повірив, найчесніший,

Відважний, непідкупний, геніальний,

В гуманність ройсів?

Скажеш, тільки я

Дурив тебе? А де ж це був твій розум,

Твоє передчуття? Відповідай!

Чим ти приспав себе, коли довірив

Свої секрети Раббе?

Дієго

Раббе?

(З жахом).

Раббе?!!

Генріх

(зловтішно)

Так, Вульфелд — той же Раббе... Не впізнав?

Дієго

(убитий горем)

Ні. Не впізнав.

Генріх

Ну й дивно! Не помітив,
Як спритно кістку кинули тобі,
Подачку на бенкеті людожерів?
Продався я. Тебе — заколисали.
Тепер убивцям служимо обидва.
І нам обом нема прощення...

В оркестрі мелодія табірної пісні.

Дієго

(на тлі музики)

Генріх!
Не час нам сперечатися, чий гріх
Страшніший — мій чи твій.
Рятунок є.
Спокутуєм свій гріх...

(Хапає за руку Генріха).

Генріх

Пусти... Я бачу
В твоїх очах... В них смерть!

Дієго

(не пускає його руки)

Невже миліше
Тобі життя, гризот безплідних повне?
І якщо перед нами путь одна
І вже на другу в нас нема надії,
Чому останній подих не віддати
Наперекір злочинцям для отих,
Які й без нас — я вірю — у пустелі,
В льодовики дихання молоде
Ввіллють...

Генріх

Про що... про що ти?

Дієго

Генріх! Друже,
І нам би, як твій син...

Генріх
(з жахом)

Не можу! Ні!
(Висмикує руку).

Пусти мене...

Дієго
(з огидою)

Скоріш одмить би руку...

Генріх

Жорстокий ти.

Дієго

Казав святую правду
Твій син, достойний батька не такого:
Не можна бути добрим для усіх...

Генріх

Прости мені...
Хоча б в імення сина...

Дієго

Його святого імені не руш!
Він підлість не прощав.
А ти прощення
Вимолюєш, щоб безтурботно спати.
Іди. Повзи. Лишилось нам недовго
Одним повітрям дихать на землі...

Генріх, боязко озираючись, виходить.

Я вирішив. Назад нема дороги.
Без жертв любов до людства — не любов.

Завіса

КАРТИНА ДВАНАДЦЯТА

Площа біля будинку Ройса на острові Всіх Святих. Сонячний ранок. Хлопці в панам ах женуть групу острів'ян зі зв'язаними за спиною руками. Серед них Сібілла.

С і б і л л а

(намагаючись зупинитися)

Мем! Місіс Ма... Благаю...

Порятуйте...

Дієго! Місіс Ма...

(Її силою женуть далі).

На балконі з'являється Ройс, за ним Клан.

Р о й с

Тікають? Хай.

Всіх зловимо й повісимо. До речі,

Я свідків не боюся, бо ніколи

Не судять переможців. Хто посміє

Спинить мою флотилію? Вона

Іде на Схід, на штурм під божим стягом!

К л а н

Будь ласка, тихше...

Р о й с

Тихше? Ні. Пробач.

Намóвчався я досить. Будувались

На острові цехи. А я мовчав.

Був опромінений Голодний острів...

Собі лише гектар дозволив Раббе

Спалить, немовби помилково... Я

Цей клаптик чорний бачив, та не смів ще

Справляти свій бенкет. І от — збулось.

Опóлудні, немов клубок гадючий,

Я в небо випари смертельні кинув,

І — курс на Схід!..

Ти зблід?

К л а н

Не знаю сам...

Не знаю, що зі мною...

Р о й с

Ти боїшся?
Але чого?

К л а н

Це важко пояснить...
Звірячий, млосний страх мене сьогодні
Опанував... Якесь передчуття
Страшної катастрофи... Чом тікають
Тубільці в море?

Р о й с

Хтось їх налякав,
Дурну пустивши чутку...

К л а н

Ройс, неправда.
Не тільки чутка винна. Їх жене
Тваринний нюх. У кожного в душі
Є щось сильніше від жадоби грошей
І влади на землі — жадоба жить!
Адже надійде відповідь зі Сходу
На дощ такою зливою ракет,
Що стане помста наша самогубством...

Р о й с

Іди молись.

К л а н

Ніхто в усі віки
Ще не посмів з життя отак зловісно
Піти, як хочеш ти... Ройс, зупинись!

Р о й с

Нізащо! Ні!

К л а н

Розвіяти ці хмари
Повинен ти... А що, коли назад
Повернуться?
Хай поки що проллються
Над океаном...

Р о й с

Заяча душа!

На сцені двоє хлопців у панамах
тягнуть зв'язаного Адама.

А д а м

Сер... Сер!

Вони мене повісять хочуть...

Р о й с

Стійте!

Це мій слуга. Адам, додому!

С т а р ш и й в п а н а м і

(зухвало)

Сер,

Дозвольте негра у петлю... Занадто
Він знахабнів. У нас давненько зуб
На чорного собаку.

Х л о п е ц ь в п а н а м і

А сьогодні

Зловили ми його, коли збирався
З тубільцями тікати...

Р о й с

Як, Адам?

Тікав ти? Що з тобою?

А д а м

Всі тікали,

О милостивий сер. Тікали всі.

Р о й с

Чому?

А д а м

Не знаю. Бачить бог — не знаю.
Але тікали всі, бо хтось казав,
Що острів наш загине.

З'являється Генріх. В руках медальйон
на ланцюжку.

Генріх

Берта... Берта...
Вона померла. Отруїлась. Ось
Що наробив мій Отто.

Старший в панамі

Значить, сер,
Дозвольте нам негра?

Ройс

Сам не знаю...

Хлопці хапають Адама і тягнуть його разом
з тубільцями.

Генріх

*(піднімає коробочку, що випала з Адамової
кишені. Гірко сміється)*

Пілюлі проти страху!

(Байдуже до Ройса).

Містер Ройс,
Ви обійшлися підло.

Входить Дієго.

Ройс

(до Генріха)

Треба вчитись
Практичності у Бруннера. Ваш друг
Наївні міркування геть відкинув
І залишився на своїм посту
Жерця науки чистої.

Дієго

Бо гроші
Найбільш в ціні. За гроші продають,
За них же і купують совість.

Р о й с

Бізнес
Не роблять в рукавичках. Як там справа?
До строку — три хвилини.

Під звуки барабана на сцену виходять хлопці
в панамах, матроси, робітники.

Д і є г о

Все гаразд.

Чути гонг.

Р о й с

Схиліть в жалобі голови! Молитву,
Хто хоче, може прочитати за тих,
Хто долею приречений...

Д і є г о

(до Ройса)

Моліться
Тоді й за себе, містер Ройс.

(До присутніх).

Отож

Я мушу повідомити вас: ці хмари
Проллються тут, над нами.

Удар грому.

К л а н

Боже мій!
Тікати... швидше!
Ось вони нависли...
Над головою...

Ройс! Допоможи...

(Хоче тікати).

Матроси, робітники, хлопці в панамах розбігаються.

Р о й с

(хапає Клана за руку)

Стій, боягузе.

Х о

Ні, ти — як пес.
Ти — як чужинець. Я ж отут хазяїн
І в смертний час.

(Стріляє).

Ройс падає мертвий.

(До Дієго).

Розвіє вітер тьму,
І прийде знов життя...

(Виходячи).

Рятуйтесь, люди!
В розщелини ховайтесь! Ге-ей! О-ей!

Г е н р і х

(тихо сміється)

Як добре, що не страшно... Порожнеча!

З'являється Ма з дитиною на руках.

Д і є г о

(з жахом)

Ма... Ма! Чого ти тут?

М а

(випуваго)

А я не встигла...
Мене спіймали біля Чорних скель...
Ні, ні, не це... Я зрозуміла, любий,
Що хочеш ти зробити... Я не могла
Тебе лишити...

Так воно й виходить:

Ти світові віддав життя, а я тобі...
Хоча б наш Дік доплив...
Як душно...

Д і є г о

(підставляючи долоню)

Дош, дош. Смертельний дош. Нема рятунку...

Синочку, прощай...

(До Ма).

Прости мені.

М а

Скажи:
Вони згадають нас?

Д і е г о

Хто?

М а

Милий!
Ті, задля кого віддаєм життя,
Вони згадають нас?

(Прикриває собою дитину).

Д і е г о

Хай спогадом нетлінним
Залишиться про нас квітучий світ.
Хай доживе до світлої хвилини,
Коли над світом справжньої борці
Розвіють геть
останню згубну хмару.

ЕПІЛОГ

В руках людей —
два неба, дві землі.

І долі дві:
одна — дітей щасливих
Ростить під мирним небом...
Але інша...

Ніколи! Ні! Будь прокляті навік
Ті, що задумали свою підступну змову
Проти дітей і сонця. В їх союз,
Де п'яна смерть з безумством поріднилась,
Ніхто не піде з людських людей.

Та є ще, є чимало на планеті
Довірливих наївних диваків,

Які вважають, що руїний хаос
Нам доля шле, а не злочинна згряя
Банкірів ненаситних. Так! Живуть
На світі ще розумники незрячі
І мріють заховатися від бур
За крихітну свою кімнатну чесність.

І ми, що муром стоїмо за мир
Йї освячено чий прапор боротьбою,
Ім в вічі кажемо: «Прозріти час,
Бо чесність бездіяльна — той же злочин.
Коли безчесним чесні підкорились —
Копійки варта чесність отака!»

Берлін, 1957

Харків, 1958

ПРИМІТКИ

У СОРОЧЦІ НАРОДЖЕНИЙ. Роман

Вперше надрукований у журналі «Прапор», 1964, № 8—11. Окремою книгою вийшов у «Радянському письменнику» (К., 1965). Текст подається за цим виданням.

Дія твору відбувається в основному в Харкові. Тут згадуються його райони, вулиці: Гімназійна — нині Червоношкільна, Петинка — нині Плеханівська, робітничий район, що прилягав до колишнього паровозобудівного заводу — нині завод транспортного машинобудування ім. Малишева, Балашівка — район з товарною залізничною станцією і вокзалом, Благбаз — Благовіщенський базар, вул. Басейна — тепер ім. Петровського, Журавлівка — нині вул. Шевченка, Катеринославська — тепер вул. Свердлова, площа Тевелева — тепер площа Радянської України, названа на честь історичної події, що відбулася тут — проголошення Радянської влади в нашій республіці, Петровський провулок — нині провулок Короленка.

ОСТАННЯ ХМАРИНА. Драматична поема

Твір було розпочато російською мовою 1957 року в Берліні під час роботи І. Л. Муратова в редакції газети «За повернення на Батьківщину». Письменник завершив роботу над поемою, уже повернувшись до Харкова, 1958 р. Опубліковано із жанровим визначенням «трагедія-памфлет» в журналі «Прапор» 1958 р., № 2—3. Окреме видання: *Остання хмарина*. Драматична поема-памфлет. Харківське книжкове видавництво, 1959. У новій редакції, як драматична поема, ввійшла до другого тому «Вибраних поезій» (К., «Дніпро», 1972). Подається за цією остаточною редакцією.

Аладін — персонаж перських і арабських казок, відкривач незліченних скарбів.

«Бегемот» — один із довоєнних радянських сатиричних журналів.

Биндюжник — візник (від *биндюг* — великий вантажний віз).

Біржа праці — державна установа, що здійснює посередництво на ринку праці; в СРСР у зв'язку з ліквідацією безробіття закрита 1930 року.

Боварі — героїня роману французького письменника Г. Флобера «Мадам Боварі».

Бойскаути — члени т. зв. скаутських організацій у системі буржуазного позашкільного виховання, що охоплюють дітей та юнацтво і діляться на бойскаутські (хлопці) та гйорлскаутські (дівчата).

Бріани і чемберлени — Бріан А., французький політичний діяч (у 1909—1931 рр. був міністром закордонних справ, прем'єр-міністром), Чемберлен Н., англійський політичний діяч (у 1937—1940 рр. був прем'єр-міністром) — провідники антирадянського політичного курсу.

Будинок проектів — споруджений у 30-х рр., тут тепер Харківський університет.

Бупр — будинок примусових робіт.

Васищеве — селище у приміській зоні Харкова.

Вяльцева А. Д. — російська естрадна співачка.

Гарц — гірський масив на кордоні між НДР та ФРН, оспіваний у свій час Г. Гейне.

Горбатий міст — міст через річку Харків (у тексті тут помилково було названо річку Лопань).

Держпром (будинок державної промисловості) — одна з перших висотних будівель у нашій країні.

Джмі — модні на початку 20-х рр. туфлі з тупими носками.

Домострой — звід житейських норм патріархального побуту.

ДПУ — Державне політичне управління НКВС (1922—1923 рр.), реорганізоване з ВЧК, орган охорони державної безпеки й боротьби з контрреволюцією.

Інтербригади — інтернаціональні бригади, що воювали в Іспанії на боці республіканців під час громадянської війни 1936—1939 рр.

Канібал — тут у значенні: жорстока людина.

Кармен — героїня однойменної новели французького письменника Проспера Меріме і опери за цим твором (музика композитора Ж. Бізе).

Кітон Бестер — популярний американський актор і кінорежисер (1896—1966).

«Комуніст» — газета, орган ЦК КП(б)У (нині «Радянська Україна»).

Конка — міський транспорт кінця минулого — початку нинішнього століття, кінні вагончики на колії.

Косіор С. В. (1889—1939) — радянський державний і політичний діяч, був членом Політбюро ЦК ВКП(б), генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

Крез — багата людина (ім'я одного з царів стародавнього світу, володаря незліченних багатств).

Ку-клукс-клан — таємна расистська терористична організація в США, що веде боротьбу з негритянським рухом і прогресивними діячами.

Купець другої гільдії — у дореволюційній Росії купецтво ділилося за розміром капіталу на три стани (*гільдії*).

Курбас О. С. (1887—1942) — засновник і художній керівник театру «Березиль», нині Харківський театр ім. Т. Г. Шевченка.

Ландау Л. Д. (1908—1968) — видатний радянський фізик-теоретик, Герой Соціалістичної Праці.

Лейпцігський процес — інсценований гітлерівцями суд у вересні-грудні 1933 р. на підставі брехливого звинувачення комуністів у підпалі рейхстагу; на цьому процесі болгарський комуніст Г. Димитров (1882—1949) викрив провокацію фашистів.

Мажордом — управитель двору, дворецький, старший лакей.

Мазай М. М. (1910—1941) — новатор-сталевар на металургійному заводі ім. Ілліча в м. Маріуполі (тепер — м. Жданов), замучений німецькими фашистами під час окупації міста.

Маїс — кукурудза.

Манізер М. Г. (1891—1966) — радянський скульптор.

Мельников Д. О. — один із героїв будівництва Харківського тракторного заводу, прозваний Залізним виконробом.

«*Мікадо*» — йдеться про спектакль театру «Березиль».

«*Нива*» — російський щотижневий ілюстрований літературно-художній і науково-популярний журнал (1870—1918), мав літературні додатки — зібрання творів видатних письменників.

Пат і Паташон — маски комічних кіногероїв.

«*По рыбам, по звездам проносит шаланду...*» — початок вірша Е.Г. Багрицького «Контрабандисти».

Постішев П. П. (1887—1939) — радянський державний і політичний діяч.

Ракло (ракалія) — злодій.

Раскольников — герой роману Ф. Достоєвського «Злочин і кара».

«*Седі*» — спектакль за романом англійського письменника У. Моєма «Злива».

«*Серп*» — тут харківський завод «Серп і молот».

Синкліт — збори; зневажливе — зборище.

«*Тайм*» — громадсько-політичний тижневик у США.

Тапер — піаніст, що грає за плату на танцювальних вечорах.

Телль Вільгельм — герой середньовічної легенди про боротьбу селян лісових районів Швейцарії проти австрійських феодалів, введений Ф. Шіллером в однойменній драмі.

«*Теже*» — парфюмерна галузь радянської легкої промисловості в довоєнний час.

«*Торгсин*» — радянська державна фірма торгівлі з іноземцями на валюту або дорогоцінні метали.

Тюрінгія — в ранне середньовіччя область на півдні Німеччини, пізніше ввійшла до складу Саксонії.

Убили на Тракторному — йдеться про страту гітлерівцями багатьох тисяч людей у степу за Харківським тракторним заводом.

Ундіна — в німецькій міфології німфа, русалка.

«*Фауст*» — тут ідеться про драму Й. В. Гете.

Церобкоопівська крамниця — крамниця центральної робітничої кооперації.

Цесевич Платон — відомий співак (баритон) початку ХХ ст.

Хорошев — мальовнича місцевість під Харковом.

Шатилівка — колишня околиця Харкова, тепер район міста.

Шваб — одне з германських племен, пізніше — зневажливе прізвисько німців.

Шифскарта — квиток на корабель.

Шуцбундізці — учасники воєнізованої робітничої організації в Австрії 20—30-х рр., що разом з комуністами брали участь у лютьневому повстанні 1934 р. на захист республіки.

Юр'єв В. Я. (1879—1962) — видатний радянський селекціонер, академік, двічі Герой Соціалістичної Праці.

ЗМІСТ

В СОРОЧЦІ НАРОДЖЕНИЙ <i>Роман</i>	6
ОСТАННЯ ХМАРИНА <i>Драматична поема</i>	359
Примітки	473

**ИГОРЬ ЛЕОНТЬЕВИЧ
МУРАТОВ**

*Сочинения
в четырех томах*

Том третий

Составитель Наталья Андреевна
Белецкая-Муратова

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро», 1983
(*На украинском языке*)

Редактор *И. И. Брояк*
Художник *В. К. Рожнятовський*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *А. М. Смолянюк*
Коректор *Г. П. Єрьоменко*

Інформ. бланк № 1970.

Здано до складання 25.02.82.

Підписано до друку 26.10.82.

БФ 46401. Формат 84×108¹/₃₂.

Папір книжково-журнальний № 2.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Ум. друк. арк. 25,2. Ум. фарб. відб. 25,2.

Обл.-вид. арк. 25,143.

Тираж 50 000. Зам. 795.

Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Муратов І. Л.

М91 Твори в чотирьох томах: Т. III / Упоряд. Н. Білецька-Муратова.— К.: Дніпро, 1983.— 477 с.

До третього тому ввійшли роман «У сорочці народжений» та драматична поема «Остання хмарина».

М $\frac{70303-066}{M205(04)-83}$ передплатне. 4702590200

У2

1000 000